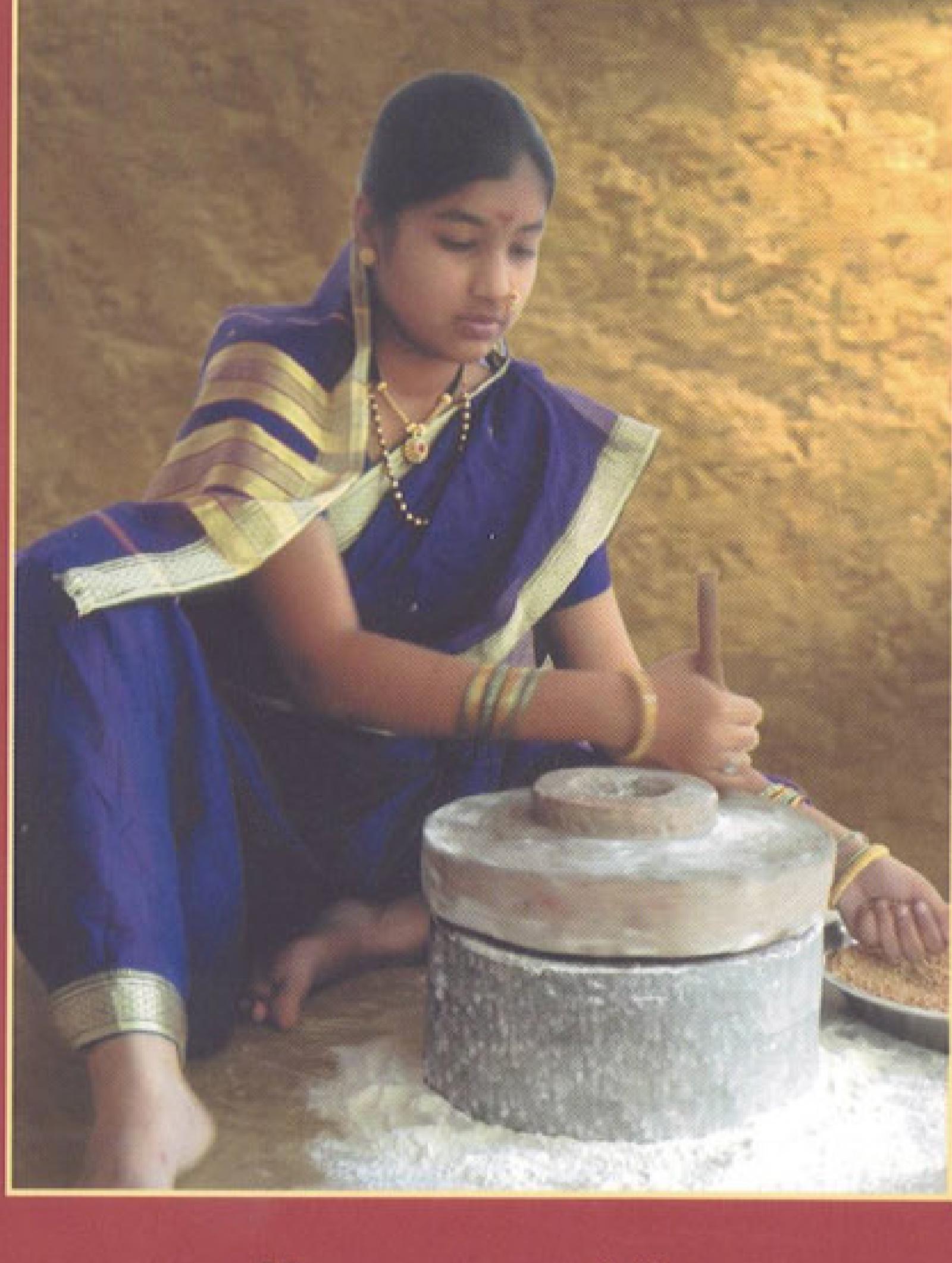

स्त्रियांची गाथा

डॉ. न. ह. खोडे

ह्या ग्रंथात जात्यावरील ओव्यांची संख्या एक हजार आठशे बासष्ट (१८६२) आहे. जवळपास सहा वर्षे या ओव्यांचे संकलन केलेले आहे. ह्या ओव्या इतक्या भावपूर्ण आहे की, त्या वाचताना सहदयी वाचकांच्या डोळ्यात अशु येईल. मायमाऊल्यांनी जे अनुभवले तेच ओवीरुपाने त्यांच्या हृदयातून बाहेर पडले आहे.

त्यांनी अनेक प्रसंगांचे केलेले वर्णन अचंबित करणारे आहे. यातून आपल्याला गतकालीन समाजजीवन चांगले समजून घेता येते. साहित्यिक अंगानेही ही गीते परिपूर्ण आहेत. भारतीय समाजजीवनाचे अनेक पैलू यात सापडतील. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या मायमाऊल्यांनी या अस्सल साहित्याची निर्मिती करून ते पाठांतराच्या बळावर टिकवून ठेवले, याचेच मला मोठे नवल वाटते. ही स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे भारतीय साहित्याचा व संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आहे.

डॉ. न. ह. खोडे

मराठी विभाग प्रमुख,

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रकाशक

डॉ. न. ह. खोडे

प्रियदर्शिनी महिला कॉलेज जवळ, नालवाडी,
वर्धा. ४४२००९. (महाराष्ट्र)

ISBN 978-81-928787-0-6

स्त्रियांची गाथा

(स्त्री—गीतांचे संकलन; व त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक व
साहित्यिक अंगाने विवेचन)

लेखक

डॉ. एन. एच. खोडे

बी.एस्सी, (जीवशास्त्र), एम.ए. (मराठी), पीएच.डी, सेट.

मराठी विभाग प्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

स्त्रियांची गाथा ISBN 978-81-928787-0-6

डॉ. न. ह. खोडे

Striyanchi Gatha

Dr. N. H. Khode

सर्व हळ

सौ. वैशाली न. खोडे

स्टेट बँक कॉलनी, नालवाडी, वर्धा. ४४२००१ (महाराष्ट्र)

प्रकाशक

डॉ. न. ह. खोडे

प्रियदर्शिनी महिला कॉलेज जवळ, नालवाडी, वर्धा, महाराष्ट्र.

०७१५२—२५०५७८, ९८५०५३७६१५

E-Mail : nhkhode@yahoo.com

प्रथम आवृत्ती — ८ डिसेंबर, २०१३

दुसरी आवृत्ती — १३ जून, २०१४

अक्षर जुळवणी व मांडणी

श्री राजेंद्र गोविंदराव भोयर

स्टेट बँक कॉलनी, नालवाडी, वर्धा. (महाराष्ट्र)

मुद्रक

निकृती मुद्रणालय, वर्धा.

मुख्यपृष्ठ संकल्पना

श्री राजेंद्र गोविंदराव भोयर

किंमत — २२० रुपये.

.....अर्पण पत्रिका.....

ज्या मायमाऊल्यांनी पिढ्यानपिढ्या पाठांतराच्या जोरावर हे
मौलिक साहित्य टिकवून ठेवले त्यांना; व जिच्यापासून हे
संकलन सुरु झाले ती माझी मोठी बहीण श्रीमती लिलाबाई
पुंडलिक सुरकार, व आई श्रीमती अनुसयाबाई हरिश्चंद्र खोडे
यांना कृतज्ञतापूर्वक सविनय अर्पण.

आभार.....

यांनी हे मौलिक साहित्य मौखिक परंपरेने टिकवून ठेवले —

- १) सौ. मंदाबाई वसंतराव महाजन, २) श्रीमती अंजनाबाई बिजारामजी महाजन, ३) सौ. चंद्रभागाबाई जगनराव सेलकर, ४) श्रीमती अनुसयाबाई हरिश्चंद्र खोडे, ५) सौ. शांताबाई देवराव खाडे, ६) श्रीमती चंद्रभागाबाई अतकर, ७) श्रीमती अनुबाई महाजन, सर्व मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. ८) श्रीमती कोकीळाबाई बिजवे, मुदलीयारनगर, अमरावती. ९) श्रीमती लिलाबाई पुंडलिक सुरकार, मु. पो. वडनेर, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. १०) सौ. रेखा सुरेश हारगोडे, मु. पो. फुकटा, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. ११) सौ. मंजुळाबाई ठाकरे, १२) सौ. शकुंतला केशवराव ढोबळे, १३) सुमित्राबाई मारोतराव काकडे, मु. पो. वायगाव, (नि.) ता. जि. वर्धा. १४) बुराबाई रँबेल थोमस, म्हाडा कॉलनी, सेवाग्राम रोड, वर्धा. १५) बयाबाई लाखन माने, मु. मोहाडी खापा, पो. चुल्हाड, ता. तुमसर, जि. भंडारा. १६) श्रीमती मनाबाई तेलंग, मु. पो. विजयगोपाल, त. देवळी, जिल्हा वर्धा. १७) जनाबाई संभाजी गोटे, मु. पो. कळमनेर, ता. राळेगाव, जिल्हा यवतमाळ. १८) श्रीमती इंदिराबाई साधुजी गोडघाटे, मु. पो. तळेगाव (टा.) त. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. १९) सौ. कुडमते, गणेश नगर, बोरगाव मेघे, वर्धा. २०) सौ. रेखा लिलेश्वर हांडे, मु. पो. ता. सिंदी रेल्वे, जिल्हा वर्धा. २१) अंजनाबाई देवाजी कांबळे, २२) चांगुणाबाई निमसडकार, २३) आशाबाई पळसराम कांबळे, २४) गयाबाई सोपानजी भेले, २५) सौ. शेवंताबाई भेले, मु. पो. कापसी, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. २६) श्रीमती शकुंतलाबाई सुदामराव येडे, सेवाग्राम. २७) तुळसाबाई कन्डे, मु. करंजी (काजी), पो. मदनी, ता. जि. वर्धा. २८) सौ. जानकी मून, मु. बोंडमुला, पो. हमदापूर, ता. सेलू, जि. वर्धा. २९) सौ. विमल किसनाजी डफरे, ३०) सौ. सुभद्राबाई बापुरावजी डफरे, मु. पो. नांदोरा (डफरे), ता. देवळी, जि. वर्धा. ३१) सौ. येणुबाई मनोहरे, मु. पो. पोरगळ्हाण, ता. आष्टी, जि. वर्धा. ३२) सौ. माधुरी जगदिशराव अंबुलकर, मु. वरूड, पो. सेवाग्राम. त. जि. वर्धा. ३३) सौ. सिंधुबाई वटाणे, मु. वनोजा, पो. चिखली, ता. राळेगाव, जि. यवतमाळ. ३४) सौ. सुमन विश्वासराव पोकळे, महिला

आश्रम, वर्धा. ३५) अनुसयाबाई वाघमारे, मु. पो. पारडी, ता. समुद्रपूर, जि. वर्धा. ३६) श्रीमती सरस्वतीबाई जयसिंगपुरे, ३७) मनोरमाबाई चनेकार, मु. पो. धनोडी (ब.), ता. जि. वर्धा. ३८) श्रीमती शकुंतलाबाई मेहरे, आरती टॉकीज जवळ, वर्धा. ३९) श्रीमती कांताबाई गुडधे, मु. वनोजा, पो. चिखली, ता. राळेगाव, जि. यवतमाळ. ४०) सौ. चंद्रकलाबाई तुकारामजी शेंडे, मु. पो. भिडी, त. देवळी, जि. वर्धा. ४१) अंजनाबाई हि. इंगोले, मु. पो. मालखेड, ता. चांदूरेल्वे. जि. अमरावती. ४२) श्रीमती वेणुबाई शं. गहूकर, संत ज्ञानेश्वर नगर, मसाळा, त. जि. वर्धा. ४३) अनाबाई पुंडलिकराव वासनिक, मु. पो. सत्याश्रम—ले—आउट, बोरगाव मेघे, वर्धा. ४४) सौ. विमल किसनाजी डफेरे, ४५) सौ. सुशिला तेलरंधे, मु. पो. सालोड (हि.), ता. जि. वर्धा. ४६) सौ. कौसल्या क. माळोदे, मु. पो. येळीकेळी, त. जि. वर्धा. ४७) सौ. लिलाबाई जुमडे, मु. वनोजा, पो. चिखली, ता. राळेगाव, जि. यवतमाळ. ४८) सौ. सुनंदा अशोक सायरे, बोरगाव मेघे, वर्धा. ४९) श्रीमती बेबीताई वसंतराव भांडे, ५०) श्रीमती उर्मिला वैकुंठराव दरणे, गजानन नगर, वार्ड नं. २, पिपरी मेघे, वर्धा. ५१) सौ. यमुना बा. जांभुळकर, मु. पो. ता. देवळी, जि. वर्धा. ५२) सौ. मंदाबाई दिगंबरराव अंबुलकर, मु. वरूड, पो. सेवाग्राम, ता. जि. वर्धा. ५३) सौ. कलवंतीबाई विजवे, मु. पो. मांजरखेड, ता. चांदूरेल्वे, जि. अमरावती. ५४) सौ. गोदावरी रामभाऊ चौधरी, मु. मलातपूर, जि. यवतमाळ. ५५) सौ. शेवंताबाई निकुडे, मु. बरबडी, पो. सेवाग्राम, ता. जि. वर्धा. ५६) सौ. कमलाबाई किन्हेकर, मु. पो. कानगाव, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा. ५७) सौ. पार्वताबाई गोठे, मु. पो. खरांगणा, ता. जि. वर्धा. ५८) सौ. गुंफाबाई वासुदेव ढोरे, ५९) छकुनबाई नारसे, मु. पो. जुनोना, ता. सेलू, जि. वर्धा. ६०) सौ. आशा अशोकराव लांडगे, मु. पो. तरोडा, त. जि. वर्धा. ६१) सौ. कलाबाई साठोणे, ६२) सौ. मुक्ताबाई सुभाषराव खंडारे, मु. वरूड, पो. सेवाग्राम, जि. वर्धा. ६३) श्रीमती देवकाबाई गिरडे, ६४) सौ. कांताबाई गिरडे, मु. मोर्चापूर, पो. सुकळी बाई, जि. वर्धा. ६५) भागिरथा गजबिये, मु. पो. क्षीरसमुद्र, जि. वर्धा. ६६) पार्वताबाई गोठे, मु. पो. खरांगणा गोडे, जि. वर्धा. ६७) सौ. पुनाबाई पांडुरंगजी भिसे, यशोदा नगर, नं. १, अमरावती. ६८) यशोधरा पिंपळकर, मु. पो. तळेगाव (टा.), ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा. ६९) सौ. शालुबाई भिमराव पवार, मु. पो. येळीकेळी, जि. वर्धा. ७०) सौ. नलिनीबाई मुकुंदराव दाते, मु. पांढरकवडा, जि. वर्धा. ७१) श्रीमती सुभद्राबाई

देशमुख, मंगळवार पेठ, उमरेड, ता. उमरेड, जिल्हा नागपूर. ७२) सौ. विमल जानरावजी देशमुख, वार्ड क्रं ३५. हिंद नगर, सिंधी नाका, वर्धा. ७३) सौ. कलाबाई भगवानजी साटोणे, मु. पो. वरुड, ता. वरोग, जिल्हा चंद्रपूर. ७४) सौ. पुष्पा बाबाराव आंबटकार, मु. दापोरी, पो. धानोरा, ता. राळेगाव, जिल्हा. यवतमाळ. ७५) श्रीमती शांताबाई जगन्नाथराव ढांगे. मु. पो. विजयगोपाल, ता. देवळी, जिल्हा वर्धा.

यांनी संकलन करण्यास मदत केली –

- १) कु. वर्षा पळसराम कांबळे. २) कु. उज्ज्वला हांडे. ३) कु. पूनम जिचकार.
- ४) कु. जयश्री बेलखोडे. ५) कु. सारिका सुटे. ६) कु. निलिमा भगत. ७) कु. श्रद्धा दाते. ८) कु. शुभांगी वामनराव सुपारे. ९) कु. अर्चना ठाकरे. १०)
- कु. सोनाली ईखार. ११) कु. रेशमा रामटेके. १२) कु. ममता वाघमारे. १३)
- कु. योगिता वासुदेव ढोरे. १४) कु. मंदा मधुकर उरकुडे. १५) कु. रिता देशमुख. १६) श्रीकांत वाटाणे. १७) श्री अंकुश कवडुजी काकडे. १८)
- कु. सोनाली लांडगे. १९) कु. दिपा ईश्वर लोखंडे. २०) कु. शारदा गिरडे.
- २१) कु. प्रिती जाभुळे. २२) कु. लता खडसे. २३) कु. आरती काळी. २४)
- कु. अर्चना सावरकर. २५) कु. स्वाती जुमडे. २६) कु. संध्या अरविंद मांडवकर. २७) श्री शारद माने. २८) कु. सिमा नारायणे. २९) प्रा. कु. सुषमा मानिकराव लोखंडे. ३०) कु. वैशाली बाडे. ३१) कु. लिना वाटगुळे. ३२) कु. निलिमा आडे. ३३) कु. सपना शंभरकर. ३४) कु. यशोधरा पिंपळकर. ३५)
- कु. वृषाली गोठे. ३६) कु. अपूर्वा देशमुख.

दोन शब्द अंतरीचे .....

‘स्त्रियांची गाथा’ हा ग्रंथ वाचकांच्या हातात देताना मला आनंद होत आहे. आणि याचाही आनंद आहे की, माझा जन्म एका लहानशा खेड्यात, शेतकरी कुटुंबात झाला. पंधरा वर्ष सतत गावात, आणि त्यानंतरचे पंधरा वर्ष शहर आणि गाव असा प्रवास. गावात लहानाचा मोठा झालो. त्यामुळे गावजीवन अधिक चांगले कळले. खेड्यात काही वर्षे बालविल्याशिवाय आपल्याला भारत देश समजून घेता येणार नाही, असे मला वाटते. मी लहान असताना गावाला त्यावेळी फक्त चार वर्ग होते. पाचवी ते आठवीपर्यंतचे शिक्षण शेजारच्या ‘सिरसगाव’ येथे, व नंतरचे दहावीपर्यंतचे शिक्षण ‘वडनेर’ या गावात झाले. त्यामुळे गावाशी सतत संबंध येत राहिला. त्याकाळात खन्या अर्थाने मी नैसर्गिक व आनंदी जीवन जगलो. पुढील शिक्षणासाठी शहरात गेल्यावर शहराचे वारे डोक्यात घुसले. शहरातील चकचकाट पाहिला. शहरातून गावाला आल्यानंतर मात्र गावात मन रमत नव्हते. परंतु गावाशिवाय पर्याय नव्हता. गावातील आमचे घर सिमेंट विटाचे होते. पुढे मी आमच्या गावातल्या घराला फरशी बसवायचे ठरविले. तेव्हा वडिलांनी सांगितले की, तुला जे करायचे असेल ते कर, पण घरात ‘जात’ व ‘उखळ’ ह्या दोन वस्तू राहू दे. कारण ह्या दोन वस्तू म्हणजे घरातील लक्ष्मी आहे. खरं पाहता त्यावेळी कोणीही जात्यावर दळत नव्हते; व उखळाचाही फारसा उपयोग होताना दिसत नव्हता. परंतु वडिलांची तशी इच्छा असल्यामुळे ‘जात’ व ‘उखळ’ घरातील एका बाजुला गाडावे लागलेच. खेड्यात ‘शेवया’ करण्यासाठी ओले गहू जात्यावरच दळावे, त्यामुळे शेवयाची कणिक चांगली होते असा बायकांचा समज होता व आहे. म्हणून क्वचित काही स्त्रिया जात्याचा उपयोग करीत होत्या. त्यावेळपर्यंत गावामधून अनेक घरातून ‘जाते’ व ‘उखळ’ बन्याच प्रमाणात अडगळीत पडले होते. (काही घरी ते उपयोग न होता टिकून होते)

मला आठवते, उन्हाळ्यात परीक्षा आटोपल्या की, मी वर्धेवरून माझ्या गावला परत जात होतो. ‘शेवया’ हा उन्हाळ्यात बनवायचा पदार्थ होता. आणि काही महिला त्यासाठी जात्याचा उपयोग ओले गहू दळण्यासाठी करीत होत्या. माझ्या घरी जात्यावर दळण दळणारी सौ. शांताबाई वामन खाडे ही शेवटची स्त्री असावी. मी बी. एस्सी. ला असताना (इ. स. १९८७) अगदी पहाटेच्या वेळी शेवयासाठी ती ओले गहू दळायची. त्यावेळी ती गाणे म्हणत होती. आवाज अगदी बारीक व उंच होता. मी सकाळच्या अर्धवट झोपेत

असल्यामुळे तिच्या बारीक व उंच आवाजातील गाणे ऐकू यायचे; पण त्यावेळी मात्र तिच्या गाण्याचा अर्थ मला समजला नाही, आणि त्यावेळी मी तसा अर्थ लावून घेण्याचा प्रयत्नही केला नाही. त्या काहीतरी बिनाअर्थाचे गाणे म्हणतात असा त्यावेळी माझा समज झाला. गावातील पुरुष मंडळीही त्या काहीतरी आपलं ‘अंगडमंगड’ म्हणतात, असे म्हणत असे, व आजही त्याची अशीच समजुत आहे.

मी एम. ए. (मराठी) ला असताना ‘लोकसाहित्य’ हा विषय घेतला होता. लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना असे वाटले की, मी तर लोकसाहित्य जगत आलेले आहो. लोकसाहित्य हे माझ्यापेक्षा वेगळे नाही, असा माझा त्यावेळी समज झाला होता. कारण तोपर्यंत गावात मी लोकसाहित्यातीलच जीवन जगले होतो. ‘लोकसाहित्य’ या पेपरचा अभ्यास करताना साने गुरुर्जीचे ‘स्त्री—जीवन’ हे पुस्तक पाहिले. त्यातील स्त्रीगीतांचे संकलन हे एका प्रादेशिक भागातील स्त्रियांच्या ओवीगीतांचे संकलन आहे असे जाणवले. साने गुरुर्जीच्या पुस्तकातील ओव्यांनी लवकरच मनाचा ताबा घेतला. आपल्या विदर्भातीही अशा जात्यावरच्या ओव्या मिळू शकतात असे मला त्यावेळी वाटले. आपणही त्याचे संकलन करावे असा एक विचार त्यावेळी मनात आला. ते वर्ष होते इ. स. १९९५. या संकलनामागे साने गुरुर्जीची प्रेरणा आहे, असे समजायला मुळीच हरकत नाही किंवा नसावी. हे संकलन करायला तसा मला बराच उशीर झाला. त्यासाठी २००४ हे वर्ष उजाडावे लागले. त्यातच माझा पीएच. डी. चा प्रबंध पूर्ण करायचा होता. पीएच. डी. चे काम झाल्यावर आपण संकलन करणार आहो, असे मी आपल्या मनाला सांगत होतो. तशी मनाची तयारी झाली होतीच.

वर्धा शहरात नोकरी मिळाल्यामुळे मी एक लहानशे घर येथे बांधले. एक दिवस माझी आई व मोठी बहीण मिळून वर्धेला घरी आल्या. (त्यावेळी आईचे वय अंदाजे ७०, व बहिणीचे वय ५२ वर्षे असावे). गप्पागोष्टी झाल्यावर मी बहिणीला सहज म्हटले, ‘बाई, तुला जात्यावरचे गाणे येते का? ती म्हणाली, किती पाहिजे. असे म्हणत असताना तिने म्हणायला सुरुवात केली. मी लगेच तिला थांबवून नोटबुक घेतला; व गाणे लिहायला सुरुवात केली. माझ्या बहिणीने त्यावेळी शंभर सव्वाशे ओव्या संगितल्या; व आईनेही त्यात चुकभूलची भर टाकली. हा माझा संकलनाचा पहिला दिवस होता, व वर्ष होते २००५. ह्या ओव्या फारच अर्थपूर्ण होत्या. एवढ्या ओव्या

मिळाल्यावर मला मोठा हुरूप आला. आपण आता संकलनाला लवकरात लवकर सुरुवात केली पाहिजे असे ठरले.

गाण्याचे संकलन करताना असा अनुभव आला की, कोणतीही स्त्री गाणी सांगायला सहज तयार होत नाही. ‘माझ्या सासुला लय गाणे येत होते, पण आता त्या नाही’. हेच पालूपद सगळीकडे आळविल्या गेले. नंतर मी त्यासाठी अनेक मार्ग निवडले. बहिणीकडून मिळालेल्या ओव्या वर्गातच कविता शिकविताना मुलामुलींच्या समोर गाऊन दाखविल्या; व त्या गाण्याचा अर्थ मुलांना समजावून सांगितला. त्याचप्रमाणे त्याचे संकलन व संवर्धन कसे महत्त्वाचे आहे, हेही पटवून सांगितले. त्यानंतर बन्याच मुलींनी ओव्या संकलित करून दिल्या. त्या मुलींची नावे ‘आभार’ या पानावर दिलेली आहेच. ह्या सर्व ओव्या इतक्या महत्त्वपूर्ण होत्या की, त्याचे संकलन व संवर्धन समाजासाठी, मराठी साहित्यासाठी व देशासाठी फार महत्त्वाचे होते.

हे संकलन करताना बन्याच वेळा असेही लक्षात आले की, स्त्रियांना गाणे येत असूनही त्या म्हणत नक्हत्या. बायका आणि मुलींचा मोठा घोळका जमत होता. त्यात हावशा, गवशा, नवशा असायच्या. पण कोणीही गायला किंवा सांगायला सुरुवात करत नक्हत्या. मग मी स्वतः ओव्या गाण्यास सुरुवात करत होतो. मी सुरुवातीला ओवी गायला सुरु केली की, त्या हसत होत्या, व ‘बापूलेही मनता येते’ असे म्हणत होत्या. मी जाणून बुजून मध्येच ओवी विसरल्यासारखे करायचो. मग त्यातील स्त्रिया विसरलेली ओळ सांगायच्या. हळूहळू त्यांच्यातला संकोच निघून गेला की, त्या त्यांच्या जवळच्या सर्व ओव्या मोठ्या आनंदाने सांगत होत्या. अनेकदा काही शब्दांचा अर्थ कळत नक्हता. तेव्हा त्याच स्त्रिया त्याचा अर्थ समजावून सांगत होत्या. काहींनी आढेवेढे न घेताही त्यांना येत असलेल्या सगळ्या ओव्या सांगितल्या.

माझ्या गावच्या सौ. मंदाबाई महाजन, ज्यांना मी मामी म्हणतो, त्यांनी जवळपास २०० ओव्या एका बैठकीत सांगितल्या. तो प्रसंगही मोठा वर्णनीय आहे. ती मेथीची भाजी माझ्यासमोर निवडत होती, व मला बसायला एक खुर्ची दिली होती. गाणे सांगत असतानाच तिने चुलीवर चहा ठेवला. चहापाणी झाले ते गाणी सांगताना व लिहिताना. ते लिहिताना सकाळचे नऊ ते बारा झाले. आता मात्र मामाजीची जेवायची वेळ झाली. आता मामाजीला जेवायला देते, व मग तीन वाजता मुलगा बोलवायला पाठविते असे म्हणत ब्रेक झाला. बरोबर तीन वाजता एक लहान मुलगा घरी आला, व ‘भाऊ तुले बलावते’

असे सांगितले. पुन्हा दुपारी तीन ते पाचपर्यंत ओव्या लिहून घेतल्या. पाचनंतर पुन्हा वर्धेला परत.

या ग्रंथात आलेल्या ओव्या ज्यांच्याकडून लिहून घेतल्या त्यांचे वय पंचावण्णच्या पुढे आहे. पंच्याएँशी वर्ष वय असलेल्यानीही काही ओव्या सांगितल्या. मी ओवीगीतांचे संकलन करतो असे ज्यांना माहित झाले, त्यांनीही मला मदत केली, व ओव्या सांगणाऱ्याकडे घेऊन गेले. सर्वात वृद्ध महिला शकुंतलाबाई मेहेरे होत्या. त्यांचे वय पंच्याएँशीच्याही पुढे असावे. त्यांच्या सुषास्वर्गीय प्रा. डॉ. रजनीताई मेहेरे हळा त्यांच्या घरी मला घेऊन गेल्या होत्या. माझ्या नात्यातील श्रीमती सुभद्राबाई देशमुख यांच्याकडून तर त्या बिछान्यावर असतानाच लिहून घेतल्या. सहा महिन्यानंतर त्यांचे निधन झाले. त्यावेळी त्यांचे वय ऐंशीच्या पुढे होते. नात्यातील स्त्रियांकडून अनेक ओव्या मिळाल्या. मावससासू कोकीळाबाई बिजवे यांच्यामुळे अमरावतीकडच्या काही ओव्यांचे संकलन करता आले.

या ग्रंथात आलेल्या ओव्यांचे संकलन करताना अनेकांचे योगदान मिळाले आहे. आजही माझ्याजवळ ओव्या सांगणाऱ्यांची नावे, पत्ता व त्यावेळची हस्तलिखित प्रत दिनांकासह पाहायला मिळेल. ज्यांनी ज्या ओव्या आणून दिल्या त्यांचीही माहिती, नाव, गाव, दिनांक, इ. माहिती, व ओव्या आणून देणाऱ्यांची हस्तलिखित प्रत माझ्याकडे पाहायला मिळेल.

या संकलनात काही ओव्या महात्मा गांधीवर आहे. त्या ओव्यांची भाषा ही लोकभाषा नाही तर प्रमाण भाषा आहे. ह्या ओव्या १९४७ नंतर म्हणजेच गांधीजींच्या हत्येनंतर रचल्याचे सिद्ध होते. त्या कोणाच्या व्यक्तिगत असूही शकेल. श्रीमती चंद्रभागाबाई रामदासजी अतकर (मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा.) यांनी त्या सांगितल्या. त्यावर कोणी आपला हळ्क सांगितल्यास त्यावर माझा आक्षेप नाही. त्या ओव्या त्यांनी आपल्या समजाव्या. कोणतीही ओवी लिपीबद्ध होण्यापासून सुटू नये हा माझा प्रामाणिक हेतू आहे. त्यासाठीच मी हे सर्व छापले आहे. त्याचप्रमाणे मी प्रत्येक ओवीचा अर्थ माझ्या अनुभवाप्रमाणे व समजुतीप्रमाणे लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील काही ओव्यांचा दुसराही अर्थ निघण्याची शक्यता आहे. तसा वेगळा अर्थ कोणी सांगितला तर त्याचेही स्वागत आहेच. आणि महत्वाची बाब म्हणजे या ग्रंथात न आलेल्या ओव्या किंवा गाणी कोणी लिहून पाठविल्यास किंवा मला कळविल्यास मी त्यांचा आभारी राहील; व पुढच्या ग्रंथात त्या छापण्याची व्यवस्था करील.

सुरुवातीला फक्त ‘ओव्या’ छापायच्या असे ठरले होते. शहरी व आजच्या ग्रामीण मुलामुलीना ह्या ओव्या मी वर्गात म्हणून दाखविल्या, व त्याना त्या ओव्यांचा अर्थ विचारला. त्यावेळी त्या ओव्यांचा अर्थ त्याना समजला नाही. कारण आता लोकजीवनात बराच बदल झालेला आहे. माझा असा समज झालेला आहे की, ज्यांचा जन्म ग्रामीण भागात १९७० च्या मागेपुढे झालेला आहे, त्यानाच या ओव्यांचा गर्भितार्थ समजतो. कारण या ओव्यांना लोकजीवनाचा स्पर्श झालेला आहे. म्हणून ज्यांना ग्रामीण जीवनाचा अनुभव नसेल त्याना त्यातला अर्थ कळणार नाही. आणि आजच्या पिढीला तर नाहीच नाही. म्हणून ओव्यासोबत काही स्पष्टीकरणे देऊन व अर्थ सांगून हे छापायचे ठरवले.

या ग्रंथातील ओव्यांचे संकलन कॉलेज व घर सांभाळून पाचसहा वर्ष केले. त्यात जवळपास तीन हजार ओव्या मिळाल्या. नंतर त्याची छाटणी, जुळवणी, गट पाडले. दुबार ओव्या किंवा मिळत्याजुळत्या ओव्याही काढून टाकल्या. पुन्हा त्यांचे प्रकरण पाडून ओव्यांना क्रमवार लावले. विवाहाच्या ओव्यांचे गट व क्रम पाडताना संपूर्ण विवाहसोहळा डोळ्यासमोर ठेवावा लागला. त्याची सुरुवात मुलगी विवाहयोग्य झाली की तिच्या आईवडिलांना काय वाटते येथून, तर मुलीला पाहायला पाहुणे येतात या ओवीपासून केली, व समारोप हाराडेच्याच्या ओवीजवळ केला. त्यानंतर मोठी गीते दिली. प्रत्येक भागाची थोडक्यात प्रस्तावना करून त्यात दडलेला सामाजिक, सांस्कृतिक व साहित्यिक अर्थ सांगण्याचा प्रयत्न केला.

ह्या ग्रंथातील ओव्या येवढ्या भावपूर्ण आहे की, त्या वाचताना माझ्या डोळ्यात अश्रु येत होते, व गतकालीन जीवन डोळ्यासमार उभे राहात होते. लहानपणीच्या स्मृति जाग्या होत होत्या. या ओव्यात कोठेही कृत्रिमता नाही. घडलेले जीवन त्यात प्रतिबिंबीत झालेले आहे. स्त्रियांनी अनेक प्रसंगांचे वर्णन मोठ्या सहजतेने केले आहे. त्यांना जीवन जगत असताना जे अनुभव आले, तेच त्यांनी सांगितले आहे. सकाळपासून तर झोपी जाईपर्यंत जे अनुभवले तेच त्यांच्या हृदयातून बाहेर पडले. सण, उत्सव, बारसे, विवाह, डोहाळे व गरोदरपणाच्या ओव्यातील वर्णन केलेले अनुभव तर अचंवित करणारे आहे. आपले घर व आजुबाजूच्या परिसराबरोबरच देवाविषयीची श्रद्धाही त्यांच्या ओव्यात आलेली आहे. लहान बाळाला झोपविताना ज्या ओव्या त्यांनी म्हटल्या त्या फार अर्थपूर्ण आहे. विवाहाच्या ओव्या वाचताना तर प्रत्यक्ष विवाहसोहळाच आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो. त्यांच्या ओव्यातील वर्णन

हे अत्यंत काटेकोरपणे आहे. मोठमोठ्या महाकवीच्या काव्यात आढळणारे साहित्यिक गुणही त्यांच्या ओवीगीतात आढळतात. त्यांनी जीवनाचा कोणताही कोपण वर्णन केल्याशिवाय सोडला नाही. पण हे त्यांनी जाणूनबुजून केलेले नाही. ते सहजपणे घडले. त्यांच्या ओवीगीतातून आपल्याला आपल्या सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनाचे दर्शन होते. संसारातील सर्व सुखदःख त्यांनी जात्याला सखी समजून सांगितले. मला तर असे वाटते की, प्रत्येक स्त्री ही जन्मजात कवयित्री आहे. आणि ती जन्मजात कवयित्री नसेल तर आई झाल्यावर तर ती होतेच. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या या मायमाऊल्यांनी मात्र अमाप व अमूल्य अशी काव्यनिर्मिती करून आपला संसार काव्यमय केला, याचेच मला मोठे नवल वाटते.

ह्या पुस्तकातील ओव्यांची संख्या एक हजार आठशे बासष्ट (१८६२) आहे. यातील ओव्या कोणत्याही पुस्तकातून उचललेल्या नाहीत. गाणी संगणाऱ्याचे नाव व पत्ता माझ्याजवळ असलेल्या हस्तलिखित प्रतिमध्ये आजही पाहायला मिळेल, हे मी अगोदर सांगितले आहेच. ओव्यांचे व गीतांचे संकलन करत असताना असे लक्षात आले की, काही गीतामध्ये मात्र प्रमाण भाषेचे संस्करण झाल्याचे दिसते. या ग्रंथात आलेली प्रत्येक ओवी व ओवीगीते सुरात गाता येतात. त्यांना विशिष्ट अशी एक चाल आहे. कोणालाही आपल्या मतानुसार गाण्याची चाल लावता येते. मी ज्या चालीवर ओव्या म्हणतो ती चाल माझ्या गावातील स्त्रिया दलताना म्हणायच्या. प्रत्येक ओवीत व ओवीगीतात यमक जुळलेला आहे. आणि तो कृत्रिम नसून सहजपणे आलेला आहे.

या ग्रंथातील भाग क्रमांक ६ मध्ये तीन कथागीते आलेली आहेत. ‘बारुला’, ‘जैतुला’ व ‘राधिका’ असे हे तीन दीर्घ लोककथागीते आहेत. त्यात बारुला, जैतुला व राधिका ह्या तीन स्त्रिया या कथागीतांच्या नायिका आहेत. ही कथागीते माझ्या गावातील (येरणगाव) श्रीमती अंजनाबाई बिजारामजी महाजन, सौ. चंद्रभागाबाई जगनराव सेलकर, ह्या दोघींनी सांगितली. ही कथागीते फक्त त्यांनाच येते. या दोघींचेही वय पंचाहत्तरच्या वर आहे. यांच्याजवळ ही कथागीते आहेत, हे मला माझ्या बहिणीने जून, २०१२ मध्ये सांगितले; व त्या कथागीताचा आशय कथेसारखा सांगितला. लोगे या लिखानाची तयारी केली व गावाला गेलो. पण आता ते आम्हाला बरोबर आठवत नाही. तू भुलाबाईच्या गाण्याच्या वेळेस ये, मग पाहू, असे त्यांनी मला सांगितले. पण त्यांचे वय पाहता केल्हा काय होईल ही भिती माझ्या

मनात होती. काहीही करून ही कथागीते मिळवायची, असे मी ठरविले. मी गावाला जाऊन तशी वातावरण निर्मिती केली, व त्याचे त्यांना महत्त्व सांगितले. तुम्ही ही कथागीते सांगितली तर तुमचे नाव मी पुस्तकात छापीनं, व तुम्ही 'अमर व्हाल' असे सांगितले. त्याचबरोबर तुमचे फोटोही पुस्तकात छापणार आहो म्हणून सांगितले. इतकेच नव्हे तर त्यासाठी त्यांचे मुलामुलींना व माझ्या लहान भावाला त्या कामी लावले. तुम्ही हे गाणे म्हणून पाहा, आठवून पाहा, असे हे सर्वजन त्यांना सांगायचे. मग एके दिवसी गावाला गेलो, पण रिकाम्या हाताने परतावे लागले. कारण त्या दोन पैकी एक अंजनाबाई गावाला नव्हती. तर दुसरीला ते गाणे पूर्ण येत नव्हते. नंतर पुन्हा बैठक ठरली. त्यावेळी राधिका व जैतुला ही दोन कथागीते पूर्ण सांगितली. पण त्यात जैतुला या कथागीताचा शेवटचा काही भाग थोडासा सुटल्यासारखा वाटतो. नंतर एकीने बारुलाची कडी सांगितली व मध्येच काम आहे असे सांगितले, व गाणे संपले म्हणून सांगितले. त्याचे कथानक मग दुसरीने सांगितले, तिलाही क्रमवार आठवत नव्हते, व यमकही जुळत नव्हता. तरीही ते कथागीत मी तुटक स्वरूपात का होईना लिहून घेतले. व घरी आल्यावर बारुलाच्या कथागीताच्या अर्ध्या भागाचा यमक जुळवून ते कथागीत मी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. हा एक मोठा बदल सोडला तर क्वचित ठिकाणी एखाद्या शब्दाची किंवा वर्णाची फेरफार केलेली आहे.

ओवी व ओवीगीतांचे संकलन व संपादन करताना त्यात बदल केलेला नाही. जसे सांगितले तसे छापले आहे. ह्या गाण्यात एक प्रकारचा मधुर गोडवा आहे. पण याचा अर्थ समजला नाही तर मात्र त्यात काही महत्त्वाचे आहे, असे वाटणार नाही. म्हणूनच अर्थाचा उलगडा होण्यासाठी प्रत्येक भागामध्ये थोडे प्रास्ताविक केले, आणि त्यानंतर स्पष्टीकरण दिले आहे. ओवीचा किंवा ओवीगीताचा अर्थ समजण्याएवढे स्पष्टीकरण त्यात दिलेले आहे. काही शब्दांचे अर्थ त्या त्या भागात खाली किंवा ओव्यांच्याच खाली दिलेले आहे. हे स्पष्टीकरण देत असताना त्या ओव्यांचा गर्भितार्थ विशद केलेला आहे. ग्रामजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या रूढी, संकेत, शकुन, अपशकून, शापउःशाप, समजुती, लोकविश्वास, परंपरा, भारतीय संस्कृती, सण, उत्सव, साहित्यिक मूळ्ये, इ. बाबीही त्या स्पष्टीकरणात आलेल्या आहेत. त्यामुळे गतकालातील आपले लोकजीवन कसे होते, हे समजून घेता येते. समाजामध्ये होत असलेला बदलही जाणवतो.

सांस्कृतिक, सामाजिक व साहित्यिक या तिन्ही अंगाने या ओव्यांचे विवेचन केलेले आहे. विस्तारभयास्तव ते अगदी कमी शब्दात मांडलेले आहे. या विवेचनात त्रुटी गहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. वाचकांनी त्या पूर्ण कराव्या, व हा आपला मौलिक असा सांस्कृतिक ठेवा स्वीकारावा; व जतन करून पुढच्या पिढीला द्यावा, ही वाचकाकडून अपेक्षा करतो.

धन्यवाद.

दि. ०८. १२. २०१३

डॉ. न. ह. खोडे

९८५०५३७६१५

अनुक्रमणिका

भाग — १. नात्यासंबंधातील ओव्या व ओवीगीते पृ. १७ ते २००

माही माऊळी मयाची १९; माहौचा पित्याच्या नावासाठी २८; लेकीच्या मायबापा ३९; माहौचा मैनाले पाहू आले ४२; लाडाच्या लेकीले ४५; मैना सासुन्याले जाते ४८; मायबापाच्या पोटी ५१; जवरी आयबापं ५३; आला बंधुजी पाव्हणा ५६; धाकटा बंधु माझा ७१; दिवाळी सण आला ७८; माझ्या घरी पाहुणे ८४; राणी माही भावजय ८६; माहोरा जातो बाई ८९; पहिल्यां गरवारं ९५; सासू करे सासुरवासं ९९; सासू सासन्याचं राजं १०१; धाकटा माझा देरं १०६; कायं सांगू बाई १०७; सकाळच्या पायरी १०९; देवा मले तू देशीनगा ११५; कपाळाचं कुंकू १२७; लेकुरवाळी झाली १२९; सोयरा पाहीनं १३०; घरची अस्तुरी (पत्नी) १३१; विविध विषयावरच्या ओव्या १३४; अंब्याची आमराई १४८; मामाजीच्या घरी भासीबाईचं पात्र पडे १४९; नोको मारू देवा लेकराची मायं १५१; नदिले आला पूरं १५३; सखू म्या जोडयली १५६; बाई शेजीच्या घरा गेली १५९; बारणी बहिणाबाई १६१; पोळीयाच्या दिसी १६२; सणामंधी सणं १६४; गंगुला १६५; बटावूचा घोडा १६६; सोमवारी १६७; राघो मोठा फंदी १६८; गुरुजी आले घरा १६९; प्रौढ शिक्षण १७०; विविध प्रकारच्या ओव्या १७१; राजाई मंधी राजं भरताराचं भारी १७८; जावयाची जातं १९०;

भाग — २. देव, धर्म, साधुसंतं, ऋषीमुनी, पुराण व थेर महापुरुषांच्या ओव्या व ओवीगीते. पृ. २०१ ते २६२

विट्ठुल — रुक्मिणी — जनाबाई २०३; पंढरपूर २१८; चंद्रभागा व पुंडलिक मुनी २२७; नानाजी महाराज २३०; अनुसया व दत्तात्रय २३२; आदाशाचा गणपती २३५; तुकाराम महाराज २३६; महापुरुषांचे उल्लेख (शाहू महाराज, संत चोखोबा महाराज, श्रावणबाळ, हासेन हुसेन, सुभासचंद्र बोस, अर्जुन, युधिष्ठीर, द्रौपदी, भीम, येशू ख्रिस्तं, इंद्र, चंद्र, भागवत ग्रंथ) २३७; तुळस २४३; सूर्य नारायण २४६; धनुष्यबाण २५२; श्रीकृष्ण २५३; अंजना व मारोती २६२;

भाग — ३. स्त्रियांनी ओवीरूपाने गाईलेले लोकरामायण. पृ. २६५—२८८;

भाग — ४. लहान बाळाला झोपविताना म्हटलेली अंगाईगीते.

अंगाईगीते पृ. २८९ — ३१८

भाग — ५. विवाह समारंभातील ओव्या — पृ. ३१९— ३९८

नवरीच्या बापा ३२१; माझ्या मैनाले पाहू आले ३२२; पयली पतरीका ३२३; सुपल्या टोपल्याचा ३२४; पाचा पानायचा विडा ३२७; जांबाच्या खासराले ३२८; मांडवं घालजा ३२९; पाचं झाणी ग सवासनी ३३४; बोहल्याचे पेंडं ३३७; पहिली हळदं ३३९; चुडा भरजा पंचरंगी ३४१; न्हाणोन्याच्या ओव्या ३४२; अहेर माझ्या बावाजीचा भारी (अहेराच्या) ३४३; पहिली ओवाळणी ३४७; घडीघडी निंबलोन ३४८; मोठ्या लोकाचा नवरदेवं ३४९; बारा भोयाची पालखी ३५२; विठ्ठल रुक्मिणीच्या विवाहाच्या ओव्या ३५४; वाजंत्र वाजते येरणगावच्या लयनी ३५५; विवाहात बारूद उडविण्याचा उल्लेख ३५७; नवरीची मायं ३५८; वरमायले जागी करा ३५९; नवरीचा बापं ३६०; वळ्हाडं उतरलं ३६१; लेकी मैनाचं आंदण ३६२; नवरदेव नवरीची तुलना ३६३; नवरीला पाहायला आलेले पाहुणे ३६४; नवरदेव पाहायला आलेले पाहुणे ३६५; हुंडा येण्याची व देण्याची प्रथा ३६६; विवाह समारंभात मामाचे महत्त्व ३६७; विवाह समारंभात रुसून बसणारे काही पात्र ३७१; कुटीच्या खासराचा उल्लेख ३७४; मुलगी नवरीन बनल्यावर आईवडिलांना काय वाटते ३७६; लाडाची मैना माही ३७७; मुलगी सासरला निघतानाच्या प्रसंगाचे वर्णन ३७७; कंजुसी करणाऱ्या नवरदेवाच्या आईवडिलांचे वर्णन ३७९; विवाह समारंभात घडणाऱ्या विविध प्रसंगाचे वर्णन ३८०; लग्न समारंभात होणाऱ्या प्रसंगाचे व नात्यातील लोकांचे उल्लेख ३८७; लग्नघरी दळताना नवरदेव आणि नवरीचा उल्लेख ३९३; भाऊ सोयरा करीनं ३९४; चार ओवीगीते अ) थांबं थांबं विहिणीबाई, विहिणीबाई ३९६; आ) भागिरथाचे गीत ३९६; इ) नवरदेव व नवरीला तेल चढवताना ३९७; ई) खण खण कुदळी मण मण माती ३९८;

भाग — ६. बारा महिण्याच्या सणाची नावे असणारे गीत; व

वेळेवर येणाऱ्या ओव्या व ओवीगीते पृ. ३९९—४०८;

भाग — ७. बारुला, जैतुला व राधिका ही लोककथागीते पृ. ४०९—४४८

बारुला ४११; जैतुला ४२६; राधिका ४४३.

भाग – १

या भागात नात्यातील ओव्या व ओवीगीते आहेत.

१. माही माऊळी मयाची

(या भागात मुलगी आपल्या आईबद्दल सांगते)

मारू नको देवा । लेकराची मायं । राजाला मिळे राणी । लेकरा मिळेना मायं ॥ ही ओवी वाचून कोणाचेही मन गलबलून आल्याशिवाय राहणार नाही. माय—लेकराचे नाते काय असते, हे वरील ओवी सांगत आहे. पहाटेच्या वेळी जात्यावर दळण दळताना, जात्याला सखी समजून, स्त्रियांनी आपल्या अंतरीचे सुखदुःख सांगितले. त्यात जिब्हाळा, मार्दव, हृदयाची निर्मळता, प्रेम, आपुलकी, तर कधी दुःख आहे. ‘स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी’, किंवा ‘जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाला उद्दारी’, अशी आईची महती सांगितली असली, तरी प्रत्यक्ष पुरुष मात्र तसा वागताना दिसत नाही. परंतु स्त्रियांनी मात्र हे मनातले मातृप्रेम प्रत्यक्ष जपून जागे केले. त्याचा अनुभव या आईविषयीच्या ओव्यातून दिसून येते. मुलीला आईशिवाय दुसरे कोणतेही जिब्हाळ्याचे आणि जवळचे गणगोत नाही. म्हणून ती आपले सुख व दुःखही आपल्या आईजवळच सांगते. आईसारखे प्रेम मुलीवर कोणीही करीत नाही, म्हणून तिला आईबद्दल प्रेम वाटने स्वाभाविक आहे.

मुलगी जेव्हा सासरी जाते, तेव्हा आईला तिच्याबद्दल फार चिंता लागलेली असते. आपल्या पोटच्या गोळ्याला सासरी काही त्रास तर होत नाही ना? याबद्दल ती सदैव चिंतेत असते. आपल्या अंगावरील चोळी फाटली, किंवा लुगडे फाटले, असे कोणीतरी माहेरी सांगितले. दुसऱ्याच दिवशी लुगडे व चोळी माहेरून आली. आईला किती काळजी. म्हणूनच, ‘मायं मायं म्हणता । अशा माया लावा । जन्म देणारीनं दावा’ अशी मातेची महती स्त्रियांनी वर्णन केलेली आहे. घातल्या पाण्याची गंगा कधी वाहत नाही. परक्या स्त्रिला आई म्हणून कितीही संबोधले, तरी आईची माया फक्त जन्म देणारीच करू शकते. मुलाच्या आवडीनिवडी फक्त आईलाच कळते. आई हे मुलांचे दैवत आहे, आईशिवाय जीवन अपूर्ण आहे. मुलीनी आईची माया, तिचे प्रेम, सर्वकाही ओवीगीतातून जिब्हाळ्याने व्यक्त केले आहे; व जतन करून ठेवले आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या मायबहिणींनी अशा प्रकारचे काव्य रचून, कित्येक शतके पाठांतराच्या बळावर जतन करून ठेवलेले आहे. पुढील ओवीतून एक सासूरवासी झालेली मुलगी आपल्या मनातल्या भावना जात्यावर दळण दळताना व्यक्त करते. ती काय म्हणते ते पाहा —

आपलं सुखं दुखं । कोणाजवळ सांगू बाई
माता राहिली शेज्यागावी ॥ १ ॥

भारतीय लोकजीवनात काही ‘संकेत’ परंपरेने चालत आलेले आहेत. त्याच्यावर आजही विश्वास ठेवल्या जातो. उदा:— घरावर सकाळी ‘कावळ्याचे कोकावणे’ म्हणजे पाहुणे येण्याचा संकेत मानला जातो. एक सासरी गेलेली मुलगी आपल्या आईची माया व्यक्त करताना म्हणते की, मुलगी कठीण संकटात आहे, हे माझ्या आईला कसे कळले? तर ती म्हणते, ‘आईच्या घरातील निंबाच्या झाडाचे निंबू देठापासून खाली पडले’. निंबू देठापासून खाली पडणे म्हणजे तिची मुलगी दुःखात किंवा संकटात सापडलेली आहे, असा अशुभ संकेत मिळतो. जेवताना पहिला घास कडू लागला तर काहीतरी वाईट घडणार, असा संकेत भारतीय समाजजीवनात रुढ आहे. आणखी एक संकेत असा की, मुलीच्या जीवनात काहीतरी दुःखद घडले हे आईला विहिरीवर पाणी भारताना कळले. तिची (आईची) नेहमीची पाणी भरण्याची घागर उचलताना नेहमीपेक्षा जड गेली. हा सुद्धा लोकजीवनातला अशुभ संकेत मानला जातो. लोकजीवनातला आणखी एक संकेत पाहा : सासरी असलेल्या मुलीला बरे नाही, हे आईला कसे कळले, तर नवीन घागरीतले पाणी आईला विषासारखे कडू वाटले. लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेले हे अशुभ संकेत आहेत. (ओवी क्र. ०२ ते ओवी क्र. ०५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.) पुढील ओव्या पाहा :—

माझ्या जिवाले जडं भारी । माझ्या मातेला कळलं ।
निंबू देठाचं गळलं ॥ २ ॥

माझ्या जिवाला जडं भारी । माझ्या मातेला कळलं कसं ।
कडू लागला पहिला घासं ॥ ३ ॥

माझ्या जिवाला जडं भारी । कळलं मातेला अडावरं ।
भरली घागरं गेली जडं ॥ ४ ॥

माझ्या जिवाला जडं भारी । माझ्या मातेला कळलं मनी ।
कोन्या घागरीमंधलं पाणी । कडू लागलं ईखावानी ॥ ५ ॥

(शेज्यागावी — शेजारच्या गावाला. जडभारी — कठीण संकट, दुःख. अड—विहीर. ईख — विष).

आपल्या आईचे आपल्यावर कसे उपकार आहेत, हे मुलगी सांगत आहे. तान्हेपणी आई बाळाला तिच्या पायावर झोपवून आंघोळ घालते. याचा अर्थ ती उपकाराच्या भावनेतून करते असा होत नाही. परंतु मुलीला मात्र ते उपकार वाटतात. सासरी गेल्यावर वडिलांना येता जाता भेटीन, तेव्हा त्यांचे उपकार फिटेन. परंतु आईचे उपकार मात्र कधीही फिटणार नाही. एवढे सुंदर तत्त्वज्ञान ती ओवीतून व्यक्त करते. या ओव्यातील शब्दांची रचना मोठी सुंदर आहे. ‘फिटेन आणि फिटेना’ या शब्दांचा मोठा सुरेख संगम पाहायला मिळतो. मोठमोठ्या कवींच्या काव्यात अशा रचना पाहायला मिळतात. पाहा —

लहानपणचा उपकारं माह्या शिरी
माह्या मातानं न्हाणलं पायावरी ॥ ६ ॥

बापाचा उपकारं । फिटेन आल्या गेल्या
मायचा उपकारं । फिटेना काही केल्या ॥ ७ ॥

मायले मानीनं मायं । चुलतीले मानीनं गंगा
दयाळा पांडुरंगा । मोती भरं माया भांगा ॥ ८ ॥

प्रत्येक स्त्रियांजवळ कवीचे हृदय आहे. या कवीहृदयातून जिवंत काव्य निर्माण झालेले आहे. ओवी क्र. ०९ व १० पाहा. या दोन ओव्यात आईसाठी वापरलेल्या प्रतिमा फारच सुंदर आहे. प्रेमळ आईसाठी वापरलेल्या ‘शिदोरी गुळाची’, ‘बदामी’, ‘मयाची’, ‘गोड’ ह्या प्रतिमा मन मोहून टाकणाऱ्या आहेत. त्याचप्रमाणे वडिलासाठी वापरलेला ‘राजा’ हा शब्द श्रीमंती व आदर दाखविणारा आहे. ‘गाठ सुटेनं शेल्याची’ या ओळीतून आपल्या मुलींसाठी काहीतीरी घेऊन येणाऱ्या प्रेमळ वडिलाचे चित्र डोळ्यासमोर उभे राहाते.

माही माऊळी मयाची । शिदोरी गुळाची
आणं बावाजी राजाची । गाठं सुटेनं शेल्याची ॥ ९ ॥

बावाजी राजा । उमरावतीचा माया पाडं
माऊळी माता माही । बदामी मोठी गोडं ॥ १० ॥

(मयाची — प्रेमळ, मायाळू. पाड — थोर. बदामी — बदामासारखा रंग असलेली, गोड. गोडं — प्रेमळ.)

मुलगी म्हणजे परक्याचे धन होय, असे पुरुष मंडळींना वाटते. परंतु स्त्रिया मात्र त्या भावनेतून मुलीकडे पाहात नाही. थोडे दिवस ती आपल्याकडे राहील. नंतर तिचे लग्न झाल्यावर ती आपल्याला पाहुण्यासारखी, शेजान्यासारखी होईल. (शेजारी जसा शेजारधमनि प्रेम करतो. तसे तिचेही प्रेम आपल्याला मिळेल, हा भाव) जगात आईशिवाय मुलीचे मन कोणीही समजू शकत नाही. पाहा :—

पोटी जनमल्या पोरी । बापं मनते परायाचं धनं
मायं मनते असू देनं । उक्ता होईनं शेजारीनं ॥ ११ ॥

आईच्या दूधाचे ऋण मुलगी मनात जतन करून ठेवते. आईचे दूध पिऊन आपण तिच्या बरोबरीला कसे आलो, त्या आठवणी ती सांगते. आपल्याला मांडीवर बसवून आईने कसे दूध पाजले. आईच्या मांडीचा चौरंगपाट केला आणि मनसोक्त मातेचे दूध आपण प्याले. म्हणून आपल्या अंगअंगात, मनगटात आपल्या आईचे दूध खेळते, अशी कृतज्ञतेची भावना मुलगी व्यक्त करते. (ओवी क्र. १२ ते १५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे)
पुढील ओव्या पाहा —

मातेचं पेली दूधं । पेली सरोसरी झाली
काशीच्या बरोबरी । मातेचं दूधं पेली ॥ १२ ॥

चवरंग केला मांडीचा । नवरंगं मातेचं पेली
दूधं पेली कसूनं । मांडीवर बसूनं ॥ १३ ॥

जात्यावरं बसीनं । आंगं माहा डोलते
माता माह्या मालनीचं । दूधं मनगटी खेळते ॥ १४ ॥

जात्यावर बसली । आंगाचा करतो बाढा
माता माह्या मालनीचा । दूधाचा देतो झाडा ॥ १५ ॥

(नवरंग — दूध. काशी — आई. मालन — देखणी स्त्री. झाडा — हिशेब)

गावातच मुलीचे सासर आहे, आणि तिला भूक लागलेली आहे. घरी जेवण नाही, किंवा दुपारी तिला जेवता येत नाही. अशावेळी ती विहिरीवर पाणी भरण्याच्या निमित्याने घरून निघते, व आईच्या घरी जाते. तिच्या आईचे

घर पाण्याच्या वाटेवरच आहे. आई तिला घरी येण्याचे कारण विचारते, तेव्हा मुलगी तहान लागली म्हणून पाणी पायला आले, हे कारण सांगते. पण तिला भूक लागलेली आहे, हे आई मात्र बरोबर ओळखते व तिला जेवायला देते. वरून एक पिकलेला आंबाही माचवून खायला देते. जगात आईशिवाय मुलीचे मन कोण जाणू शकणार? आईशिवाय दुसन्या कोणालाही मुलांची कीव येत नाही. भूक लागली, पण कोणीही जेवण करा असे म्हणत नाही. आईच फक्त मुलामुलींना विचारून जेवू घालते. आपल्या मातेचे हे उपकार मुलगी कधीही विसरत नाही. ती वारंवार आईची महती व्यक्त करते. (ओवी क्र. १६ ते ओवी क्र. २४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.) पाहा —

पोटाले लागली भूकं । धिरं धरू कोठवरी
माह्या मातेचं घरं । पाण्याच्या वाटेवरी ॥ १६ ॥

पोटाले लागली भूकं । पोटाचा झाला धापा
न्याहालीची सवयं । लागली मायबापा ॥ १७ ॥

पोटाले लागली भूकं । जाईनं धावतं
माह्या मातेच्या आंगणातं । बोरं पिकूनं गावातं ॥ १८ ॥

पोटाले लागली भूकं । ताहानं संगितली
माह्या मातेनं जाणली ॥ १९ ॥

पोटाले लागली भूकं । मले आल्या कलपना
मातेच्या घरवरी । धिरं धरजो नारायणा ॥ २० ॥

पोटाले लागली भूकं । पोटाची झाली लाही
न्याहालीची सवय लागली मायबाई ॥ २१ ॥

पोटाले लागली भूकं । हिंडते सारा गावं
माह्या काशीवाचूनं । कोणं म्हणे राधा जेवं ॥ २२ ॥

जेवणं जेवली । पोटं पिरसूनं
काशीनं माह्या बाई । दिला आंबा माचूनं ॥ २३ ॥

जेवणं जेवली । खिरीवरं तूपं
माह्या जेवनाची टुकं । माह्या काशीले ठावूकं ॥ २४ ॥

(पोट पिरसणे – खेड्यात मुल जेवले की नाही, हे पाहण्यासाठी त्याच्या पोटावरून हात फिरवून पाहतात. त्याला पोट पिरसणे म्हणतात. टुकं – सवय. ठावूक – माहित असणे.)

आईची नजर सतत आपल्या मुलांवर असते. आईला मुलीच्या अंगावरची चोळी फाटलेली दिसली की, आईच्या मनाची हूरहूर सुरु होते. लगेच दुसरी नवीन शिवून मिळते. आई मुलांची काळजी अधिक घेत असते. भारतातील साधुसंतानीही मातेची महती गाईलेली आहे. सासरी गेलेल्या मुलीच्या अंगावरची चोळी फाटलेली आहे. आईला तसा निरोप मिळताच ती चोळी घेऊन लगबगीने मुलीला भेटायला येणार. पुढील ओव्यातून आईबद्दलची माया व्यक्त होते. त्यात जिळ्हाळा व प्रेम आहे.

अंगातली चोळी । फाटली भुजवरं
गेली काशीची नजरं ॥ २५ ॥

अंगातली चोळी । फाटली धड्याधड्या
निरोप देजो गड्या । माह्या काशीच्या वाड्या ॥ २६ ॥

अंगातली चोळी । आंगाले झाली तंगं
मयनाच्या माह्या बाई । गोरा आहे रंगं ॥ २७ ॥

आई तर कोणालाही म्हणता येईल, पण जन्म देणारी आई मात्र एकच असते. जन्म देणाऱ्या आईची महती मुलगी सांगते. ‘घातल्या पाण्याची गंगा कधीही वाहात नाही’ अशी एक म्हण लोकजीवनात प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणे कोणत्याही स्त्रिला आई म्हटले तरी आईची माया फक्त जन्म देणारीच करू शकते. परक्या स्त्रिला आई म्हणणे; व तिच्याकडून मायेची, प्रेमाची अपेक्षा करणे म्हणजे तुधाची तहान ताकावर भागविणे होय.

जन्म देणारी आपल्या अपत्यावर जेवढे प्रेम करते. तेवढे प्रेम चुलती करू शकत नाही. चुलतीचे प्रेम जन्म देणाऱ्या आईपेक्षा कमी पडते, हे चिंचेच्या झाडाचे उदाहरण देऊन सुचविले आहे. ‘स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी’ असे जे म्हटले जाते ते उगीच नव्हे. चुलतीसाठी चिंचेच्या

झाडाची वापरलेली प्रतिमा फारच सुंदर आहे. पुढील ओव्यातून जन्म देणाऱ्या आईची माया, व तिची महती दिसून येते. —

मायं मायं करता । अशा माया लावा
जन्मं देणारीनं दावा ॥ २८ ॥

मायं म्हणल्यानं । मायं होतं नाही
दूधाची तहानं । पाण्यानं जातं नाही ॥ २९ ॥

मायं इतकी माया । नाही करतं चुलती
चिंचेची सावली । हाये चिंचेच्या पुरती ॥ ३० ॥

‘माय मरो पण मावशी वाचो’ अशी एक म्हण भारतीय लोकजीवनात रूढ आहे. आईच्या मृत्युनंतर फक्त मावशीच मुलांवर प्रेम करू शकते. परंतु मावशीपेक्षाही आईचेच प्रेम सरस आहे. आईसागरे प्रेम मुलांवर कोणीही करू शकत नाही, हे मोठ्या समर्पकपणे पुढील ओव्यातून सांगितले आहे.

मायं मायं म्हणता । मायची किंवं येतं नाही
आणं मायची सरं । मावशीले येतं नाही ॥ ३१ ॥

मायं मायं करता । मायं माझी काशी होये
नावं तुळशीचं आहे ॥ ३२ ॥

मायं मायं करता । मायं माझी काशी होये
नावं तीरथाचं आहे ॥ ३३ ॥

ओवी क्र. ३२ व ३३ मध्ये आईसाठी ‘काशी’, ‘तुळस’ व ‘तीरथ’ (तीर्थक्षेत्र) असे शब्द आलेले आहेत. हे तीनही शब्द भारतीय संस्कृतीत पवित्र मानले गेलेले आहेत. आणि आईला सुद्धा याच नावाने संबोधले आहे. यावरून भारतीय संस्कृतीत आईचे किती महत्त्व आहे, याची कल्पना करता येते.

चुलती आणि आईमध्ये असलेला फरक पुढील ओव्यातून दर्शविलेला आहे. चुलतीला अनेक शब्दांनी संबोधले आहे. तिच्यासाठी आलेले ‘गंगा’ आणि ‘नानी’ हे शब्द जवळीक दाखविणारे असले तरी मुलीला आईच प्रिय असते, किंवा जवळची वाटते.

मायले म्हणतो मायं । चुलतिले म्हणतो गंगा
तुं आपल्या लेकीवानी । मोठी भर माह्या भांगा ॥ ३४ ॥

मायले म्हणतो मायं । चुलतिले म्हणतो नानी
तुं आपल्या लेकीवानी । मांगं बसून घालं येणी ॥ ३५ ॥

मुलीला आपली आई प्रिय असल्यामुळे तिच्या अनेक गोष्टीचे वर्णन ती करते.
आपली आई मोठी धार्मिक वृत्तिची आहे. ती दररोज देऊळ झाडून स्वच्छ
करते. ती दररोज देवपूजा करणारी आहे, मोठी श्रद्धावान आहे, असे वर्णन
पुढील ओव्यातून आलेले आहे.

नेसूनं कंकरं । कंकराचे पिवळे काठं
माता माही काशीबाई । देवाची झाडे वाटं ॥ ३६ ॥

नेसूनं कंकरं । कंकराचे पिवळे शेळे
माता माही काशीबाई । देवळाले फेरे घाले ॥ ३७ ॥

मोठी मोठी डोई । नाहूनं देना माता
आयकाले जातो । सत्य नारायणाची कथा ॥ ३८ ॥

(कंकर — नवे कोरे. डोई — डोक्याचे केस. नाहून — न्हाऊन, धुणे. काशी—
आई.)

मुलगी आपल्या आईचे ऋण सदैव व्यक्त करीत असते. आपल्याला
आईने दूध पाजून मोठे केलेले आहे. याचे तिला मोठे उपकार वाटते. आई
मात्र ती भावना ठेवत नाही. पण मुलीला ते आपल्या जन्मापासूनचे ऋण
वाटते. आणि हे ऋण कधीही न फिटणारे आहे, असा तिचा समज आहे.
म्हणून ती म्हणते की, शेजांच्याचे उधार देता येईल, पण आईच्या दूधाचे कर्ज
मात्र कधीही चुकवता येणार नाही. पुढील ओव्या पाहा —

शेजीचं उसनं । माह्या दरवाज्यापासूनं
माह्या काशीचं उसनं । माह्या जन्मापासूनं ॥ ३९ ॥

शेजीचं उसनं । मी कायनं देऊ
माह्या काशीचं उसनं । मी किती बोच्या नेऊ ॥ ४० ॥

मातेचं उसणं । खंडवू कोण्या परी
आंबा लागला तन्यावरी ॥ ४१ ॥

(शेजीचं – शेजारीन. उसनं – उधार, ऋण. काशीचं – आईचं. कायनं – कशाने. बोन्या – बारदान, पोते. खंडवू – फेडणे, देणे. तन्यावरी – तळगाजवळ.)

मुलीला विवाह झाल्यावरही तिची माहेरची ओढ कमी होत नाही. आपल्या संसारात असतानाही तिला नेहमी आपल्या आईची; व माहेरच्या लोकांची आठवण येते. माहेरचे वर्णन करताना तिला कटाळा येत नाही. साध्या साध्या गोष्टीही ती मोठ्या उत्साहाने आणि आनंदाने सांगते. पुढील ओव्या पाहा. त्यात तिच्या आईचे स्नानगृह निंबुनीच्या झाडाखाली असल्याचे सांगते. आपल्या आईने आपल्याला आंदणात गाय दिल्याचाही उल्लेख ती करते. एकंदर तिला आपल्या आईबदल मोठे प्रेम वाटते, आणि ते ठायी ठायी तिच्या साध्या बोलण्यातूनही व्यक्त होते.

तुरूनं दिसते । माह्या माहेरची निंबुयनी
तेथं माह्या काशीची आंगधुनी ॥ ४२ ॥

सकाळी उठूनं । शेणाने भरे पायं
भाग्याची माझी मायं । आंधनं दिली गायं ॥ ४३ ॥

फाटलं लुगडं । फाटू फाटू जाये ।
मायं घेणारं सुखी राये ॥ ४४ ॥

(आंगधुनी – न्हाणीघर. काशी – आई. आंदन देणे – लग्नात भेट देणे.)

वरील ओव्यांकडे एक नजर टाकली तर असे दिसून येते की, मुलींनी आपल्या आईबदलचा त्यांच्या मनातील भाव, व जिहाळा बोलून दाखविलेला आहे. त्यात सत्य आहे. कोठेही कृत्रिमता नाही. आईचे ऋण हे जन्मापासूनच तिच्या अपत्यावर असते. ते कधीही फिटत नाही; पण आईला मात्र तसे वाटत नाही. मुलीला मात्र ते ऋण वाटते. म्हणून ती म्हणते की, शेजान्याचे उसणे देणे लागत असेल तर ते देता येते. पण आईचे उसणे एकदे आहे की, कितीही दिले तरी पूर्ण होत नाही.

जात्यावर ओवी गाताना आपल्या आईचा दररोजचा जीवनक्रम मुलींनी वर्णन करून ठेवला आहे. आई नवे कोरे; व पिवळे काठ असलेले लुगडे

नेसून दररोज देवळाचा रस्ता झाडून टाकत असते. आईचे नाव काशीबाई आहे. साधे लुगडे, पण त्याचे पूर्ण आणि सुंदर वर्णन. त्याचे काठ, रस्ता झाडणे, निबुनीच्या झाडाजवळ आईचे आंगधुणे असणे, आईकडून मुलीला लग्नात गाय आंदन मिळणे, हे काही मोठे कार्य नाही. पण तोच आपल्या आईबद्दलचा अनुभव काव्यातून किती सुंदर वाटतो. लहान लहान गोष्टीतून साहित्य निर्माण करण्याची प्रतिभा लोकप्रपरेतील स्त्रियांत आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या या मायमाऊल्यांनी सुंदर अशा साहित्याची निर्मिती केली, आणि पिढ्यानपिढ्या पाठांतराच्या बळावर त्याचे संरक्षण केले. याचे मोठेच नवल वाटते. आणखी एक नवल म्हणजे त्यात कृत्रिमता नसून जिवंत अनुभव आहे.

२. माह्या पित्याच्या नावासाठी

(मुलगी आपल्या वडिलांबद्दलचा आदर, अभिमान व प्रेम व्यक्त करते)

मुलीच्या जीवनात आईनंतर वडिलांना स्थान आहे. आईबद्दल जिब्हाळा, प्रेम, कळकळ, तर वडिलांबद्दल आदर, अभिमान, व प्रेम आहे. असे म्हणतात की, मुलीला तीन कुळाचा उद्धार करावा लागतो. वडिलांचे कुळ, मामाचे कुळ आणि सासरचे कुळ. तिला जीवन जगत असताना फार मर्यादा पडतात, कष्ट पडतात; पण ती सगळे निमूटपणे सहन करते. स्त्री ही मर्यादा सांभाळणारी आहे. आपल्या वडिलांच्या कुळाला आपल्यामुळे कलंक लागू नये, म्हणून ती अनेक यातना सहन करते. आपल्या वडिलांची मान शरमेने खाली जाणार नाही, असे मुलीना वागावे लागते. आपल्या वडिलांच्या अब्रुला बट्टा लागू नये, म्हणून मुलगी काळजी घेते. त्यासाठी ती सासुरवासही सहन करते, पण पतीचे घर सोडून जात नाही. घरंदाज मुलगी आपल्या वडिलांचे नाव कमावते. भारतीय संस्कृतीचे हे चित्र आपल्याला आजही लोकजीवनात पाहायला मिळते. वडील सुद्धा मुलीना अशीच शिकवण देतात.

एक सासरी गेलेली मुलगी आपल्या वडिलाजवळ दुःख व्यक्त करत आहे. तिला सासरी मोठा सासुरवास आहे, असे ती वडिलांना सांगते. तेव्हा वडील तिची समजूत काढतात आणि मुलीला म्हणतात, 'बाई, घरच्या अशा गोष्टी इतरांजवळ सांगू नये. सासरची गान्हाणी दुसऱ्याजवळ सांगणे म्हणजे एक प्रकारे आपल्या घराचीच बदनामी असते'. अशी बदनामी होऊ नये,

म्हणून वडील मुलीला समजावून सांगत आहे. संसाराला भिवू नका; आणि मला सोयच्या—धायच्यात खाली पाहायला लावू नका, असे वडील मुलीना प्रेमाने समजावून सांगतात. मुलगी म्हणते —

मोठा सासुरवासं गा मले । कोणाजवळ सांगू नको
सासुरवाड्याची कथा अशी । नको सांगू तू गणगोतासी ॥ ४५ ॥

सासुचा सासुरवास । सोसला जिवावरं
पित्याच्या नावासाठी । रातं काढली शेवावरं ॥ ४६ ॥

बापं मने लेकी । चालवा माझं नावं
सोयच्या धायच्याचे । हाये भोवतालं गावं ॥ ४७ ॥

बापं मने लेकी । नांदाले भेवू नोका
सोयच्या धायच्यात । खाल्या पाहाले लावू नोका ॥ ४८ ॥

तरुण मुलीचे कोठेही हसणे हे सभ्यतेला धरून नाही, असे लोकजीवनात मानले जात होते. मोठी बहीण लहान बहिणीला समजावत आहे. कोठेही, कसेही हसू नये. ‘हसू’ हे दुसऱ्याच्या मनात भ्रम निर्माण करते. परपुरुषाशी बोलताना जरा अंतर राखून बोलावे, फार सलगी दाखवू नये. नाहीतर आपल्या वडिलाला लोकं नावे ठेवतील. असे समाजजीवनातील व्यवहार मुलीना शिकविले जातात. लहान लहान गोष्टी किती महत्त्वाच्या असतात, हे या ओव्यातून दिसून येते.

हासावं नाही बाई । हासनं रीती रीती
आपल्या बावाजीचं । पाणी उतरणं किती ॥ ४९ ॥

हासावं नाही बाई । हाशाचा भरमं
गोष्ट सांगावी दुरुनं ॥ ५० ॥

(पाणी उतरणे — चारचौघात अपमान होणे. भरमं — भ्रम.)

ज्याप्रमाणे मुलीला आईवडिलांची काळजी व माया असते. त्याचप्रमाणे वडील सुद्धा मुलीची सदैव काळजी करीत असतो. तिच्या घरादारापासून तर कपड्यालत्यापर्यंत बाप जाग्रुक असतो. या भागातील ओव्या वाचल्यावर तसे वाटते. आपल्या वडिलांबदलच्या लहानसहान गोष्टीही ती ओव्यातून

बोलून दाखविते. जात्यावर दळण दळताना वडिलांबदलच्या भावना तिच्या अंतःकरणातून बाहेर येतात. वडिलांनी आपल्याला अंदणात गाय दिली होती. आता त्याचे गोधन झाले आहे, हे ती मोठ्या अभिमानाने सांगते. तर लुगडे, चोळी फाटली आणि कालच मनिआर्डर आला, असेही ती सांगते.

फाटलं लुगडं । किती मारू गाठी
माह्या पित्याच्या नावासाठी ॥ ५१ ॥

फाटलं लुगडं । नेसली आंगणातं
बावाजीच्या वाड्यातं । कोणं गेलं सांगतं ॥ ५२ ॥

फाटलं लुगडं । कितीकं करू दंडी
घडी माह्या वडिलाच्या मांडी ॥ ५३ ॥

(घडी – नवीन लुगड्याची घडी. दंडी – लुगडे मध्यभागी फाटल्यावर त्याचे दोन भाग करतात. नंतर फाटलेला भाग काढून दोन्ही भाग पुन्हा एकत्र शिवतात. त्याला दंडी करणे म्हणतात. पूर्वी जीवन फार सुखी नव्हते. गरिबी असल्यामुळे असे कपडे लोक वापरत. धोतरालाही दंडी केल्या जात असे.)

फाटलं लुगडं । कितीकं पाडू गाठी
घडी माह्या बावाजीच्या हाती ॥ ५४ ॥

फाटली माही चोळी । फाटून झाली चिंधी
बैलं झाला नंदी । सोडला वाड्यामंदी ॥ ५५ ॥

फाटली माही चोळी । जात्याचं झाडणं
आंधणाची गायं । वाडे भरले वासरानं ॥ ५६ ॥

फाटली माही चोळी । निघाली लालं लालं
मनीआर्डर आला कालं ॥ ५७ ॥

(ओवी क्र. ५५ मधील पहिल्या ओळीचा अर्थ लागतो, पण दुसऱ्या ओळीचा अर्थ कळत नाही. वाचकांनी आपल्या मताने अर्थ लावावा. ओवी क्र. ५१ ते ५७ पर्यंत हे एक ओवीगीत समजावे.)

आपल्या बावाजीच्या सुना पाहायला कशा सुंदर व शिकलेल्या आहेत, हे सांगताना त्यांच्या हातात ‘दऊत लेखन्या’ असा उल्लेख ती करते. मुलीना आपल्या वडिलांच्या श्रीमंतीबदल फार सांगावेसे वाटते. आपले वडील सासरी आल्यावर गावात कसा गाजावाजा होतो, याचे ती सुरेख वर्णन करते. तर कधी बापाला कसा पाहुणचार केला, याचेही ती वर्णन ओव्यातून करताना दिसते.

बावाजीनं केल्या सुना । लेकीपरी गं देखण्या
सये तुला ग कायं सांगू । हाती दऊतं लेखन्या ॥ ५८॥

बावाजी पाहुणे । नगरीतं पडली खूलं
तांबडे बैलं । वर रेशमाची झूलं ॥ ५९ ॥

बावाजी पाहुणे । नंदबाई सुगडणी
पापडं लाटजा । चंद्रासूर्व्यवाणी ॥ ६० ॥

पाहुण्या पाहुणचार । केली मी खिरं पोई
खेडगागावामंधी । लेकं नांदते पित्या तुही ॥ ६१ ॥

माहे बावाजी आले बाई
केली पाहुणचार पोई ॥ ६२ ॥

(ओवी क्र. ५७ मध्ये ‘मनीआर्डर’ व ओवी क्र. ५८ मध्ये ‘दऊत, लेखन्या’, त्याचप्रमाणे ओवी क्र. ६८ मध्ये ‘सडका घोटल्या शिमिटान’ असे शब्द आलेले आहेत. या शब्दावरून असे दिसून येते की, दैनंदीन जीवनातील बदल लोकसाहित्यात दिसून येतो. इंग्रजांच्या काळात पोष्टाची स्थापना झाली, आणि १९ व्या शतकात मुली शिक्षण घ्यायला लागल्या, व रस्ते सिमेंटचे बनले. या बदलत्या समाजजीवनाची नोंद लोकसाहित्यात येते. म्हणून लोकसाहित्याला ‘समाजजीवनाचा आरसा’ असे म्हटल्यास नवल ठरू नये. (ओवी क्र. ५९ ते ओवी क्र. ६२ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

आपल्या माहेराचे मुलीला कौतुक असते. तिच्या माहेरच्या वृक्षवेली सुद्धा किती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, असे ती शेजारणीला सांगते. आपल्या वडिलाची माडी किती उंच आहे, हे सांगताना ती चिंचेच्या झाडाची तुलना माडीशी करते. आपले वडील कचेरीत गेल्यावर साहेबाच्या जवळ बसतात,

साहेबाप्रमाणे न्याय करतात, याचे तिला मोठेच भूषण आहे. आपले वडील कचेरीत जातात म्हणून सरकारने सिमेंटचे रस्ते तयार केल्याचेही ती सांगते.

कायं सांगू सेजीबाई । माह्या माहेरचे झाडझुडं
माह्या बावाजीच्या घरी । उच्चं माडीचे कवाडं ॥ ६३ ॥

कायं सांगू सेजीबाई । माह्या माहेराची चिचं
माह्या बावाजीची माडी । कवलाची उचं ॥ ६४ ॥

कायं सांगू सेजीबाई । माह्या बापाचं भूषणं
कपाळाचं कुंकू । मायं दिल्लीचं निशाणं ॥ ६५ ॥

(ओवी क्र. ६३ ते ओवी क्र. ६५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे त्यात जुने संदर्भ टिकून राहतात. वर्धा या शहराचे पूर्वीचे नाव ‘पालकवाडी’ होते. पूर्वी पालकवाडी हे खेडे होते. इंग्रजाच्या काळात पालकवाडीचे वर्धा झाले; व जिल्ह्याची राजधानी म्हणून कचेरी आली. ‘सडका घोटल्या शिमिटान’ या ओळीतून सिमेंटचे रस्ते तयार झाल्याचे सूचित होते. ‘जुने ठेवून नव्याचा स्वीकार’ हे तत्त्व लोकसाहित्याचे आहे. बदलत्या लोकजीवनाचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात येते. म्हणून समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना लोकसाहित्याचा अभ्यास करावा लागतो. तेव्हाच समाजजीवन समजून घेता येते. पुढील ओव्या पाहा —

पालकवाडीच्या कचेरीत । पाटीलपांडे झाले थोडे
माहा बापं न्यायं तोडे ॥ ६६ ॥

पालकवाडीच्या कचेरीत । पाटीलपांड्याची झाली दाटी
बापाच्या माह्या बाई । खुडची सायबाच्या काठी ॥ ६७ ॥

पालकवाडीच्या कचेरीले । माह्या बापाचं येणजाणं
सडका घोटल्या सिमिटान ॥ ६८ ॥

पालकवाडीच्या कचेरीले । माह्या बापाचं जाणं सदा
नेला रुमाली वायदा ॥ ६९ ॥

पालकवाडीच्या कचेरीले । माहऱ्या बापाचं जाणं नितं
नेली चमेली उडवतं ॥ ७० ॥

पालकवाडीच्या कचेरीची । वाटं समजतं नाही मले
बापाच्या माहऱ्या जोडं । कायमं हवेलीले ॥ ७१ ॥

(वायदा — शेतीवरील व घगावरील सरकारी कर. ओवी क्र. ६६ ते ओवी क्र.
७१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

भारतीय संस्कृतीत मुलीला आंदण (लग्नात भेट) देण्याची परंपरा फार
प्राचीन आहे. मुलीचा नवीन संसार उभा करताना वडील तिळा आवश्यक ती
भांडी देत असे. मुलीला आंदणात गाय देण्याची प्रथाही पूर्वीपासून चालत
आल्याचे दिसते. लग्नात मुलीला वडिलांकडून काय काय मिळतात, याची
नोंदव सासरी गेलेल्या मुर्लींनी करून ठेवली असे वाटते. ओवी क्र. ७२ ते
७४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

सकाळच्या पायरी । शेणानं भरला पायं
पित्या माहऱ्या बावाजीनं । आंदणं दिली गायं ॥ ७२ ॥

सकाळच्या पायरी । पिठानं भरला हातं
पित्या माहऱ्या बावाजीनं । आंदणं दिलं ताटं ॥ ७३ ॥

सकाळच्या पायरी । शेणानं भरली साडी
पित्या माहऱ्या बावाजीनं । आंदणं दिली जोडी ॥ ७४ ॥

मुलगी आपल्या वडिलाची श्रीमंती सांगत असताना कधी कधी ती आपल्या
वडिलांवर रूसते. वडील श्रीमंत असूनही आपल्याला हलकी साडी घेतली,
म्हणून ती नाराजही होते. हलकी साडी 'नेसनं बावाजीच्या सुना', आपण ती
नेसणार नाही, असे ती स्पष्ट सांगते. परंतु यामध्ये वडिलाबदलचा राग नाही,
तर प्रेमळ रूसवा आहे. वडील मात्र प्रेमाने गोड बोलून मुलीला समजावतात,
व मुलगी समजते. आपल्या पसंतीचा हट्ट मुली वडिलाजवळ करतात. आणि
वडील त्यांचा हट्ट पूर्णही करतात. संसारातील लहान लहान गोष्टी काव्यातून
मांडून स्थ्रियांनी त्यांचा संसारच काव्यमय केलेला आहे. ओवी क्र. ७५ ते ७८
पर्यंत हे एक ओवीगीत पाहा —

भरल्या बाजारातं । माहे बावाजी घोडीवरं
हातं टाकते साडीवरं । मोलं करते घडीवरं ॥ ७५ ॥

भरल्या बाजारातं । माहा बापं पैसेवाला
साडी टाकूनं घेते वाला ॥ ७६ ॥

बावाजीनं घेतली साडी । नाही आली माह्या मना
नेसनं बावाजीच्या सुना ॥ ७७ ॥

बावाजीनं घेतली साडी । पदरं इलानं
किती पाहू दिवाणं । नाही लोटतं माझां मनं ॥ ७८ ॥

(वाला — पंचा, हलके वस्त्र. दिवाण — राजेशाही दरबार. इलान — हलके वस्त्र, स्वस्त. लोटत — तृप्त होत नाही.)

पुढील ओवी क्र. ७९ आणि ८० चा अर्थ पाहण्यासाठी ओवी क्र. १६ ते
ओवी क्र. २४ पर्यंतचा अर्थ पाहावा.

पोटाले लागली भूकं । सोसू मी कोठवरी
पित्या माह्या बावाजीचं । घरं पाण्याच्या वाटेवरी ॥ ७९ ॥

पोटाले लागली भूकं । पोटाचं बंधनं
बावाजीच्या वाड्या । दारी पिकलं गोधनं ॥ ८० ॥

मुलगी दिसायला सुंदर होती म्हणून तिला दुरचे पाहुणे पाहायला आले. आणि
तिचा विवाह जवळपासच्या गावात न करता तिला दूर तुमरीकडे दिले. मुली
सुंदर असल्या म्हणजे दूरदूरच्या ठिकाणची मंडळी मागणी घालतात. वणी,
वरूड ही तालुक्याची गावे चंद्रपूर जिल्ह्यात येतात. चंद्रपूर हा महाराष्ट्रातील
एक जिल्हा आहे. जवळची गावे सोडून दूरच्या भागात मुलीचा विवाह
करणाऱ्या वडिलोंना समजावणारी ही एक स्त्री आहे. मुलगी जवळ असली तर
जाता येता भेटता येईल. नाही तर ‘बाग महिण्याची एक येरझार’ राहील.

बापानं दिल्या लेकी । वणी वरूड टाकूनं
रूपं मैनाचं देखूनं ॥ ८१ ॥

बापानं दिल्या लेकी । वणी वरूड चंद्रपूरं
नोका मैनाले देऊ दूरं ॥ ८२ ॥

बापानं दिल्या लेकी । गोंडाच्या मुलखातं
तोन्या दारीनं संदुकातं ॥ ८३ ॥

बावाजीनं दिल्या लेकी । दिल्या दूरच्या दूरं
बारा महिण्याची येरझारं ॥ ८४ ॥

बावाजीनं दिल्या लेकी । साता समुद्राच्या आडं
पत्र खुशालीचे धाडं ॥ ८५ ॥

गडचिरोली आणि चंद्रपूर या भागात गोंड जमातींच्या लोकांची वस्ती अधिक प्रमाणात आहे. जंगलांनी व्यापलेला भाग म्हणून या भागाला प्राचीन भारतात झाडीपट्टी, झाडीमंडळ या नावाने संबोधले जात होते. लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे प्रादेशिकता हा होय. पुढील ओव्या या प्रादेशिकता दर्शविणाऱ्या आहेत. यावरून प्राचीन भूगोलही समजून घेता येते. ओवी क्र. ८१ ते ओवी क्र. ९१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

(मैना — मुलगी. मराठी लोकगीतात मुलीसाठी मैना व मुलासाठी ‘राधो’ हा शब्दप्रयोग वापरतात. गोंडाच्या मुलखात — ज्या प्रदेशात गोंड म्हणजेच आदिवासी लोकांची वस्ती आहे असा प्रदेश. समुद्राच्या आड — फार दूर)

घरंदाज घराणे न पाहता, त्या घरातील श्रीमंती व धन पाहून वडिलाने मुलीचा विवाह केला. परंतु श्रीमंत लोकं घरंदाज राहतातच असे नाही. म्हणून श्रीमंतीपेक्षा घराण्याचे नाव व अबु ही किती महत्त्वाची आहे, हे पुढील ओवीवरून दिसते. घराच्या श्रीमंतीपेक्षा त्या घरचे लोकं चांगले असावे, असे स्थियांना नेहमी वाटते. मुलीचा विवाह हा योग्य घरी बन्याच वेळा होत नाही. मुलगी ही परक्याचे धन असे समजून तिचा विवाह उरकवणे हेच पित्याला महत्त्वाचे आहे. ‘लेकी लोटल्या धनावरं’, ‘लेकं लोटली चंद्रभागा’ या ओळीतून मुलीकडे पाहण्याचा भारतीयांचा दृष्टीकोण निश्चितच चांगला नाही. हे दुःख भारतीय स्थियांनी ओवीगीतातून व्यक्त केले आहे. घरी तरुण मुलगी म्हणजे बापाच्या डोक्यावर फार मोठे ओळे. केव्हा एकदा हे ओळे उतरते, असे बापाला वाटते. एकदा मुलीचा विवाह झाला की, बापाला गंगेत आंघोळ

केल्यासारखे वाटते. ही वडिलांची भावना पुढील ओवीतून दिसून येते. ओवी क्र. ८१ ते ९१ पर्यंत हे एक ओवीगीत पाहा —

बावाजीनं दिल्या लेकी । नाही पाहीलं घरदारं
लेकी लोटल्या धनावरं ॥ ८६ ॥

बावाजीनं दिल्या लेकी । नाही पाह्यली जागाजुगा
लेकं लोटली चंद्रभागा ॥ ८७ ॥

बावाजीनं दिल्या लेकी । लेकी देउनं झाले वाणी
लवंगा मांडल्या दुकानी ॥ ८८ ॥

‘विवाह आणि मैत्री’ बरोबरीच्या सोबत करावी, अशी एक म्हण आहे. जावई श्रीमंत व सावकार आहे. त्यांच्या घरी वडिलांना कुठेतरी संकोच वाटतो. काही कमीजास्त झाले तर बोलायचीही उजागिरी राहत नाही. पुढील ओव्या सोयरा बरोबरीचाच असावा असे सांगते. ओवी क्र. ८१ ते ओवी क्र. ९१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

बावाजीनं दिल्या लेकी । लेकी देउनं झाले चोरं
जावई सावकारं ॥ ८९ ॥

बावाजीनं दिल्या लेकी । लेकी देउनं चुकले
भाऊ बहिणीले येकले ॥ ९० ॥

श्रीमंत घराण्यातील लोकं (राजे, जहागीरदार, ईनामदार) मुलींना तिच्या विवाहात आंदण म्हणून गाव देत असे. त्याची माहिती ओवीगीतातून येते. लोकजीवनातील काही रुढी व परंपरांचे दर्शनही ओवीगीतातून होते. त्याचप्रमाणे गतकाळातील समाजजीवन कसे होते, त्याचीही माहिती आपल्याला मिळते.

बापानं दिल्या लेकी । चुलत्यानं दिला गावं
कोन्या कागदी मांडा नावं ॥ ९१ ॥

मुलगी सासरी गेल्यावरही तिचा आपल्या आईवडिलांबदलचा जिझाळा व प्रेम कमी होत नाही. विवाह झाल्यावरही ती आपल्या वडिलांच्या अब्रुला जपते. तिला आपल्या माहेरचा मोठा अभिमान असते. वडिलांच्या घरच्या लहान

लहान गोष्टी ती मोठ्या प्रेमाने सांगते. आपल्या वडिलांच्या शेतातील लहन्या मारत असलेले गव्हाचे पिकही ती मोठ्या अभिमानाने सांगते.

चवध्या बहिणी । धुन्यावर उभ्या राहू
कशा लहन्या मारे । माह्या बावाजीचा गहू ॥ ९२ ॥

चवध्या बहिणी । चारं गावी जाऊ
नावं बापाचं चालवू ॥ ९३ ॥

पुढील ओवी क्र. ९४ व ओवी क्र. ९५ हे एक ओवीगीत आहे. या ओव्यातून एक सूचक अर्थ सांगितलेला आहे. ‘चंदनाबाईचं खोडं । भुईनं गेलं येला’, यातून वाढत जाणाऱ्या कुटुंबाचे व रक्ताच्या नात्याचे वर्णन दिसते. आपल्या वडिलांमुळे आपल्याला पुष्कळ नात्याची माणसे मिळाली आहेत, हे मुलगी मोठ्या कलात्मक पद्धतीने सांगते. आपल्या वडिलांचे नातेवाईक गावागावात आहेत, हे मुलीला सांगायचे आहे. त्यासाठी तिने वापरलेल्या ‘चंदनाबाईचं खोडं’ व ‘चंदनाबाईची मुळी’ या निसर्ग प्रतिमा फारच सुंदर आहे.

चंदनाबाईचं खोडं । भुईनं गेलं येला
पित्या माह्या बावाजीनं । गणगोतं जमा केला ॥ ९४ ॥

चंदनाबाईची मुळी । भुईनं गेली येला
पित्या माह्या बावाजीनं । गावोगावी इस्तारं केला ॥ ९५ ॥

(भुईनं – जमीन. येला – वाढणे, फैलणे. इस्तार – विस्तार.)

ओवी क्र. ९६ व ओवी क्र. ९७ पाहा. ओवी क्र. ९६ च्या पहिल्या अर्ध्या चरणाचा अर्थ बरोबर लागत नाही. ‘लेकं’ या शब्दाएवजी तेथे कोणतातरी दुसरा वृक्षवाचक शब्द असावा. वाचकांनी आपल्या मताने अर्थ लावावा, व बदल करावा. ओवी क्र. ९७ मध्ये ‘गोप’ आणि ‘साखरदंडं’ या दोन्ही शब्दातून आईवडिलांचे मुलांना कसे प्रेम व संरक्षण असते, हे सूचविले आहे. आईवडिलांसाठी वापरलेल्या ‘गोप आणि साखरदंडं’ या प्रतिमा फारच सुरेख आहे. मोठमोठ्या कवीच्या काव्यात आढळणारे काव्यसौदर्य आपल्याला ओवीगीतातही पाहायला मिळतात. आईवडिलांच्या सान्निध्यात मुले निर्धास्त जीवन जगतात. आईवडिलांबद्दलचा जिळ्हाळा व प्रेम मुलगी कशी व्यक्त करते, पाहा :—

बापं माझा लेकं । मायं माझी निंबुनी
कशी मी जाऊ बाई । दोही झाडाच्या मंधातुनी ॥ ९६ ॥

बापं माझा गोपं । मायं साखरदंडं
केळीचं पानं रुंदं । सावली कडीबंदं ॥ ९७ ॥

ओवी क्र. ९८ ते ओवी क्र. १०२ पर्यंत मुलीच्या आपल्या वडिलांबदलच्या भावना व्यक्त होताना दिसते. मुलगी घरातील कामाधंद्यात हुशार असली की, वडिलाला बरे वाटते. पण मुलगी सासरी असली तरी आपल्या वडिलाची आठवण करत असते. घरकामात असली तरी तिच्या वडिलांचा आवाज तिच्या कानावर येतो. घराच्या बाहेर रस्त्यावर कोणीतरी पाहुणा रामराम घेत आहे. (लोकजीवनात रामराम म्हणून व हात जोडून अभिवादन करतात.) हा माझ्या वडिलासारखाच आवाज आहे, असे मुलगी ओळखते. आणि वडील आपल्याला माहेरी न्यायला आले, असे तिला वाटते. सर्व नात्यात तिला वडीलच एक महत्त्वाचे वाटात.

बापाला लेकं आहे । धंद्याची गोडं
अगनीच्या पुढं । जळतील ओले खोडं ॥ ९८ ॥

घरातं करते धंदा । बाहेरं माझे कानं
माझ्या पिताजीच्या वानी । कोणं घेते रामरामं ॥ ९९ ॥

पित्या माह्या बावाजीचा । सूर्यमुखी वाढा
मुक्या गावित्रीचा सडा ॥ १०० ॥

साठं शंभरं गणगोतं । गोताचं कायं मले
जाईनं धावतं । भिडीनं बावाजीले ॥ १०१ ॥

माहा गेला जीवं । पित्याच्या मांडीवर
नोको वो लङू माये । तुले दुसरी लेकं आहे ॥ १०२ ॥

समाजजीवनातल्या व संसारातल्या लहान लहान गोष्टीही या ओव्यामधून दिसतात. वडील आंघोळीला नदीवर जात आहे. त्यांनी मुलाचा मुलगा खांद्यावर घेतला, तर मुलीच्या मुलाची करंगळी धरून त्याला पायी पायी चालवत नदीवर घेऊन जात आहे. वास्तविक पाहता दोनही नातू. परंतु मुलाचं

कडेवर आणि मुलीचं पायी पायी. हा दुजाभाव मुलगी पाहात आहे. आणि ती प्रश्न विचारते की, वडिलांजवळ असा दुजाभाव का? लोकजीवनातील हे सत्यच लोकसाहित्यात उतरते. म्हणून लोकसाहित्याला समाजजीवनाचा आरसा असे म्हणतात. पुढील ओव्यातून मुलगी हा भाव व्यक्त करते –

पोराचं कडी खांदी । पोरीचं करांगळी

पिता चालला आंघोळी ॥ १०३ ॥

पिता चालला आंघोळीले । लेकाचं कडी खांदी

पोरीचं पायी पायी । दुजं कावून मायबाई ॥ १०४ ॥

३. लेकीच्या मायबापा

(या भागात ज्या ओव्या आलेल्या आहेत, त्यातून आपल्या मुलीबद्दल वडिलांना काय वाटते, याचे मोठे हृदयद्रावक वर्णन आलेले आहे.)

वडिलाला आपली मुलगी मोठी सुंदर, नाजुक, गोड व प्रिय वाटते. म्हणूनच त्याला तिच्या जीवनाची काळजी आहे. सासर म्हटले की, सासुरवास तिच्या वाट्याला येणार. सासू, सासरे, दीर, नणंद, जावा ही सासरची सगळी मंडळी तिला सळो की पळो करून सोडणार. तिला अनेक संकटांचा सामना करावा लागणार. आणि हे सगळे तिला एकटीला सोसावे लागणार. आपल्या लाडात वाढलेल्या लेकीला अशा रुपात पाहून कोणत्या बापाचे काळीज दुखावणार नाही. आपल्या मुलीच्या वाट्याला आता दुःखच येणार, म्हणून वडील मोठे काळजीत आहे. हिच्यासारखी सुंदर मुलगी कोणत्या घरी देऊ म्हणजे तिला कष्ट व त्रास होणार नाही, या विवंचनेत वडील आहे. बाप मुलींना म्हणतो की, तुमच्या जीवनाची मला जन्मभर हुरहुर राहणार आहे. रात्रिंदिवस मला मुलीचीच चिंता सतावत राहणार. मुलीचा संसार आनंदी असला तर वडिलानाही आनंद होतो. पण ती दुःखात असेल तर त्यांनाही तेवढेच दुःख होते. मुलीच्या संसाराची वडिलाला मरेपर्यंत कशी काळजी असते. याचे वर्णन या भागातील ओव्यातून पाहायला मिळते.

मुलगी विवाहयोग्य झाली की, तिच्या वडिलाला तिच्या लग्नाची काळजी लागून राहाते. हिच्यासारख्या सुंदर मुलीचा कोणाच्या घरी विवाह करावा, ही चिंता रात्रिंदिवस आईवडिलाना सतत असते. सासरचे लोक

आपल्या मुलीला कसे वागवतील, या चिंतेत तिचे आईबाप असतात. बापाला मुलीबद्दल वाटणारी चिंता फार अस्वस्थ करते. 'हिरा व चंद्रहार' जसा सुंदर व प्रिय, तशी मुलगी ही आईबडिलांसाठी सुंदर व प्रिय असते. परंतु सासरी तिला काही किंमत नाही. सासुरवास हा तिच्या पाचविला पूजलेला असल्यामुळे आईबडिलांना मुलींची मोठी काळजी वाटते. पाहा —

लेकीच्या मायबापा । रात्रंदिवसं धोकनी
कुठं देऊ मी हिरकणी ॥ १०५ ॥

लेकीच्या मायबापा रात्रंदिवस चिंता फारं
कुठं देऊ मी चंद्रहार ॥ १०६ ॥

ओवी क्र. १०५ ते ओवी क्र. ११० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. येथे मुलीसाठी वापलेले 'हिरकणी' व 'चंद्रहार' हे शब्द मन मोहून टाकणारे आहे. हिरकणी व चंद्रहाराशी केलेली तिची तुलना साहित्यिक दृष्टीतून परिपूर्ण आहे.

(धोकनी — चिंता, हूरहूर. हिरकणी — हिन्यासारखी सुंदर मुलगी. चंद्रहार — स्त्रियांच्या गळ्यातला सोन्याचा अलंकार, सुंदर मुलगी.)

मुलगी म्हटले की बापाला तिची जन्मभर चिंता. पदोपदी तिच्याच संसाराची काळजी. मुलीचा संसार आनंदी असला तर वडिलाला आनंद होतो. पण ती दुःखात असेल तर वडिलाला तेवढेच कष्ट होतात. म्हणून बापाला मुलगी नकोशी वाटते. ती लहानपणीच मरून जावी अशी बाप अपेक्षा करतो. त्याला काऱणे अनेक आहेत. पुढे तिच्या सासरचे लोकं तिला कसे वागवतील याबद्दलची चिंता, व दुसरे म्हणजे लग्नासाठी पैसा. आणि शेवटी तिच्या संसाराची व तिची जन्मभर काळजी. म्हणूनच असे निराशेचे सूर वडिलांच्या बोलण्यातून निघते (आता मात्र शहरात व खेड्यातही पूर्वीसारखी परिस्थिती राहिलेली नाही).

भारतीय लोकजीवनात मुलीला आजही दुर्यम स्थान आहे. तिच्यासाठी बापाला जन्मभर चिंता लागलेली असते. म्हणून वडील त्यांना 'मरून जा' असे म्हणतात. (आनंदाने नव्हे, तर त्यांचा सासरला होणारा छळ आपल्याला सहन होणार नाही म्हणून). परंतु मुली मात्र आम्ही विवाह झाल्यावर चिमणीसारख्या उडून जाऊ, असे वडिलांना सांगतात. येथे मुलींच्या जगण्याची जिद, व कोणतेही कष्ट सहन करण्याची हिंमत दिसते.

बापं मने लेकी । मरामरानं पापणी
तुमच्या संसाराची । मले जलमं धोकणी ॥ १०७ ॥

बापं मने लेकी । लहानपणी मेली नाही
जहराची पुडी । वाण्यानं दिली नाही ॥ १०८ ॥

बापं मने लेकी । मरूनं जा आता
आम्ही चिमण्याच्या झापा । उडूनं जातो आता ॥ १०९ ॥

(लेकी – मुलगी. जलमं – जन्मभर. धोकणी – चिंता, हुरहूर. झापा – वर उडणे. वाणी – दुकानदार.)

विवाह झाल्यावर मुलगी सासरला जायला निघते, त्यावेळी बापाला काय वाटत असेल? आपल्या घरी लाडात वाढलेले लेकरू आता परक्या घरी जाणार. तिला आता दररोज भेटता येणार नाही. आपल्यापासून तिची ताटातूट होणार, ही कल्पनाच सहन न होणारी आहे. कोणत्याही आईबापाला अपत्याचा वियोग सहन न होणारा आहे. म्हणूनच वडील मुलीला म्हणतात की, ‘बेटा, एवढी माया तू लावू नको’. कारण तू जेव्हा सासरला जाशील तेव्हा मला तुझा वियोग सहन होणार नाही. वडील म्हणतात –

बापं मने बेटा । माह्या ताटात जेवू नोको
जासीनं परदेसं । एवढी माया लावू नोको ॥ ११० ॥

मायलेकीचा झागडा । दूधाचं विरजनं
हिरसावूनं बोलावते । तुले पराया घरी जाणं ॥ १११ ॥

लेकीच्या बापाचं । छातीचं झालं पाणी
हुंडी मोजली वाळुवाणी ॥ ११२ ॥

भारतीय समाजात हुंडा देणे व घेणे ही रुढी होउन बसली आहे. मुलीच्या वडिलाकडून वरपक्ष पैशाची मागणी करतात. मुलीच्या वडिलांनी खूप पैसा हुंड्यासाठी मोजला, तेव्हा तिच्या वडिलाची झालेली अवस्था ‘छातीचं झालं पाणी’ या ओळीतून सांगितलेली आहे. या भागातील ओव्यांमधून भारतीय संस्कृतीत चालत आलेल्या रुढी व परंपराचे दर्शन होते. तत्कालीन समाजजीवन कसे होते, हेही समजून घेता येते.

४. माझ्या मैनाले पाहू आले

(ओवी क्र. ११३ ते ओवी क्र. १३० पर्यंतच्या ओव्यात, मुलीला पाहायल आल्यावर आईला कसे वाटते, याचे मोठे भावपूर्ण वर्णन आलेले आहे.)

मुलगी विवाहयोग्य झाली की, तिच्यासाठी अनुरूप वर शोधावा लागतो. वरपक्षाकडील येणारी मंडळी मुलीला पाहतात. एकाच बैठकीत मुलीला दोन, तीन, तर कधी चार वेळा बोलावतात. तेहा मुलीच्या आईला काय वाटते असेल? त्यावेळची मुलीच्या आईची मनस्थिती कशी असेल? याची कल्पना करता येणार नाही. मुलीच्या आईला काय वाटते, याचे मोठेच भावपूर्ण वर्णन मायमाउल्यांनी करून ठेवले आहे. दुसऱ्याला मुलगी सुंदर दिसत नसली तरी मात्र आईला ती सुंदर दिसते.

पुढील ओव्यातील आपल्या मुलीसाठी वापरलेली ‘साखरेची पुडी’ व ‘सुरव्याचं तेज’ ह्या उपमा फारच मन मोहून घेणाऱ्या आहे. त्यातून आपली मुलगी किती सुंदर व तेजस्वी आहे, हे आईला सांगायचे आहे. (लोकगीतात मुलीसाठी ‘मैना’ व मुलासाठी ‘राघो’ हे शब्द वापरतात.)

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता घडी घडी
मैना साखरची पुडी ॥ ११३ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता लवू लवू
माझी साजरी आहे बहू ॥ ११४ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता रोजं रोजं
मैना सुरव्याचं तेजं ॥ ११५ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता कुपकाटी
बाई माही साजरी नखबोटी ॥ ११६ ॥

(लवू – बारीक, सूक्ष्म. बहू – खूप, पुष्कळ. सुरव्याचं तेजं – सूर्यासारखी तेजस्वी. कुपकाटी – बारीक, सुक्ष्म निरीक्षण. नखबोटी – सर्वांग सुंदर.)

मुलाचा विवाह करताना, सून चांगली मिळावी म्हणून मुलाचे आईवडील दूरदूर पाहणी करतात. वणी, वरूड या भागातून पाहुणे आपल्या मुलीला पाहायला आलेले आहेत. का? तर ती सुंदर आहे म्हणून. मुलीला

पाहायला आलेले पाहुणे श्रीमंत आहे. त्यांना हुंडाही द्यावा लागणार. म्हणून विवाह पक्का करताना सासरकडून मुलीला तोडे आणि पैजन हे अलंकार करण्याची कबुली करावी, असे आपल्या पतीला सांगणारी मुलीची आई आहे. आपल्या मुलीबद्दलचा जिव्हाळा व प्रेम त्यातून व्यक्त होते.

मुलीचा विवाह फार लांब ठिकाणी करू नका म्हणून एक माझली आपल्या पतीला सांगते. दूर ठिकाणी तिचा विवाह झाल्यास वर्षातून एक दोन वेळाच फक्त तिची भेट होईल. तिला वारंवार भेटता येणार नाही. ‘समुद्राच्या काठी’ या शब्दातून ‘फार दूर अंतर’ असा अर्थ घेता येतो. आपल्यापासून मुलगी फार दूर जाऊ नये, असे आईला वाटते. ओवी क्र. ११७ ते ओवी क्र. ११९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

माझ्या मैनाले पाहू आले । वणी वरूडं टाकूनं
मैना साजरी देखूनं ॥ ११७ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । आले झाडीतले तेली
करा तोडीयाची बोली ॥ ११८ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । झाडीतले माहाजनं
करा तोड्यावरं पैजनं ॥ ११९ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । साता समुद्राच्या काठी
बारा महिन्याच्या दोनं भेटी ॥ १२० ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कारंजं कोल्हापूरं
नको देऊ तितल्या दूरं । बारा महिण्याची येरझारं ॥ १२१ ॥

(झाडीतले — चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा हे महाराष्ट्रातील जिल्ह्ये आहेत. या प्रादेशिक भागाला विदर्भात ‘झाडी’ असे म्हणतात. ‘झाडीमंडळ’ असाही शब्द प्राचीन मराठी वाडमयाच्या इतिहासात मुकुंदराजाच्या जन्मस्थानासंबंधी आलेला आहे. वणी, वरूड — ही तालुक्याची गावे चंद्रपूर जिल्ह्यातील आहेत. तेली — हा शब्द तेली जातीच्या लोकांसाठी वापरलेला आहे. महाजन — मोठे लोक, श्रीमंत.)

मुलीला पाहायला आलेले पाहुणे फार घरंदाज किंवा श्रीमंत नाही. परंतु मुलगा मात्र शिकलेला आहे. घरदार न पाहता शिकलेल्या मुलाला मुलगी

दिलेली आहे. शिक्षणाबदलची बदललेली मानसिकता व शिक्षणाला दिलेला सन्मान पुढील ओवीतून दिसतो. बदलत्या लोकजीवनाचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात दिसते.

माझ्या मैनाले पाहू आले । नाही पाहिलं घरदारं
वरं पाहिला लेहनदारं ॥ १२२ ॥

(लेहनदार — शिक्षण घेतलेला).

ओवी क्र. १२३ ते ओवी क्र. १३० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. यात हुंड्याची बैठक कशी असते याचे चित्र स्त्रियांनी रंगवलेले आहे. भारतीय समाजात मुलीचा विवाह ठरल्यानंतर घेण्यादेण्याचा (हुंडा) व्यवहार होतो. मुलीतर्फे तिचा काका, मामा, आजा, भाऊ, तर कधी वडील हुंड्याची बोलणी करतो. भारतीय समाजात हुंडा घेण्याची व देण्याची प्रथा फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली दिसते. प्राचीन काळात सोने, चांदी, वस्त्र, अलंकार, हत्ती, घोडे, गायी, रथ, दास, दासी या स्वरूपात हुंडा दिल्या व घेतल्या जात होता, असे उल्लेख लोकपरंपरेत चालत आलेल्या लोककथात येतात. पुढील ओव्या पाहा —

माझ्या मैनाले पाहू आले । सपरी टाका पाटं
मनी विचारं करे बापं ॥ १२३ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । सतरंज्या गोणा टाका
बोली बोले नवरीचा काका ॥ १२४ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । सतरंज्या टाका गोणा
बोली बोले नवरीचा मामा ॥ १२५ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । सतरंज्या टाका लेपं
बोली बोले नवरीचा बापं ॥ १२६ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । सतरंज्या टाका बाजा
बोली बोले मयनाचा आजा ॥ १२७ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहाता राहू राहू
हुंडी कबुले तिचा भाऊ ॥ १२८ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । तुम्ही सपरी टाका गोणा
हुंडी कबुलते मामा ॥ १२९ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । तुम्ही सपरी टाका लेपं
हुंडी कबुलते बापं ॥ १३० ॥

(सपरी — घरातील समोरच्या खोलीत जमिनीवर. लेप — गादी. बाजा —
खाट, चारपाई, पलंग. मयना — मुलगी. कबुले — बोली बोलणे)

५. लाडाच्या लेकीले । लाडका धंदा सांगा

(माझ्या मुलीला प्रेमाने वागवा, असे एक माऊली आपल्या मुलीच्या सासुला
सांगत आहे.)

आईची माया मोठी वेडी असते. आपल्या अपत्याबद्दलचा जिज्हाळा व
प्रेम तिच्या अंतःकरणात मुळचाच असतो. मुलीचा विवाह झाल्यावर ती सासरी
जाते. मुलगी लाडात वाढवली, पण दुसऱ्याला त्याची काय किंमत कळणार.
आई म्हणते माझ्या मुलीचे तळहात मोठे नाजूक आहे, पण सासुला मात्र
त्याची काळजी नाही. मुलीचे तळहात व तळपाय मोठे नाजूक आहे, पण
सासू तिला भांडे धुवायला; व विहिरीवर पाणी भरायला पाठविते. तेव्हा आईचे
हृदय कासावीस होते. मुलीला होणारे कष्ट आईला पाहवत नाही. तिचे मन
तीळतीळ तुट असते. अशा आशयाच्या अनेक ओव्या या भागात आलेल्या
आहेत. मुलीसाठी ‘फुलाची बाग’ असे शब्द वापरून तिची ‘नाजुकता व
सुंदरता’ व्यक्त केली आहे. त्यातून आईचा आपल्या मुलीबद्दलचा जिज्हाळा व
प्रेम व्यक्त होते. मुलीची आई म्हणते —

लाडाची माझी लेकं । सासू म्हणते भांडे घासं
लेकी माझ्या मैनेचे गं । आहे कोवळे तळहातं ॥ १३१ ॥

लाडाची माझी लेकं । सासू मनते पाण्या जायं
लेकी माझ्या मैनेचे गं । आहे कोवळे तळपायं ॥ १३२ ॥

सासू मनते भांडे उटं । मैनाचे कोवळे मनगटं
सुखं माहेरी भोगले । आले हाताले घोगले ॥ १३३ ॥

लाडाची माझी लेकं । लाडाले देतो बाई
फुलाची बागं शाही ॥ १३४ ॥

लाडाची माझी लेकं । देतो वाटच्या गोसाव्याले
आहे पालखी बसायाले ॥ १३५ ॥

(जाय – जा. घोगले – फोड. लेक – मुलगी. वाटच्या – रस्त्यावरच्या.)
आईला आपल्या मुलीची माया असते. ती सतत माझी मुलगी, माझी मुलगी
अशी करते. पण एक दिवस तिची मुलगी (सगळ्यांच्याच) सासरी जाते.
त्यावेळी सून हीच मुलगी म्हणून घरात वावरते. मुलीवर कितीही माया केली
तरी तिला आईचे घर सोडावेच लागते; व सून परकी असली तरी तिला
शेवटपर्यंत सासरी गहावे लागते. ‘सुना मायबहिणी झाल्या’ व ‘सूनं उशाचा
ठावा झाली’ या ओळीत मोठा सूचक अर्थ सामावलेला आहे. यातून जवळीक
व आपुलकी दिसून येते.

लेकी लेकी करे । लेकी आपल्या घरी गेल्या
सुना मायबहिणी झाल्या ॥ १३६ ॥

लेकं लेकं करे । लेकं परक्या घरी गेली
सूनं उशाचा ठावा झाली ॥ १३७ ॥

सासरच्या लोकांना विनंतीपूर्वक सांगणारी मुलीची आई या ठिकाणी दिसते.
मुलीची आई म्हणते, “माझी मुलगी मोठी नाजूक व गोड आहे. मोठी लाडकी
आहे. तेव्हा तिला भारी काम सांगू नका. तिला देवपूजा करण्यासाठी पाणी
मागा”. ‘देवपूजेला पाणी मांगा’ या ओळीतून तिला हलके काम सांगा, असे
सूचविले आहे. ‘सूचकता’ हा साहित्याचा गुण स्त्रियांनी ओवीतून सहज
हाताळला आहे. मुलीची आई तिच्या सासरच्या लोकांना म्हणते –

लाडाच्या लेकीले । लाडका धंदा सांगा
देवपूजेले पाणी मांगा ॥ १३८ ॥

मुलगी मोठी नाजूक व हडकुळी आहे. पण, ती सासरी गेल्यावर मात्र घरच्या
कामाधंद्यात कोठेही कमी पडली नाही. याचे आईला मोठे कौतुक वाटते.
आपल्या मुलीबदलचा जिब्हाळा व प्रेम पुढील ओवीतून व्यक्त होते.

‘हडकुळी’ व ‘नाजुकपणा’ सूचविण्यासाठी वापरलेला ‘कारली’ हा शब्द मोठा सुंदर वाटतो (निसर्ग प्रतिमा). आई आपल्या मुलीबद्दल मोठ्या कौतुकाने सांगते

लाडाची माझी लेकं । जन्मली कारली
नाही कामाधंद्याले हारली ॥ १३९ ॥

(कारली — हडकुळी, नाजूक. कारलीचा वेल नाजुक व लहानसा असतो.)

मुलगी लाडकी असल्यामुळे वडिलांनी तिचा विवाह जवळच्या गावात केला. कारण येताजाता मुलीची भेट घेता येईल. संध्याकाळी आईने देवाजवळ दिवा लावला, व मुलीला निरोप दिला. म्हणजे तिला सासरी सार केली.

लाडाच्या लेकीले । कोसावाणी दिली
दिवा लावून सारं केली ॥ १४० ॥

(कोसावाणी — कोसभर अंतर, दोन मैल. सार — निरोप.)

भारतात काही जातीत ‘आतो घरी भासी’ देण्याची प्रथा आहे. म्हणजेच आत्याच्या घरी तिच्या भावाची मुलगी मागितल्या जाते. त्यामुळे नातेसंबंध टिकून राहतो. व भाची हीच सून झाल्यामुळे तिच्यावरची मायाही कमी होत नाही. ‘घांगन्या पिवुशिले’ या शब्दातून भावाच्या मुलीशी असलेली जवळीक, नाते व जिब्हाळा सूचित केलेला आहे. (पूर्वी स्त्रिया कापडाची छोटीसी सुंदर पिशवी कमरेला खोचत असे.)

लाडाची माझी लेकं । भासी माही मले
घांगन्या पिवुशिले ॥ १४१ ॥

लाडाची माझी लेकं । आले पाहुणे पाहाले
व्हयं दूरचे मारवाडी । आहे राहणारे वाडोवाडी ॥ १४२ ॥

आईला आपल्या मुलीचे गोरेपण, व त्यात तिने डोळ्याला लावलेले काजळ फारच सुखावते. आपल्या सुंदर मुलीबद्दल वाटणारा जिब्हाळा व प्रेम पुढील ओवीतून फारच सुंदर वर्णन केलेला आहे.

काजळं लेली गोरी । डोळ्याच्या लैना लैना
गोन्या रुपाची माही मैना ॥ १४३ ॥

(गोरी — गोन्या रुपाची. लैना — डोळ्याच्या कडेने. मैना — मुलगी.)

भारतीय लोकपरंपरेत मुलगा हा ‘वंशाचा दिवा’ समजल्या जातो. त्याच्यासाठी यज्ञ व नवस केल्या जातो. परंतु मुलीसाठी मात्र कोणी यज्ञ किंवा नवस करताना दिसत नाही. परंतु एक माऊळी मात्र आपल्याला कन्यादान करता यावे म्हणून मुलीसाठी नवस करताना दिसते. आपल्या हातून कन्यादान घडावे अशी तिची इच्छा आहे. ती म्हणते—

लेका परीयसं । लेकीसाठी केला नवसं
आहे कन्यादानाची हावूसं ॥ १४४ ॥

मुलीचा विवाह झाल्यानंतर पहिल्या अमावस्येला तिचा शारीरसंबंध तिच्या पतीशी येऊ देऊ नये, असा एक लोकसमज आहे. भारतीय लोकजीवनात पाळावयाचा तो एक संकेत आहे. पुढील ओवीतून परंपरेने चालत आलेले संकेत, रुढी, रितीरिवाज, परंपरा यांचे महत्त्व आजही समाजजीवनात दिसून येतात. पुढील ओवी पाहा —

सांगून धाडीनं । विहिणीबाई तुम्हाला
लाडाची लेकं मला । नका न्हावू अवसला ॥ १४५ ॥

(धाडीन — पाठवीन. अवसला — अमावस्या. हावूस — हौस.)

६. मैना सासुन्याले जाते

(या भागात मुलगी सासरी जातानाचे वर्णन आहे.)

मुलगी सासरी जातानाचा प्रसंग मोठाच भावूक असतो. सासरी गेलेली मुलगी सणावाराच्या निमित्ताने माहेरी येते. काही दिवस माहेराला आनंदात व सुखात काढल्यावर सासरी जायला निघते. तिची आई तिच्यासाठी शिदोरी बांधून देते; व मुलगी आपल्या लहान भावासोबत सासरच्या रस्त्याने निघते. मुलगी सासरी जात असतानाचे हे प्रत्यक्ष वर्णन मायमाऊल्यांनी करून ठेवलेले आहे. ‘पाठीच्या बांधवाने । वाटं दिसते साजरी’ या ओळीतून ग्रामीण लोकजीवनाचे प्रत्यक्ष चित्रण डोळ्यासमोर येते. नवविवाहित मुलगी जेव्हा पहिल्यांदा सासरला जायला निघते तेव्हा तिची ओटी भरतात, व तिला खाऊ देतात. सासरी जाणाऱ्या मुलीला आई निरोप देते. गावाच्या बाहेर गेल्यावर मुलीला एकाएकी वडिलाची आठवण येते. वडिलाची आठवण तिच्या मनातून जात नाही.

वडिलप्रमाणेच आईसाठीही तिचे मन दाटून येते. याचे मोठे भावपूर्ण वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून आलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा :—

मैना सासुन्याले जाते । मायं बांधते शिदोरी
पाठीच्या बांधवाने । वाटं दिसते साजरी ॥ १४६ ॥

मैना सासुन्याले जाते । चुलत्या काक्याची बाई बेटा
तिच्या खाज्याने (खाऊ) भरा वर्णा ॥ १४७ ॥

लेकी मैनानं सारं केल्या । वलंडला माथा
मनी आठवला पिता ॥ १४८ ॥

लेकी मैनानं सारं केल्या । मधी ओलंडली नयं
मनी आठवली मायं ॥ १४९ ॥

स्त्रियांच्या ओवीगीतातून ज्या प्रसंगाचे वर्णन येते, ते प्रसंग लोकजीवनातील अनुभवावर आधारलेले असतात. संसारातील अनेक प्रसंगाचे प्रत्यक्ष वर्णन आवाजातून येते. त्यातलाच हा एक प्रसंग पाहा. सासरी जाणाऱ्या मुलीला सार करताना घरची मंडळी, आणि शेजारच्या आयाबायाही घराजवळ उभ्या राहतात, व तिला निरोप देतात. त्या प्रसंगाचे प्रत्यक्ष वर्णन मायमाऊल्यांनी पुढीलप्रमाणे करून ठेवलेले आहे.

मैना आपल्या घरी जाते । सारं कराले आयाबाया
रेंघीमागे भावजया ॥ १५० ॥

लोकजीवनातील काही प्रसंग मोठे भावनिक असतात. ज्या मुलीला कोणीही गणगोत नाही, अशा वेळी तिचा मानलेला भाऊ ‘चंद्र’ आकाशात दिसतो. एकप्रकारे तो तिला सार करायला येतो. भारतीय स्त्रिया चंद्राला भाऊ मानतात. आजही भाऊविजेच्या दिवसी स्त्रिया अगोदर चंद्राला ओवाळतात, व मग भावाला ओवाळतात. हाच संदर्भ येथे जोडलेला आहे.

मैना आपल्या घरी जाते । सारं कराले नाही कोणी
चंद्र निंघाला वाड्यातुनी ॥ १५१ ॥

मुलगी सासरला जात असताना आईवडिलांना मोठे दुःख होते. भावाच्याही डोळ्यातून अश्रू वाहू लागतात. त्यालाही, बहीण भावाची ताटातूट होते म्हणून

रङ्गू येते. मुलगी सासरला जाताना जे गंभीर वातावरण असते, किंवा जे दुःख होते, ते 'वाटेवरचा वड । करतो फडफडं', या निसर्ग प्रतिमेतून सांगितलेले आहे. पुढील ओव्या फारच कारुण्यपूर्ण आहे.

वाटेवरचा वडं । करतो फडफडं
बहिणीं केल्या सारं । भावाले आला लडं ॥ १५२ ॥

वाटेवरचा वडं । वाटोळ्या पानाचा
बहिणीत केल्या सारं । बंधु कोणत्या मनाचा ॥ १५३ ॥

जेळ्हा मुलगी सासरला जायला निघते, तेळ्हा तिला माहेरच्या लोकांकडून साडी चोळी नेसवून बांगड्या भरतात. काही वस्तू भेट देतात. मुलीला वस्तू भेट देण्याची प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. भारतीय समाजजीवनाचा अभ्यास करताना असे दिसते की, मुलीला तिच्या वडिलांकडून परिस्थितीनुसार काही वस्तू भेट म्हणून दिल्या जात होत्या. त्यात दुभती गाय व वासरू भेट देण्याची परंपरा होती. आजही काही घराण्यात ती आहे. (माझ्या वडिलांनी माझ्या तीन बहिणींना एक एक गाय दिली होती.)

भावानं सारं केली । चुलत्यानं उभी केली
पालखीच्या पुढं । गायं वासराची दिली ॥ १५४ ॥

लेकी मैनाले भरतो चुडा । सूनं बारजा रूसली
बापू माह्या बांधवानं । गाडी पडक्याची जुपली ॥ १५५ ॥

(पडक्याची गाडी — दमनी. दमनीच्या वर व बाजूला पडदा टाकतात. त्यामुळे आत कोण बसलेले आहे ते माहित पडत नाही. श्रीमंत घराण्यात अशा पडक्याच्या दमन्या राहात होत्या.)

मोठा पाऊसं पडते । इकडे तिकडे
लेकी मैनाच्या गावाकडे ॥ १५६ ॥

गाड्या मांगं गाड्या । एक गाडी अंतरली
मैना भेटीले उतरली ॥ १५७ ॥

गाड्या मांगं गाड्या । एका गाडीले निळा रंग
मैना लाडाची होती संगं ॥ १५८ ॥

लोकगीतात मुलीसाठी ‘मैना’ व मुलासाठी ‘रघो’ असा शब्द वापरतात. लोकजीवनातील चालीसिती; व ग्रामीण जीवनाचे प्रतिबिंब या भागातील ओव्यांमधून दिसून येते.

७. मायं बापाच्या पोटी

(पुढील ओव्यात चांगल्या व वाईट मुलामुलींचे वर्णन आलेले आहेत)

ग्रामीण जीवनाचे प्रत्यक्ष वर्णन या भागातील ओव्यातून दिसून येते. सासरी गेलेल्या आपल्या मुलीबदल आई सांगत आहे. ती म्हणते, ‘माझी मुलगी मोठी नाजुक व अंगकाठीने सडसडीत आहे. परंतु सासरच्या घरी घरकामात मात्र ती कधीच मागे पडली नाही’. पूर्वी जात्यावर दळण दळताना किंवा श्रम करताना स्त्रिया गाणी म्हणत असे. त्यात आई आपल्या मुलींना व्यवहारज्ञान सांगत आहे. मुलींनी कसे वागावे, जेणेकरून आईवडिलांच्या नावाला कलंक लागणार नाही. मुलीच्या जन्माचे आईला दुःख नाही. परंतु आई मुलींना सांगते की, जन्माचे सार्थक करा. आईवडिलांना बट्टा लागेल असे वागू नका. नाहीतर जिकडे तिकडे तुमचे नाव बदनाम होईल; व पुढे सोयच्याधायच्यात आपल्याला लोकं नावे ठेवतील. म्हणून आई आपल्या मुलींना जो सहज उपदेश करते, तो कोणत्याही तत्त्वज्ञानापेक्षा कमी नाही. पुढील ओव्या पाहा :—

मायं बापाच्या पोटी । जलमल्या लेकी
लेकं जन्मली कारली । नाही धंक्याले हारली ॥ १५९ ॥

मायं बापाच्या पोटी । जलमल्या लेकी
दाहाला एकं कमी । नावं गमावू नोका कोणी ॥ १६० ॥

मायं बापाच्या पोटी । जलमल्या लेकी
जलमुनी करजा नावं । पुढं सोयच्याचं गावं ॥ १६१ ॥

(ओवी क्र. १५९ ते १६२ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. कारली – नाजूक, हडकुळी. कारलीचा वेल ही मोठी नाजूक आणि बारीक असते.)

भारतीयांची मुलीकडे पाहण्याची दृष्टी फार संकुचित आहे. मुलगी म्हणजे परक्याचे धन, बापाला खर्च लावणारी, असे तिचे वर्णन करण्यात येते. तोच तिच्यावर प्रभाव पडतो, व तिही स्वतःला ‘बोरीबाभळीचा पाला’ समजते. याला कारण धर्मग्रंथात तिच्याबदल चुकीची समजुत करून ठेवलेली आहे. भारतीयांची मुलीकडे पाहण्याची दृष्टी कशी आहे, हे ‘बोरीबाभळीचा पाला’ या निसर्ग प्रतिमेतून दिसून होते.

मायं बापाच्या पोटी । जनमल्या लेकी
बोरी बाभळीचा पाला । माह्या पित्याले खर्च आला ॥ १६२ ॥

समाजात चांगल्या मुलीचे ज्याप्रमाणे कौतुक होते, त्याप्रमाणे वाईट मुलीबदल तिरस्कार उत्पन्न होतो. आईविडिलांचे नाव कमावणाऱ्या मुली जशा जन्माला येतात. तशाच त्यांचे नाव बुडविणाऱ्या मुलीही जन्माला येतात. मुलगी घरंदाज निघाली नाही म्हणून आई आपली खंत बोलून दाखविते. काही मुली तीनही कुळाचा उद्धार करतात व समाजात कौतुकाचा विषय बनतात. काही मुलींना कामाचा मोठा कंटाळा येतो. अशा मुली समाजात व गणगोतात तिरस्काराचा विषय होतात. मुलीला दिलेली ‘धानवा’, ‘लवूलाठ’ व ‘चिल्हाटी’ या उपमा तिरस्कार दर्शविणाऱ्या आहे.

मायं बापाच्या पोटी । लेकं जन्मली धानवा
तिनं लावला वनवा ॥ १६३ ॥

मायं बापाच्या पोटी । लेकं जन्मली लवूलाठं
तिले कामाधंद्याचा लागे नेटं ॥ १६४ ॥

मायं बापाच्या पोटी । लेकं जन्मली चिल्हाटी
डांगं लावला शेवटी ॥ १६५ ॥

(धानवा — भांडखोर, तोंडाळ. लाठ — दांडगी. नेट — कंटाळा, दम. डाग — बदनामी, कलंक. चिल्हाटी — एक काटेरी झुऱ्हूप, चिल्हाटीचे झुऱ्हूप काटेरी असल्यामुळे त्याला स्पर्श होताच त्या ठिकाणी काटे टोचतात. मुलगी जर वाह्यात निघाली तर आईविडिलांच्या कुळाला डाग लागतो. वाह्यात मुलीला दिलेली चिल्हाटीच्या झाडाची उपमा फारच समर्पक आहे. ओवी क्र. १६३ ते १६७ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

ज्याप्रमाणे मुलींचे त्याप्रमाणे मुलांचेही वर्णन ओवीगीतातून येते. कर्तृत्ववान मुलाला 'शिरीरंग' म्हणजे कृष्ण मानतात. अशा मुलाचे समाजात कौतुक होते. तो सर्वांच्या आदराचा विषय बनतो. तर वाईट मुलाला 'हेल्या' किंवा 'रेडा' असे संबोधातात. म्हणजे समाजात त्याचा तिरस्कार केल्या जातो. वाईट मुलाला दिलेली रेड्जाची उपमाही समर्पक आहे.

मायं बापाच्या पोटी । जलमला हल्या

नेऊन बांधला चिचीखाल्या ॥ १६६ ॥

मायं बापाच्या पोटी । लेकं जलमला शिरीरंग

याने कचेरी केली दंगं ॥ १६७ ॥

या भागातील ओव्यातून कर्तवगार मुलामुलींचे कसे कौतुक होते; व कामचोर मुलांचा कसा तिरस्कार होतो, याचे वर्णन आलेले आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या मायमाऊल्यांचे हे तत्त्वज्ञान आहे. आजही ते समाजाला उपयोगी आहे.

८. जवरी मायं बापं

(आईवडिलांच्या व भाऊ—भावजयीच्या काळात मुलीला माहेरी जाणवलेला बदल या भागातील ओव्यात आलेला आहे)

आईवडील जोपर्यंत जिवंत असतात, तोपर्यंतच मुलीला माहेरचे सुख भोगायला मिळते. सणावाराच्या निमित्ताने केवळाही माहेराला भेट देता येते. आईवडील हयात नसताना मात्र कोणत्यातरी कार्यप्रसंगीच माहेराला जाता येते. येथे आईवडिलांबद्दलचा जिळ्हाळा मुलगी व्यक्त करताना दिसते. आईवडील नसेल तर माहेरचे महत्व वाटत नाही. म्हणून आईवडिलांच्या काळातच माहेर भोगायचे असते. आईवडिलांच्या काळात मुलगी माहेराला बिनधास्त वावरते. तिला कोणतीही मनाई नसते. आईवडील गेल्यावर मात्र भाऊ व भावजयीच्या काळात मनमोकळेपणाने वागता येत नाही. आईवडिलांच्या व भाऊबहिणीच्या काळात माहेरी पडणारा फरक मुलीला दिसून येतो. आईच्या सात्रिध्यात मुलीचा कसा सुखाचा काळ गेला, याचे वर्णन 'राज्य केले रावणाचे' या ओळीतून केले आहे. पुढील ओव्यातून जीवनाचे सत्य समोर येते. पुढील ओव्या पाहा—

जवरी मायं बापं । तवरी येणं जाणं
मंगं कोण्या समयानं ॥ १६८ ॥

जवरी मायं बापं । तवरी सत्ता मोठी
भाऊ भावजच्या राजी । उभी धडीच्या खालती ॥ १६९ ॥

(जवरी – जोपर्यत. तवरी – तोपर्यत. धडी – घराची बाहेरची पडवी. ओवीक्र. १६८ ते १७१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

जात्याला सखी समजून स्त्रियांनी आपले सुखदुःख त्याच्याजवळ सांगितले आहे. जात्यावर दळण दळताना नकळत त्यांच्या तोंडून माहेरच्या आठवणी निघतात. आईच्या घरी कसे राजासारखे सुख भोगले, जेवणाचे ताट सुद्धा उचलले नाही, असे मुलगी सांगते. म्हणजे आईच्या सान्निध्यात दिवस कसे सुखाचे गेले, याच्या आठवणी तिला येतात. आईच्या घरी भोगलेले सुख हे ‘राज्य केले रावणाचे’ या ओळीतून समर्पकपणे सूचविले आहे. आईबापाच्या काळात तुपाची मनाई नव्हती, पण भावजयीच्या काळात मात्र पाण्याचीही सत्ता नाही. यावरून आई व भावजय यांच्यातील फरक व परिस्थिती पुढील ओव्यामधून दिसते. ओवी क्र. १६८ ते १७१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

मायं ग तुझ्या घरी । राज्य केले रावणाचे
नाही उचलले । पुढचे ताट जेवणाचे ॥ १७० ॥

मायं ग तुझ्या घरी । सुखाची चांदणी
राजणातलं पाणी । सूर्य डोले मोरावानी ॥ १७१ ॥

असे म्हणतात की, मुलीचे आईवडील गेल्यावर तिचे माहेर संपून जाते. आईवडील आहे तोपर्यंत तिचे माहेर आहे. नंतर भावजयीकडून तिला जी वागणूक मिळते, त्याचे वर्णन ‘नवाडी कोण आली’ या ओळीतून मुलीने करून ठेवलेले आहे. आईवडिलांच्या व भाऊभावजयीच्या काळात मुलीला माहेरी मिळणारी वागणूक पुढील ओव्यातून दिसते. ओवी क्र. १७२ ते १७४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्या पाहा –

मायं बापं मेल्यावरी । गोरी माहेराले गेली
पुस्ती भावजया । नवाडी कोणं आली ॥ १७२ ॥

मायं ग तुह्या घरी । नाही येतं रोजं रोजं
दुधडं भावजयी । घरं वरजलं तुझं ॥ १७३ ॥

आई बापाच्या घरी । तांब्या तुपाचा केला रिता
भावजयीच्या राज्यातं । पाण्याची नाही सत्ता ॥ १७४ ॥

माहेराला भाऊभावजयीच्या काळात मुलीला जी परकेपणाची वागणूक मिळते,
त्याप्रमाणेच तिला सासरला सुद्धा परकेपणाची वागणूक मिळते. आईवडिलांच्या
घरी मुलगी लाडात वाढलेली असते, पण सासरला मात्र तिला दूरच्या शेतात
गोवन्या वेचायला जावे लागते. सासर आणि माहेर यांच्यातला फरक पुढील
ओव्यातून दिसतो. पाहा —

मायं बापाच्या राजामंदी । नाही वेचली गोवरी
गेली कोसाच्या वावरी ॥ १७५ ॥

म्हणून मुलीला कितीही नातेवाईक असले तरी तिला ‘आई व वडील’ हेच
महत्त्वाचे गणगोत वाटतात. आईवडिलांना दिलेली वृक्षाची उपमा फारच सार्थ
वाटते. वृक्ष जसा दुसऱ्यांना सावली देतो. त्याप्रमाणे आईवडिलांच्या
छत्रछायेखालीच मुले लहानाची मोठी होतात. मुलींनी हे बरोबर जाणलेले
आहे. त्यांच्या अनुभवाचे हे सार आहे. पाहा पुढील ओव्या —

साठं शंभरं गणगोतं । माता पिता दोघं जणं
झाडं इरुक्षाचे दोनं ॥ १७६ ॥

साठं शंभरं गणगोतं । गोतं वलांडून गेली
चोळी येकीची नाही आली ॥ १७७ ॥

(जवरी — जोपर्यंत. तवरी — तोपर्यंत. समयान — प्रसंग, कार्य. धडी —
घराची बाहेरची पडवी. गोरी — मुलगी. नवाडी — अनोळखी, नवीन.
दूधड — वाईट. वरजलं — टाकणे, सोडणे, वर्ज्य करणे. कोसाच्या वावरी —
दूरच्या शेतात. इरुक्ष — वृक्ष. वरांडून — ओलांडून.)

९. आला बंधुजी पाव्हणा

(या भागात बहीण—भावाच्या नात्यातील प्रेमाचे वर्णन आलेले आहे)

भारतीय संस्कृती व परंपरा फार विविधतेने नटलेल्या आहेत. या संस्कृतीत काही नाती फारच पवित्र, व निस्वार्थ प्रेमाने भरलेल्या आहेत. अनेक नात्यांपैकी ‘बहीण—भाऊ’ हे असे एक नाते आहे. बहिणीला भावाविषयी जेवढी काळजी व माया असते, तेवढीच भावाला बहिणीची असते. अनेक स्त्रीगीतातून बहीण भावाच्या प्रेमाचे वर्णन हृदय हेलावून सोडणारे आहे. या भागातील ओव्या पाहिल्यावर याचा प्रत्यय येतो. बहिणीच्या घरी आलेला तिचा भाऊ तिच्या दृष्टीने महत्वाचा व जिझाळ्याचा पाहुणा आहे. अशा ह्या पाहुण्याबद्दल शेजारची बाई विचारते. कोण राजा तुझ्याकडे मुळामाला आला? तेव्हा बहीण शेजारणीला सांगते की, तो राजा नाही तर माझा बंधु आहे.

आपला भाऊ कसा राजासारखा दिसतो याचा बहिणीला मोठाच अभिमान आहे. बहिणीला भाऊ म्हणजे जणू काही तिच्या गळ्यातील ताईत आहे. बहिणीसाठी भाऊ म्हणजे ‘नव्हं वरणं भाकरीचा’, ‘राजा नव्हं बंधु माझा’, ‘ताईतं बंधु माझा’ असा आहे. या ओळीतून बहिणीला भावाबद्दल वाटणारा जिझाळा व प्रेम दिसून येते. ओवीगीतातील हे वर्णन फारच सुंदर आहे. बहीण म्हणते —

आला बंधुजी पाव्हणा । नव्हं वरणं भाकरीचा
त्याच्या जेवणाला करू । पुलावा साकरीचा ॥ १७८ ॥

आला बंधुजी पाव्हणा । शेजी मनते कोणं राजा
शेजी किती सांगू । राजा नव्हं बंधु माझा ॥ १७९ ॥

अंतरीचं दुःखं । तुला सांगते खाली बसं
ताईतं बंधु माझा । भरिला नेत्र पुसं ॥ १८० ॥

‘रस्त्यावरचे झाड आणि मुलीचे माहेर’ तोडू नये, असे लोकपरंपरेत आजही सांगतात. त्याचप्रमाणे आईवडिलांच्या मृत्युनंतर भावाने बहिणीचे माहेर तोडू नये. आईवडिलानंतर भावानेच त्यांची जागा घ्यावी; व बहिणीबद्दल जे कर्तव्य करायचे असेल, ते करावे. मायमाऊल्यांनी सगळ्याच भावांना दिलेला हा एक

समज आहे. बहिणीला भावाने लाथ मारू नये. भावाने असे वागणे मयदिला धरून नाही, असा शाहाणपणाचा सल्ला स्त्रिया पुरुषांना देतात. पाहा —

वाटची बाभूळं । येड्यानं तोडू नये
बहिणीची वाटं । भावानं मोडू नये ॥ १८१ ॥

नको मारू भावा । बहिणीले लातं
लातुरच्या देवळातं । बहीणं भावाचं कवतुकं ॥ १८२ ॥

(ओवी क्र. १८२ मध्ये 'लातूर' या ग्रामनामाचा उल्लेख आलेला आहे. स्थळपरत्वे शहराचे व गावाचे नाव बदलत असते. बदल हा लोकसाहित्याचा एक विशेष आहे.)

संसार म्हटला की भांडण आलेच. बहीण भावाचे भांडण हे होतच असते; पण ते कायमचे नसते. माणसाचे मन कठोर असते, व स्त्रियांचे मन कोमळ असते. म्हणून त्यांना कठोर बोलणे लवकर जिब्हारी लागतात. येथेही भावाच्या कठोर बोलण्याने बहिणीच्या डोळ्यात अश्रु येतात. भावाच्या बोलण्याने बहिणीला दुःख होऊ नये, उलट तिचा सन्मान व्हावा, असे शाहाणपण स्त्रियांच्या ओवीगीतातून दिसून येते. बहीण भावाच्या भांडणात आई मात्र नेहमी मुलींकडून भाग घेते. संसारातल्या दररोज घडणाऱ्या घटना स्त्रियांनी काव्यातून वर्णन केलेल्या आहे. स्त्रियांची गीते म्हणजे काव्यात्मक दैनंदिनीच आहे, असे वाटते.

बहीणं भावाचा । झगडा रानबनी
भावाचं निबरं मनं । बहिणीच्या डोळा पाणी ॥ १८३ ॥

बहीणं भावाचा । झगडा एकीकडे
माता खिजली लेकीकडे ॥ १८४ ॥

(खिजने — पक्ष घेणे, चिडणे)

बहीणभाऊ रस्त्याने मिळून जात असेल तरीही लोकं त्यांच्याकडे संशयी नजरेने पाहतात. म्हणून रस्त्याने जाणारे बहीणभाऊ आहे, की आणखी कोणी आहे, हे समजल्याशिवाय त्यांच्याबद्दल असे बोलू नये, अशी शिकवण ओवीगीतातून मिळते.

वाटनं चालले । बहीणं भावडं
जगाले बारा तोंडं । बोलते बारबंडं ॥ १८५ ॥

(बारबंड — हवे तसे बोलने)

आपला भाऊ म्हणजे जणु काही सावकाराचा लेक आहे, असे बहिणीला वाटते. आपला भाऊ एक रूपयाचं पान खातो आणि स्त्र्याने पिकं टाकतो. यात तिला आपल्या भावाचा मोठेपणा वाटतो. (पूर्वी ग्रामजीवनात एक रूपयाचे पान खाने, हे श्रीमंतीचे लक्षण समजल्या जात होते.) बहिणीला आपल्या भावाच्या कोणत्याही गोष्टीचे मोठे कौतुक वाटत असते. याचे वर्णन ती ओवीगीतातून करते. पाहा पुढील ओव्या —

बंधु खाते पानं । रूपयाचं एकं
वाटेनं टाके पिकं । कोण्या सावकाराचा लेकं ॥ १८६ ॥

भारतात सगळ्याच जाती धर्मात ‘नणंद—भावजय’ हे नाते कुप्रसिद्ध आहे. माहेरा आलेल्या बहिणीला भाऊ साडी घेतो, तेव्हा भावजयीला मात्र बरे वाटत नाही. ती रागे भरते. भावजय रागा आली म्हणून बहिणीला साडी नेसावी असे वाटत नाही. आईवडिलांच्या व भावाच्या काळात माहेरी कसा बदल दिसून येतो, याचे वर्णन स्त्रियांनी केलेले आहे. संसार म्हटला की, रूसवे फुगवे हे आलेच. बहिणीला हलकी साडी घेतली म्हणून बहीण भावावर रूसली. बहिणीचा रूसवा हा क्षणिक असतो. पण त्याचेही वर्णन स्त्रियांच्या गीतातून येते. सांगायचे म्हणजे, संसारातील लहानसहान प्रसंगाचे वर्णनही ओवीगीतातून येते. (ओवी क्र. १८७ ते ओवी क्र. १८९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

भावाने घेतली साडी । भावजयं भरली रागं
मला नेसायचा कोणता लोभं ॥ १८७ ॥

भाऊनं घेतली साडी । साडीले नाही जरी
बहिणी रूसल्या भावावरी ॥ १८८ ॥

माहेराला आलेल्या आपल्या बहिणीला भाऊ साडीचोळी घेतो. बहिणीला चोळी पसंत पडत नाही. परंतु भावजय मात्र तिचे मन वळवते. येवढ्यानेच काही सगळ झालं नाही. पुढच्या वेळेला तुमच्या मतानुसार होईल, अशी समजुत ती

काढते. येथे सुसंस्कृत व समजदार भावजयीचे चित्र डोळ्यासमोर येते. (ओवी क्र. १८७ ते ओवी क्र. १८९ पर्यंत हे एक ओवीगीत समजावे)

भावाने घेतली साडी । साडी लायकं नाही चोळी
मनं मोडते भावजयी । इतक्या लेण्यानं झालं नाही ॥ १८९ ॥

(लेणे – अलंकार किंवा वस्त्र धारण करणे, भूषणिणे.)

सासुरवासीन असलेल्या बहिणीचे दुःख पुढील ओव्यातून दिसते. पूर्वी खेड्यात पाहुणा आला की, त्याला जेवणासाठी ‘शेवया, दूध आणि साखर’ देत असे. घरी भांडे भरभरून शेवया आहेत, पण ती भावाला जेवायला देऊ शकली नाही. याचे दुःख तिच्या मनामध्ये आहे. तेच दुःख जात्यावर दळण दळताना तिच्या अंतःकरणातून बाहेर येते. ती म्हणते –

घरी शेवया बोटुक्याच्या । अंगाशी उतरंड्या
बहिणाई सासुरवासी । बंधु धाडला उपाशी ॥ १९० ॥

घरी शेवया बोटुक्याच्या । उतरंड्या ठेसोठेसी
बहीं सासुरवासी । भाऊ धाडला उपाशी ॥ १९१ ॥

(उतरंड्या – एकावर एक भांडी ठेवलेली असणे. बोटुळे – बारीक पण आखुड शेवया.)

भाऊ बहिणीच्या घरी गेल्यावर त्याचा मानसन्मान व्हायचा. जेवण करायच्या अगोदर गंध, अक्षता लावून आणि पाटावर बसवून पाहुण्याचार केला जायचा. मुलाच्या कपाळावर गंधाचा टिळा बघून आई विचारते की, कोणत्या बहिणीकडे गेला होतास. गतकालातील समाजजीवन कसे होते, हे समजून घ्यायचे असेल तर स्त्रीगीतांचा अभ्यास फारच महत्वाचा ठरतो. कारण त्यात लोकजीवनाचे अस्सल चित्रण आलेले असते.

भाऊ बहिणीच्या घरी । गंधाचा टिळा लेला
मायं विचारते येवढा । पाहुण्यारं कोणी केला ॥ १९२ ॥

भावाला काही बरेवाईट झाले तर बहिणीला दुःख होते. आणि बहीण संकटात सापडल्यावर भाऊ तिच्या मदतीला तिच्या पाठीसी उभा राहतो. बहिणीचे संरक्षण करणे हेच समर्थ भावाचे लक्षण आहे. ओवी क्र. १९३ व १९४ मध्ये

बहीण भावाच्या प्रेमाचे व जिब्हाळ्याचे वर्णन आलेले आहे. या ओव्यात आलेले ‘पावुला, भाऊला’ हे शब्द मोठे लडीवाळ व अर्थपूर्ण आहे.

काटा रूतयला । बंधुच्या पावुला
संगं बहीणं भाऊला ॥ १९३ ॥

काटा रूतयला । बहिणीच्या पायी
उभा ठाकला भोराई ॥ १९४ ॥

कोंड्याचा करते मांडा । भाजीची केली शाकं
बंधु जेवुनी लाजं राखं ॥ १९५ ॥

(भोराई — भाऊ. शाक — भाजीपाला. कोंडा — धान्याच्या वरचे टरफल.)

भारतीय लोकपरंपरेत काही लोकसमजुती आहेत. जसे आळ्यावर सकाळी कावळा कॉव—कॉव करत असेल तर पाहुणे येणार म्हणून मानतात. या समजुतीप्रमाणेच पुढील ओवीतील आशय आहे. बहिणीच्या जिवाला बरे नाही हे भावाला कसे कळले? तर मित्रात बसला असताना त्याला कंटाळा आला. मित्रात बसलेला असताना कोणालाही कंटाळा येत नाही. तसे होणे म्हणजे काहीतरी अशुभ समजल्या जाते.

बहीण भावाच्या प्रेमाची, त्यातून व्यक्त होणाऱ्या जिब्हाळ्याची तुलना ‘पिकल्या सिताफळाशी’ केलेली आहे. पिकले सिताफळ हे जसे साखरेसारखे गोड व रूचकर असते. तसेच बहीण भावाचे प्रेम असते. पिकलेल्या सिताफळासी केलेली बहीणभावाच्या प्रेमाची तुलना फारच विलोभनीय आहे.

जिवाला माझ्या जडं । कसं कळलं अंतरातं
ताईत बंधु माझा । झालं रंजीसं मैतरातं ॥ १९६ ॥

बहीणं भावंडाची । अंतर काळजाची
पिकले सिताफळं । त्याला गोडाई साखरेची ॥ १९७ ॥

पुढील ओवीत बहीण भावाच्या भेटीचे आनंदाचे वर्णन आहे. सासरी असलेली बहीण दुःखात आहे, पण आपल्या भावाला भेटल्यावर तिला आनंद होतो. भावाला पाहिल्यावर बहिणीला तिच्या दुःखाचेही भान राहात नाही. बहीण भावाचे प्रेमच मोठे निर्मळ व पवित्र असते. म्हणूनच भारतीय लोकजीवनात

भावाचे महत्त्व सांगितलेले आहे. भाऊ असला की, माहेगला जाता येते. एक दिवस हळाचा मुळाम व चोळीलुगडी मिळते. जिळ्हाळ्याच्या लोकांची त्यानिमित्याने भेट होते. शेवटी भाऊ तो भाऊ. म्हणून वेडा का असेना, पण बहिणीला भाऊ असावा, असे भारतीय स्त्रियांना वाटत होते.

सुखं सांगताना । दुःखं ठेवीलं झाकुनी
आनंदले मनं । माझ्या बंधुला देखोनी ॥ १९८ ॥

मी ग भैयाला सांगते । बारा सणाला नेऊ नको
पंचमीला रे ठेवू नको ॥ १९९ ॥

येडा बागडा भाऊ । भाऊ बहिणीला असावा
चार आण्याची चोळी । एका रात्रीचा विसावा ॥ २०० ॥

सासरी असलेल्या मुलीला माहेगला घेऊन येणे, ही भारतीय लोकांची परंपरा आहे. लोकजीवनातील एका एका प्रसंगाचे जिवंत चित्र डोळ्यासमोर निर्माण करण्याची किमया स्त्रियांच्या ओवीगीतात आहे. पाहा —

भाऊ बहिणीले नेऊ जातो । घोडा बांधतो शेवंतीले
आधी आणजा नेणतीले ॥ २०१ ॥

भाऊ बहिणीले नेऊ जातो । घोडा बांधतो तुळशीले
आधी आणजो दूरचिले ॥ २०२ ॥

पक्षांचा राजा मोर. त्याला दुःख झाले की, तो एका जाग्यावर उभा राहून अश्रु गाळतो. येथे मोराच्या अश्रु गाळण्याची उपमा भावाला दिलेली आहे. बहिणीला सासुरवास होताना भावाला दिसतो, पण दुःख व्यक्त करण्याशिवाय त्याला काहीही करता येत नाही. बहिणीला सासुरवास होत असताना भावाला झालेले दुःख; व बहीण माहेरी जाताना तिला होणारे दुःख, यांचे वर्णन ऐकून मन गलवलून आल्याशिवाय राहात नाही. पाहा —

बहिणाईले सासुरवासं । भाऊ आयकते कुडकानी
आशा गारते मोरावाणी ॥ २०३ ॥

बहीणं आपल्या घरी जाते । रडते मुरमुरं
भाऊ रेंघीची घेते धूरं ॥ २०४ ॥

बहिणाईले सासुरवासं । भाऊ आयकते गल्लीहूनं
जाणं बहिणाई मरूनं । नाही पायनारं फिरूनं ॥ २०५ ॥

बहिणा चालली आपल्या घरा । भाऊ झाडाच्या आडं गेला
शेला नेतरी लावला ॥ २०६ ॥

(कुडकानी — दुरून. आशा गारणे — अश्रु गाळणे. मोरावानी — मोराप्रमाणे,
चुपचाप. रेंगी — वरून आच्छादन असलेली हलकी दमणी. आयकते —
ऐकणे. पायनार — पाहणार. नेतरी — नेत्र, डोळे)

भाऊ हा बहिणीपेक्षा लहान असला तरी तो तिच्यापेक्षाही उंच दिसतो.
एवढे असूनही तो तिच्या जवळच, तिच्या आज्ञेत वागत असतो. आपल्या
भावाबदलचा जिझाळा कसा असतो, हे पुढील ओवीत दिसते—

धाकटा भाऊ माझा । माझ्या परसं उच्ची दिसे
माझ्या भुजच्या खाली बसे ॥ २०७ ॥

(परस — पेक्षा. उच्च — उंच. भुजच्या खाली बसणे — मताप्रमाणे वागणे)
पुढील ओवीत बहिणाबाईच्या ऐवजी बहिणाईले असा शब्दप्रयोग येतो.
बहिणाबाई हे एक उदाहरण म्हणून घेतलेले आहे. सुनेला सासुरवास करणे हे
भारतीय कुटुंब व्यवस्थेत दिसून येते. मोठमोठ्यांच्या घरीही असा सासुरवास
पाहायला मिळतो, हे ‘भिरड सागाच्या मयालीले’ या ओळीवरून सूचविलेले
आहे.

बहिणाबाईले सासुरवासं । भल्याच्या लेकराले
भिरडं सागाच्या मयालीले ॥ २०८ ॥

(भिरड — कीड लागणे, पोखरणे.)

बहिणीला आपल्या भावाबदल अभिमान तर असतोच, पण त्याच्या शेतीबदल,
बैलाबदलही ती भरभरून बोलते. जणु काही भावाचा जीवच तिच्या शरीरात
आहे. भावाच्या लहान लहान गोष्टीतही तिला मोठे कुतुहल वाटते. पुढील
ओवी पाहा —

मोठे मोठे बईलं । कवाढी दाटले
तुझे बईलं दिठावले ॥ २०९ ॥

भारतीय लोकपरंपरेत दिवाळीच्या सणाला सासरी असलेल्या बहिणीला माहेरी आणायला भाऊ जायचा. तिला पाहुणचार करायचा, हक्काचे लुगडे आणि चोळी नेसवायचा. परंतु जिला भाऊ नाही, अशी मुलगी मात्र उदास दिसायची. भाऊ नसल्यामुळे दुःखी व उदास असलेल्या मुलीचे मन पुढील ओवीतून कसे व्यक्त होते, पाहा —

नाही बहिणाईले भाऊ । वानं (चेहरा) दिसते उघडं
आला दिवाळीचा सणं । कोण घेईनं लुगडं ॥ २१० ॥

कोणत्याही परिस्थितीत सासरी असलेल्या बहिणीला माहेराला आणायचीच, असा बेत करून गेलेल्या एका मुलाचे कौतुक त्याची आई करत आहे. दिवसभराच्या अंतरानं तो शेवटी आपल्या बहिणीला माहेरी घेऊन आला. (येथे त्याच्या हुशारीचे व कौशल्याचे कौतुक आहे. कधी कधी सासरची मंडळी सुनेला माहेरी पाठवत नाही.)

भाऊ बहिणीच्या गावा गेला । गेला इराच्या लानीनं
बहीणं आणली बाणीनं ॥ २११ ॥

(ईर — दिवस. लानी — फुरसद, शेवट. बाणीन — प्रतिज्ञा.)
अगोदर माझ्या भावाला कपडे (कोट). नंतर उरल्या कापडाचे मला. बहिणीला भावाविषयी वाटणारे प्रेम व जिहाळा येथे दिसतो. अगोदर भावाला व उरलेले मला, असे म्हणणारी बहीण खरेच महान व त्यागी आहे. अशा प्रेमळ व भावाकर माया करणाऱ्या बहिणी भारतीय संस्कृतीचे भूषण आहे.

दोनं भाऊ मले । दोघाचे दोनं कोटं
उरल्याचा मले जोटं ॥ २१२ ॥

दोघं मले भाऊ । दोघाचे दोनं शोले
उरल्याची चोळी मले ॥ २१३ ॥

(जोट किंवा जोठ — जाड खादीचे पांघरून.)

मुलगी सासरी जाताना दुःखी होते. आई असते तोपर्यंत तिला समजून आणि सांभाळून घेते. आता मात्र ती परक्या घरात नांदायला गेलेली असते. म्हणून गावाच्या बाहेर पडल्यावर ती आपल्या आईला व वडिलाला नमस्कार करते. त्याचे मोठे भावपूर्ण वर्णन आलेले आहे.

बहिणा आपल्या घरी जाता । गावं वलंडली खारी
हातं जोडीते मातेश्वरी ॥ २१४ ॥

बहिणा आपल्या घरा जाता । गावं वलंडला माथा
हातं जोडीते माझ्या पित्या ॥ २१५ ॥

(वलंडली – ओलांडणे. खारी – गावाला लागून असलेले शेत.)
नणंद भावजयीच्या नात्यातील नेहमीचा दुरावा पुढील ओवीतून दिसून येतो.
भावजय आपल्या नणंदेसोबत कशी वागते, याचा हा पुरावा. बहीण आली
म्हणून तिच्यासाठी भात कर, असे भाऊ आपल्या पत्नीला सांगते. पण
भावजय मात्र कन्या राधंते. (पूर्वी फार गरिबी असल्यामुळे सणावाराच्या किंवा
एखाक्षा कार्यप्रसंगी भात जेवायला मिळत असे. गरीब लोकांसाठी भात हा
रोजच्या जेवणातला पदार्थ नव्हता. आता मात्र परिस्थिती बदललेली आहे.
पुढील ओवीतून पूर्वी ग्रामजीवन कसे होते, याची माहिती मिळते.)

भाऊ बोलयते । आली बहिणाई करं भातं
बेर्ईमानं भावजयी । कन्या वरल्या चरवीतं ॥ २१६ ॥

(कण्या – ज्वारी जाडीभरडी दळून केलेला भात. वरल्या – तयार केल्या,)
सर्व बहिणी एखाक्षा प्रसंगाने जेव्हा माहेरी एकत्र येतात. तेव्हा सगळे घर
गजबजून जाते. आणि सासरी जाताना मात्र घर सुनेसुने होते. सासरी जात
असलेल्या मुलीचे केसं तिची आई मोळचा प्रेमाने विंचरून देते. आणि तिला
सासरी पोहोचविण्यासाठी बैल शिनगारले जातात.

पूर्वी ग्रामजीवनात रेंघी व खासर हीच दळणवळणाची साधने होती.
गरीब घरच्या मुली बैलबंडीतून आणि श्रीमंत घरच्या मुली दमणीतून जात
असे. मुलगी सासरला जायला निघाली की, तिला निरोप द्यायला सगळे
दारात उभे राहात होते. शेजारच्या आयाबाया, घरचे लोक, मैत्रिणी, नोकर,

भावजय अशी सगळी मंडळी निरोप द्यायची. (स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे एका एका प्रसंगाची जिवंत कविता वाटते).

बहिणा आपल्या घरी जाता । बहिणी बसल्या खासरी
बंधुची माझ्या । सुनी पडली वसरी ॥ २१७ ॥

बहिणा आपल्या घरी जाता । सारं कराले आयाबाया
गाडीमांगं भावजया ॥ २१८ ॥

बहिणा आपल्या घरी जाता । मायं करती येणीफणी
बंधुचे माह्या नंदी । शिनगारले दोनी ॥ २१९ ॥

(खासर — बंडी, बैलबंडी. वसरी — ओसरी, पडवी. सार — निरोप. गडी — शेतावर काम करणारा नोकर. येणीफणी — वेणी घालणे, केसं विचरून देणे. नंदी — बैल. शिनगारले — सजवले.)

सासुरवासीन स्त्रियांच्या व्यथा ओवीमधून व्यक्त होतात. घरी शेवया असूनही भावासाठी ती जेवायला करू शकत नाही. आणि तिचा भाऊ उपाशी निघून जातो. भाऊ उपाशी गेल्याने बहीण व्यथित होते. भारतीय संसारातील हे चित्र फार जुने नाही. अधिक अर्थासाठी ओवी क्र. १९० व १९१ पाहा —

बारीक शेवळ्या उकळल्याती
बंधु चालला उपवासी ॥ २२० ॥

आपल्या भावाची बदनामी होऊ नये म्हणून बहीण काळजी घेत असते. भाऊ चंद्रसूर्यासारखे म्हणजे श्रीमंत आहे. आपण दुसऱ्याच्या घरी काही मागायला गेले तर आपल्या भावाची बदनामी होईल, अशी भिती बहिणीला वाटते. त्याचप्रमाणे भाऊ आपला असला तरी भावजय ही परक्या घरची असते. आपल्या भावासाठी वहिणीचीही मर्जी राखावी, तिचाही मान ठेवावा, असे संसाराचे तत्त्वज्ञान ओवीगीतातून दिसते.

पोटाले लागली भुकं । मी कोणाच्या घरी जाऊ
चांद सुर्वे माहे भाऊ ॥ २२१ ॥

भाऊ जरी आमचे । भावजया त्या लोकांच्या
आपुल्या भावासाठी । मर्जी राखाव्या दोघांच्या ॥ २२२ ॥

भावावरची बहिणीची माया कशी असते, याची तुलना निंबाच्या फोडीशी केलेली आहे. ती तुलना योग्य वाटते. माहेराच्या वाटेनं चालणारा हा आपला भाऊ कसा श्रीमंत व हौशी आहे. हे सांगताना त्याच्या गळ्यातील हिन्द्याचा उल्लेख आलेला आहे. बहिणीचा आपल्या भावाबद्दलचा अभिमान ठायीठायी व्यक्त होताना दिसते.

एका लिंबाच्या केल्या । आठ दहा फोडी
भाऊरायावरील । बहिणीची माया वेडी ॥ २२३ ॥

माहेराच्या वाटे । कोणं चालतो तोलाचा
हौशी बंधु माझा । हिरा झाळके मोलाचा ॥ २२४ ॥

भारतीय लोकजीवनात ‘नणंद—भावजय’ ह्या नात्यात प्रेम दिसून येत नाही. अर्थासाठी ओवी क्र. २१६ पाहा. भारतीय समाजजीवनाचे अनेक पैलू आपल्याला ओवीगीतातून दिसून येतात.

भाऊ गेला बाजारातं । भावजयं मारी हाका
आपुल्या बहिणीसाठी । खणं भारी घेऊ नका ॥ २२५ ॥

‘नणंद भावजय’ हे नाते फारसे प्रेमाचे दिसत नसले, तरी कधी कधी त्यात जिव्हाळा व प्रेम दिसते. आपल्या भावाप्रमाणेच भावजय सुद्धा मोठी सुंदर आहे. सोन्याच्या दागिन्यासारखी तिला जतन करावी, अशी ती चांगली आहे. आपल्या भावाची काळजी घेणारी आहे. असे तिच्याबद्दलचे गौरवाचे उद्गारही ऐकायला मिळतात. पुढील ओव्या भावाप्रमाणेच भावजयीचेही वर्णन करणाऱ्या, व तिला सन्मान देणाऱ्या आहे.

भावा ग परीसं । भावजयं ग रतनं
सोन्याचे दागिने । चिंधी करावी जतनं ॥ २२६ ॥

माझ्या बंधुले रात्र झाली । कौँडण्यपूरच्या बाजारातं
राणी माही भावजयं । उभी माणिक दरवाज्यातं ॥ २२७ ॥

आपल्या भावाचा शाही थाट बहीण वर्णन करते. रोज सुगंधी द्रव्य कपड्याला व अंगाला लावणारा, व हजाराने विड्याची पाने खरेदी करणारा आपला भाऊ कसा श्रीमंत आहे, याचे मोठे सुंदर वर्णन ओवीगीतातून येते.

अत्तरं फुलेलं । माझा बंधु रोजं लेते
वासं बाई पलंगाचा येते ॥ २२८ ॥

भरला बाजारं । हिरवा हिरवा कजारं
बंधु माझा पानं घेते । केवढा हजारं ॥ २२९ ॥

(फुलेल – सुगंधित. फलेल – फुलाचे.)

पुढील ओव्यातून बारा वर्ष भावाची भेट न झालेल्या बहिणीचे अंतकरण उघड होते. बहीण आपल्या भावाच्या भेटीसाठी आतूर आहे. भेट झाल्यावर भाऊ तिला चोळी बांगडी करणार असतो. ओवी क्र. २३१ मध्ये ‘अंजन’ या शब्दाएवजी ‘पातळ’ हा शब्द आला आहे.

बारा वर्ष झाले । भाऊ बयनाची भेटं नाही
चोळी अंजनं घेतं नाही ॥ २३० ॥

बारा वर्ष झाले । भाऊ बयनाची भेटं नाही
चोळी पातळं घेत नाही ॥ २३१ ॥

ओवी क्र. २३२ ते २३६ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. बहिणी बहिणीचा जिव्हाळा व प्रेम या ओवीगीतातून व्यक्त होते. आम्ही चारही बहिणी पाहायला कशा सारख्याच दिसतो, असे त्या म्हणतात. ‘कुंकू केळीच्या पानावर’ या ओवीतून आम्ही एकाच आईच्या असल्यामुळे आईसारख्याच दिसायला आहोत, असेही यातून सूचित होते. बहिणी बहिणी लहान असताना स्वप्न रंगवतात. आम्ही एकाच गावात राहू. काचाचे बंगले बांधू. एकाच गावात राहायला येऊ. एकाच विहिरीवर पाणी भरायला येऊ. पाणी भरताना आम्ही एकमेकीना बघत जाऊ. आपल्या वडिलांना शेतीच्या कामात मदत करू, असे हे स्वप्न मुली रंगवतात.

आम्ही चवध्या बहिणी । एकाही वानावरं
कुंकू केळीच्या पानावरं ॥ २३२ ॥

आम्ही चवध्या बहिणी । एका गावी नांदू
काचाचे बंगले बांधू । नावं बावाजीचं सांगू ॥ २३३ ॥

आम्ही चवध्या बहिणी । एका गावी बसू
आडवी घाला कसू । पाणी भरताना दिसू ॥ २३४ ॥

आम्ही चवध्या बहिणी । आखुडं लंब्या बाया
चाला खरं सिपाया ॥ २३५ ॥

चवध्या बहिणाई । चारं गावाच्या द्वारका
भाऊ बहिणीचा लाडका ॥ २३६ ॥

(कसू — घराच्या सभोवतालची भिंत. खरं — शेतातील एक गोल जमिनीचा
तुकडा पाणी टाकून, सारकून धान्य काढण्यासाठी तयार केला जातो. वानावर
— वेहच्यावर. द्वारका — चार गावच्या पाटलीणी.)

बहीण सासरी गेलेली असली तरी ती आपल्या भावाच्या घराचे, गावाचे,
शेताचे नेहमी कौतुक करत असते. पाऊस सुद्धा आपल्या भावाच्या गावाकडे
पडते, हेही ती सांगायला विसरत नाही. यावरून आपल्या भावाबद्दल तिचे
प्रेमच व्यक्त होते. पाहा —

पाणी पडते । इकडं तिकडं
माझ्या बंधुच्या गावाकडं ॥ २३७ ॥

पाणी पडते । मोत्याचा शिरवा
बांग बंधुचा हिरवा ॥ २३८ ॥

(शिरवा — पावसाच्या हलक्या सरी.)

पुढील ओवी क्र. २३९ ते ओवी क्र. २४२ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.
यात पिढ्यानपिढ्या शेतकऱ्यांची कशी फसवणूक होत गेली, याचे वर्णन आले
आहे. शेतीत भरघोष उत्पन्न आले की, व्यापारी शेतकऱ्यांची नाडवणूक
करतो. शेतीत राबणाच्या शेतकऱ्याने मोठ्या कौशल्याने बारा नंबरच्या तिफीने
कापूस आणि तूर पेरली. खूप कापूस पिकला, तेब्हा व्यापारी घ्यायला तयार
नाही. शेतकऱ्याच्या घरचा कापूस पाहून व्यापारी आश्चर्यचकीत झाला, आणि
त्याने शंभर किलोचे माप लावले. शेतकरी मेहनत करतो. त्याची स्त्री कापूस
वेचते, पण व्यापारी मात्र आपल्या मताने त्याचा भाव ठरवतो. प्रत्येक काळात
शेतकऱ्यांची झालेली फसवणूक व; समाजजीवनातला व्यवहार याचीही झालक
येथे दिसते.

आपल्या बंधुचा बाई । होता नंबरं बारा तिफणीचा
पेरा पेरला बाई तूरं पन्हाटीचा ॥ २३९ ॥

बारा तिफणीच्या नंबरातं । पिकला कापूसं लयं मोठा
आष्टीचा व्यापारी । कापूसं मोजतं नव्हता ॥ २४० ॥

आष्टीचा व्यापारी । गेला किरजूनं
मापं लावले किंवटलानं ॥ २४१ ॥

कापूसं वेचता । येतो पयाटी धरूनं
केलं व्यापान्यानं येणं । मापं लावलं मनानं ॥ २४२ ॥

(आष्टी हे वर्धा जिल्ह्यातील तालुक्याचे ठिकाण आहे. किरजून —
आश्चर्यचकित. पयाटी — पन्हाटी, कापसाचे झाड.)

बहीण आपल्या भावाच्या शेतातील पिकाचे वर्णन करीत आहे. तिच्या
भावाच्या शेतातले जोंधळ्याचे पिक केळीच्या खांबासारखे मोठे आणि दणकट
आहे. पन्हाटीचे पिकही शेतात डोलत आहे. ज्वारीची उसासोबत तर पन्हाटीची
वेलीसोबत केलेली तुलना फारच सुंदर आहे (निसर्ग प्रतिमा). शेतीचे हे वर्णन
अगदी जिवंत असून त्याला अनुभवाची जोड आहे. नैसर्गिक वर्णनाबरोबरच
आपल्या भावावरची माया व अभिमान या ओवीतून व्यक्त होताना दिसते.
ओवी क्र. २४३ ते ओवी क्र. २४५ पर्यंत हे ओवीगीत आहे.

पाणी पडते । पैशा एवढाले थेंबं
माझ्या बंधुचा जोंधळा । जसा केळी खांबं ॥ २४३ ॥

चालाना जाऊ पाहू । माझ्या बंधुची शेती
लयन्या मारते पराटी ॥ २४४ ॥

चला जाऊ पाहू । बंधुचं पिकपाणी
जवारी उसावानी । पराटी येलावाणी ॥ २४५ ॥

(जोंधळा — ज्वारीचे ताट, धांडा. येलावाणी — वेलीसारखी.)

ग्रामीण जीवनाचे जिवंत चित्र पुढील ओव्यातून उभे केलेले आहे. पावसाळ्यात
ढग गर्जना करतात. विजांचा कडकडाट ऐकू येतो. अशा वेळी पाऊस आला
तर पेरणी थांबवावी लागते. आपला भाऊही कळंबाच्या झाडाखाली औत

सोडून उभा आहे. कारण पावसामुळे औत चालत नाही. आपल्या बंधुचे शेत, त्याचे बैलं, या सर्वाबद्दल बहिणीला मोठा आनंद असतो. पावसाळ्यात पेरणीच्या वेळचे हे वर्णन काटेकारणे उतरलेले आहे.

पाणी पडते । गरजू गरजू मेघा
सखा तिफणीखाली उभा ॥ २४६ ॥

मोठा पाऊस पडते । लोखंड जडते
कळंबाच्या झाडाखाली । बंधु आवूतं सोडते ॥ २४७ ॥

(मेघा – ढग. तिफण – पेरणी करण्याचे साधन. आवूत – औत.)
रस्त्याने चालणाऱ्या लहान मुलांचे पुढील वर्णन पाहा. दोघे भाऊ रस्त्याने चालत आहे; व त्यांचे हवेने उडणारे केस पाहणाऱ्या स्त्रिला त्यांच्या आईचा मोठा हेवा वाटतो. जीवनात दोन मुलांची आई होणे, हा किती भाग्याचा क्षण असतो, हे पुढील ओवीतून दिसते. (पूर्वी तसी समजूत होती. मुलीच्या आईपेक्षा मुलाच्या आईचे जास्त कौतुक होत होते.)

वाटनं चालले । कोण्या माऊलीचे पुतं
झुलपा उडते वान्यासुतं ॥ २४८ ॥

(झुलपा – केस. पुतं – मुलगे)

स्वतःला नशिबवान समजणाऱ्या स्त्रिच्या ह्या भावना. तिला मोठा भाऊ, भावजय व एक लहान भाऊ आहे. आपण दोनही भावाच्या मध्ये जन्माला आले, म्हणून तिला त्याचा आनंद वाटतो. मोठ्यावर रूसता येते व लहाण्यावर रागावता येते. पाहा –

भाऊ भावजयी आहे । कोणाच्या नशिबातं
पाठचा बंधुराजं खेळते आंगणातं ॥ २४९ ॥

ग्रामीण भागातील बाजारात माल विकणारे उन्हापासून संरक्षण मिळावे म्हणून कापडाचे पाल वरून बांधतात. बहिणीच्या दुकानाजवळ तिच्या भावाचेही दुकान आहे. परंतु तिचा भाऊ आपले दुकान घेऊन अजून आलेला नाही, म्हणून बहीण काळजीत आहे. येथे ‘विशाल’ नावाचा ती भाऊ म्हणून उल्लेख करते. (ओवी सांगणाऱ्या स्त्रिच्या भावाचे हे नाव असू शकते. ओवी गाणारी स्त्री आपल्या भावाचे नाव त्यात गुंफत असते.)

भरल्या बाजारातं । पालाशीनं पालं
बंधु माझ्या विशालचं । दुकानं नाही आलं ॥ २५० ॥

१०. धाकटा बंधु माझा

(या भागात बहीण भावाच्या ओव्या आहेत)

पूर्वी ग्रामीण भागात वाहतुकीची साधने म्हणजे बैलगाडी, रेघी व दमणी होती. बैलांना हाकायला तुतारी सोबत असायची. त्या तुतारीने बैलांना टोचत असे. टोकदार लोखंडाचा खिळा करकाच्या काठीला टोकावर बसवलेला असतो. त्याला तुतारी असे म्हणतात. बैलांना असे क्रुरपणे टोचणे स्त्रियांना कसेतरीच वाटते. बहीण लेकुरवाळी आहे. सोबत लेकरू आहे, तेव्हा प्रेमानेच बैलांना हाकावे, त्यांना आरुने टोचू नको, असा प्रेमळ सल्ला बहीण आपल्या भावाला देते. बैलाला आरुने टोचने हे क्रुरतेचे लक्षण आहे. मुक्या जनावराला आपल्या हौसेखातर पिडा देऊ नये, ही नितीची शिकवण देणारी स्त्री ओवीगीतातून दिसते. त्याचबरोबर गतकाळातील समाजजीवन कसे होते, याचीही माहिती मिळते.

भाऊ बहिणीच्या गावा गेला । नको बईला मारू आरू
संगं बहीणं लेकरू ॥ २५१ ॥

भाऊ बहिणीच्या गावा गेला । नको बईला मारू ढोसं
संगं बहीणं दिवसं ॥ २५२ ॥

(आरू — टोकदार लोखंडाचा खिळा. हा खिळा करकाच्या काठीला टोकावर बसवलेला असतो. त्याला तुतारी असे म्हणतात. ढोस — तुतारीच्या टोकदार खिळ्याने बैलाला टोचणे.)

पूर्वीच्या काळी प्रवास हा पायी असायचा. बहिणीला किंवा भावाला एकमेकांच्या गावाला जायचे असेल तर पायीच जावे लागत होते. त्याचेही वर्णन ओवीगीतातून विपूलतेने आढळते. बहिणीला भाऊ इतका जवळचा असतो की, ती त्याला दुरूनही ओळखते.

भाऊ बहिणीच्या गावा गेला । झाडा झुडपानं झालकला
त्याले चालता ओळखला ॥ २५३ ॥

बहिणीच्या गावाला दमनी व नंद्यासारखे मोठे बैल घेऊन जाणाऱ्या मुलाला आई समजावून सांगत आहे. जाताना उन्हाच्या अगोदर जावे, असे आई सांगते. येथे भारतीय समाजजीवनातील जिवंत चित्र डोळ्यासमोर उपे राहते. बहिणीच्या गावाला जाताना रेंघी (दमनी, बोडखी) घेऊन जावे लागत असे. बाहेरगावी जाताना श्रीमंत लोक पांढरे शुभ्र बैल जुंपून जात असे. बैलजोडीवरून त्यांची श्रीमंती दिसून येत होती. गतकालीन लोकजीवनाची झालक पुढील ओव्यातून दिसते.

भाऊ बहिणीच्या गावा गेला । मोठे मोठे नंदी
जाजो दुपारईच्या आंदी ॥ २५४ ॥

बहिणीच्या गावा जाता । बईलं जुपा गोरे
येजा दुपारच्या येरे ॥ २५५ ॥

(नंदी – बैल. आंदी – अगोदर. जुपा – जुंपणे. गोरे – पांढरे. येरे – वेळी. माहेरा आलेली मुलगी जेव्हा सासरी जायला निघते, तेव्हा ती आपल्या तयारीला लागते. परंतु तिला मात्र सासरला जावेसे वाटत नाही. जाताना तिला रळू येते. इकडे भाऊ बग्गी तयार करायला लागतो. ‘बंधु सवारईते घोडा’ या ओळीतून श्रीमंत घराची ओळख होते. ओवी क्र. २५६ ते ओवी क्र २५९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या गीतात मुलगी सासरी जातानाचे वर्णन आहे. यात कृत्रिमता नसून जीवनाचा अस्सल अनुभव आहे.

बहिणा आपल्या घरा जाता । मायं करते डोईनाडा
बंधु सवारईते घोडा ॥ २५६ ॥

बहीणं भावाची । मैना रडते मुरमुरं
बसं मुकुंदा धुरवरं ॥ २५७ ॥

बहीणं भावाची लडते । खांब माडीचा धरते
केली तयारी मोडते ॥ २५८ ॥

(मुरमुरं रडणे – हमसून हमसून रडणे. धुरवरं – पूर्वी प्रवास हा रेंघी बैलाचा किंवा बैलबंडीचा असायचा. रेंघी किंवा बैलबंडी हाकणारा ज्या ठिकाणी बसतो. त्या ठिकाणाला धूर असे म्हणतात, व हाकणाऱ्याला धुरकरी म्हणतात)

भारतीय संस्कृतीत बहीण भावाचे प्रेम फारच भावनिक असते. बहिणीला भाऊ म्हणजे फारच बहुमोलाचा जसा काही हिंग. आणि जर तो लहान असेल तर पोटच्या मुलापेशाही त्याला जपले जाते. तिच्यासाठी लहान भाऊ म्हणजे तिला प्रिय असलेल्या मोत्याच्या माळेसारखा आहे. यातून बहिणीची लहान भावावरची माया दिसून येते.

धाकटा बंधु माझा । बहिणाबाईचा वाणीतिनी
आंबा पिकला पानोपानी ॥ २५९ ॥

धाकटा बंधु माझा । बहिणाबाईचा मोतीसरं
कुंठं लागला उशीरं ॥ २६० ॥

(वाणीतिनी — बहुमोल, तुर्मिळ. मोतीसर — मोत्याची माळ, मोत्याचा हार.)

बहीण आपल्या भावजयीला म्हणते की, आम्ही बहीण भाऊ एकाच आईच्या पोटी जन्माला आलेली भावंडे आहोत. म्हणून एकाच तोंडवळ्याची आहोत. तेव्हा तू आमच्यात फरक करू नकोस. ‘एका गायीचे वासरं’ आणि ‘गहू तांदूळ राशीतले’ या ओळीतून एकाच आईच्या पोटी जन्म घेतला असल्याचे सूचविले आहे. एकाच आईच्या पोटी जन्माला आलेल्या बहीण भावासाठी वापरलेली ‘एका गाईचे वासरं’ ही उपमा फारच विलोभनीय आणि सुंदर आहे. पुढील ओव्या पाहा —

बहीणं भावंडं । आम्ही एकाचं कुशीतले
माझ्या पित्याने निवडले । गहू तांदुळं राशीतले ॥ २६१ ॥

बहीण भावंडं । एका गायीचे वासरं
राणी भावजयं । नको नेमजं दुसरं ॥ २६२ ॥

माहेरा आलेली मुलगी जेव्हा सासरला जायला निघते. तेव्हा तिचा भाऊ परिस्थितीनुसार तिला पाहुणचार व चोळी लुगडे घेतो. भाऊ आपल्या बायकोला भात करायला सांगतो, पण भावजयी मात्र ज्वारीच्या कन्या खायला करते. लुगडे चोळी आणायला भाऊ जेव्हा बाजारात जायला निघतो, तेव्हा भावजयी त्याला सांगते की, फार मोलाचे कपडे आणू नका. भावजयीचा नणदेवदलचा दुजाभाव व परकेपणा पुढील ओव्यातून दिसतो.

बहिणा चालली आपल्या घरा । राणी करजो भातं
कन्या वरल्या गंगारातं ॥ २६३ ॥

बंधु चालला बाजाराले । भावजयी मारे हाका
भारी मोलाचं आणू नोका ॥ २६४ ॥

(राणी — पत्नी. कन्या — ज्वारी जाड दळून केल्या जाते. गंगारात — घंगाळ,
आंघोळ करायचे भांडे. वरल्या — बनवल्या)

मुलगी माहेराला आली की, माहेरची मंडळी तिला साडीचोळी घेतात.
भावाने आपल्याला फार महाग साडी घेतल्याचे बहीण सांगत आहे. (बामनावू
या शब्दावरून उच्चशिक्षित व श्रीमंत लोकं जसे कपडे वापरतात तसे. या
ओवीत भावाची संख्या दोन आहे. ओवी गाणारी स्त्री त्यात तिच्या भावाच्या
संख्येनुसार बदल करत असते. पाहा ओवी क्र. १६५) परंतु बहिणीला मात्र
त्यापेक्षा जास्त पाहिजे. म्हणून ती म्हणते की, एवढ्याने काय होईल? आता
तुझ्याकडून गाय किंवा म्हैस मिळायला पाहिजे. भारतीय संस्कृतीत मुलीला
गाय, म्हैस देण्याची पद्धत असल्याचे पुरावे लोकपरंपरेत चालत आलेल्या
लोककथात असल्याचे आढळते. बहीण म्हणते —

बाई वाण्याच्या दुकानातं । जाऊन बसले दोघं भाऊ
साडी घेतली बामनावू ॥ २६५ ॥

बंधु करते बोरवनं । चोळी लुगड्यानं होते कायं
सोडं गवानीची गायं । २६६ ॥

बंधु करते बोरवनं । चोळी लुगड्यानं नाही होतं
सोडं गवानीची म्हसं ॥ २६७ ॥

(बोरवन — पाठवणी करणे, निरोप देणे. गवान — ज्यात गाय, बैलं, म्हैस इ.
जनावरांना खाण्यासाठी चारा टाकतात. म्हसं — म्हैस)

रस्त्याने जाणारा तरूण हा आपला कोण आहे? असे नणंद भावजयीला
ओळखायला सांगते. नणंद भावजयीला म्हणते की, हा माझा भाऊ नाही?
आता तू ओळख. तिला सांगायचे आहे की, तो तरूण तुझा (भावजयीचा)
भाऊ आहे. या ओवीतून एक सूचक अर्थ संगितलेला आहे. भाऊ कोणाचाही

असो बहिणीसाठी तो प्रियच आहे. ‘हाती रुमालं शेवंतीचा’ या ओळीतून त्याची आवड व त्याचा थाट लक्षात येतो.

बाई रस्त्यानं चालला । बंधु होयं माझा नोहे
सांगं वरखं भावजये ॥ २६८ ॥

बाई वाटेनं चालला । बंधु माझा नवतीचा
हाती रुमालं शेवंतीचा ॥ २६९ ॥

बाई वाटेनं चालला । बंधु माझा झडझडं
हाती रुमालं झाला जडं ॥ २७० ॥

(वरख – ओळख. नवतीचा – नवसाचा.)

पुढील ओवी क्र. २७१ ते २८१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ऊन्हाळ्याच्या दिवसात चटके लागणारे ऊन असते. रस्त्याने जाताना भाऊ लक्ष्मण बहिणीच्या सोबत आहे. आपल्या भावाला ऊन लागते याचे तिळा वाईट वाटते. भावाला जिवापाड जपणाऱ्या बहिणीचे मन पुढील ओवीगीतातून दिसते. पुढे प्रत्येक ओवीत काही नावे बदललेली आहेत.

ऊन्हाळ्याची ऊनं । लागते चणचणं
संगं बोराई लक्ष्मणं ॥ २७१ ॥

ऊन्हाळ्याची ऊनं । लागते माया बापा
उभ्या सडकी लावा चापा ॥ २७२ ॥

ऊन्हाळ्याची ऊनं । लागते माझ्या बंधु
उभ्या सडकी लावा झेंडू ॥ २७३ ॥

ऊन्हाळ्याची ऊनं । लागते माझ्या बाई
उभ्या सडकी लावा जाई ॥ २७४ ॥

ऊन्हाळ्याची ऊनं । नोको तापू ऊनबाई
बंधु माझ्या भाऊरायानं । छत्री नेली नाही ॥ २७५ ॥

ऊन्हाळ्याची ऊनं । लागते चणचणं
संगं भाऊराया लक्ष्मणं ॥ २७६ ॥

उन्हाळ्याची ऊनं । लागते चटकाची
वरं सावली दुपडूच्याची ॥ २७७ ॥

उन्हाळ्याची ऊनं । लागते गालाले
कंठी शोभते लालाले ॥ २७८ ॥

उन्हाळ्याची ऊनं । लागते कपाळाले
कंठी शोभली गोपाळाले ॥ २७९ ॥

उन्हाळ्याची ऊनं । नदीतली तपली वाळू
चालं भाऊराया ऊनं टाळू ॥ २८० ॥

उन्हाळ्याची ऊनं । नदीतले तपले गोटे
चालं भाऊराया ऊनं होते ॥ २८१ ॥

(बोराई – भाऊ. लालाले – येथे भाऊ असा अर्थ घेता येईल. कंठी –
गळगातील सोन्याची माळ.)

पूर्वी ग्रामीण जीवनात वस्त्र परिधान केल्यावर त्याची पत ठरत होती.
नक्षीकाम केलेले धोतर नेसणे आणि चिन्या पायघोळ ठेवणे हे श्रीमंतीचे लक्षण
समजल्या जात होते. त्यातल्या त्यात तो कचेरीच्या पुढे उभा आहे, म्हणजे
महत्त्वाच्या कामासाठी तो येथे आला आहे. पाटील या शब्दावरूनही त्याचे
महत्त्व कळते. आपला भाऊ कसा पाटील व श्रीमंत आहे, याचे वर्णन बहीण
ओवीगीतातून करते. आपला भाऊ वकील असून कचेरीत त्याच्या नावाचा
कसा दबदवा आहे, याचा तिला मोठाच अभिमान आहे.

आपल्या भावाबद्दलचा अभिमान, प्रेम, जिज्हाळा बहिणीला नेहमीच
वाटत असतो. त्याचे पडसाद नेहमीच ओवीगीतातून येते. ओवी क्र. २८२ ते
ओवी क्र. २८५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पाहा –

काळ्या नकीचं धोतरं । चिन्या त्याच्या घोरं
बंधु माझा पाटीलं । उभा कचेरीच्या पुढं ॥ २८२ ॥

काळ्या नकीचं धोतरं । चिन्याचं नेसनं
बंधु माझ्या बोगायाचं । सदा खुरचीचं बसनं ॥ २८३ ॥

कचेरीच्या पुढं । कंदीलं कोणाचा डोलते
बंधु माझा वकीलं । कसा कचेरी भांडते ॥ २८४ ॥

(नकीचं – नक्षीकाम केलेले. चिन्या – निच्या. बोराई – भाऊ.)

परंपरेने मिळालेली कला, कौशले व शहाणपण लोकजीवनात कसे टिकवून ठेवले जाते, हे पुढील ओवीतून दिसून येते. बहीण आपल्या भावाची त्याची कपड्यावर नक्षीकाम करण्याच्या कौशल्याची मोठी सुटी करते. आपल्या भावाने परंपरेने हे ज्ञान कसे टिकवून ठेवले, हे ती सांगत आहे.

काळ्या चोळीवरं । कशिंदा झारीमिरी
जतनं करणारी । माह्या बंधुची कारागिरी ॥ २८५ ॥

पुढील ओव्या फारच सुंदर आहे. भावाला बहिणीची माया असतेच, पण हळूहळू ती माया कमी होत जाते. भावाचे लग्न झाल्यावर त्याला जेव्हा मुळी होतात, तेव्हा त्या मुळी बहिणीची उणीव भरून काढतात. बहिणीकडे सहजच काही प्रमाणात दुर्लक्ष होते. परंतु बहिणीबद्दलचे प्रेम संपून जाते असे मात्र होत नाही. परंतु बहिणीला मात्र त्याची जाणीव होते. आपल्याकडे भावाचे होणारे दुर्लक्ष हे ‘निंबाच्या निंबुण्या । निंबाले झाल्या भारी’ या निसर्ग प्रतिमेतून फारच सुंदर रितीने सांगितलेले आहे.

निंबाच्या निंबुण्या । निंबाले झाल्या भारी
भावाले झाल्या पोरी । आशा बहिणीची झाली थोडी ॥ २८६ ॥

निंबाच्या निंबुण्या । निंबुण्या पसरल्या
भाऊ बहिणी विसरल्या ॥ २८७ ॥

रस्त्याने चालणारी दोन मुळे हे आपले लाडाचे भावंड आहेत. हातात रबराचा बेत आहे, आणि ते पाखरांना उडवित चाललेले आहेत. रस्त्याने चालणाऱ्या मुळाचे कौतुक येथे व्यक्त होताना दिसते.

वाटनं चालले । कोण्या माऊलीचे दोघं
बंधु माझ्या लालनाचे । शेले उडते वाच्याबां ॥ २८८ ॥

वाटनं चालले । कोण्या माऊलीचे पुतं
हाती रबराचा बेतं । चाले चिमण्या उडवतं ॥ २८९ ॥

तरुण मुलगा व मुलगी रस्त्याने बोलत जात असेल, तर पाहणारे त्यांच्याकडे वेगळ्या भावनेने पाहतात. बहीण भाऊ असेल तरीही त्यांच्याकडे वाईट भावना मनात धरून पाहिले जाते . तेव्हा रस्त्याने जाणाऱ्या मुलंकडे वाईट भावनेने पाहू नये, असा समज ओवीतून दिलेला आहे.

वाटनं चालले । बहीणं भावडं
जगाला बाग तोंडं । पापं लावते उदंडं ॥ २९० ॥

आपल्या भावाबद्दलचा अभिमान बाळगणारी बहीण, ओवीगीतामधून आपल्या भावना व्यक्त करत असताना तिच्या माहेरच्या गावाचा उल्लेख येतो. पुढील ओव्यातून ‘टाकळी’ व ‘वर्धा’ या गावाचा उल्लेख आलेला आहे. ‘वर्धा’ हे महाराष्ट्रातील जिल्ह्याचे ठिकाण आहे; आणि ‘टाकळी’ हे ग्रामनाम आहे.

टाकळी माझे माहेरं । वर्धा आहे येता जाता
माझ्या बंधुला रात्र झाली । हाटेलातं पानं खाता ॥ २९१ ॥

टाकळी माझे माहेरं । वर्धा आहे येता जाता
माझ्या पित्याला रात्र झाली । हाटेलातं चाहा पिता ॥ २९२ ॥

बहिणीचा आपल्या भावाबद्दलचा आदर, जिळ्हाळा व प्रेम ओवीगीतातून व्यक्त होताना दिसतो. घरात काम करतानाही बाहेरचा आवाज ऐकल्याबरोबर तिला तिच्या भावासारखा आवाज येतो. आपला भाऊही सभेत भाषण देण्यायेवढा हुशार आहे, किंवा बोलणारा माझा भाऊच आहे, असे तिला सूचवायचे आहे.

घरामंधी करतो धंदा । बाहेर ग माझां चितं
माझ्या बांधवाच्या वाणी । कोणं बोलते सभेतं ॥ २९३ ॥

बहिणीच्या जिवासाठी । लागे जिवाले हूरहूरं
नाही सापडलं मला । नवतीचं जायफळं ॥ २९४ ॥

११. दिवाळी सणं आला

भारतीय संस्कृतीत सणउत्सवाला काही कमी नाही. परंतु दिवाळीचा सण प्रत्येक भारतीयांसाठी फार महत्त्वाचा असतो. पाच दिवस चालणाऱ्या या दिवाळीच्या सणासारखा दुसरा सण नाही. या सणाचे महत्त्व स्त्रिया आणि

पुरुषांना सारखेच असते. स्त्रियांना मात्र हा सण एका वेगळ्या अंगाने महत्वाचा वाटतो. सासरी असलेल्या मुळी या सणाला माहेरी येतात. पूर्वी सासर म्हटले की, सासुरवास आलाच. तिला दुःख आणि कष्टातच दिवस काढावे लागत होते. अशावेळी काही दिवसासाठी मुलीला माहेराला आणत असे, किंवा दिवाळी सणाला आणल्या जात. त्यानिमित्ताने त्यांना काही दिवस माहेराचे सुख भोगता येत होते.

स्त्रियांच्या जीवनात या सणाचे दुसरे महत्व म्हणजे भावाला ओवाळणे. भाऊही दिवाळीच्या सणाला बहिणीला चोळीलुगडे घेत असे. परंतु बहीण चोळीलुगड्यासाठीच भावाला ओवाळत होत्या, असे म्हणणे चुकीचे होईल. भावाच्या दीर्घायुष्यासाठी बहीण देवाला प्रार्थना करते. त्याचप्रमाणे त्याचे सुयश चिंतीते. आणि भाऊ लहान असेल तर त्याला आशीर्वाद देते.

दिवाळीच्या सण आला की, आईला तिच्या मुलींची आठवण येते. आई आपल्या मुलींसाठी काय काय तयारी करते, याचेही मोठे भावपूर्ण वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहे. या सगळ्यातून मुलीची आपल्या माहेराबदल वाटणारी आवड दिसते. तसेच आई, भाऊ व नात्यातील इतरही माणसाबदल प्रेम व्यक्त होते. ओवी क्र. २९५ ते ओवी क्र. ३१५ मधून दिवाळीच्या सणाला वाट पाहणाऱ्या सासरी असलेल्या मुलीच्या भावना व्यक्त झालेल्या आहे.

दिवाळीचा सण आला की, वडील किंवा भाऊ मुलीला माहेरी घेऊन येत असे. या प्रसंगाचे वर्णन मनाला चटका लावणारे आहे. या भागातील ओव्यातून माहेराची वाट पाहणाऱ्या सासुरवासीणीचे अंतरंग आपल्याला दिसते. दिवाळी सणाला सासरी गेलेल्या मुळी माहेरी जातात. परंतु अशा अनेक मुलींच्या माहेराकडे कोणीही आलेले नाही, म्हणून त्या भावाची वाट पाहात असतात. त्यांच्या मनाची अवस्था कशी होते, याचे मोठे कारुण्यमय वर्णन ओवीगीतातून येते. आपल्याला माहेरी न्यायला कोणीतरी येईल, म्हणून दिवसभर वाटेकडे डोळे लावून बसलेल्या मुलीच्या भावना पाहिल्या म्हणजे हृदय गलबळून जाते. भावाने आपल्याला दिवाळीच्या सणाला माहेराला नेण्याची बोलीही केल्याची ती सांगते. ती म्हणते —

दिवाळी सणं आला । आयाबायाचे आले भाऊ
वाटं गोविंदा किती पाहू ॥ २९५ ॥

दिवाळी सणं आला । आयाबायाचे आले पोरं
वाटं पायली इरभरं ॥ २९६ ॥

दिवाळी सणं आला । वाटकडं पाहू पाहू
डोळ्यावरं आली लाली । गा बोली दिवाळीची केली ॥ २९७ ॥

(गोविंदा — भाऊ. इरभरं — दिवसभर. ओवी क्र. २९५ ते ३०१ पर्यंत हे एक
ओवीगीत समजावे.)

पूर्वी ग्रामीण भागात मुलीचा विवाह शेजारच्या किंवा जवळच्याच गावात
केल्या जात असे. त्यामुळे बन्याच वेळा वडील, काका, मामा किंवा भाऊ,
मुलीच्या सासरी जाऊन तिला पायी पायी घेऊन येत असे. वाहतुकीची साधने
कमी होती, व बैलबंडी, रेंघी किंवा दमनी सगळ्यांकडे नव्हती. गरीब
लोकांकडे ही साधने नव्हती. जीवन जसे होते तसे वर्णन स्त्रियांच्या गीतातून
येते. ओवी क्र. २९८, २९९ मध्ये याचे मोठे सुरेख, सुंदर व जिवंत वर्णन
आलेले आहे.

दिवाळीचा सण आला की, आई मुलीच्या सासरला मुलीच्या लहान
भावाला पाठवत असे. कधी कधी लहान लहान दोन किंवा तीन भाऊ
बहिणीला आणायला जात असे. (या तिघात चुलत भाऊही असायचा.
बहिणीचा गाव जवळच असल्यामुळे ही मुळे बहिणीला आणायला पायी पायी
जात, व तिला घेऊन येत असे. लेखकाने हे प्रत्यक्ष आपल्या गावाला
पाहिलेले आले.) पुढील ओव्यांवरून त्या त्या काळातील लोकजीवन कसे
होते, याचीही माहिती मिळते. म्हणूनच समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला
लोकसाहित्याचा, अभ्यास करणे आवश्यक आहे. पुढील ओव्या पाहा —

दिवाळी सणं आला । माह्या काशीले मोठी घाई
धाडे मुराळी पायी पायी ॥ २९८ ॥

दिवाळी सणं आला । माया काशीले लगबगं
धाडे मुराळी दोघं तिघं ॥ २९९ ॥

दिवाळी सणं आला । माझ्या मातेला चिंता
बंधु पाठवे नेणता ॥ ३०० ॥

(मुन्हारी — लग्न झालेल्या मुलीचा लहान भाऊ. नेणता — लहान, अज्ञान.)

दिवाळीच्या सणाला भाऊ बहिणीला माहेरी आणायला जातो. बहीण घरकामात असते. कोणीतरी बाहेर रामराम करत असल्याचा आवाज येतो. बहिणीला हा आवाज आपल्या भावासारखाच वाटतो. भारतीय लोकजीवनात एकमेकांना रामराम म्हणून; व हात जोडून अभिवादन करण्याची प्रथा आहे. स्त्रियांच्या गीतातून परंपरेने चालत आलेल्या रुढी व परंपराचे दर्शन होते. ही स्त्रियांची गीते म्हणजे भारतीय संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आहे.

दिवाळी सणं आला । घरातं घरं कामं
बंधुसारखा सखा । घेते रामराम ॥ ३०१ ॥

दिवाळीच्या सणाला सासरी गेलेल्या मुलीचे भाऊ त्यांना माहेरी आणायला जातात. परंतु ज्या मुलीला भाऊ नाही ती मुलगी कोणीतरी आपल्याला घ्यायला येईल म्हणून वाट पाहात बसते. भावाची वाट पाहणारी बहीण पुढील ओवीतून दिसते.

दिवाळी सणं आला । माझ्या मातेनं केला सामा
आपल्या बहिणी करं जमा ॥ ३०२ ॥

दिवाळी सणाले । न्यायाले भाऊ येती
भाऊराया नाही । तुही वाटं पाहू किती ॥ ३०३ ॥

(सामा — जुळवाजुळव करणे. ग्रामीण भागात काही कारणामुळे किंवा गरिबीमुळे वेळेवर वस्तू मिळत नाही. म्हणून त्या वस्तू अगोदरच जमा कराव्या लागतात. त्याला सामा असे म्हणतात.)

दसरा व दिवाळी आशिवन महिण्यात येते. भाऊविजेनंतर कार्तिक महिण्याची मुरुवात होते. बहिणीला अगोदरपासूनच माहेराला येण्याची उत्कंठा लागलेली असते. भारतीय संस्कृतीत प्रत्येक महिण्याला सण येतो. प्रत्येक महिण्याचा एक सण गुहीत धरला तरी बारा होतात. पण त्या सगळ्यात दिवाळीचे महत्त्व फार मोठे आहे. म्हणून बहीण भावाला म्हणते की, बारा सणाला मला घ्यायला नाही आला तरी चालेल. पण दिवाळीला मात्र आल्याशिवाय राहू नको. स्त्रियांच्या जीवनात दिवाळी सणाचे महत्त्व किती मोठे आहे, हे त्यांच्या ओवीगीतातून स्पष्ट होते. त्या म्हणतात —

दिवाळी दसरा । कातीचा महिना लांबं
भाऊराया कधी । येशीनं मले सांगं ॥ ३०४ ॥

सांगतेरे बंधुराया । बारा सणाला नेऊ नोको
आली वर्षाची दिवाळी । वाटं बघाया लावू नको ॥ ३०५ ॥

भारतीय सणात पाच दिवस चालणाऱ्या दिवाळी सणाचे महत्त्व अधिक आहे.
दिवाळीच्या सणाला आपला भाऊ आपल्याला घ्यायला दरवर्षी नियमित येतो.
म्हणून बहीण त्याच्यासाठी अनारशाचे पीठ तयार करून ठेवते. दिवाळीच्या
सणाला पुष्कळ कामे असूनही, बहीण मात्र भावाला ओवाळण्यासाठी
दिवाळीसारखा दुसरा सण नाही, असे म्हणते. परंतु ज्या भावाला बहीण नाही
त्याला कोण ओवाळणार? म्हणून त्याच्या घरची दिवाळी सुनीसुनी आहे, असे
स्त्रियांना वाटते. भावाचे दुःखही ती बोलून दाखवते. पाहा पुढील ओव्या –

कांडणं कांडिते । अनारशाचं पीठं
दिवाळीच्या दिसी । बंधुजी येती नितं ॥ ३०६ ॥

आला दिवाळीचा सणं । माझ्या कामाचा पसारा
बंधु हौशाला ओवाळाया । सणं नाही दुसरा ॥ ३०७ ॥

आला दिवाळीचा सणं । दिवाळी सुनमुनं
नाही बंधुले बहीणं । ओवाळणं कोणं ॥ ३०८ ॥

दिवाळी, दसरा व इतरही सणाला आईला मुलीची आठवण येते. आणि तिला
माहेरी आणण्यासाठी ती मुलाला पाठविते. माहेरी नेण्यासाठी दमनी घेऊन
बहिणीच्या घरी गेलेल्या भावाचे वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहे. मुलगी
सुद्धा दिवाळीच्या सणाची वाट पाहात असते. माहेरी लवकर जावे असी
मुलीची इच्छा असते. ती म्हणते –

दिवाळी आला सणं । दिवाळी आनंदाची
अंगणातं माह्या । गाडी सुटली गोविंदाची ॥ ३०९ ॥

दिवाळी दसरा । माह्या काशीले आठवला
बंधु बोराई पाठवला ॥ ३१० ॥

ये दिवाळी ग बाई । तू बिगी बिगी येवं
मायबापाच्या ग घरी । कधीपासूनचं जावं ॥ ३११ ॥

(गोविंदा — भावाचे नाव, स्त्रिया आपल्या भावाचे नाव घेऊन ही ओवी म्हणतात, किंवा म्हणू शकतात. काशी — आई. बोराई — भाऊगया, भाऊ, बंधु. बिगी बिगी — हळूहळू. येवं — ये.)

दिवाळीचा सण भारतीयांच्या दृष्टीने फार मोलाचा समजला जातो. भाऊविजेच्या दिवशी बहीण भावाला ओवाळते. पण ज्याला बहीण नाही त्याला कोण ओवाळणार. म्हणून बहीण नसलेल्या भावाची दिवाळी सुनसान असते. भावाच्या जीवनात बहिणीचे किती महत्त्व आहे. पण बहिणीला भाऊ नसेल तर ती कोणाला ओवाळणार? मग तिला साडी चोळी कोण घेणार? म्हणून बहिणीच्या जीवनातही भावाचे महत्त्व आहे.

आला दिवाळीचा सण । दिवाळी सुनमुनं
नाही बंधुले बहीण । सख्या ओवाळणं कोणं ॥ ३१२ ॥

आला दिवाळीचा सण । वानं दिसते उघडं
नाही बहिणाईले भाऊ । कोणं घेईनं लुगडं ॥ ३१३ ॥

सुनमुनं — सुनसान. सख्या — भाऊ. वान — चेहरा.)
भाऊ बहिणीच्या गावाला आल्यावर तिला माहेरी घेऊन जातो. तिला शेजारच्या स्त्रिया विचारतात. तुला किती भाऊ व भावजया आहेत. त्यावर बहिणीने दोन भाऊ असल्याचे सांगितले. पण ते सांगताना सूचक शब्दात सांगितले आहे.

दिवाळीच्या दिवशी । भाऊ आला मंगळवारी
पुस्तीलं आयाबाया । तुला किती भाऊ भावजया
मोठ्याची पितांबरी । लहान्याची खणं चोळी ॥ ३१४ ॥

दिवाळी सणाले । भाऊ आला घ्यायाले
नाही जातं राहाले । भाऊ भासे पाहाले ॥ ३१५ ॥

(खण — पूर्वी स्त्रिया चोळी अंगात घालायच्या. चोळीच्या कपड्याच्या तुकड्याची शिंगाड्यासारखी त्रिकोणी घडी करत असे. त्या कपड्याच्या घडीला खण म्हटल्या जात असे.)

भारतीय लोकसंस्कृतीत दिवाळी सणाला फार महत्त्व आहे. दिव्यांच्या या पाच दिवसाला काही ना काही चांगल्या परंपरा लाभलेल्या आहेत. यात एक दिवस हा भाऊबिजेचा असतो. बहीण भावाला ओवाळते व त्याच्या दीर्घायुष्याचे दान ती ईश्वराला मागते. दिवाळीच्या निमित्ताने आई, वडील तसेच भाऊ, वहिणी व इतरही माहेरच्या माणसांची भेट होते. या भागातील ओवीगीतातून दिवाळीच्या सणाचे स्त्रियांच्या जीवनात असलेले महत्त्व सांगितलेले आहे.

१२. माझ्या घरी पाहुणे

(मुलीचा आपल्या माहेरच्या लोकांबद्दल असलेला जिक्हाळा)

असे म्हणतात की, स्त्रियांना सासरच्या नातलगापेक्षा तिच्या माहेरची माणसे अधिक प्रिय असतात. याचा अनुभव पुरुषांना येत असतो. यात नवल असे काहीच नाही. माहेरची माणसे ती लहानपणापासून पाहात असते. त्यांच्याबद्दल प्रेम, जिक्हाळा आणि आवड असणे हा मानवी स्वभाव आहे. सासरची मंडळी त्यामानाने उशिरा तिच्या जीवनात येतात. म्हणून माहेरच्या माणसाबद्दल व नातलगाबद्दल ती भरभरून बोलत असते. त्यांच्याबद्दलचे कौतुक ती मोठ्या अभिमानाने सांगते. या भागातील अनेक ओव्यातून माहेरच्या नात्यातील एकाएका माणसांचा परिचय येतो.

भाऊ बहिणीच्या घरी पाहूणा म्हणून येतो. बहिणीच्या घरी रात्रभर मुळ्काम करतो. भावाचे राजबिंडे रूप पाहून शेजारीण विचारते की, वाई तुझ्या घरी कोण राजा मुळ्कामाला आला. त्यावर बहीण शेजारीणला सांगते की, तो राजा नाही तर माझा भाऊ आहे. (पाहा ओवी क्र. ३१६). या ओवीतून आपल्या भावाचे राजबिंडे रूप व थाट याचे वर्णन येते. त्याचा परिचय करून देताना तिचा अभिमान व आनंद याला भरते येते. आपल्या भावाबद्दलचे प्रेम व जिक्हाळाही येथे दिसतो. ओवी क्र. ३१६ ते ३२५ पर्यंत तिच्या घरी माहेरावरून आलेल्या प्रत्येक पाहूण्यांचा ती काव्यातून परिचय सांगते. एकाएका नातलगाचे नाव घेऊन ओव्या गुंफत जाते. आणि त्यातूनच एक ओवीगीत जन्माला येते. पुढील ओवीगीत पाहा –

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी पुसते कोण राजा
हिरव्या शालीचा बंधु माझा ॥ ३१६ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी म्हणते कोणं बुवा
माझी बहीणं भाटवा ॥ ३१७ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी मनते कोणं तुझे
जन्म देणारे पिता माझे ॥ ३१८ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी मनते कोणं तुझे
होयं पाठचे बंधु माझे ॥ ३१९ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी मनते कोणं तुझी
जन्म देणारी माता माझी ॥ ३२० ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी मनते कोणं तुझी
होयं पाठची बहीणं माझी ॥ ३२१ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी पुसते कोणं बाई
माझे बहीणं जवाई ॥ ३२२ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी पुसते कोणं राजा
व्हये वडीलं बंधु माझा ॥ ३२३ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शेजी पुसते कोणं कोणं
मामे भासे दोघं जणं ॥ ३२४ ॥

बहीण भावाच्या अतुट प्रेमभावाचे वर्णन ठाईठाई ओवीगीतातून दिसते. भाऊ
बहिणीच्या गावाला दमनी घेऊन आला. त्याला पाहताच शेजारणीच्या तोंडून
शब्द बाहेर पडले की, बहीण व भाऊ दोघेही एकाच वानावर आहे. ओवी क्र.
३२५ मधून शेजारीणबाईने केलेले वर्णन बहिणीला आनंद देऊन जाते. आपला
भाऊ आपल्यासारखाच दिसत असल्याचा तिला अभिमान आहे.

गाडीतून उतरे बंधु । शेजी पुसते राहू राहू
एका वानावर बहीणं भाऊ ॥ ३२५ ॥

सासुची थट्टा करायचा सुनेला अधिकार नाही, किंवा ते शिष्टाचाराला धरून
नाही. पण ओवीगीतातून, किंवा नाट्यातून ते व्यक्त करता येते. सासुची थट्टा

करून सून आपल्या मनातला सासूबद्दलचा राग व्यक्त करते. त्यातून थोडा विनोदही निर्माण होतो.

माझ्या घरी पाहुणे । सासुबाईचे सोयरे
पलंग टाकाना दोझे ॥ ३२६ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शाकं भाजीला नाही काही
लसणं निसाना सासुबाई ॥ ३२७ ॥

लोकजीवनात घरी आलेल्या पाहुण्यांबद्दल शेजारीपाजारी विचारतात. पाहुणे कोठचे आहेत. त्यांचा परिचय करून घेतात. ग्रामजीवनातील ही बोलचालीची परंपरा ओवीगीतातूनही पाहायला मिळते. यातील अनुभव कृत्रिम नसून जिवंत आहे. लोकजीवनात प्रत्येक भारतीयांनी असा अनुभव घेतलेला आहे. म्हणून ओवीगीते म्हणजे एकंदर कुटुंब जीवनाचा आलेख आहे. त्यात दैनंदिन घडामोडीचे प्रतिविंब पडत असते.

माझ्या घरी पाहुणे । दखवाजा दणाणला
भाऊ नोहे भासा आला ॥ ३२८ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । दायं नाही वरनाले
आणा चारोळी पुरणाले ॥ ३२९ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । मानाची दाळरोटी
बंधु माहा वर्षाचा कोण्याकाठी ॥ ३३० ॥

माझ्या घरी पाहुणे । माह्ये बावाजी देशमुखं
करा लाडवाचा पाकं ॥ ३३१ ॥

१३. राणी माही भावजयं

(या भागात नंद—भावजयीच्या ओव्या आहेत)

भारतीय समाजजीवनात ‘नंदा—भावजा’ हे नाते एका वेगळ्या पातळीवरचे आहे. या नात्यात प्रेमाचे संबंध कमी व हेवे—दावे, रूसवे—फुगवे, भांडण—तटेच जास्त पाहायला मिळतात. प्राचीन काळीही हे नाते फार प्रेमाचे होते, असे म्हणता येत नाही. म्हणून भारतीय लोकजीवनात ‘नंद—भावजय’

हे नाते कुप्रसिद्धच म्हणावे लागेल (काही अपवाद). असे असले तरी या नात्यात काही सुखद प्रसंगाचे वर्णनही आहे. आणि हे वर्णन अत्यंत भावुक आहे. ओवी क्र. ३३२ ते ३३३ पर्यंतच्या ओव्यात याची साक्ष पटते.

सासरी गेलेली मुलगी माहेरी येते. मुलीला आई नाही. दोन दिवस माहेरी राहिल्यावर ती सासरी जायला निघते. तेव्हा ती आपल्या भावजयील म्हणते की, “वहिणी तू थोड्या वेळासाठी माझी आई हो, आणि मला कुंकू लाव”. भारतीय संस्कृतीत मुलगी सासरी जाताना तिला आई कुंकू लावते. कुंकू हे सौभाग्यवतीच्या जीवनाचा अनमोल दागिना आहे, तिचे भूषण आहे. म्हणून आई हे काम करायची. आई नसल्यामुळे आता ती भावजयीला सांगत आहे. ‘तळहाती कुंकू घेजो’ यावरून त्यांच्या नात्यातील बंधी आपल्या नजरेसमोर येते. ओवी क्र. ३३२ मध्ये सूचक अर्थ आहे. सूचकता हा साहित्याचा एक गुण समजला जातो. पुढील ओव्या पाहा :—

राणी माही भावजयं । घडीची मायं होजो
दरवाज्या बाहेरं येजो । तळहाती कुंकू घेजो ॥ ३३२ ॥

भारतीय लोकसंस्कृतीचा एक विशेष म्हणजे, पाया पडून आशीर्वाद घेणे; आणि नमस्कार करून निरोप देणे. लहान वय असलेला थोरल्याला नमस्कार करतो किंवा पाया पडतो. माहेरचे सुख भोगून सासरी जात असलेल्या ननंदेच्या भावजय पाया पडते. त्यावेळी भावजच्या कपाळाचे कुंकू ननंदेच्या जोडव्याला लागते. कुंकू जोडव्याला लागणे हे शुभ लक्षण समजल्या जाते. कुंकू आणि जोडवे हा सौभाग्यवतीचा अलंकार समजल्या जातो.

राण्या माह्या भावजचे । पाया लागनं चांगलं
कपाळाच्या कुंकवानं । माझं जोडवं रंगलं ॥ ३३३ ॥

‘नंदा—भावजा’ ह्या नात्यात जसा जिब्बाळा दिसतो, तसा तिरस्कारही पाहायला मिळतो. प्रेमापेक्षा तिरस्कारच जास्त दिसतो. बहीण माहेरी आली म्हणून भाऊ आपल्या पत्नीला पुरणपोळीचा पाहुणाचार करायला सांगतो. पण भावजय मात्र पुरणपोळी न करता ‘मोहाची पोळी’ करते. म्हणून आईची जागा भावजय घेऊ शकत नाही, असे म्हटले जाते. (मोहाची पोळी — पुरणपोळी करताना हरभच्याची किंवा तुरीची डाळ शिजवावी लागते. त्यात गुळ किंवा साखर घालून पोळी करतात. या ठिकाणी डाळीच्या ऐवजी ‘मोह’ वापरतात. डाळ

फारच कमी वापरतात. त्याची पोळी बनवल्या जाते. ग्रामीण भागात पावसाळ्यात पावसाची झड लागली की, एखादे वेळी नक्हाळी म्हणून मोहाची पोळी केल्या जात होती. पुरणपोळीची चव ‘मोह’ घालून केलेल्या पोळीला येत नाही. तिचा दर्जा हलका असतो.) पुढील ओवीतून नणंद भावजयीचे नाते कसे आहे, हे सूचक अर्थने सांगितलेले आहे.

भाऊ बोलते । आली बहिणाई करं पोई
बेर्इमानं भावजयी । केली मोहाची पानोई ॥ ३३४ ॥

प्रेम, जिव्हाळा आणि तिरस्कार याबरोबरच कधी कौतुकाचेही वर्णन येते. पण हे वर्णन करणारी बहीण (नणंद) असते. बहिणीला आपल्या भावजयीचे मोठे कौतुक वाटते. आपली भावजय शिकलेली आहे, हे ‘हाती दवूत लेखन्या’ या ओवीतून, तर त्या श्रीमंत घराण्यातल्या व आधुनिक राहणीमान असणाऱ्या, हे ‘पाठीवरं वेण्या चाबुकाच्या’ या ओवीतून सूचविले आहे. (पूर्वी स्त्रिया केसांचा आंबाडा पाडत असे. मोठ्या घरच्या व शिक्षण घेतलेल्या मुली वेण्या घालीत). अशाप्रकारे भावजयीचे कौतुक करणारी नणंद कधी कधी तिला प्रेमाने समजही देत असते. असे हे ‘नणंद भावजयीचे’ नाते आहे. या नात्याचे अनेक पैलू मायमाऊल्यांनी काव्याच्या रूपात जतन करून ठेवले. यात भावनांचा जिंवंत अनुभव आहे. कृत्रिमता कुठेही नाही. म्हणून ह्या ओव्या म्हणजे कौटुंबिक जीवनाचा काव्यमय इतिहास आहे. असे म्हटल्यास चूक होणार नाही.

भाऊ सोयरा जोडीनं । बापं मनते नाही बाई
राण्या तुझ्या भावजया । मानं तुझा राखत नाही ॥ ३३५ ॥

राण्या माह्या भावजया । राण्या माह्या रावताच्या
यायच्या पाठीवरं । येण्या आहे चाबुकाच्या ॥ ३३६ ॥

राण्या माह्या भाभीजीचा । धंदा कामं झाला नाही
दयणं राधंनाले । उशीरं झाला बाई ॥ ३३७ ॥

(राण्या — राणीसारख्या, मोठ्या, भावाची बायको. रावताच्या — श्रीमंताच्या. यायच्या — यांच्या. येण्या — वेण्या. पानोई — पोळी, पोई.)

१४. माहेरा जातो बाई

(माहेरच्या माणसांचे व सुखाचे वर्णन)

मुलगी स्वतःच्या संसारात कितीही रमली, तरी तिला माहेराची आठवण आल्याशिवाय राहात नाही. माहेराला तिला सर्व सुख भोगायला मिळते. आई, वडील, बहीण, भाऊ अशा माहेरच्या, आणि इतरही नात्यातल्या माणसांबरोबर घालवलेले दिवस तिला आठवतात. लग्नानंतर तिला सासरी जावे लागते. परंतु माहेरच्या आठवणी हृदयाच्या एका कोपन्यात सतत राहात असतात. सासरी असतानाही ती माहेरच्या लोकांबदल सतत चौकसी करीत असते. माहेराला गेल्यावर तिला मिळणारे सगळे सुख ती ओवीगीतातून सांगते. आपण माहेरी गेल्यावर आपल्याला कसे वागवले जाते, त्या सगळ्या प्रसंगाचे वर्णन ती करून ठेवते. माहेरी गेल्यावर आपल्याला कसा मान मिळतो, कसे वागविले जाते. याचेही ती मोळ्या अभिमानाने वर्णन करून सांगते. ती म्हणते –

माहेरा जातो बाई । बसाले बंगई
गोष्टी सांगाले मैनाबाई ॥ ३३८ ॥

माहेरा जातो बाई । बसाले चवरंगं
गोष्टी सांगाले जीवलगं ॥ ३३९ ॥

माहेराला जाण्याचे ती जे कारण सांगते, ते फारच वेगळे आहे. माहेराला वारंवार कशाला जातेस? असे कोणी विचारले तर भाऊ आणि भासे यांना भेटायला जात असल्याचे ती सांगते. आपल्या बन्याच मैत्रिणी माहेराला आहेत. तेथे गेल्यावर त्यांच्याशी गप्पागोष्टी होणार, व वेळ कसा आनंदात जाणार आहे, याचे माहिती ती शेजारणीला सांगत आहे. ‘गोष्टी सांगाले गोपीका’ या ओळीतून तिने आपला भाव व्यक्त केला आहे.

माहेरा जातो बाई । नाही जातं मी राहाले
भाऊ भासे पाहाले ॥ ३४० ॥

माहेरा जातो बाई । माहेरी मायं मका
पायं धुयीनं गोपीका ॥ ३४१ ॥

माहेरा जातो बाई । माहेरी माह्या मका
गोष्टी सांगाले गोपीका ॥ ३४२ ॥

माहेराला गेल्यावर आपण छान आंगणात बसून हवेलीत जोडीचे पाळणे हलत
असल्याचे पाहू. कारण भावजय गरोदर असल्याचा ती उल्लेख करते. जोड
पाळणे याचा अर्थ घरी दोन लहान बाळ आहे. लहान पूल हे परिपूर्ण घराचे
लक्षण समजावे. माहेरच्या लहान लहान प्रसंगाचेही ती कौतुकाने वर्णन करते.

माहेरी जातो बाई । राणी भावजयं लागे पाया
पायावर पडला भारं । राणी भावजं गरवारं ॥ ३४३ ॥

माहेरा जातो बाई । बसीनं आंगणातं
जोडं पाळणे हवेलीतं ॥ ३४४ ॥

माहेरी गेल्यावर तिला आता कसं सगळच आयतं मिळणार. भावजया आपल्या
सेवेत राहतील. कारण आई त्यांना काम सांगेल, व तिला कसे सुख मिळेल,
हे पुढील ओवीतून सूचक अर्थने सांगितले आहे. ओवी क्र. ३३८ ते ३४५
पर्यंतच्या ओव्या पाहा. (पुढील ओवीत आलेला ‘काशी’ या शब्दाचा अर्थ
‘आई’ असा घ्यावा)

माहेरी जातो बाई । माहेरं भोगाले
सुना काशीच्या राबवाले ॥ ३४५ ॥

मुलगी माहेरी येताना तिला नदी लागते. नदी ओलंडताच मुलीला अगोदर
आपल्या आईची आठवण झाली, व त्यानंतर वडिलांची. आईबदल मुलीला
किती प्रेम असते, हे पुढील ओवीतून दिसते. तुझ्या माहेराला आणखी कोण
कोण आहे? असे विचारल्यावर भाऊ व भासा असल्याचे ती सांगते. त्यामुळे
भावजयीचा उल्लेख न होताही ती असल्याचे सूचित होते.

माहेरी जातो बाई । ओलंडली नयं
मनी आठवली मायं ॥ ३४६ ॥

माहेरी जातो बाई । ओलंडला माथा
मनी आठवला पिता ॥ ३४७ ॥

माहेरी जातो बाई । माहेरी कोणं कोणं
भाऊ भासे दोघं जणं ॥ ३४८ ॥

(नयं — नदी. माथा — डोंगराचे शिखर, जमिनीचा टेकाड.)

माहेराला जातानाचे सुखद स्वप्न मुलगी रंगवत आहे. माहेराला आल्यावरही आपल्याला विश्रांती नसल्याचे ती सांगते. परंतु ही तिची तक्रार नाही. तिला त्यात मोठा आनंद आहे. आपल्या भास्याचा पाळणा ती हलवीत राहणार आहे. यातच तिला धन्यता आहे. पाळणा हलविणे हे एका जागेवरचे काम आहे. त्याला कष्ट पडत नाही. माहेरी गेल्यावर आपल्या वडिलापासी बसून गप्पा करता येईल. आई आपल्याला कोणतेही काम सांगणार नाही. पाटावर बसून नुसते भास्याचे कौतुक पाहायचे. माहेरच्या अशा अनेक गोड आठवणी मुलीला स्मरत असतात. कोणत्याही स्त्रिला माहेर हे आवडीचेच असते. ओवी क्र. ३३८ ते ३५१ पर्यंतच्या ओव्या पाहा —

माहेरी जातो बाई । इसामा कशाचा
हाती पारणा भास्याचा ॥ ३४९ ॥

माहेरी जातो बाई । बसीनं बापापासी
इसामा देते काशी ॥ ३५० ॥

माहेरी जातो बाई । बसाले पाटपीढं
भासा आवडीचा पुढं ॥ ३५१ ॥

(इसामा — विश्रांती. पारणा — पाळणा. काशी — आई. पाटपीढं — पाट.)
सासरी गेलेल्या मुलीसाठी माहेर म्हणजे आनंदाचा ठेवा आहे. माहेराची प्रत्येक गोष्ट मुलीसाठी महत्वाची असते. अशा या माहेराच्या अनेक आठवणी मुलगी जतन करून ठेवते. आपली वहिणी मोठी मानसन्मान करणारी आहे. माहेरा गेल्याबरोबर ती पाय धुवायला गरम पाणी देईल. आपल्याला कोणतेही काम करावे लागणार नाही. बंगईवर बसून फक्त आईच्या गोष्टी ऐकू. आईच्या सान्निध्यात आरामात बसायला मिळेल. आई प्रेमाने जवळ घेऊन आपली वेणीफणी करून देईल. माहेराचा जिळ्हाळा व आईचे मुलीबद्दलचे प्रेम पुढील ओव्यातून दिसते. ओवी क्र. ३३८ ते ३५५ पर्यंतच्या ओव्या पाहा.

माहेरी जातो बाई । पायं धुवाले तपलं पाणी
बंधु माझ्या भाऊराया । मानमोळी तुही राणी ॥ ३५२ ॥

माहेरी जातो बाई । बसाले बंगई
कामं कराले भावजयी । गोष्टी सांगाले काशी माही ॥ ३५३ ॥

माहेरा जातो बाई । माहेरी मायं मका
राणी माही भावजयं । पायं धुवाले गौपीका ॥ ३५४ ॥

माहेरा जातो बाई । बसाले टाके बाजं
माता येणीचा उकले साजं ॥ ३५५ ॥

सासरी गेलेली मुलगी आपल्या वडिलांच्या (माहेराच्या) शेतीबदलही कौतुकाने
सांगत असते. आपल्या वडिलांच्या शेतीत आलेले कापसाचे पिक हे छातीभर
उंच वाढतात; व पच्छाटीची पाने सुद्धा कितीतरी रुंद असतात. माहेराला
जाताच गाडी सोडण्यासाठी भाऊ पुढे हजर होतो, व भावाचा मुलगा पुढे
खेळत असताना त्याचे मोठे कौतुक वाटते. माहेराबदल वाटणारा अभिमान
पुढील ओव्यातून दिसून येतो.

कायं सांगू बाई । माह्या माहेराची शेती
पराटी छाती छाती । पानं रुंदीला सांगू किती ॥ ३५६ ॥

माहेरा जाईनं । बसाले पाटपीढं
भासा कवतीकेचा पुढं ॥ ३५७ ॥

माहेरा जाते बाई । नाही मुराळ्याचं कोडं
बंधु सयेच्या गाडीपुढं ॥ ३५८ ॥

(पराटी — कापसाचे झाड. कवतीकेचा — कौतुकाचा. सयेच्या — बहिणीच्या.
मुऱ्हारी — लग्न झालेल्या मुलीचा भाऊ.)

सासरी गेलेली मुलगी आपल्या माहेराच्या मोठेपणाचे गुणवर्णन करीत असते.
माहेरचे मळे कसे ओलीताचे आहेत. आणि तेथे केळीच्या बागा असल्याचे ती
सांगते. आपल्या माहेराला येताना रस्त्यातच दुरून तिला आपल्या माहेरच्या
गावाच्या खुणा दिसतात. भावाच्या माडीचे दरवाजेही दुरूनच दिसत असल्याचे

ती सांगते. आपले माहेर, भाऊ, माहेगच्या लहानसहान वस्तुही सासरी असलेल्या मुलीला मोळ्या प्रिय वाटतात.

माहेगच्या वाड्यातं । माळीनं बोलते माळ्याशी
दांडावर तुळशी । पाणी चाललं केळाशी ॥ ३५९ ॥

दुरूनं दिसते । माह्या माहेरचे झाडं झुडं
भाऊजी पाटलाच्या । उंच्य माडीचे कवाडं ॥ ३६० ॥

(ओवी क्र. ३६० मध्ये आलेला ‘भाऊजी’ हा शब्द भावासाठी वापरलेला आहे. भावाला आदरवाचक करण्यासाठी व गाण्यातील लय साधण्यासाठी ‘जी’ हा अधिकचा शब्द लावला आहे.)

सासरी गेलेली मुलगी आपल्या माहेगाला कसे सुखाचे दिवस होते, ते सांगते. पण सासरी मात्र तिला कष्ट करावे लागतात. ओवी क्र. ३६२ मध्ये ‘भाची’ ऐवजी ‘भाचा’ हा शब्द वापरूनही ओवी म्हणता येते. ओवी क्र. ३६३ मध्ये ‘बंधु बोराई’ या शब्दात बंधु म्हणजे भाऊ व बोराई म्हणजेही भाऊ, असा अर्थ होतो. गायनाची लय साधण्यासाठी हे दोन शब्द एकत्र आलेले आहेत.

दळणा कांडण्याने । आले हाताले घोगले
सुखं माहेरी भोगले ॥ ३६१ ॥

माहेरा जाईनं । लाडकी भासी मला
तावं घेईनं पतांगीला ॥ ३६२ ॥

माहेगाले जाते बाई । मातेले आठवला
बंधु बोराई पाठवला ॥ ३६३ ॥

गावाले जाते बाई । बसाले चवरंगं
डाव्या बाजुने पांडुरंग ॥ ३६४ ॥

पुढील ओव्यात एक सुंदर आणि सूचक अर्थ दडलेला आहे. सासरी नांदत असलेली ही एक गरीब मुलगी आहे. फाटके लुगडे आणि तिचा संसारही फाटकाच दिसतो. माहेगाला ही बातमी कळली तर लगेच तिला माहेगाला नेऊन नवीन लुगडे आणि चोळी घेतल्या जाईल. म्हणून ती माहेगाला चिढी पाठवा

म्हणते. माहेगला आल्यावर वडील मुलीला नवीन कपडे घेतो. वडील नसत्यास हे कार्य भाऊ करतो. भारतीय संस्कृतीचा तो रिवाज आहे. सोन्याची किल्ली आणि कुलूप असलेल्या (म्हणजे फार मोठ्या) दुकानात भाऊ साडी खरेदी करण्यासाठी गेल्याचे बहीण सांगते.

आनं फाटलं लुगडं । कितीकं करू दोग
चिठ्ठी माहेराले धाढा ॥ ३६५ ॥

बाई भरल्या बाजारी । भारी दुकानं कोणाचं
किल्ली कुलूपं सोन्याचं ॥ ३६६ ॥

वान्याच्या दुकानातं । जाऊनं बसला शंकरं
साडी घेतली कंकरं ॥ ३६७ ॥

गावोगावी धाडीनं चिठ्ठा । माहेरी मेना धाडीनं
बावाजीच्या सुना । मेन्यात बसूनं येईनं ॥ ३६८ ॥

(कंकर — नवी कोरी. शंकर — भावाचे नाव. शंकर हे लेखकाच्या लहान भावाचे नाव आहे. आणि ही ओवी लेखकाच्या मोठ्या बहिणीने सांगितली आहे. शंकर या नावाएवजी स्त्रिया आपल्या भावाचे नाव घेऊन ही ओवी म्हणतात.)

कोणत्याही मुलीला माहेर हे प्राणासारखे प्रिय असते. आपल्या माहेराचे गुणगान ती मोठ्या प्रेमाने वर्णन करते. आपण माहेरी गेल्यावर आपण जोडीचे पाळणे हलवित राहणार. जोड पाळणे म्हणजे घरी दोन लहान बाळ असणे. घरी गेल्यावर बऱ्यायला बंगई मिळेल, तर गोष्टी सांगायला आई. हे तिने ‘बसाले बंगई’ । गोष्टी सांगाले काशी माही’ या ओळीतून सांगितले आहे. वेळ मिळेल तेव्हा आई आपली वेणी घालून देईल, तर घरातील मंडळी आपल्यासाठी बाज अंथरून देईल, हे तिने ‘बसाले टाके बाजं’ । माता येणीचा उकले साज’ या ओळीतून व्यक्त केले आहे. आपल्या माहेरची शेती, भाऊ, भाचा, माडी याचेही ती मोठ्या कौतुकाने वर्णन करते. ओलीताची शेती, पन्हाटी छाती छाती, असा माहेरचा महिमा वर्णन करताना ती तल्लीन होते. यात जिवंत वर्णन आलेले आहे. कोठेही कृत्रिमता वाटत नाही.

या भागातील ओवीगीतातून लोकजीवनाचे चित्र आपल्या डोळ्यापुढे उभे राहाते. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या या स्त्रिया म्हणजे प्रतिभावंत कवयित्री आहे, असे मला म्हणावेसे वाटते. कारण प्रत्येक स्त्री ही आपल्या माहेराचे वर्णन फार वेगवेगळ्या पद्धतीने करते. याचा प्रत्यय या भागातील ओव्यामधून येतो. गतकालातील लोकजीवन व समाजजीवन, त्याचप्रमाणे कौटुंबिक जीवन व नाती यांचा हृदयाला स्पर्श करणारा संगम ओवीगीतातून येतो. यातील प्रत्येक ओवी ही गाता येते. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या स्त्रियांनी या साहित्याची निर्मिती केली, याचेच मला मोठे नवल वाटते.

१५. पहिल्यानं गरवारं

(स्त्रिया गरेदर राहिल्यावरचे अनुभव या भागात आलेले आहे.)

आई होणे हा स्त्रियांच्या जीवनातला अत्यंत आनंदाचा क्षण आहे. म्हणून पहिल्यांदा आई होणाऱ्या महिलांचे मोठे कौतुक केले जाते. सून पहिल्यांदा गरेदर राहिल्यावर तिच्यात आणि घरच्या लोकांच्या वागण्यात काय बदल होतात, याचे वर्णन ओवीगीतातून येते. दिवस राहिल्यावर कसे बोलावे, कसे वागावे, घरात कोणते काम करावे व कोणते करू नये, याबद्दलचे व्यवहारज्ञान, तिला घरातील मोठ्या आणि अनुभवी माणसांकडून मिळते. गरेदर स्त्रिला किती महिने झाले अशी विचारणा नात्यातील मंडळीकडून व शेजाऱ्याकडूनही होते. विशेषत: स्त्रीमंडळीकडून होते. घरातील हा आनंद स्त्रियांनी काव्यमय पद्धतीने जतन करून ठेवलेला आहे. त्यात अनुभवाचा जिवंतपणा आहे.

पहिल्यांदा गरेदर राहणाऱ्या सुनेला किती महिने झाले, असा प्रश्न सासू विचारते. प्रश्न साधा जरी असला, तरी तो काव्यमय भाषेत विचारला असल्यामुळे त्यातील जिवंतपणा प्रकर्षने जाणवतो.

पहिल्यानं गरवारं । बसली सांतुभिती
तुला महिने झाले किती ॥ ३६९ ॥

ओवीगीतातून स्त्रियांच्या भावभावनांचा आविष्कार होतो, हे पूर्वी लेखकाने सांगितलेलेच आहे. दिवस गेलेल्या स्त्रियांच्या शरीरात अनेक बदल संभवतात. जसे पायावर सूज येणे, सडपातळपणा, लट्ठपणा, चेहऱ्यावर लाली इत्यादी बदल जाणवते. पहिल्यांदा दिवस गेलेल्या स्त्रिला खाण्याची इच्छा होत नाही.

अन्नाकडे पाहिल्यावर तिळा मळमळते. शरीर बारीक होऊन नाकाचा सर दिसतो, या लक्षणावरून तिळा इतर बाया विचारतात. कितवा महिना आहे? ‘आता किती महिने झाले’ हे फारच कलात्मक आणि सूचक पद्धतीने विचारलेले आहे. पुढील ओव्यातून याचा प्रत्यय येतो. पाहा —

पहिल्यानं गरवारं । तोंडावर आली लाली
कोण्या महिन्याले न्हाली ॥ ३७० ॥

पहिल्यानं गरवारं । नाकाचा दिसे सरं
हुलक अन्नाची । इले दडलयं गरवारपणं ॥ ३७१ ॥

आपल्या गरोदर असलेल्या सुनेला टृष्ण लागेल म्हणून ती गरोदर नाही, तिळा दिवस गेलेले नाही, असे सासू इतर बायांना सांगते. पण गर्भ उदरात वाढत असताना कमरेचा व पोटाचा भाग वाढतो. काही बाबी कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला तरी लपत नसतात. ‘सासू मनते नाही नाही । कंबर देते ग्वाही’, या अशा प्रकारच्या ओव्यातून गरोदरपणात स्त्रियांच्या शरीरात होणारा बदल संभवतो. तो बदल कोणत्या अवयवात झाला याचे सूचक वर्णन ओवीगीतातून येते.

पहिल्यानं गरवारं । सासू मनते नाही नाही
हिची कंबरं देते ग्वाही ॥ ३७२ ॥

पहिल्यानं गरवारं । कंबरं रुंदावली
हिच्या गर्भनं जागा केली ॥ ३७३ ॥

लोकजीवनात चालत आलेल्या काही रुढी व परंपरांची माहिती ओवीगीतातून आपल्याला मिळते. घरची सून पहिल्यांदा गरोदर असेल तर तिळा हिरवी साडी व चोळी घेण्याची परंपरा भारतीय लोकजीवनात होती. सासू सासन्याला सांगते की, सुनेला दिवस गेलेले आहेत. आता तिळा हिरवी साडी व चोळी घ्यायला पाहिजे परंपरा टिकविण्याचे हे लोकजीवनातले प्रसंग आनंद देणारे असतात.

पहिल्यानं गरवारं । सासू पुसे सासन्याले
साडी चोळी कामीनाले ॥ ३७४ ॥

सून पहिल्यांदा गरोदर राहिल्यावर सासू सासन्याला जसा आनंद होतो, तसाच पतीलाही होतो. ‘कंथ राणीचा शहाणा । मांडी पुस्तकी महिना’, तो महिनेवार नोंद करून ठेवतो. येथे पुस्तकाचा उल्लेख असला तरी वही किंवा रजिस्टर समजावे. नंतरच्या काळात शिक्षणाचा प्रसार झाला, त्याची नोंद लोकसाहित्यातून घेतली गेलेली आहे.

पहिल्यानं गरवारं । सासू करते बायना
कंथ राणीचा शहाणा । मांडी पुस्तकी महिना ॥ ३७५ ॥

पहिल्यानं गरवारं । बसली आडभिती
तुला महिने झाले किती ॥ ३७६ ॥

भारतीय लोकजीवनात काही संकेत व समजुती आहेत. त्याचे उल्लेख स्त्रीगीतातून भरपूर प्रमाणात पाहायला मिळतात. डाव्या कुशीत गर्भ असेल तर ‘मुलगी’, आणि उजव्या कुशीत गर्भ असेल तर ‘मुलगा’, अशा लोकसमजुती लोकजीवनात आढळतात. आजही हे लोकसमज सुशिक्षित समाजातही पाहायला मिळतात. पुढील ओव्या पाहा—

पहिल्यानं गरवारं । राधा उभी बिंद्रावणी
डाव्या कुशीतं हिरकणी ॥ ३७७ ॥

पहिल्यानं गरवारं । राधा उभी अंगणात
उजव्या कुशीतं रघुनाथं ॥ ३७८ ॥

स्त्रियांना गरोदरपणात डोहाळे लागतात. (गर्भाचे आवडी मातेचा डोहळा — तुकाराम महाराज). त्यांना काही खाण्याची इच्छा होते, तर काही स्त्रियांना खाण्याच्या काही वस्तुबदल वीट किंवा तिरस्कार येतो. गरोदर स्त्रियांना सहसा आंबट खाण्याची इच्छा होते. येथेही फणस, संत्र, बोरं, आंबा, चिंचा, कवट अशा चवीला आंबट असणाऱ्या फळाचे वर्णन आलेले आहे. तर काही स्त्रियांना अन्नाची हुल्लक म्हणजे अन्नाकडे पाहिल्यावर जीव मळमळतो. ओवी क्र. ३७९ ते ३८३ पर्यंत गरोदर स्त्रियांच्या खाण्याच्या ज्या इच्छा असतात, त्याचे सुंदर वर्णन या ओवीगीतातून आलेले आहे.

पहिल्यानं गरवारं । खाऊ वाटते फणसं
धाडा पुण्याले माणूसं ॥ ३७९ ॥

पहिल्यानं गरवारं । खाऊ वाटते संतयरं
बागं माडीच्या अंतयरं ॥ ३८० ॥

पहिल्यानं गरवारं । भाऊजीची नारं
अवघाती मांगे बोरं ॥ ३८१ ॥

पहिल्यानं गरवारं । भाऊजीची रंभा
अवघाती मांगे आंबा ॥ ३८२ ॥

पहिल्यानं गरवारं । भाऊजीची सिता
अवघाती मांगे चिचा ॥ ३८३ ॥

पहिल्यानं गरवारं । खाऊ वाटते आंबटं
मांगे पाडाचं कवटं ॥ ३८४ ॥

स्त्रियांच्या उदरात बाळ असले म्हणजे मातेचे गुणधर्म त्यात उतरतात, असे लोकपरंपरा मानते. म्हणून गरोदर स्त्रियांनी गरोदरपणात दानधर्म करावा असा सल्ला तिला देण्यात येते. चांगले कार्य केल्याने चांगले फळ मिळेल, हे येथे सूचवायचे आहे. गरोदर स्त्रीने दररोज घर, आंगण झाडावे असेही सूचविले आहे. त्याचे कारण वाकून काम केल्याने बाळंतपण लवकर होते, असा समज लोकजीवनात आहे. गरोदर स्त्री बाळंतपणाच्या वेळी देवाला हात जोडून प्रार्थना करते. चिखलात फसलेल्या गाईचा जसा शेवट होतो, तसे आपल्या वाट्याला येऊ नये, म्हणून नारायणाला प्रार्थना करते. बाळंतपणातून देवाने आपली लवकर सुटका करावी, सुखरूप बाळंत व्हावे, असे स्त्रिया देवाला मागणे मागतात.

गरवाच्या नारी । धर्म धावुनी करावं
नेटाचं झाडणं । वाटं मारगी लावावं ॥ ३८५ ॥

गरवारं नारं । हातं जोडूनं बसली
धावं धावं नारायणा । गायं चिखलातं बसली ॥ ३८६ ॥

गरोदरपणात स्त्रियांच्या शरीरात जो बदल दिसून येतो, त्याचे जिवंत चित्रण ओवीगीतातून येते. ज्या घरी स्त्रियांना दिवस जातात, त्या घरी काही प्रथा व परंपरा पाळल्या जातात. त्या दिवसात करावयाची कामे, त्यांच्या आवडीनिवडी

या सगळ्यांचे वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहे. या भागातील ओव्याकडे नजर टाकली तर असे दिसून येते की, यात कोठेही कृत्रिम असे वर्णन नाही. यात जे आहे ते अस्मल खरे आहे. लोकजीवनातील दैनंदिन प्रसंग वर्णन करण्याचे व त्याचे चित्र डोळ्यापुढे उभे करण्याचे सामर्थ्य स्त्रियांच्या ओवीगीतात आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या स्त्रियांनी आपला संसार मात्र काव्यमय करून ठेवला आहे.

१६. सासू करे सासुरवासं

(पुढील ओव्यातून स्त्रियांनी त्यांना होणारा सासुरवास सांगितलेला आहे)

भारतीय स्त्रियांनी आपल्या ओवीगीतातून त्यांचा संसार वर्णन केलेला आहे. त्यांच्या संसारातील दैनंदिन जीवनाचे चित्रण त्यातून दिसते. त्यांच्या संसाराचे विविध पैलू आपल्याला काव्यमय रुपात भेटतात. जीवन जगत असताना येणारे अनुभव, सुखदुःख त्यांनी काव्यबद्ध करून ठेवले आहे.

या भागातील ओव्यातून स्त्रियांनी त्यांना होणारा सासुरवास सांगितलेला आहे. भारतीय लोकजीवनात पूर्वी सासरच्या लोकांकडून सुनेचा छळ केल्या जात होता. आजही हे चित्र मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळते. मुलीला होणारा सासुरवास ती निमूटपणे सहन करते. परंतु ती सासरच्या लोकांना सांगत नाही. कारण तिचे ऐकणारे कोणीही तेथे नसतात. ज्याला सुख किंवा दुःख सांगावे असे जवळचे मुलीला आईबापच असतात. म्हणून ती म्हणते की, जेव्हा माझे वडील मला माहेराला न्यायला येईल, तेव्हा मी त्यांच्याजवळ हा सासुरवास सांगीन. हे मनातले भाव त्यांनी जात्याला सखी समजून सांगितले आहे. आपल्या अंतःकरणातल्या भावनांना वाट मोकळी करून दिलेली आहे. एक सासुरवाशीण म्हणते –

सासुरवासाच्या । बांधीनं पुडचा पुडचा
येईनं बावाजी । सांगीनं थोडचा थोडचा ॥ ३८७ ॥

पूर्वी ग्रामीण भागात मुलीचा विवाह शेजारच्या गावात किंवा जवळच्या गावातच होत असे. त्या काळात वाहतुकीची साधने नव्हती. गरीब लोकांकडे तर रेंघी, दमनी किंवा वैलबंडीही (खासर) नसायची. तेव्हा वडील आपल्या मुलीला तिच्या सासरवरून पायी पायी माहेराला घेउन येत असे. वाटेतच मुलगी

आपल्या वडिलाजवळ तिला होत असलेला सासुरवास सांगत होत्या. ओवी क्र. ३८८ मध्ये याचे वर्णन आलेले आहे. या भागातील ओव्यात गतकाळातील ग्रामीण जीवनाचे चित्र उभे राहते.

सासुरवासाचे । भरले गोठानं
येईनं बावाजी । मंग सांगीनं वाटेनं ॥ ३८८ ॥

पुढील ओवीगीताला पुराणातील संदर्भ आलेला आहे. पाहा ओवी क्र. ३८९. पुराणातील राजा हरिश्चंद्र राज्य दिल्यावरही सुखी होता. त्याचप्रमाणे सासुचा सासुरवास व नंदाजावाची छळणूक असूनही मुलगी संसार करीत आहे. तिने तिचे दुःख राजा हरिश्चंद्राप्रमाणे दिसू दिले नाही. मनात दुःख पण ते चेहन्यावर दिसू न देणारी मुलगी बापाला भूषण वाटते. पाहा —

सासुबाईचा सासुरवासं । नंदाजावाची जाळणूकं
हरिश्चंद्राचं सांगे सुखं । नाही कोमावलं रूपं ॥ ३८९ ॥

घरातील दुसरी सासू म्हणजे 'नणंद' होय. हे पात्र घरच्या सुनेला बराच त्रास देणारे आहे. (सगळ्याच नणंदा तशा नसतात) हे पात्र घरी आल्यावर काय काय घडते, याचेही मोठे काव्यमय वर्णन आलेले आहे. सासुरवाशीण हे सगळे मनात ठेवते. तिला बोलून दाखविता येत नाही. जात्याजवळ गेल्यावर त्यांच्या मनातले भाव आपोआपच बाहेर पडतात. —

सासू करे सासुरवासं । नंदाबाईची लावणी
दिडं दिसाची पावणी । मंग जाईनं निंबुनी ॥ ३९० ॥

सासुचा सासुरवासं । नंदेची लावयणी
दिडा दिसाची पावणी । उद्या घाला नेऊयणी ॥ ३९१ ॥

बाई नणंदं आली । दिडा दिसाची पावणी
गेली लावण्या लावुनी ॥ ३९२ ॥

सासा सुनेचं भांडण । नको बोलू नंदेबाई
तुह्या भांडणापाई बंधु बोराई येतं नाही ॥ ३९३ ॥

(ओवी क्र. ३९३ मध्ये 'बंधु' आणि 'बोराई' असे शब्द आलेले आहेत. त्या दोनही शब्दाचा अर्थ 'भाऊ' असाच होतो.) सुनेला अपमानाने बोलणे काही

नवीन नाही. तू भिकान्याची मुलगी आहे, असे तिला हिणवतात. आपल्या बहिणीला किती सासुरवास सहन करावा लागत आहे, हे भाऊ पाहतो. आणि म्हणतो की, या सासुरवासापेक्षा मरण बरे. व्यथित अंतःकरणाने भाऊ हे उद्गार काढत आहे. सासुकडून मिळाणारी वाईट वागणूक पुढील ओव्यातून दिसते. समाजजीवनातील सत्य या ओवीत आलेले आहे. स्त्रीमनाच्या भावना पुढील ओव्यातून व्यक्त होतात. आपल्या घराला व माहेराला बद्दा लागू नये, म्हणून ह्या सर्व यातना स्त्रिया सहन करीत होत्या. पुढील ओव्या पाहा —

सासुबाई देते शिव्या । नेहमी मनते भिकान्याची
तिकूनं येते गाडी । बंधु माह्या व्यापान्याची ॥ ३९४ ॥

सासा सुनाचं भांडणं । जाणं बहिणाई मरूनं
नाही पाहणारं फिरूनं ॥ ३९५ ॥

सासुचा सासुरवासं । कटला जिवावरी
रातं काढली शेवावरी ॥ ३९६ ॥

स्त्रियांच्या ओवीगीतातून भारतीय लोकजीवन समजून घेता येते. लोकजीवनात ‘नणंद—भावजय’ हे नाते कसे आहे, याचा अनुभव भारतीयांना आहे. त्यांच्यातील नातेसंबंध कसे आहे, याचे वर्णन वरील ओव्यातून आलेले आहे.

असे म्हणतात की, मुलीला तीन कुळाचा उद्धार करावा लागतो. (वडिलांच्या, मामाच्या व सासरच्या). आपल्या घराला व माहेराला सुद्धा बद्दा लागू नये, म्हणून हा सारा छळ स्त्रिया मुकाट्याने सहन करतात.

१७. सासू सासन्याचं । राजं दिसते डोक्यानं

(या भागातील ओव्यात प्रेमळ सासू—सासन्याचे वर्णन आहे.)

स्त्रियांनी संसार करता आपल्या जीवनातील वेगवेगळे प्रसंग वर्णन करून ठेवले आहे. सोळाव्या भागात सून आपला सासुरवास सांगत आहे. या भागात मात्र त्याच्या उलट परिस्थिती दिसते. येथे सूनबाई आपल्या सासू व सासन्याबद्दल मोठे प्रेमाचे; व जिळ्हाळ्याचे वर्णन करत आहे. अर्थात दोनही भागातील अनुभव हे वेगवेगळ्या स्त्रियांना आलेले आहेत. प्रत्येक स्त्री आपल्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग जात्याला सखी समजून सांगते.

लोकगीताचा एक विशेष म्हणजे समाजजीवनात झालेल्या बदलाची नोंद त्यात घेतल्या जाते. पूर्वी सासुला ‘आत्याबाई’, किंवा ‘सासुबाई’ म्हणण्याची पद्धत होती. बदलत्या काळात सासुबाई व आत्याबाई या शब्दाएवजी ‘आई’, व सासन्याला ‘मामाजी’ ऐवजी ‘बाबा’ असे म्हणण्याची प्रथा पडली. त्याचे प्रतिबिंब ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. आपला सासरा कसा घरंदाज आहे, त्यांच्याकडे लोक न्यायनिवाड्यासाठी येतात, आणि जाऊबाई आलेल्या मंडळीसाठी पानसुपारी देतात. ग्रामीण जीवनातील सुखी कुटुंबाचे वर्णन व आपल्या सासन्याबदलचा आदर येथे व्यक्त होतो. सूनबाई म्हणते –

वडीलं सासरा । नेमला बापं बाई
हांकं मारते सूनबाई ॥ ३९७ ॥

वडीलं सासरा । चारं चौघाचा न्यायं तोडे
जाऊ बिजुला पानफेडे ॥ ३९८ ॥

(पानफेडे – पान + फेडे. पान – विड्याची पाने. फेडे – देणे, देऊन टाकणे.
बिजुला – भासन्याची पत्ती)

पुढील ओव्यांमधून तर एखाद्या प्रेमळ वडिलासारखा आपला सासरा असल्याचे सूनबाईने वर्णन केलेले आहे. आपला सासरा कसा समजदार व आदरणीय आहे, याचे सुंदर वर्णन आलेले आहे. तर कधी सासू व सासरे जिवंत राहावे म्हणून देवाजवळ प्रार्थना करणारी सून दिसते. सासू-सासरे आपले आईवडीलच होय, असे समजले की, सासर हेच माहेर होते. आणि आपण सासरलाच माहेराचे सुख भोगू शकतो. म्हणून देवाला सासू व सासरे मागणारी सून भारतीय संस्कृतीचे भूषण वाटते.

वडीलं सासयरा । घराचा कारभारी
सुना धाडल्या माहेरी ॥ ३९९ ॥

सासरा माझा कैवारी
सुना पाठवल्या माहेरी ॥ ४०० ॥

सासुई सासरा । देवाला मागावे
त्यायच्या राजोटी । आपण माहेरं भोगावे ॥ ४०१ ॥

संसार म्हटला की, रूसवे—फुगवे, राग—लोभ येतातच. लहानशा कारणावरून सासुबाई रागे भरल्या, व उपासी झोपायल्या गेल्या. पण सून सासुला समजावते, व म्हणते की, तुम्ही उपासी झोपू नका. गाईच्या दूधासोबत बत्तासे भिजू घातलेले आहे. सासुबाईला समजावणारी प्रेमळ सून ओवीगीतातून दिसते. जीवन जगत असताना अनेक लहान मोठ्या घटना घडत असतात. त्याचे प्रतिबिंब ओवीगीतातून दिसते. पुढील ओव्यातून याचा प्रत्यय येईल. पाहा —

सासू सयाबाई । उपासी नका निजू
गाईच्या दूधात । बत्ताशा घातला भिजू ॥ ४०२ ॥

सासू सासन्याच्या काळातील (जिवंत असेपर्यत) आठवणी सूनबाई सांगताना दिसते. आपल्या प्रेमळ सासुचे वर्णन करताना तिने वापरलेली ‘रत्न चुड्याची पेवली’ ही उपमा फारच सुंदर व लडीवाळ आहे. सासरा हा महादेवासारखा आहे, तर सासू म्हणजे गिरजा. आणि आपला पती सरकारी कचेरीतला न्यायाधीश आहे. असे हे सुंदर वर्णन ती सूचक शब्दातून सांगते. पाहा —

सासुई सासन्याचं । राजं दिसते बर्मराशी
त्यायच्या हातची । माह्या आंगणी तुळशी ॥ ४०३ ॥

सासुई सासन्याचं । राजं दिसते डोळ्यानं
त्यायच्या हातचं । माह्या माडीले निशाणं ॥ ४०४ ॥

सासू न सासरे । दोनं तुळशीचे झाडं
त्यायच्या सावलीनं । मितं पराया घरचं बाळं ॥ ४०५ ॥

सासरा माहादेवं । सासू माझी माऊली
रत्न चुड्याची पेवली । तुळशी बागातं ठेवली ॥ ४०६ ॥

सासरा माहादेवं । सासू माही कमरजा
कचेरी न्यायं तोडे । दोनी हाताचा चुडा माझा ॥ ४०७ ॥

(ब्रह्म — परमात्मा, ईश्वर. राशी — ढीग. बर्मराशी — फार मोठे, श्रीमंत थाट. पेवली — छोटीसी लाकडाची किंवा बांबुपासून बनवलेली पेटी किंवा टोपली. कमरजा — गिरजा.)

प्रेमळ सासू सासरे मिळणे हे सुनेसाठी भाग्याचे लक्षण आहे. सासू व सासरे चांगले मिळाले की, सासरलाच माहेरचे सुख मिळते. आपल्या सासन्यांनी पुष्कळ मेहनत करून धन कमावले आहे. आता आपण श्रम करून त्यात वाढ करावी, व त्यांना आराम द्यावा. या हेतूने सकाळीच हातात रवी दोर घेतला आहे. म्हणजे ती कामाला लागल्याचे सांगत आहे. ‘रवी दोर’ या शब्दातून घरी टूंडूभते असल्याचे सूचित होते.

सासू न सासरे । हाये दैवाच्या नारीले
माहेरं भोगू द्या गोरीले ॥ ४०८ ॥

सासन्या मामाजीची । कर्माई झाली फारं
सकाळी उठून । हाती घेतला रवी दोरं ॥ ४०९ ॥

लोकपरंपरेतील काही संकेत ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. ग्रामजीवनात देवगाईला कोणीही हटकत नाही. (देवगाय – देवाला सोडलेली गाय. ग्रामीण भागात देवाला नवस करून गाय अर्पण करतात. त्या गायीला देवगाय म्हणतात.) ती देवगाय शेतात चरत असली तरीही शेतकरी तिला शेताच्या बाहेर काढत नाही. तिला चारा खाऊ घालणे, व पाणी पाजणे हे पुण्याचे काम समजल्या जाते. सकाळीसच हे पुण्य मिळविण्याचे काम कोण सोडणार? देवगाईला पाणी पाजणे, किंवा कोणत्याही मुक्या जनावरांना पाणी पाजणे हे पुण्याचे काम आहे. म्हणून सकाळच्या प्रहरी गोमातेला व तिच्या वासराला पाणी पाजणे, हे पुण्याचे काम समजले जाते. लोकजीवनात भटक्या जनावरांना पाणी पाजणे हेही कर्तव्य मानल्या जाते. म्हणून सुनबाई सांगते की, माझा सासरा व सासू मोठे प्रेमळ व पुण्य करणारे आहे. सासू व सासन्याबदलचा आदर पुढील ओव्यातून दिसतो.

सकाळी उठून । हाकं मारते सासुबाई
पाणी पाजते देवगाई ॥ ४१० ॥

सकाळी उठुनी । हाका मारते सासरा
तांब्याच्या गंगाळी । पाणी पाजते वासरा ॥ ४११ ॥

पूर्वी ग्रामजीवनात घरात जाते, पाटा, उखळ ह्या वस्तुला लक्ष्मी मानल्या जात असे. घरात ह्या वस्तू असणे म्हणजे सुखवस्तू घराण्याचे लक्षण समजल्या

जात असे. आणि आपल्या घरात हच्चा वस्तू असल्याचा सुनेला अतोनात आनंद होत होता. आपले घर, आपला सासरा मोठा भाग्यवान आहे, असे सूनबाईला वाटते. ती म्हणते —

माझ्या घरी जातं पाठा । हा जन्माचा इसरा
भाग्यवंतं सासरा ॥ ४१२ ॥

सून आपल्या सासुला दिवाळीच्या सणाला माहेराला जाऊ द्यावे म्हणून विनंती करीत आहे. आपला भाऊ माहेरावरून आलेला आहे, असे ती सांगते. येथे सासू आपले सासूपण दाखविते, आणि सुनेला माहेरी जाण्यास मनाई करते. म्हणून भाऊ दुःखी होऊन खिन्न मनाने जायला निघाला. माझी आई कशी वाट बघत आहे, असे सून सासुला सांगते. दिवाळीच्या सणाला सगळ्या मुली माहेराला येतात, पण सासू कधी कधी सुनेला माहेराला जाण्यास मनाई करते. अशा ओव्यातून स्त्रीजीवनाचे अनुभव व्यक्त होतात.

ग्रामीण जीवनाचा हा अनुभव अनेकांच्या वाट्याला आलेला आहे. जीवनाचा अनुभवच या ओवीतून व्यक्त होतो. म्हणून लोकसाहित्यात लोकजीवनाचे जिवंत प्रतिबिंब पडते, असे म्हणतात. पाहा —

सासू ग आत्याबाई । पाया लागू द्या बसून
आली वरसाची दिवाळी । बंधु चालले रुसून ॥ ४१३ ॥

सासू ग आत्याबाई । पाया लागू द्या घाई घाई
आली वरसाची दिवाळी । वाटं पाहाते माझी आई ॥ ४१४ ॥

ओवी क्र. ४१५ ते ४१७ पर्यंतच्या ओव्या एकत्र वाचाव्या. पूर्वी ग्रामजीवनात मातीची घरे असायची. व भिंतीना वस्तू ठेवण्यासाठी कोनाडे ठेवायचे. त्या कोनाड्यात लहान लहान वस्तू ठेवल्या जात असे. ग्रामीण जीवनाचे बारीकसारीक वर्णन ओवीगीतातून येते.

उठा ना आत्याबाई । सारवू द्या कोनाडा
तुमच्या लेकाचा आहे पानपुडा ॥ ४१५ ॥

उठा ना आत्याबाई । सारवू द्याना वसरी
तुमच्याचं लेकाची आहे कचेरी ॥ ४१६ ॥

उठाना सासुबाई । सारखू द्या बिंद्रावनं
गेले काशीला ब्राम्हणं ॥ ४१७ ॥

(कचेरी – ऑफिस, खेड्यात लोकांची कामासाठी येण्याची जागा. वसरी – घराची समोरची बसण्याची जागा.)

१८. धाकटा माझा देर

(या भागात दिराबद्या ओव्या आलेल्या आहेत.)

स्त्रियांच्या ओवीगीतातून नात्यातल्या जवळपास सगळ्याच लोकांचे वर्णन त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यासह येते. अनेक नात्याप्रमाणेच ‘दीर—भावजय’ हे सुद्धा एक कौटुंबिक नाते आहे. पूर्वी धाकटा दीर म्हणजे मुलासारखा, असे भावजय मानत असे. म्हणजे लहान्या दिरासाठी भावजय म्हणजे आई. हे नाते अशाप्रकारचे असले, तरी त्यात थड्हामस्करी (आदर व सन्मान ठेवून) केल्या जाते, हा भाग वेगळा.

वहिणी आपल्या दिराचे कौतुक करताना तो मोठा नटखट असल्याचे सांगते. तर कधी तो आपल्या अंगावर पाणी उडवत असल्याचेही ती सांगते. या सर्व वर्णनातून एक प्रकारचे आपल्या दिराबद्लचे वहिणीचे प्रेमच दिसून येते. पूर्वी लोकजीवनात वहिणीच्या समोर दिराचा जन्म होत होता. आईचे सर्व कर्तव्य भावजय पार पाढत असे. तिने त्याला अंगाखांद्यावर खेळवलेले असे. दीर लहान असला म्हणजे त्याचे कौतुक होणारच. अशा नात्यातील माणसाच्या अनेक ओव्या स्त्रियांनी रचून आपला संसार काव्यमय केला.

दिराबरोबर देराणीचाही उल्लेख ओवीगीतातून येते. देराणीला माहेरी जाऊ नको म्हणून सांगणारी जाऊबाई दिसते. आपल्याला एकटे करमणार नाही, असे सांगणारी जाऊ हे प्रेमाचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. माडीवर देराणी झोपली आहे, आणि जाऊ आपल्या दिराला त्यांना दळण दळण्याला मदत करण्यासाठी उठवायला सांगत आहे. ‘देराणीला जागी करा’ (ओवी क्र. ४२१) या ओळीवरून एकत्र कुटुंबपद्धतीचेही दर्शन होते. पूर्वी ग्रामजीवनात एकत्र कुटुंबपद्धती, व नात्यातील अनेक लोक एकत्र राहात असल्याचे वर्णनही ओवीगीतातून येते. पुढील वर्णन पाहा —

लहाना माझा देरं । मोठा नकीतरं
पाण्याच्या वाटेवरं । मारलं कबुतरं ॥ ४१८ ॥

धाकटा माझा देरं । अंगावर झोके पाणी
चोळी भिजली निराथानी ॥ ४१९ ॥

देराण्या बहिणाबाई । माहेरी नका जाऊ
काचाच्या माहालातं । एकली कशी राहू ॥ ४२० ॥

किती हाका मारू । माडीवरच्या देरा
पहाटेच्या दळणाले । देराणी जागी करा ॥ ४२१ ॥

धाकटा माझा देरं । धंद्याचा कारे देवा
तुमी लक्ष्मण देवा । डोळ्याचा राबं ठेवा ॥ ४२२ ॥

(नकीतर – नटखट, विचित्र. झोके – फेकणे. निराथानी – छातीवर.)

१९. कायं सांगू बाई । माह्या दरवाज्याची शोभा

(मुलगा व सून यांना विडुल व रुखमाई म्हणणाऱ्या प्रेमळ मातेचे दर्शन ह्या भागातील ओव्यातून होते.)

लोकजीवनातील अनेक प्रसंग स्त्रियांच्या ओवीगीतातून व्यक्त होतात. कुंडवातल्या अनेक नात्यापैकी ‘सासू—सासरे’, ‘मुलगा—सून’ हे नाते फार महत्वाचे आहे. सासूकडून सुनेचा जसा छळ केल्या जाते, तसेच तिचे कौतुकही होते. परिस्थितीनुरूप वर्णन ओवीगीतातून पाहायला मिळते. मुलगा व सून यांना विडुल—रुखमाई म्हणणाऱ्या मातेचे दर्शनही ओवीगीतातून होते.

मुलाला विडुल व सुनेला रुखमाई म्हणणे ही प्रेमाची उतुंग अवस्था आहे. ‘माह्या घरी विडुल रुखमाई’ (ओवी क्र. ४४३) या ओळीतून तो भाव सूचित होतो. आपल्या सुखी आणि आनंदी घराचे वर्णन करताना एक माझली म्हणते की, सून आणि मुलगा म्हणजे आपल्या घराची शान आहे. ‘सूनं भरे पाणी । लेकं पाचामधी उभा’ या ओवीत सुखी व समाधानी मातेचे चित्र डोळ्यासमोर येते. त्याचप्रमाणे मुलाला ‘बापू’ आणि सुनेला ‘बाई’ म्हणणारे सासूसासरेही काही कमी नाही. पुढील ओव्या पाहा —

लेकाले मनतो बापू । सूनले मनतो बाई
माझ्या घरी विठ्ठलं रुखमाई ॥ ४४३ ॥

कायं सांगू बाई । माह्या दरवाज्याची शोभा
सूनं भरे पाणी । लेकं पाचामधी उभा ॥ ४४४ ॥

सूनले मनतो बाई । लेकाले मनतो दादा
सुखी ठेवं देवा । माहा माडीचा दरवाजा ॥ ४४५ ॥

लेकाले मनतो दादा । सुनले मनतो बाई
सुखी ठेवं देवा । माही विठ्ठलं रुखमाई ॥ ४४६ ॥

आपल्या घरी सून ही लक्ष्मीच्या पावलाने यावी, अशी घरच्यांची इच्छा असते.
तिच्या पायात जोडवे केले, आता तू भाग्याची लाग, असे म्हणणारी सासू हे
लोकजीवनातील नेहमीचे पात्र आहे.

सूनंबाई तू लक्ष्मी । भाग्याची लागं बाई
केले जडावू तुझे पायी ॥ ४४७ ॥

सूनंबाई तू लक्ष्मी । भाग्याची लागली
नथं पिंजच्याची केली ॥ ४४८ ॥

औद्योगिक क्रांतिच्या पूर्वी सगळ्याच घरच्या स्त्रियांना जात्यावर दळावे लागत होते. वाड्यातली सून दळायला उठली, याचा अर्थ पहाट झाली आहे, असा होतो. पूर्वी पीठगिरण्या यायच्या अगोदर पहाटेच्या वेळी स्त्रिया जात्यावर दळण दळित होत्या. त्यावेळी त्या गाणी म्हणत. त्यात दररोजच्या जीवनातले अनुभव व्यक्त होत होते.

चांद पुसे चांदणीले । रातरं किती झाली
वाड्यातली सूनं । दळाले उठली ॥ ४४९ ॥

सुंदर सून कोणाला नको असते. आपल्याही घरी मोगच्याच्या फुलासारखी सून पाहिजे, असे प्रत्येक सासू—सासच्याला वाटते. ओवी क्र. ४५० व ४५१ या दोन ओव्यामधून हा भाव संगितला आहे.

खांद्यावर बदरी । हिंडीनं नगरी
सूनं पाहीनं साजरी ॥ ४५० ॥

खांद्यावर बदरा । हिंडीनं नगरा
सूनं पाहीनं मोगरा ॥ ४५१ ॥

(बदरा — घोड्यावरची गाणी.)

२०. सकाळच्या पायरी

(सकाळच्या प्रहरी म्हटल्या जाणाऱ्या ओव्या)

ग्रामजीवनाची सुरवात अगदी पहाटेच्या वेळी सुरु होते. स्त्री—पुरुष जागे होउन आपआपल्या कामाला लागतात. सकाळच्या वेळी ‘अलख निरंजन’ म्हणून गोसावी दान मागायला दारात येतो. गृहिणीला धर्म (भिक्षा, दान) वाढायला उशीर झाला की, तो म्हणतो, मुली लवकर दान दे. पूर्वी प्रबोधनाची कोणतीही आधुनिक साधने नव्हती. त्यावेळी या लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी (भगतांनी) दारोदारी जाऊन समाजाला धार्मिक ज्ञान देण्याचे, भक्तीची ज्योत तेवत ठेवण्याचे कार्य केले. त्याच्या बदल्यात समाजाकडून त्यांच्या उदरनिर्वाहिची सोय होत होती. सकाळच्या प्रहरी दारात येणाऱ्या अनेक देवदेवतांच्या भगतांचे वर्णन लोकगीतातून येते. ओवीगीतातूनही त्यांच्याबदलची माहिती मिळते. (गोसावी पंथातील साधु पहाटेच्या वेळी भिक्षा मागत होते. बदलत्या परिस्थितीत पहाटेला न येता सकाळी येतात. संत तुकाराम महाराजांचे मोठे बंधु सावजी हे गोसावी पंथात गेले होते, असे लोकपरंपरा मानते.) या लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी समाजाला धार्मिक प्रबोधन केले. ओवी क्र. ४५२ ते ४५४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

सकाळच्या पायरी । गोसावी राजाची आली फेरी
धरमं देणं पोरी । उभं राहू कोठवरी ॥ ४५२ ॥

सकाळच्या पायरी । देवं गोसावी राजा आला
दोन्ही हाताचा धर्म केला ॥ ४५३ ॥

सकाळच्या पायरी । देव गोसावी आला राजा
दोन्ही हाताचा धर्म माझा ॥ ४५४ ॥

(पायरी – वेळी, प्रहरी. धरम – भिक्षा, दान.)

सकाळच्या वेळी मुखमार्जन झाल्यावर सडासारवणाची घाई स्त्रियांना करावी लागते. सकाळ झाल्यावर तुळशी वृदंबन सारवणे, तुळशीला पाणी वाहणे, उगवत्या सूर्याला नमस्कार करून आपल्या कामाला लागणे, अशी कार्य करण्याची ग्रामजीवनाची पद्धत ओवीगीतातून येते. ‘सकाळी उठून देवाचे नाव घ्यावे, व मग चिंतल्या कामा जावे, अशी लोकजीवनाची सुरुवात होते. सकाळच्या प्रहरी गायल्या जाणाऱ्या ओव्या ह्या पारंपरिक व देवाधर्माच्या असतात. त्यात काळानुसार बदल संभवतो.

सकाळच्या पायरी । सडा सारवणाची शोभा
तुळशीखाली रामं उभा ॥ ४५५ ॥

सकाळी उठूनं । सडा सारवणाची घाई
रामं सभेले जाते बाई ॥ ४५६ ॥

सकाळी उठूनं । सडा सारवणाची शोभा
रामं तुळशीखाली उभा ॥ ४५७ ॥

सकाळी उठूनं । सडा सारवणाची घाई
देवं लंकेला जाते बाई ॥ ४५८ ॥

सकाळी उठूनं । सडा सारवणाची घाई
मितं पुजेले जातो बाई ॥ ४५९ ॥

सकाळच्या प्रहरी म्हटल्या जाणाऱ्या ओव्यात ‘सडा सारवणाचा’ हमखास उल्लेख येतो. घर, तुळशीवृदंबन, आंगण, त्याचबरोबर मारुतीच्या देवळापुढे सडा टाकल्याचा उल्लेख येतो. भारतात अनेक गावात (जवळपास सर्व) मारुतीचे मंदिर आहे. या मंदिरासमोर सडासंमार्जन करण्याचे काम मंदिराच्या जवळ घर असणाऱ्या स्त्रिया स्वखुशीने करतात. म्हणून सकाळचे पहिले काम मंदिरासमोरचे असते. त्यामुळे पुण्य मिळते, असा स्त्रियांचा भाव असतो. सडासंमार्जनाचे वर्णनही ओवीगीतातून येते. महिलांनी त्यांचे जीवनच काव्यमय करून ठेवलेले आहे. भारतीय समाजजीवनातील स्त्री समजून घ्यायची असेल, तर त्यांची ओवीगीते वाचल्याशिवाय कळणार नाही. ओवीगीतातून त्या अधिक खुलतात.

सकाळी उठूनं । सका टाकते फडफडं
देवा मारुती घरापुढं ॥ ४६० ॥

सकाळी उठूनं । सडा टाकावा चंदनाचा
दिवसं उगवला आनंदाचा ॥ ४६१ ॥

सकाळी उठूनं । सडा टाकतो दणदणं
मुक्या गावत्रीचं शेणं ॥ ४६२ ॥

सकाळी उठूनं । सडा टाकीनं धावधुडी
देवा नारायणाची माझ्या । दारावूनं जाते घोडी ॥ ४६३ ॥

सकाळी उठूनं । सडा टाकीनं गुंडानं
दोही हाताच्या दंडानं ॥ ४६४ ॥

(गावत्री — गाय. धावधुडी — लवकर, घाईत.)

भारतीय लोकजीवनाची सुरुवात सूर्य उगवल्याबरोबर व्हायची. सकाळी सडा सारवण झाल्यावर मग इतर कामाला सुरुवात होत होती. येणाऱ्या प्रत्येक दिवसाचे आनंदाने स्वागत करण्याची परंपरा ग्रामजीवनात आहे. सकाळी सडा टाकायला शेण नाही म्हणून मुलाला गायी सोडायला सांगणारी आई दिसते. किंवा माझ्या वडिलांच्या घरच्या गायी दूर डोंगराळ प्रदेशात पाठविल्या आहे, म्हणून सड्याला शेण नसल्याचे ती सांगते.

घरच्या गायी डोंगराच्या प्रदेशात गेल्या, ही आगावू माहिती आपल्याला मिळते. ग्रामजीवनातील जवळपास सगळ्याच गोष्टी व घडणाऱ्या घटना आपल्याला ओवीगीतातून दिसतात. ओवीगीतातून येणारे संदर्भ बन्याच अंशी खरे असतात. म्हणून समाजजीवनाचा अभ्यासही ओवीगीतातून करता येतो.

सकाळी उठूनं । सडा टाकीनं चंदनाचा
दिवसं निघाला आनंदाचा ॥ ४६५ ॥

सकाळी उठूनं । सड्याले नाही काही
उठं गोविंदा सोडं गायी ॥ ४६६ ॥

सकाळी उठूनं । सड्याले नाही शेणं
उठं गोविंदा सोडं धनं ॥ ४६७ ॥

सकाळी उठूनं । सङ्घाले नाही शेणं
बावाजीचं माह्या । डोंगरी गेलं धनं ॥ ४६८ ॥

(धनं – गोधन, घरी पुष्कळ गायी असेल तर त्याला धन म्हणतात. डोंगरी गेलं धनं – पावसाळ्यात काही शेतकरी दूरच्या डोंगराळ भागात गायी पाठवतात. डोंगराळ प्रदेशातील गुराखी त्यांची देखभाल करतो. तीन चार महिन्यांनी (दिवाळीला) मग गायी परत आणतात. ही पद्धत लेखकाच्या गावात होती).

ग्रामीण भागात आजही कार्तिक महिन्यात काकडआरतीला सुरुवात होते. त्यावेळी भजनमंडळी दिंडी घेऊन सकाळीच गावात प्रदक्षिणा घालतात. त्यावेळी रस्त्यात जे देऊळ लागेल त्या देवतेची पूजाअर्चा करतात. त्यावेळी गावातील स्त्रिया पहाटेच सडा सारवण करून दारासपोर रांगोळी काढतात. हे सर्व लेखकाच्या गावात होते व आहे. लहानपणी मी यात भाग घेत होतो.

पुढील ओवीतून बहीण आपल्या भावाचा मोठेपणा सांगत आहे. माझ्या भावाची दिंडी सकाळीच माझ्या अंगणातून जाते. म्हणून मी पहाटेच सडासंमार्जन करत असल्याचे सांगते. बहीण आपल्या भावाचे मोठेपण, त्याच्याबदलचा अभिमान, प्रेम, जिळ्हाळा पुढील ओव्यातून व्यक्त करते.

सकाळी उठूनं । सडा टाकला हासतं
बंधु माझ्या पाटलाची । दिंडी आली अंगणातं ॥ ४६९ ॥

सकाळी उठूनं । सङ्घावेगळं सारवणं
बंधु वेगळं बलावणं ॥ ४७० ॥

ग्रामजीवनाची सुरुवातच रामनामाने होते. ग्रामजीवनात सकाळी उठल्याबोरर कोणाची भेट झाल्यास किंवा सामेरे आल्यास ‘रामराम’ म्हणत अभिवादन करतात. सकाळी उठल्याबोरर देवाचे नाव घेऊन आपल्या कामाला लागावे, अशी जीवनपद्धतीच ग्रामीण भागात आहे. भारतीय लोकजीवनात सकाळी देवाचे नामस्मरण करूनच मग चिंतल्या कामा जावे, असे सांगतात. पत्नीही आपल्या पतीला तेच सांगते. सकाळी उठल्याबोरर रामाचे नाव घ्यावे; व मग जमिनीवर पावूल टाकावे, असे ती सांगते. तसे करण्याने दिवस आनंदाचा जातो, असे लोकपरंपरा मानते. पुढील ओवीगीत पाहा –

सकाळी उठून । आंधी करावे रामराम
मंगं करावे धंदाकामं ॥ ४७१ ॥

सकाळी उठून । आंदी रामाचं नावं घेजा
मंगं धरतरी पायं देजा ॥ ४७२ ॥

सकाळी उठून । नावं घ्यावं रामाचं
पुढं पाऊलं नेमाचं ॥ ४७३ ॥

सकाळी उठून । रामं रामं बोला
रामं हृदयी साठविला ॥ ४७४ ॥

ग्रामीण जीवन हे श्रद्धेने व भक्तीने भारलेले असते. देवावर अपार श्रद्धा ठेवते. राम व कृष्ण ही भारतीयांची दैवते आहेत. पूर्वी लोकजीवनातील स्त्रिया सकाळी सडासंमार्जन करताना व जात्यावर दलताना गाणी गातं होत्या. सकाळी सूर्यनारायण हळुवारपणे पूर्व दिशेला येत. हा पूर्व दिशेचा सूर्य जणू काही कौसल्येचा रामच आहे, असे मानत. (भगवंत सूर्याच्या ठिकाणी नित्य आणि संपूर्ण असतो, असे लोकपरंपरा मानते. तसे ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायात ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितलेले आहे.)

सकाळी निंघाला । निंघाला नारायणं
निंघायला धिमं । कौशल्यामातेचा होयं रामं ॥ ४७५ ॥

मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान पुढील ओवी सांगते. मुलीचे लग्न झाले की, ती आपल्या संसारात गुंतून पडते. कामाच्या व मुलाबाळांच्या धडाक्यात ती देवाचे नावही घ्यायचे विसरते. संसारात पडलेल्या माणसाची सगळीकडे अशीच स्थिती आहे.

सकाळी उठून । परपंचात गुंतली
नावं रामाचं विसरली ॥ ४७६ ॥

भारतीय संस्कृतीत गाईच्या शरीरात तेहतीस कोटी देवता वास करतात, अशी श्रद्धा आहे. सकाळी गाईचे दर्शन होताच तेहतीस कोटी देवाचे दर्शन होते, अशी लोकजीवनात श्रद्धा आहे. त्याचप्रमाणे सकाळी मुखमार्जन केल्यावर अंगणातल्या तुळशीला नमस्कार करतात. भारतीय लोकजीवनात तुळस; व

गाईला पवित्र मानून त्यांची पूजा करतात. ग्रामीण जीवनाचे प्रतिबिंब ओवीगीतातून पाहायला मिळते.

सकाळच्या पायरी । मुखं पाहावं गायीचं
माझ्या अंगणी । बिंद्रावणं तुळसाईचं ॥ ४७७ ॥

ओवी क्र. ४७८ ते ४८२ पर्यंतच्या ओव्या पाहा. सकाळच्या प्रहरी चालणाऱ्या कामकाजाचे जिवंत वर्णन या ओव्यात आहे. सकाळी सूर्यनारायण आपल्या अंगणात उगवल्याचे ती सांगते. 'देव नारायण उगवले चोरावानी' या ओळीतून हळूच सूर्यबिंब वर आल्याचे, किंवा अगदी सकाळ झाल्याचे सूचित होते. दानधर्म मागणारे सकाळच्या वेळीच येतात, व लेकुरवाळ्या स्त्रियांच्या घरी दान मागतात. भारतीय लोकजीवनात आजही लेकुरवाळ्या स्त्रिचा मान आहे. सकाळच्या रामप्रहरात कोंबड्याचे बाग देणे, सूर्याचे तांबूस कोवळे रूप, सडा संमार्जन, सकाळी निघनारी काकड आरती, हे भारतीय लोकजीवनाचे हुबेहूब चित्रण पुढील ओव्यातून दिसते.

सकाळच्या प्रहरी । उठं सोनुला टाकं सडा
आंगणी उभा आहे । देवं नारायणाचा घोडा ॥ ४७८ ॥

सकाळच्या प्रहरी । उठं सोनुला भरं पाणी
आंगणी उभे आहे । देवं नारायणं चोरावानी ॥ ४७९ ॥

सकाळच्या पायरी । उठं सोनुला धुयं आंगं
आंगणी उभे आहे । देवं नारायणं पाठीमागं ॥ ४८० ॥

सकाळी उठून । दानं मागीनं दाळीचं
घरं लेकुरवाळीचं ॥ ४८१ ॥

पहाटेच्या अबोलातं । कोंबडा बागं देते
माह्या मैनाले चेवं येते ॥ ४८२ ॥

(अबोलात — शांत वातावरण. बाग देणे — साद देणे. चेव येणे — जाग येणे.)

२१. देवा मले तू देशीनगा

(स्त्रिया देवाला जे मागणे मागतात त्याचे वर्णन आलेले आहे.)

या भागातील ओव्यातून देवाला मुलगा मागणाच्या स्त्रियांच्या अंतरंगाचे दर्शन घडते. भारतीय संस्कृतीत मुलाला ‘वंशाचा दिवा’, व मुलीला ‘परक्याचे धन’ म्हटले जाते. निपुत्रिक स्त्रियांना समाजात हिणवले जाते. त्यांना टोमणे मारले जाते. त्याचप्रमाणे मुली असूनही आपल्याला मुलगाच हवा, अशीही धारणा भारतीय लोकांची आहे. म्हणून मुलासाठी नवस केल्या जातो. मुलीसाठी मात्र कोणीही नवस करत नाही.

लोकपरंपरेतील स्त्री देवाला पुत्र मागताना म्हणते की, देवा मला जो मुलगा देशील तो नामदेवासारखा दे. (संत नामदेवांचा जन्म महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र पंढरपूरला तेराव्या शतकात ‘दामा शेटी व गोणाई’ या दांपत्याच्या पोटी झाला. त्यांनी भजन व कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजाला प्रबोधन केले, व भक्तीची ज्योत तेवत ठेवली. त्यांनी वारकरी संप्रदायाचा प्रसार व प्रचार पंजाब पर्यंत केला.) आपणास होणारा मुलगा गुणी व्हावा, ही प्रत्येक माऊळीची इच्छा असते. पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा । ज्याचा तिन्ही लोकी झेंडा’, असे म्हणतात ते उगीच नाही. आपल्या पोटी जन्माला येणारा मुलगा कर्तविगार असावा, असे प्रत्येक आईला वाटते. म्हणून ती म्हणते –

देवा मले पुत्र देजो । नको देऊ असा तसा
गोणाईचा नामदेव जसा ॥ ४८३ ॥

देवा मले पुत्र देजो । देशीनं असा गुंडा
तिनी लोकी लावनं झेंडा ॥ ४८४ ॥

भारतीय स्त्रिया फार संवेदनक्षम असतात. त्यांना मुलगा हवा व भाऊही पाहिजे. म्हणून त्या देवाला दान मागताना भाऊ व मुलगा दोन्ही मागतात. त्यांच्या मते, हे दोन नाते असले म्हणजे दुसऱ्या नात्याची गरज पडत नाही. पुरुष प्रधान संस्कृतीत मुलगाच वंशाचा दिवा मानला जातो. आपल्या संपत्तीला वारस म्हणून मुलगाच पाहिजे असे भारतीय लोकांना वाटते. तेच संस्कार स्त्रियांवर झालेले आहे. मुलीकडे वंशाचा दिवा म्हणून आजही पाहिले जात नाही.

मितं देवाला मागयतो । पोटी पुतरं पाठी भाऊ
आशा कोणाची नको ठेवू ॥ ४८५ ॥

मितं देवाला मागयतो । धन संपत्तीला राजा
सुना माडीचा दरवाजा ॥ ४८६ ॥

मुलगा व्हावा अशी प्रार्थना देवाला केल्यानंतर आपल्या घरची सून हिरकणीसारखी सुंदर मिळू दे, असे देवाला मागणे मागितले जाते. ईश्वरावर परम श्रद्धा ठेवणाऱ्या समाजाचे अंतरंग ओवीगीतातून दिसते. —

मितं देवाला मागयतो । धनं संपत्ती दिली कोणी
सूनं माडीची हिरकणी ॥ ४८७ ॥

भारतीय स्त्रियांना श्रीमंती, धनसंपत्ती, पैसाअडका यापेक्षा मुलगा अधिक प्रिय असतो. एका मुलाने घर पूर्ण वाटत नाही, म्हणून आपल्याला दोन मुले असावी, व ती भिमा—अर्जुनासारखी असावी, असे दान देवाला मागणाऱ्या स्त्रिया कमी नाहीत. पुढील ओव्या पाहा —

मितं देवाला मागयतो । धनं संपत्ती थोडी थोडी
भिमा अर्जुनाची जोडी ॥ ४८८ ॥

देवा मले तू देशीनगा । नाही मांगतं सोनं नाणं
पोटी पुतराचं दानं ॥ ४८९ ॥

असे म्हणतात की, मागणाऱ्याचा लोभ कधी पूर्ण होत नाही. निपुत्रिक स्त्री एका मुलाची अपेक्षा करते. तर एक मुलगा असणारी आई दुसऱ्या मुलाची आशा ठेवते. आणि दोन मुले असणारी स्त्री एक मुलीची अपेक्षा करते. घरात राम—लक्ष्मणाऱ्या जोडीबोरच एक मुलगीही हवी, हे ‘मधी चुनडीची रेवं’ या ओळीतून सांगितले आहे. असे देवाला दान मागणाऱ्या स्त्रिया काही कमी नाहीत. देवाला मागणे मागणारी स्त्री एकाच वेळी मुलगा व भाऊ मागते.

आपल्याला भाऊ असावा व पोटी पुत्र, एवढे मागणे ती मागते. पण हे मागणे मात्र फारच कलात्मक पद्धतीने मागितले आहे. ‘पाठं पोटं बराबरं’ या ओळीतून ते सूचविले आहे. पाहा ओवी क्र. ४९१. धन आणि पैसा ही त्यांच्यासाठी नगण्य गोष्ट आहे. पोटच्या मुलाइतकेच स्त्रियांचे भावावरही प्रेम

असते. आपण लुगड्यासाठी भावावर रुसून बसणार नाही, असे ती म्हणते. एकंदरीत सासर व माहेर दोन्हीकडे मुलगा व्हावा, अशी त्यांची मनापासून इच्छा असते. पुढील ओव्यातून पुरुषप्रधान संस्कृतीची झालक पाहायला मिळते. पाहा पुढील ओव्या –

देवा मले तू देशीनगा । आवडीचे दोघं
मधी चुनडीची रेघं ॥ ४९० ॥

देवा मले तू देशीनगा । पाठं पोटं बराबरं
नाही मांगतं उबारं ॥ ४९१ ॥

देवा नारायणा । चवघं भाऊ मले
चौघाचे चार शेले । नाही रुसीनं लुगड्याले ॥ ४९२ ॥

देवा नारायणा । धनं संपत्ती थोडी बहू
पोटी पुतरं पाठी भाऊ ॥ ४९३ ॥

(चुनडीची रेघं – मुलगी. पाठं पोटं बराबरं – येथे पाठं म्हणजे पाठचा भाऊ व पोटं म्हणजे पोटचा मुलगा. उबारं – हातातील शिल्लक, धन, पैसा)

घरी कितीही संपत्ती असेल; पण मुलबाळ नसेल तर जीवन सार्थ होत नाही, अशी लोकपरंपरेत धारणा आहे. म्हणून एकतरी मुलगा व्हावा यासाठी स्त्रियाप्रमाणे पुरुषही देवाला नवस करतात. ‘वंश चालविण्यासाठी एकतरी मुलगा हवा’ असे भारतीयांना वाटते. तर लग्न झाल्याबरेबर आपल्याला पहिला मुलगाच व्हावा, अशी देवाजवळ प्रार्थना करणाऱ्या स्त्रिया दिसतात. यावरून भारतीय लोकजीवनात मुलाला किती महत्त्व आहे, हे पुढील ओव्यातून दिसते.

भारतीय समाजाचा अभ्यास करायचा असेल, तर पहिले स्त्रियांच्या ओवीगीतांचा अभ्यास करावा लागेल. स्त्री—गीतांच्या अभ्यासाशिवाय समाजशास्त्राचा अभ्यास अधुरा ठरतो. कारण गतकालातील समाजजीवन हे पूर्णपणे स्त्रियांच्या गीतामधूनच दिसून येते.

देवाच्या देवळातं । पूजा करते येकला
एका पुत्रासाठी भुकेला ॥ ४९४ ॥

देवाच्या देवळातं । पूजा करते वयन्यातं
पुत्र मागते पयल्यातं ॥ ४९५ ॥

(वयन्यात — तरुण वयात. पयल्यात — पहिल्या वेळेस.)

प्राचीन भारतीय संस्कृतीत मंदिरातील पूजेचा पहिला मान राजाला होता. आजही दरवर्षी पंढरपूर्ला महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री सपत्नीक आषाढीला श्रीविठ्ठलाची मंदिरात पूजा करतात. हाच संदर्भ पुढील ओवीतून दिसतो. प्राचीन जीवनाचे अवशेष स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळतात.

देवाच्या देवळातं । पूजा करते राजाराणी
दिवा जळतो निरंजनी ॥ ४९६ ॥

पुढील ओव्यातून देवाला हात जोडून विनंती करणारी स्त्री दिसते. हात जोडून ती देवाची प्रार्थना करीत आहे. ती कशासाठी प्रार्थना करीत आहे, हे मात्र तिने सांगितलेले नाही. परंतु ओवी क्र. ५०० मध्ये मात्र तिचा देवळात पूजा करण्याचा हेतू स्पष्ट दिसतो. देवाला तिने खूप काही मागितलेले आहे. ‘धन संपत्तीले राजा’ या ओळीतून आपल्याला ‘वारीस’ म्हणजे ‘पुत्र’ मागत आहे, तर ‘चुन्या गच्छीचा दरवाजा’ या ओळीतून ‘माडी’ म्हणजेच ‘संपत्ती’ मागत आहे. ही ओवी साहित्यिक गुणाने परिपूर्ण आहे. कमी शब्दात जास्तीत जास्त अर्थ सांगणे हे श्रेष्ठ दर्जीच्या काव्याचे लक्षण आहे. आणि ते स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पदोपदी दिसते. पुढील ओव्या पाहा —

देवाच्या देवळातं । उभी राहिली कवाची
केली विनंती देवाची ॥ ४९७ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी मी कवाची
केली विनंती देवाची ॥ ४९८ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी रायली एका पायी
देवा विनंती केली तुही ॥ ४९९ ॥

देवा मले तू देशीनं । धनं संपत्तीले राजा
चुन्या गच्छीचा दरवाजा ॥ ५०० ॥

भारतात वेगवेगळ्या प्रकारे देवाला प्रसन्न करण्याच्या पद्धती आहेत. देवाला हात जोडून विनंती करणारी ही स्त्री एका पायावर देवळात उभी आहे. एका पायावर उभे राहून भक्ती करणे, देवाचे मंदिर सारकून स्वच्छ करणे, त्याची दररोज साफसफाई ठेवणे, असेही कामे केल्या जाते. या अशा कायर्तुनही देवाबदलचा भक्तीभाव प्रगट केल्या जातो. एवढे होऊनही मुलगा झाला नाही तर भावाचा मुलगा किंवा जवळच्या नात्यातील मुलगा दत्तक घेतल्या जातो. समाजजीवनात चालत आलेल्या प्रथा ओवीगीतातून दिसून येतात.आजही ह्या प्रथा जिवंत आहे. त्याचे प्रतिविंब ओवीगीतातून दिसते.

देवाचं देऊळं सारकलं कोणं
पुतरासाठी यमुनानं ॥ ५०१ ॥

देवाच्या देवळातं । दिवा जळते अंधकं
पोटी नाही पुतरं । पुतण्या केला लेकं ॥ ५०२ ॥

देवाच्या देवळातं । मितं जाऊ कसी सडी
बाळं बहिणीचं घेते कडी ॥ ५०३ ॥

प्राचीन काळी व आजही आपल्या घरी मुलगा जन्माला यावा, म्हणून स्त्रिया देवाला नवस करतात, त्याला विनंती करतात. आपल्या घरी मुलगी जन्माला यावी म्हणून कोणीही देवाला नवस करत नाही. मुलगाच व्हावा यासाठी नानाप्रकारे देवाचा पूजापाठ केल्या जातो. ज्या स्त्रियांना मुलगा नाही, त्या स्त्रिया एकतरी मुलगा व्हावा म्हणून देवाला विनवणी करतात.

देवाचा देवपाटं । फुलानं साकारला
नवसं बाळासाठी केला ॥ ५०४ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी राहिली कवरीकं
तुला मागणी करतो एकं । पोटी पुतरं देजो एक ॥ ५०५ ॥

देवळात गेल्यावर भक्त थोडा वेळ सभामंडपात थांबतात. भक्तांचा प्रसाद वाटणे सुरु असते. प्रसादात मोती मिळाल्याचे ती सांगते. प्रसादात मोती मिळणे हा शुभ शकून समजल्या जातो. ‘मोती पदरात पडणे’ म्हणजे

आपल्याला मुलगा होणार असे तिला वाटते. ओवी क्र. ५०७ मध्ये ‘मोती व लाल’ हे शब्द मुलासाठी वापरलेले आहे.

देवाच्या देवळातं । उभी राहिली कवागतं
मोती आला प्रसादातं ॥ ५०६ ॥

देवाच्या देवळातं । गेली होती कालं
सापडला मले । एकं मोती दोनं लालं ॥ ५०७ ॥

देवाच्या देवळात गेल्यावर आपल्याला काहीतरी मिळते, काहीतरी फायदा होतो. म्हणून लोकं मंदिरात जातात. एक स्त्री सांगते की, सभास्थानी उभी राहिली असता माझ्या पदरात मोती आला. ईश्वराच्या सान्निध्यात काही तरी लाभ होतो, असा रूढ संकेत भारतीय संस्कृतीत आढळतो. ‘मोती’ हा शब्द मुलासाठी वापरल्या जातो. ओवी क्र. ४८३ ते ओवी क्र. ५०९ पाहा.

देवाच्या मंदिरातं । उभी रायली एका पायी
पोटी पुतरासाठी । केली विनंती देवा तुयी ॥ ५०८ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी रायली सभागतं
मोती आलायं पदरातं ॥ ५०९ ॥

पूर्वी मुलगा जन्माला यावा म्हणून भारतीय महिला देवाला नवस करायच्या. परंतु मुलगी क्वावी म्हणून कोणतीही माऊली देवाला नवस करीत नव्हती. मुलाची आई भाग्यवंत समजल्या जाते, मुलीची नाही. लोकपरंपरेत मुलाच्या आईला मान मिळत होता. प्राचीन समाजजीवनाचे काही पैलू स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. पुढील ओव्या पाहा —

देवाच्या देवळातं । उभी रायली कक्षाची
पोटाच्या पुतरासाठी । केली विनंती देवाची ॥ ५१० ॥

देवाचा देवपाटं । फुलाने शोभिवंतं
नारं पुतराची भाग्यवंतं ॥ ५११ ॥

पुढील ओवीत येशू ख्रिस्ताचे नाव येते. ओवी गाणाच्या स्त्रियांच्या जीवनात असलेले येशू ख्रिस्ताचे महत्त्व दिसते. बुराबाई रँबेल थॉमस असे ओवी

सांगणाऱ्या महिलेचे नाव असून त्या म्हाडा कॉलनी, सेवाग्राम रोड, वर्धा येथे राहतात. धर्म बदलल्यामुळे तेथे येशूचे नाव आलेले आहे, असे वाटते.

देवाचे देऊळं । पायले गावोगावी
येशू ख्रिस्ताच्या सारखं । देऊळं कुठं नाही ॥ ५१२ ॥

भारतीय स्त्री ही संपत्तीला महत्त्व देत नाही. तिला फक्त दोन मुलगे हवे आहेत. लोकपरंपरेत काही भावांची नावे मोठ्या आदराने घेतल्या जाते. राम—लक्ष्मण, भीम—अर्जुन, श्रीकृष्ण—बलराम इत्यादी. आपल्याही घरी अशी मुले जन्माला यावी, असे आईबापांचे देवाला मागणे असते. परंतु देवाला मुले मागत असताना गहू व जोंधळे दळायला मिळावे, असेही एक मागणे देवाला मागते. शेतात गहू आणि जोंधळे भरपूर प्रमाणात व्हावे; व एक बाळ अंगणात असावे. संसारी स्त्रिला आणखी काय हवे. तिने एकाच वेळी बाळ; व धनधार्याची मागणी देवाला केलेली आहे. गहू व जोंधळे शेतात पिकणे म्हणजे सुवर्तेचे लक्षण आहे.

देवा तू देशीनं । धनं संपत्ती थोडी बहू
भिमा अर्जुनं दोघं भाऊ ॥ ५१३ ॥

देवा तू देशीनं । गहू जोंधळे दळाले
बाळं वसरी खेळाले ॥ ५१४ ॥

सौभाग्यवती स्त्री आपल्या कपाळावरचे कुंकू अखंड राहावे, असे मागणे देवाला मागत असते. कुंकू अखंड असावे, म्हणजेच पती जिवंत राहावा. किंवा पतीच्या अगोदर मरण यावे, म्हणून परमेश्वराला माझे कुंकू अखंड ठेव, त्यात नाही नाही म्हणू नको, अशी विनंती ती देवाला करीत आहे.

देवा तू देशीनं । धनं संपत्ती माझं कुकू
नको बोलू तू नोकू नोकू ॥ ५१५ ॥

(कुकू — कुंकू. नोकू नोकू — नाही नाही.)

ग्रामीण लोकजीवनाच्या काही छटा आपल्याला स्त्रियांच्या ओवीगीतात पाहायला मिळतात. ग्रामीण भागातील महिला संध्याकाळी घरून दिवा घेऊन देवळात जातात. त्यावेळी घरी मुलगा आणि वडील खेळ खेळत बसल्याचा उल्लेख येतो. ‘राजाराणी’ याचा अर्थ पतीपत्नी असा घेता येईल. घरी मुलगा

व पती आहे. संसारात रममाण झालेल्या स्त्रिच्या आनंदाचे हे वर्णन आहे. देवळात तुपाचा दिवा लावला आहे; व घरी रुप्याचा संदुक म्हणजे रुप्यापासून बनवलेली पेटी आहे. ‘तुपाचा दिवा’ आणि ‘रुप्याचा संदुक’ हे श्रीमंतीचे लक्षण आहे.

देवाच्या देवळातं । दिवा जळते धकं धकं
सवसरं खेळते बापं लेकं ॥ ५१६ ॥

देवाच्या देवळातं । दिवा जळते निरंजनी
सवसरं खेळते राजाराणी ॥ ५१७ ॥

देवाच्या देवळातं । दिवा जळते तुपाचा
दारी संदुकं रुप्याचा ॥ ५१८ ॥

देवाच्या देवळातं । दिवा जळते लोणीयाचा
दारी संदुक सोनीयाचा ॥ ५१९ ॥

(सवसर — संध्याकाळी, एक प्रकारचा खेळ. संदुक — पेटी. रुप्याचा — एक मौलिक धातू, जसे सोने चांदी, रुपे. संदुक — मोठी पेटी.)

देवाचा देवपाट सुंदर रीतीने सजवणारी ही स्त्री स्वतःला भाग्यवान समजते. कारण ती मुलाची (मुलीची नव्हे) आई आहे. मुलगा असणे म्हणजे स्वतःला भाग्यवान समजणे, ही भारतीयांची संस्कृती फार जुनी आहे. त्या संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला पुढील ओवीतून दिसते. ओवी क्र. ५०४, ५११, ५२० मध्ये हाच भाव थोड्याफार फरकाने सांगितलेला आहे.

देवाचा देवपाटं । दिसतो शोभिवंतं
नारं पुत्राची भाग्यवंतं ॥ ५२० ॥

देवाची भक्ती करण्याचे अनेक प्रकार आहेत. त्यात एक माऊळी एका पायावर उभी राहून देवाला प्रार्थना करीत आहे. एका पायावर उभे राहून अनेक ऋषीमुर्नीनी तपश्चर्या केल्याच्या कथा लोकपरंपरेत सांगितल्या जातात. देवाच्या देवळात भक्त गर्दी करतात. ही भक्तांची सभा एक माऊळी पाहात आहे. तिच्या जीवनात देवाधर्माला फार मोठे स्थान आहे. देवळात उभी असताना

तिच्या पदरात मोती पडला आहे. ‘मोती पडणे’ म्हणजे शुभशकून. तिला जे मागावयाचे होते ते मिळाले.

देवाच्या देवळातं । उभी रायली एकापायी
देवा विनंती केली तुही ॥ ५२१ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी रायली कव्हाची
सभा भरली देवाची ॥ ५२२ ॥

देवाच्या देवळातं । उभी रायली सभागतं
मोती आला पदरातं ॥ ५२३ ॥

पुढील ओवी क्र. ५२४ पाहा. पहिल्या अर्थ्या चरणाचा अर्थ म्हणजे देवाने जे दिले ते. तिचा विवाह श्रीमंत कुटुंबात झालेला आहे. परंतु एवढे असूनही ती देवाला काहीतरी मागणे मागत आहे. हे मागणे कोणते असावे ते स्पष्ट आहे. ओवी क्र. ४८३ ते ५२४ पर्यंतच्या ओव्यात ते संगितलेले आहे. ओवी क्र. ५२५ मध्ये मात्र ती देवाला जे मागणे मागत आहे, ते फार वेगळे आहे. येथे ती धन, संपत्ती देवाला मागत नाही. आपण गरिबाला दुखवू नये, टोचून बोलू नये, येवढी सद्बुद्धी आपल्याला न्यावी, हे तिचे मागणे आहे.

देवा तू देनं मले । सोनीयाचा पिंजरा डोले
संपत्ती पाहूनं देली मले ॥ ५२४ ॥

देवा तू देनं मले । धनं संपत्ती तुही तुले
नको बोलू दुबळ्याले ॥ ५२५ ॥

ओवी क्र. ५१३, ५१४, ५२० व ५२६ यात फक्त शब्दाचा थोडाफार बदल आहे. अर्थ मात्र एकच आहे. लोकवाङ्मय मौखिक परंपरेने चालत आल्यामुळे, व ते एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत जात असल्यामुळे त्यात बदल होतात. कधी तो बदल शब्दाचा, तर कधी पूर्ण ओळीचाही असू शकतो.

देवा मले तू देशीनं । गहू जोंधले दळाले
बाळं मंदिरी खेळाले ॥ ५२६ ॥

देवाचा देवपाटं । केला फुलानं शोभिवतं
नारं पुतराची भाग्यवतं ॥ ५२७ ॥

देवा नारायणा । धनं संपत्ती थोडी थोडी
सुखी ठेवजो । भिमा अर्जुनाची जोडी ॥ ५२८ ॥

जात्यावर दळून झाल्यावर स्त्रिया देवाला आशीर्वाद मागतात. आपल्या कुटुंबाप्रमाणेच आपल्या माहेरची मंडळी सुद्धा सुखी राहू दे. असा आशीर्वाद मागणारी ही भारतीय स्त्री आहे. स्त्रियांना सासर आणि माहेर दोनही सारखेच प्रिय आहे. म्हणून मागताना ती दोनही कुटुंबासाठी मागत असते.

दळणं दलितो । उरला एक दाना
माझ्या माहेराचा कारखाना । सुखी ठेवजो नारायणा ॥ ५२९ ॥

पूर्वी लहान वयात लग्न होत होते. पहिली मुलगी झाली तर तिचेही लग्न लवकरच व्हायचे. आईला व मुलीलाही मुलं होणे सुरु असायचे. विवाह झालेली मुलगी आपल्या आईला मुलगा व्हावा (म्हणजेच भाऊ) म्हणून देवाजवळ मागणे मार्गीत असे. मुलगा हा वंशाचा दिवा, असा भारतीय लोकांचा विश्वास आहे. म्हणून ‘पोटच्या परीसं पाठीचं देजो’ म्हणजे भाऊ होऊ दे, असे मोठी बहीण (विवाह झालेली) देवाजवळ मागणे मागते. गतकाळातील समाजजीवन कसे होते, हे या ओवीवरून दिसून येते. त्याचबरोबर वंशाचा दिवा म्हणून मुलाचे महत्वही कळते. पाहा —

पोटच्या परसं । पाठीचं देजो देवा
होयं माहेरचा दिवा ॥ ५३० ॥

भारतीय संस्कृतीत मुलासाठी नवस करण्यात येतो, पण मुलीसाठी मात्र कोणी देवाला नवस करताना दिसत नाही. परंतु काही गोष्टी याला अपवाद आहेत. एक माऊली मात्र आपल्याला मुलगी व्हावी म्हणून देवाला मागणे मागत आहे. त्या काळात मुलीसाठी देवाला मागणे मागितले जात होते, असे या ओवीवरून समजायला हरकत नाही.

देवा तू देशीनं । पुतराचं नाही उं
कन्या मांगतली आवडीनं ॥ ५३१ ॥

पूर्वी मुलबाळ नसलेल्या स्त्रियांना समाजात मान मिळत नव्हता. म्हणून मुलबाळ होण्यासाठी मग प्रयत्न केले जायचे. एक माझली दररोज देवाचे देऊळ सारखून स्वच्छ करते. यामागे तिचा उद्देश हाच की, देवाच्या कृपेने आपल्याला मुल व्हावे. निपुंत्रिक स्त्रिचे मन या ओवीतून दिसते. त्याचबरोबर मुल झाल्याशिवाय पूर्ण स्त्रित्व लाभत नाही, असे त्यांना वाटते. म्हणून माझलीचे महत्त्व भारतीय समाजजीवनात फार वेगळे आहे.

देवाचे देऊळं । सारखलं कोणं
पुतरासाठी यमुनानं ॥ ५३२ ॥

देवाच्या दर्शनाला एकटे जाण्यापेक्षा आपल्या बहिणीचे लहानगे घेऊन ती दर्शनाला जाते. मंदिरात जाताना लहानसा मुलगा घेऊन जावे असे तिला वाटते. स्त्रियांच्या जीवनात लहान बाळाचे किती महत्त्व आहे, हे पुढील ओवीवरून दिसते. निपुंत्रिक स्त्रियांच्या मनातील व्यथा ओवीगीतातून येतात. मुलबाळ नाही म्हणून तिची जाऊबाई तिला वांझोटी म्हणते. तिला हे बोलणे सहन होत नाही. आपण कोणत्या देवाची प्रार्थना करावी म्हणजे आपल्याला मुलबाळ होईल. असा ती स्वतःलाच प्रश्न विचारते. निपुंत्रिक स्त्रियांना समाज कोणत्या नजरेने पाहात होता, व पाहतो तेही दिसून येते.

देवाच्या देवळातं । कशाला जाऊ सडी
माझ्या बहिणीचं नेते कडी ॥ ५३३ ॥

पोटी नाही पुत्रफळं । मले वांझोटी मने जाऊ
कोणत्या देवाचं नावं घेऊ ॥ ५३४ ॥

भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात मुलाला व भावाला फार मोठे स्थान आहे. म्हणूनच ‘पाठचा’ आणि ‘पोटचा’ असे त्या नेहमी बोलत असतात. शेवटच्या विश्रांतीसाठी मुलगा, व शेवटचा लुगड्यासाठी भाऊ, हे तिचे भूषण होय. स्त्रियांचा मृत्यू झाला की, शेवटचा अहेर हा वडिलांच्या घरून येतो. वडील नसेल तर हे कार्य भावाला पार पाडावे लागते. (इसामा – समशानात प्रेत नेताना स्मशानाच्या जवळ एकदा ते खाली ठेवतात. त्याला इसामा असे म्हणतात. मृताचा मुलगा त्याला इसामा देतो. या ठिकाणी तिरडीवर ठेपलेल्या प्रेताचे तोंड बदलवतात. इसामा – शेवटची विश्रांती).

देवा मले देशीनगा । पोटी पुत्र इसामाले
पाठी भाऊ भूषणाले ॥ ५३५ ॥

अपत्यहीन स्त्रियांना भारतीय लोकजीवनात मानाचे स्थान नाही. आपल्याला अपत्यप्राप्ती व्हावी यासाठी स्त्रिया अनेक नवससायास करून देवाला मागणे मागतात. अपत्य नसलेल्या स्त्रियांच्या मनाचे दुःख अनेक ओव्यातून आलेले आहे. म्हणूनच आपल्या पतीसोबत ती देवाच्या दर्शनाला निघते, व मुलासाठी देवाला प्रार्थना करते.

पोटच्या पुतरासाठी । नारं झाली वैरागीना
संगं घेतला भरतारं । हिंडे देवा आंगणा ॥ ५३६ ॥

(वैरागीना — घरदार सोडून बाहेर निघणे. भरतार — पती.)

गर्भाशयात बाळ वाढणे म्हणजे ‘अंधाच्या कोठडीत पुतळा घडविला’ असा समज. हा पुतळा कोणी घडविला तर देवाने. म्हणून देवाची लीला अगाध आहे. भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात देवाला फार मोठे स्थान आहे. त्याच्यावर विश्वास आहे. ओवी क्र. ५३७ मध्ये ‘पुतळा’ म्हणजे मुलगा, व ओवी क्र. ५३८ मध्ये ‘हरिणी’ म्हणजे मुलगी समजावे.

कायं सांगू बाई । देवाची लीला
अंधाच्या कोठडीतं । कसा पुतळा घडवला ॥ ५३७ ॥

कायं सांगू बाई । देवाची करणी
अंधाच्या कोठडीतं । कशी घडवली हरिणी ॥ ५३८ ॥

आज मोठे कुटुंब फार कमी दिसतात. अनेक नवविवाहित मुलींना विभक्त कुटुंब हवे असते. पण येथे मात्र आपल्याला मोठे कुटुंब मिळावे, कमीत कमी एका पायलीच्या भाकरी किंवा पोळ्या पुरेल असे मोठे कुटुंब मिळावे, यासाठी गरिबाची मुलगी देवाजवळ विनंती करीत आहेत.

आपल्याला मुलगा व्हावा; व आपल्या आईलाही मुलगा व्हावा, अशी प्रार्थना मुलगी देवाला करते. गतकाळात व आजही समाजात मुलगाच वंशाचा दिवा ठरत आहे. या भागातील ओव्यातून लोकजीवनात चालत आलेल्या रूढी व परंपरांची माहिती मिळते. तसेच मुलगी नको तर मुलगाच पाहिजे ही भारतीय लोकांची धारणाही दिसते.

पायलीच्या दळणाले । लेकं भिकान्याची लडे
कुटुंबं देजो मले । हातं देवापासी जोडे ॥ ५३९ ॥

देवा मले तू देशीनं । पोटी पुतरं पाठी भाऊ
आशा कोणाची नोको लावू ॥ ५४० ॥

२२. कपाळाचं कुंकू । नायं पुसावं शेवानं

(सौभाग्यवतीच्या जीवनात असलेले कुंकवाचे महत्त्व)

भारतीय संस्कृतीत कुंकू हे सौभाग्यवतीचे अनमोल लेणे आहे. लोकपरंपरेतील स्त्रिया स्वर्गातल्या देवाला (इंद्रदेवाला) प्रार्थना करतात की, मला आयुष्यभर सौभाग्यवती ठेव. यातून दोन अर्थ घेता येईल. एक म्हणजे पतीच्या आधी मरण; व दुसरे म्हणजे पतीला दीर्घ आयुष्य. जोपर्यत पती आहे तोपर्यत कुंकवाचे लेणे आहे. म्हणून आपले कुंकू अखंड राहावे यासाठी प्रार्थना करणाऱ्या स्त्रिया ह्या मांगल्याचे मूर्तीमंत प्रतीक आहे. भारतीय संस्कृतीत विधवापेक्षा सौभाग्यवर्तीना मान दिल्या जातो. (या भागातील ओव्यात नातेसंबंध बदललेला आहे. परंतु अर्थ मात्र फारसा बदललेला दिसत नाही. ओवी क्र. ५४३ ते ५४६ पर्यंत असे दिसते).

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । तुङ्गं माझं वचनं
कपाळाच्या कुंकवानं । नित्य जन्माची सवासीनं ॥ ५४१ ॥

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । मी होयं तुङ्गी लेकं
कपाळाचं कुंकू । माझं राखजो जन्मजोगं ॥ ५४२ ॥

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । मी होये तुङ्गी भासी
कपाळाच्या कुंकवासाठी । माझी विनंती तुझ्यापासी ॥ ५४३ ॥

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । मी होये धरमाची भासी
कुंकाच्या दाबल्याची । जतनं तुयापासी ॥ ५४४ ॥

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । मी होये धरमाची बहीणं
कुंकाच्या दाबल्याले । वरं पंख्याचं झाकणं ॥ ५४५ ॥

स्वरगाच्या इंद्रदेवा । मी होये धरमाची लेकं
कुंकाच्या दाबल्याले । चांदीची बैठकं ॥ ५४६ ॥

लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेले काही संकेत स्त्रियांच्या ओवीगीतात पाहायला मिळतात. पाहा ओवी क्र. ५४७. ‘कपाळावरचे कुंकू घामाने ओले होणे’ म्हणजे पतीला दुसऱ्या प्रदेशात जायला भाग पडणे, असा त्याचा अर्थ होतो. आपल्या पतीबद्लचा जिव्हाळा व प्रेम येथे व्यक्त होताना दिसते. त्याचप्रमाणे समाजजीवनात परंपरेने चालत आलेले संकेतही येथे पाहायला मिळतात.

विवाहाच्या गाठी स्वर्गात बांधल्या जातात असा एक लोकसमज भारतीय संस्कृतीत दिसून येतो. ‘कपाळाचे कुंकू पुसणे’ म्हणजे पतीपासून वेगळे किंवा विधवा बनून राहाणे असा अर्थ आहे. पण देवानेच जोडीदार ठरवलेला म्हटल्यावर आपण ते स्वीकारावे, असा परंपरागत अर्थ आहे. ओवी क्र. ५४८ पाहा. परिस्थितीशरणता किंवा ईश्वराचा हवाला देऊन, आहे त्याच परिस्थितीत दिवस काढावे, असेही दिसते.

कपाळाचं कुंकू । घामानं ओलं झालं
कोण्या देशाले जाणं आलं ॥ ५४७ ॥

कपाळाचं कुंकू । नायं पुसावं शेवानं
जोडाले जोडं लिहिला देवानं ॥ ५४८ ॥

ललित साहित्याचा एक विशेष म्हणजे सूचकता होय. अर्थ सरळ सरळ न सांगता आडवळणाने सांगणे. हा विशेष गुण लोकसाहित्यातही दिसून येतो. स्त्रियांच्या ओवीगीतात तर तो ठिकठिकाणी दिसतो. विवाह झालेली मुलगी आपले मनोगत व्यक्त करताना म्हणते की, आजपर्यंत स्वतःच्या मताने सर्व शीणगार केला. परंतु कपाळाचे कुंकू मात्र माझ्या मताचे नाही. ओवी क्र. ५४९ पाहा. माझ्या कपाळावरचे कुंकू वडिलांच्या मताचे आहे. म्हणजेच आपला पती आपल्या वडिलांनी निवडला किंवा माझा विवाह माझ्या वडिलांच्या मताने झाला, असे तिला सांगायचे आहे.

इतलं लेणं लेली । आपल्या तारपीचं
कपाळाचं कुंकू माह्या । पित्याच्या पारखीचं ॥ ५४९ ॥

सौभाग्यवती स्त्रियांच्या जीवनातील महत्वाचा दागिना म्हणजे कुंकू व बांगड्या. कितीही शृंगार केला आणि ह्या दोन वस्तू नसेल तर तो शृंगार अपुरा आहे. म्हणजेच बांगड्या व कुंकू हे सौभाग्यवती स्त्रियांच्या जीवनात किती महत्वाच्या आहेत याची जाणीव होते. परंतु स्त्रियांच्या मतानुसार कितीही शृंगार केला, पण चंद्रहार जर नसेल तर तो शृंगार पूर्ण होत नाही. ‘चंद्रहार’ हाच दागिण्यात मुख्य आहे, हे पुढील ओवीतून सूचित होते.

इतलं लेणं लेली । नाही लेली मी काकनं
कपाळाचं कुंकू माझां । जडावू बासनं ॥ ५५० ॥

इतलं लेणं लेली । नाही लेली चंद्रहारं
सगळ्या लेण्याचा शिणगारं ॥ ५५१ ॥

भारतीय लोकजीवनात सौभाग्यवतीला मान असतो. पुढील ओव्यातून पिवळा, हिरवा व लाल रंगाचा उल्लेख येतो. हे सर्व रंग सौभाग्यवतीच्या शृंगारासी संबंधित आहेत. याप्रकारच्या ओव्यातून भारतीय संस्कृतीचे दर्शन होते. त्याचप्रमाणे लोकजीवनातील काही परंपराही दिसून येतात.

कपाळाचं कुंकू । लेली होती मी परवा
चंद्रकोरीचा डबा आहे बाई हिरवा ॥ ५५३ ॥

कपाळाचं कुंकू । लेली मी नेरवा
चंद्रकोरीचा डबा हाये पिवळा ॥ ५५४ ॥

(सवासीन – सौभाग्यवती. धरमाची बहीण – मानलेली बहीण. धरमाची लेक – मानलेली मुलगी. चांदीची बैठक – चांदीची ठेवण. नाय – नाही. पुसावं – पुसून टाकणे. शेवानं – पदरानं. जोडाले जोड – पतीपत्नीचा जोडा. इतलं – इतके. लेणं लेली – शृंगार केला. तारपीचं – स्वतःच्या मनासारखं. काकण – बांगड्या. जडावू – वजनदार, महत्वाचे. बासण – वस्तू, सामान.)

२३. लेकुरवाळी झाली

सासरी गेलेली मुलगी वारंवार माहेगला येत नसेल तर समजावे की, ती आपल्या संसारात रमली आहे. मुलीला मुलबाळं झाली की, ती आपल्या स्त्रियांची गाथा /१२९

कामाधंद्यात गुंतून पडते. तिला माहेराची व देवाचीही आठवण राहत नाही. संसार हा मायाजाल आहे. यात गुंतून पडले की, दुसरीकडे लक्ष जात नाही. त्याचप्रमाणे मुलगी लेकुरवाळी झाली की, ती संसारात व आपल्या मुलाबाळात कशी रमते, व माहेर कशी विसरते, याचे वर्णन पुढील ओव्यातून आलेले आहे.

लेकुरवाळी झाली । धंदा कामातं गुंतली
नावं देवाचे विसरली ॥ ५५५ ॥

लेकुरवाळी झाली । घरबारा गुतली
पोटच्या बाळ्याने । माहेरं विसरली ॥ ५५६ ॥

(घरबारा — घरादारात. गुतली — गुंतून पडणे, रमणे.)

२४. सोयरा पाहीनं

स्त्रीमनाच्या विविध भावछटा ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. पहाटेच्या वेळी जात्यावर दळण दळताना लोकपरंपरेतील स्त्रिया जात्याला जिवाभावाची सखी समजून तिच्याजवळ आपले अंतःकरण उघड करतात. त्यात संसारातील अनेक प्रसंगाचे वर्णन आलेले आहे. मुलगी विवाहयोग्य झाली की, तिच्यासाठी वर संशोधन सुरु होते. मुलीला चांगले श्रीमंत घर मिळावे अशा हेतूने वडील आपल्या मुलीसाठी वर संशोधन करतात. परंतु कधी कधी मुलीच्या आईची इच्छाही व्यक्त होते. ती म्हणते की, होणारा सोयरा हा आपल्यापेक्षा श्रीमंत व माडीवाला पाहीन. मुलीला श्रीमंत सासर मिळावे अशी प्रत्येक आईची इच्छा असते. ती मनातील इच्छाच बोलून दाखविते.

सोयरा पाहीनं । आपल्याहुनी टोलेजंग
त्याच्या माडीला उदा रंगं ॥ ५५७ ॥

सोयरा पाहीनं । येरणगावचा मारवाडी
देल्ली रुखंतासंग गाडी ॥ ५५८ ॥

ओवी क्र. ५५८ मध्ये 'येरणगावचा मारवाडी' असा शब्द आला आहे. मारवाडी म्हणजे श्रीमंत, असा समज विदर्भात आहे. येरणगाव हे लेखकाचे

गाव असून ते वर्धा जिल्ह्याच्या हिंगणाशाट तालुक्यात आहे. येरणगाव या गावाएवजी ओवी म्हणणारी स्त्री तिच्या गावाचा उल्लेख करत असते.

भारतात काही जातीत मामाच्या मुळीशी विवाह केल्या जातो. आपली मुळगी बहिणीच्या मुलाला दिली तर तिला सासुरवास होणार नाही, व तिला चांगले वागविले जाईल, अशीही एक अपेक्षा मुलीच्या वडिलाला असते. पाहा ओवी क्र. ५६०. गावातल्या गावात व नात्यात विवाह करण्याची प्रथा पूर्वीपासून चालत आल्याचे दिसते. ओवीगीताचा अभ्यास केला तर संसारात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनांची माहिती मिळते. स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे संसाराची गाथा आहे, असे म्हटल्यास नवल वाटू नये.

बडीलं बहिणाई । सोयरा पायं मले
माही कन्या झाली उजवाले ॥ ५५९ ॥

गावातल्या गावामंदी । पलंग टाका शिवाई
भाऊ करते इवाई ॥ ५६० ॥

(शिवाई – शिवण्यासाठी, विणण्यासाठी.)

२५. घरची अस्तुरी

(या भागात घरवाली व बाहेरवाली करणाऱ्या पुरुषाचे वर्णन आहे.)

ओवी क्र. ५६१ ते ५६७ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. मानवी जीवनातील सत्य या छोट्याशा ओवीगीतात सांगितले आहे. या गीतातील सत्य हे एक सार्वत्रिक सत्य आहे. या ओवीगीतात आपली पत्नी सोडून परक्या स्त्रिला पाहून भुललेल्या माणसाचे वर्णन आहे. पत्नीने सांगितल्यावरही पती घरात स्वयंपाकासाठी लाकडे आणून देत नाही. परंतु परक्या स्त्रिसाठी मात्र तिच्या अंगणात लाकडे फोडून देतो. याचा अर्थ घरच्या स्त्रीकडे दुर्लक्ष करण्याची माणसाची प्रवृत्ती दिसते. मन परक्या बाईकडे आकृष्ट झाले की, मनुष्य निर्लज्ज बनतो. दुसरीच्या घरी लाकडे स्वतः फोडून देताना त्याला लाज वाटत नाही. घरी मात्र तो आपल्या बायकोला स्वयंपाकासाठी लाकडे, काढ्या आणून देत नाही. परक्या स्त्रीकडे जाणाऱ्या माणसाच्या घरची स्थितीही फार वाईट

बनते. परक्या बाईकडे पाहून भुललेल्या माणसाचे वर्णन स्त्रियांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे. त्या म्हणतात : –

घरची अस्तुरी । इंधनासाठी लडे

पराया नारीसाठी । सुडं चंदनाची फोडे ॥ ५६१ ॥

घरची अस्तुरी । इंधनासाठी लडे

दासीच्या अंगणातं । भिडं चंदनाची फोडे ॥ ५६२ ॥

(अस्तुरी – पत्नी. सुडं – खोड. दासीच्या – परक्या बाईच्या. भिडं – लाकडाचा मोठा ओँडका.)

पुढील ओवीगीतातून स्त्रियांनी त्यांच्या परिस्थितीचे वर्णन स्वतःच करून ठेवलेले आहे. घरची पत्नी ‘जलमाचा जोडा’, ‘कापसाचे बोंड’, ‘तलवारीची अनी’, ‘लसणाची कळी’ आहे. परंतु दुसऱ्या स्त्रीकडे लक्ष गेले की, घरच्या स्त्रिचे महत्त्व वाटत नाही. मनुष्य भ्रमिष्ट होतो. चांगले वाईट त्याला कळत नाही. घरच्या स्त्रिसाठी वापरलेले वरील शब्दप्रयोग घरच्या स्त्रिचे महत्त्व सांगणारे आहे.

जन्माची सोबतीन, कापसाचे बोंड म्हणजे पाहायला आकर्षक, धारदार नाक असलेली, लसणाच्या कळीसारखी रेखीव असलेली पत्नी. पण तिचे महत्त्व मात्र लंपट पुरुषांना कळत नाही. दुसऱ्या स्त्रिसाठी चंदनाची लाकडे फोडणारा, तिच्यासाठी खिशात पानाचा विडा नेणारा, अन्नपाणी सोडणारा, घराकडे दुर्लक्ष करणारा, तिच्यासाठी रस्त्यात तोंड धुणारा पुरुष पाहिला की चीड उत्पन्न होते.

पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना याचा प्रतिकार करता येत नाही. परंतु त्यांना भावना नाही असा त्याचा अर्थ होत नाही. त्यांनी त्यांच्या मनातील दुःख व वेदना जपून ठेवल्या, व जात्याला सखी समजून तिच्याजवळ दळताना व्यक्त केल्या. मानवी जीवनाचे सत्य या छोट्याशा ओवीगीतात आहे. पुढील ओवीगीत पाहा –

घरची अस्तुरी । तलवारीची अनी

परक्या नारीसाठी । सोडलं अन्नपाणी ॥ ५६३ ॥

घरची अस्तुरी । जलमाचा जोडा
परक्या नारीसाठी । खिशातं नेते विडा ॥ ५६४ ॥

घरची अस्तुरी । कापसाचं बोंडं
परक्या नारीसाठी । रस्त्यातं धुते तोंडं ॥ ५६५ ॥

घरची अस्तुरी । लसणाची कळी
परक्या नारीसाठी । खिशातं नेली चोळी ॥ ५६६ ॥

घरची अस्तुरी । तलवारीची धारं
परक्या नारीसाठी । सोडलं घरदारं ॥ ५६७ ॥

ओवी क्र. ५६८ ते ५७० पर्यंतचे पुढील ओवीगीत पाहा. या गीतात पत्नी माहेरी गेल्यावर पुरुषाची कशी अवस्था होते, याचे मोठे सुंदर चित्रण आलेले आहे. पूर्वी भारतीय लोकजीवनात व ग्रामीण जीवनात पुरुषाच्या प्रत्येक कामात स्त्रिया मदत करीत होत्या. म्हणून पती व पत्नी ही संसाररुपी रथाची दोन चाके आहेत, असे म्हटल्या जात होते. यातले एक चाक जरी निखळले तर रथच कोलमङ्गून पडतो.

पत्नी माहेरा गेली तेव्हा पती दरवाज्यात कपाळावर हात देऊन बसलेला आहे. घरात दिवावात नाही. दिवा, तेल, वात, आगपेटी कोठे ठेवली त्याला माहीत नाही. कारण ही सर्व कामे घरची बाई करते. खरी चंद्रज्योत माहेरा गेली, आता त्याला तिचे महत्त्व कळते. साधी दिवावात करणेही त्याला जमत नाही. दिवावात सोडा, आता स्वयंपाक कसा करायचा, या विचाराने तो कासावीस होतो, व चुपचाप बसतो. कारण घरधनीन माहेरा गेली.

पूर्वी ग्रामजीवनात पत्नी ही पतीला आंघोळीला गरम पाणी स्नानघरात नेऊन देत होती. आज पत्नी माहेराला गेली म्हणून याला पाणी गरम करायचा कंटाळा आला. येणार कसा नाही. चुलीत लाकडे टाका. काढ्या टाका. चूल पेटवा. आता डोळ्यात धूर जाणार. हे सर्व तो सहन करू शकणार नाही. म्हणून थंड्या पाण्याने तो आंघोळ करतो. त्याची ही केवीलवाणी स्थिती पाहून शोजाऱ्या स्त्रिया विचारतात. तुझ्या गंगाळात थंड पाणी का बरे? याचा अर्थ तुझी पत्नी कोठे गेली, हे त्यांना विचारायचे आहे. पत्नी घरी नसल्यावर पुरुषाची कशी फजिती होते, तो पत्नीशिवाय कसा राहू शकत नाही? याचे

सुंदर वर्णन अगदी थोड्याशा शब्दातून स्त्रियांनी वर्णन केलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

अस्तुरी पुरुषं । कावून बसला दरवाज्यातं
गेली माहेग चंद्रजोतं । कोणं करणं दिवावातं ॥ ५६८ ॥

अस्तुरी पुरुषं । काहून बसला गुरमुरा
गेली माहेग चंद्रहिरा ॥ ५६९ ॥

आयाबाया विचारते । कोठं गेली तुही लवू
पाणी गंगारी ठंडं बहू ॥ ५७० ॥

‘चंद्रहिरा’, ‘चंद्रज्योत’, ‘लवू’, इत्यादी शब्द फारच सुंदर आणि लडीवाळ आहेत. यातून पत्नीचे महत्त्व, सौंदर्य, समर्पण इत्यादी भाव दिसून येतात.

(अस्तुरी — पत्नी. सुडं — खोड. अस्तुरी पुरुष — ज्याला पत्नी आहे असा पुरुष. कावून — का?. चंद्रहिरा — पत्नी. गुरमुरा — चुपचाप, नाराज. केविलवाणा. लवू — पत्नी. गंगार — घंगाळ. बहू — खूप).

२६. विविध विषयावरच्या ओव्या

पूर्वी जात्यावर दळण दळताना स्त्रिया गाणी गात होत्या. कधी कधी लहान मुलांना मांडीवर घेऊन त्या दळण दळायच्या, तेव्हा लहान मुलाच्या व कृष्णाच्या ओव्याही गात होत्या. कधी कधी या ओव्यांना आध्यात्मिक अर्थ असतो. ओवी क्र. ५७१ ते ५७३ पर्यंतच्या ओव्या पाहा.

निसर्गनियमानुसार सर्व सजीव हे पंचतत्वापासून उत्पन्न होतात. अग्नी, वायू, जल, पृथ्वी, आकाश हे ते पाच तत्त्व आहेत. या पाच तत्त्वापासून मनुष्याची उत्पत्ती होते. अध्यात्म मार्गामध्येही हे पाच तत्त्व वर्णन केलेले आहे.

दळणं दळीते । पाचं तत्त्वाचे पाचं दाणे
बाळं यशोदेचे तान्हे ॥ ५७१ ॥

मनुष्याचे शरीर रज, तम, सत्त्व अशा तीन गुणांनी युक्त असते. तुकाराम महाराज म्हणतात, ‘रज, तम, सत्त्व आहे ज्याचे अंगी । त्याचे गुण जगी वाया गेला’. म्हणजेच सत्त्वगुण चांगला आहे. परंतु सोबत रजोगुण व तमोगुण

असेल तर त्याचा सत्त्वगुणही वाया जातो. देवाचे नामस्मरण करण्यासाठी फक्त सत्त्वगुणच अंगी असायला पाहिजे. उरलेले दोन गुण कसे घालवायचे, हे एकनाथ माहाराजांनी आपल्या अनेक भारुडातून सांगितलेले आहे. देवाचे नामस्मरण केल्याने रज व तमगुण लोप पावतात, व सात्त्विक गुण वाढीस लागतो. हाच संदेश ओवीगीतातून आलेला आहे.

दळणं दळीते । टाका सात्विकं वरणं
करा हरीचे स्मरणं ॥ ५७२ ॥

ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञानेश्वरीत ज्ञानोत्तर भक्तीचे वर्णन केले आहे. ‘अज्ञानाची भक्ती इच्छिती संपत्ती तयाचीये मती देव कैसा. अज्ञानाच्या भक्तीला देव जरासाही थांबत नाही. म्हणून ज्ञानमार्गचं श्रेष्ठ आहे, असे साधुसंत बोलून गेले आहे. ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या व बाराव्या अध्यायात या ज्ञानी माणसाचे वर्णन आलेले आहे. हाच भावार्थ येथेही दिसतो.

दळणं दळीते । ज्ञानमार्गाचा त्याला खुटा
मना आनंद झाला मोठा ॥ ५७३ ॥

ओवीगीतातून स्त्रीजीवनाचे अंतरंग उलगडून दाखविले आहे. जीवनातील विविध प्रसंग स्त्रियांनी ओवीबद्ध स्वरूपात जतन करून ठेवले आहे. पहाटेच्या वेळचा प्रसंग येथे आहे. आपले पैंजन शालीत गुंतल्याचे ती सांगत आहे. शाल म्हणजे मनुष्याने अंगावर घेण्याचे पांघरून आहे. म्हणजेच पतीसोबत ती आनंदाने झोपी गेली होती. सुखी व आनंदी जीवन यातून दिसते. तर ‘घरचे राज बुडाले’ म्हणून मायलेकी दळायला उठल्याचे वर्णन आले आहे. पूर्वी घरी दळण दळण्यासाठी नोकरचाकर असायचे. परिस्थिती खालावली म्हणून मायलेकी दळायला उठल्या. दैनंदिन जीवनाचे चित्रण ओवीगीतात येते. ही ओवीगीते म्हणजे जणू काही कौटुंबिक जीवनाचा आरसा होय. पाहा –

पायटच्या दळणाले । उठल्या सासासुना
शालं गुतली पयजना ॥ ५७४ ॥

पायटच्या दळणाले । उठल्या मायलेकी
राजं बुडाले एकाएकी ॥ ५७५ ॥

दळणं दळीतो । सरलं मनू कशी
माझे माहेरं परदेशी ॥ ५७६ ॥

श्रीकृष्ण हे दैवत भारतीयांनी वर्णन केलेले आहे. त्यातल्या त्यात बालकृष्ण सगळ्यांच्या आवडीचा आहे. प्रत्येक आईला आपला मुलगा कृष्णासारखाच वाटतो. त्याला साखरतुपाचे जेवण दिल्याचे आई सांगते. आपल्या मुलाबदलचे प्रेम व त्याची श्रीकृष्णासोबत तुलना पुढील ओवीतून दिसते. ओवी क्र. ५७७ ते ५८० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्यात लहान मुलांना जेवण देताना जे पदार्थ देतात, त्या पदार्थाची नावे आहेत.

किस्नाले देते जेवू । दिली साखरं झोकून
वरं तुपाचं माखनं ॥ ५७७ ॥

किस्नाले देते जेवू । केळाचं कालवणं
वरं दुपुडीचं पानं ॥ ५७८ ॥

किस्नाले देते जेवू । ताटईभरं अनारसे
वरं पापड झाले खासे ॥ ५७९ ॥

किस्नाले देते जेवू । शिरी भाकरं कांदा
फारं उत्तम झाला सांदा ॥ ५८० ॥

ओवी क्र. ५८१ ते ५८४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ओव्या सलग म्हणाव्या. पुढच्या ओव्यात नाते बदललेले आहेत. घराच्या आढऱ्यावर कावळा कोकावत असेल तर पाहुणे घरी येत असल्याचा संकेत समजल्या जातो.

गधासारख्याच आपल्या मुली आहे, हे एक माझली सांगत आहे. गधा ही कृष्णाला प्रिय होती. तिची बरोबरी दुनियेत कोणत्याही स्त्रिला येत नाही. म्हणून राधा हीच सर्वश्रेष्ठ. त्या गधेसारख्याच आपल्या मुली असल्याचे सांगणे, म्हणजे आईचे मुलीबदलचे प्रेम व्यक्त करणे होय.

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेली लाही
राधेसारखी माझी आई ॥ ५८१ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेली लाखं
कृष्णासारखा माझा बापं ॥ ५८२ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेले मोती
परदेशातं माझे पती ॥ ५८३ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेल्या तुरी
राधासारख्या माझ्या पोरी ॥ ५८४ ॥

जात्यावर दळण दळताना स्त्रिया पहिले जात्याला नमस्कार करतात. आणि त्याला विनवणी करतात की, माझ्या मनगटात बळ नाही. मी दुबळी आहे. आता मी एकटी जाते ओढत आहे. माझ्या सोबतीला माझ्या बरोबरीची येऊ दे. किंवा माझ्या सोबत दळण दळणारी लहान आहे, म्हणून तू ओढायला जड जाऊ नको. लवकरच माझे दळण दळूण पूर्ण होऊ दे. प्रत्येक स्त्री आपल्या मनातील भाव जात्याजवळ सांगते किंवा त्याच्याजवळ आपले अंतःकरण मोकळे करतात. काही भागात जात्याला लक्ष्मी मानतात.

ओवी क्र. ५८९ मध्ये लहान मुलीसाठी ‘माझी सांगाती कोवळी’ हा वापरलेला शब्द मोठा लोभसवाणा आहे. ओवीगीतातून गतकाळातील समाजाचे प्रतिबिंब दिसून येते.

जात्या माह्या श्रावणा । धरलं तुले हाती
एका खिनामंधी । टोपली करं रिती ॥ ५८५ ॥

जात्या माझ्या श्रावणा । लागीनं तुझ्या पाया
दवडीभरं दाणे । होऊ दे लहू लाह्या ॥ ५८६ ॥

जात्या माझ्या श्रावणा । नोको करू मुजराई
माझ्या मनगटी बळं नाही ॥ ५८७ ॥

जात्या मानीनं ईशवरा । काहूनं जाते जडं
येऊ दे माझा पाढं ॥ ५८८ ॥

जात्या मानीनं ईशवरा । काहूनं जाते भारी
माझी सांगाती कोवळी ॥ ५८९ ॥

(श्रावणा — देवाला उद्देशून. धरलं — पकडणे. एका खिनामंधी — लवकरच.
दवडी — ज्या टोपलीत भाकरी ठेवल्या जाते तिला दवडी असे म्हणतात.

लहुलाह्या — बारीक. मुजराई — ओढायला जड जाऊ नको. ईशवरा — ईश्वर. पाडं — बरोबरीचा. तोलाचा. कोवळी — लहान.)

पिठाच्या गिरण्या येण्याअगोदरचे स्त्री—जीवन कसे होते. हे समजून घ्यायचे असेल तर स्त्री—गीतातून ते समजून घेता येते. जात्यावरील ओव्यातून आणि अनेक स्त्री—गीतातूनही स्त्रीमन समजून घेता येते. रोजचे अनुभव त्या जात्याजवळ सांगत असतात. पूर्वी पहाटेच्या वेळी स्त्रिया जात्याजवळ बसून दळत होत्या. दळायला वेळ होऊ नये म्हणून दळणाचे टोपले जात्याजवळच तयार असायचे. कधी कधी ती सुद्धा जात्याजवळच झोपायची. गतकाळातील जीवन फार कष्टाचे होते, हे पुढील ओवीतून दिसून येते.

दळणाची पाटी । ठेवली जात्यापासी

पहाटेच्या दळणासाठी । नारं निजली जात्यापासी ॥ ५९० ॥

पुढील ओव्यातून नात्यातील काही लोकांचा उल्लेख येतो. भाचा व दीर यांचा उल्लेख आलेला आहे. (हावशी — हौसी, उत्साही. शेरं — एका पायलीचा चवथा भाग, धान्य मापायचे सर्वात लहान माप.)

दळणं दळतो । दळतो पसा पसा

हावसी माझा भासा । सणावाराले ठसा ॥ ५९१ ॥

दळणं दळतो । दळतो शेरं शेरं

हावशी माहा देरं । तनावरं लावते कोरं ॥ ५९२ ॥

श्रीकृष्ण हे सगळ्या भारतीयांचे दैवत आहे. आपले भाऊही कृष्णासारखेच आहेत, असे बहिणीला वाटते. बहिणीला भाऊ किती प्रिय असतो हे कृष्णासोबत तुलना करून तिने सांगितले आहे. जात्यावर दळण दळताना स्त्रिया आपल्या लहान मुलांना मांडीवर घेतात. आई ओव्या गात असताना लहानग्यांना झोप येते. ते आईच्या मांडीवर झोपी जाते. आई दळण दळत असताना तिच्या मांडीवर झोपलेल्या बाळाचे दृश्य मोठे लोभसवाणे दिसते.

ओवी क्र. ५९३ ते ६१२ पर्यंतच्या ओव्यात नात्यातील काही लोकांचा उल्लेख येतो. नात्यातील अनेक नावांची गुंफण करून स्त्रिया हे ओवीगीत म्हणतात. पुढील ओव्यात भाऊ, मामा आणि मुलगा यांची नावे आलेली आहे.

दळणं सरलं । उरले पाचं गहू
किसनासारखे माझे भाऊ ॥ ५९३ ॥

दळणं दळलं । उरले पाचं गहू
सांग कृष्णा किती माझे भाऊ ॥ ५९४ ॥

दळणं सरलं । उरले पाचं दाणे
किसनासारखे माझे मामे ॥ ५९५ ॥

दळणं दळता । उरली थोडी दाळं
कृष्णासारखे माझे बाळं ॥ ५९६ ॥

दळणं दळते बाई । जात्याचा पहिला फेरं
सद्या निजला मांडीवरं ॥ ५९७ ॥

नात्यातील एका एका जिव्हाक्खाच्या माणसांचा उल्लेख पुढील ओव्यातून येतो.
आपल्या बहिणी आपल्यापेक्षाही पाहायला गोच्या आहे, असे ती जात्याजवळ
सांगते. स्त्रियांना आपल्या रूपवान बहिणीबद्दलचा अभिमान असतो.
त्याचप्रमाणे त्यांच्या मनातील आपल्या मातेबद्दलचे ऋणही व्यक्त होते.
लहानपणी आईने दूध पाजून वाढविले म्हणून मुलगी त्याचे उपकार मानते. हा
तिचा उपकार कधीही न फिटणारा आहे. आपल्या मनगटात आईचे दूध खेळत
आहे, असे ती मानते. आईचे दूध भरपूर पिल्यावरही आपली अंगकाठी मात्र
बारीक असल्याचे ती सांगते.

दळणं दळीणं । कुंकवाचा लोळा
माझ्याहुनी बहिणी गोच्या ॥ ५९८ ॥

दळणं दळीणं । आंगोटाचा नेटं
माया काशीचं दूधं । खेळते मनगटात ॥ ५९९ ॥

दळणं दळीणं । पाचं बोटाच्या सामटी
मातेचं दूधं पेली । आंगं माझं चिलाटी ॥ ६०० ॥

(कुंकवाचा लोळा — बारीक. आंगोटाचा — अंगठ्याचा. नेट — कष्ट, ताकद.
चिलाटी — सडपातळ.)

लोकजीवनातील परंपरेने चालत आलेले ज्ञान, कौशल्य, शहाणपण पुढील ओवीतून दिसून येते. लाडू तयार करण्यासाठी अगोदर सपटं तयार करावे लागते. सपटं तयार करण्यासाठी बरीच मेहनत घ्यावी लागते. संसारातील बन्याच गोष्टीची माहिती ओवीगीतातून मिळते. पाहा —

दळणं दळीणं । दळणं कुडवाचं
सपटं गाळीनं लाडवाचं ॥ ६०१ ॥

जात्यावर दळण दळताना एकठ्या स्त्रिला कष्ट पडतात. म्हणून कोणीतरी जिव्हाळ्याची तिच्या सोबतीला येते. येथे नणंद आणि भावजयाची जोडी दळताना दिसते. नणंद आणि भावजय एकत्र दिसणे म्हणजे आनंदाचा क्षण. ओवी क्र. ५९७ व ओवी क्र. ६०३ याचा अर्थ जवळपास सारखाच समजावा. ओवी क्र. ५९७ मध्ये मुलाचे नाव सद्या म्हणजेच सदाशीव आहे. आपल्या स्वतःच्या मुलाचे नाव घेऊनही ही ओवी गाता येते.

दळणं दळीणं । आवडी सावडी
मंदी पिठाची दवडी । नंदा भावजाची जोडी ॥ ६०२ ॥

बाई म्या दळणं घातयलं । गव्हायचं जात्यावरं
जात्याचा पहिला फेरं । कृष्ण निजला मांडीवरं ॥ ६०३ ॥

ओवी क्र. ६०१ व ६०२ पाहा. पक्वान्न तयार करण्यासाठी ओल्या गव्हाचे पीठ आवश्यक आहे. ओले गहू दळायला जड जाते. परंतु तिच्या जावा सर्व कामात मोठ्या हुशार आहेत, व स्वयंपाकात सुगरणी आहेत. पूर्वी घरेघरी शेवया केल्या जात होत्या. घरी आलेल्या पाहुण्याला साखर, दूध व तूप असलेल्या शेवयाचा पाहुण्याचार केल्या जात होता. एकत्र कुटुंबाचे चित्र या ओवीतून दिसून येते. रोजचे प्रसंग स्त्रियांनी ओवीबद्दू करून ठेवले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

बाई म्या दळणं घातयलं । वलेही वले गहू
सुगरीणी माझ्या जाऊ ॥ ६०४ ॥

वलेही वले गहू । शेवयासाठी केले
माझे पंडितं जवाई आले ॥ ६०५ ॥

दळण दळत असताना हाताला फोड येतात. मुलीला सासरी हे सर्व करावे लागते. माहेरी असताना मुलीची आई मुलीला हे काम करू देत नाही. त्यामुळे माहेरी तिला सुख मिळते. आपल्या माहेरात ती कशी सुखात होती, याची आठवण तिला सासरी दळण दळताना येते. जीवनातील सर्व सुखदुःखाचे प्रसंग स्त्रियांनी ओवीबद्ध करून ठेवले आहे.

दळणं दळता । हाताले आले फोडं
सुखं माहेरचे गोडं ॥ ६०६ ॥

दळणं दळता । हाताले आले घोगले
सुखं माहेरी भोगले ॥ ६०७ ॥

आईचे दूध बाळाला सर्वोत्तम असते. मुलांपेक्षा मुलगी मात्र आपल्या आईच्या दुधाला जागत असते. ती म्हणते की, माझ्या आईच्या दूधाने माझ्या मनगटात शक्ती आलेली आहे. त्यामुळे ‘दळणाचं जात’ तिला जड जात नाही. आपल्या मातेचे ऋण मुलगी मोठी झाल्यावरही विसरत नाही. दळायला आई सोबत असेल तर मुलीला हिंमत येते. आईसोबत दळायला कष्ट पडत नाही. ओवी क्र. ६०९ मध्ये ‘काशी’ हा शब्द आईसाठी वापरलेला आहे. येथे आपल्याही आईचे नाव घेऊन ही ओवी गाता येते.

दळणं दळता । मनगटाचा नेटं
दूध गवळणीचं लाटं ॥ ६०८ ॥

दळणं दळता । पाची बोटाच्या सामटी
माया काशीच्या हिमती ॥ ६०९ ॥

(नेट – कष्ट, श्रम. गवळणीचं – आईचं. काशी – आई.)

जेव्हा पिठाच्या गिरण्या नव्हत्या, तेव्हा दगडी जात्यावर स्त्रिया दळण दळत होत्या. सासरी गेलेली मुलगी भावाला म्हणते की, जात्यावर दळण दळताना खूप कष्ट होतात, हात थकून जातात. म्हणून तुझ्या घरच्या दासी माझ्या घरी काम करायला पाठव. भावाच्या श्रीमंतीबरोबरच आपल्या घरची परिस्थितीही (जात्याला पावू नाही) ती काव्यमय भाषेत वर्णन करून ठेवते. जात्याला नाही पाऊ या ओळीतून गरीब परिस्थितीचे दर्शन घडते.

दळणं दळता । शिणल्या माझ्या बाहून्या
दासी धाडजो भाऊराया ॥ ६१० ॥

दळणं दळीते । जात्याला नाही पावू
घरी येणारं माझी जाऊ ॥ ६११ ॥

(पावू — जात्याचे दोन भाग असतात. खालचा भाग जमिनीत गाडलेला असतो. त्याच्या वरचा भाग फिरत असतो. तो उचलूनही ठेवता येतो. या वरच्या भागाला पावू असे म्हणतात.)

ओवी क्र. ५९३, ५९४, ५९५ आणि ६१२ पर्यंतच्या ओव्यात शब्दात बदल असला तरी ओव्यांचा अर्थ जवळपास सारखाच आहे.

दळणं दळलं । उरले दहा दाणे
सांगं केव्हा कृष्णा । येतीलं माझे मामे ॥ ६१२ ॥

लोकजीवनात जात्याला लक्ष्मी मानतात. काही ठिकाणी त्याला देव समजून त्याची पूजा करण्याची पद्धत आहे. त्याचे जेवण म्हणजे दाणे. हे त्या दळण दळणारीच्या हातात आहे. ती कोणत्या देवाच्या ओव्या म्हणते त्याचाही तिने उल्लेख केलेला आहे. जात्याचे जेवण म्हणजे दळताना त्यात टाकले जाणारे धान्य होय. 'जात्याचे भोजन' ही सुंदर कल्पना ओवीगीतातून दिसून येते. पुढील ओव्या पाहा :—

जातं गजाननं । तुङ्गं भोजनं माझ्या हाती
मितं गावली भागीरथी ॥ ६१३ ॥

जातं गजाननं । तुङ्गं भोजनं मला ठावं
वर्ण घालीनं मनोभावं ॥ ६१४ ॥

दळणं दळीते । उरली आंजुळं
मितं गावली मंजुळं ॥ ६१५ ॥

दळणं दळीते । उरली रेवमाती
मितं गावली भागीरथी ॥ ६१६ ॥

(वर्ण घालणे म्हणजे दळण दळताना जात्यात मुठीने याकत असलेले धान्य होय. आंजुळ – ओंजळीभर दाणे. रेवमाती – शेवटचे बारीकसारीक धान्य.)

दळण दळत असताना आई व मुलगी यांना मिळणारा आनंद येथे व्यक्त होताना दिसतो. दळण दळताना एकाएकी दळणाने पूर्ण पार भरणे हे शुभ लक्षण मानले जाते. समाजजीवनातील चालत आलेल्या ‘समजुती’ लोकगीतातही पाहायला मिळतात. त्यामुळे लोकगीते म्हणजे काही प्रमाणात समाजजीवनाचे दर्शन घडविणारा आरसा समजावा. दळण दळतानाच्या ओवीगीतात ग्रामजीवनातील संदर्भ येतात. पावसाळ्यात नदी दुधडी भरली असा उल्लेख येतो, तर कधी आईच्या दूधाचे ऋण मुलगी व्यक्त करते.

दळणं दळतो । दळतो मायलेकी
चंदनाची पारं । भरली एकाएकी ॥ ६१७ ॥

दळणं दळतो । दळतो सासासुना
नदं भरली यमुना ॥ ६१८ ॥

दळणं दळतो । अंगाच्या कसरतीनं
माता अंजनीचं दूर्धं । पेली मांडीवर बसूनं ॥ ६१९ ॥

दळण दळून झाल्यावर स्त्रिया शेवटी देवदेवतांच्या ओव्या म्हणतात. म्हणजे दळणाचा शेवट देवतांच्या ओव्याने होतो. दळण संपायच्या अगोदर महादेवाला नमस्कार करतात. त्यावेळी इतरही देवदेवतांच्या ओव्या म्हटल्या जातात. त्यामध्ये सरस्वती, पार्वती अशा मातृदेवतेचाही उल्लेख येतो. ओवी क्र. ६२० ते ओवी क्र. ६२४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

दळणं सरलं । सरलं माहादेवा
पहिली आरती माहादेवा ॥ ६२० ॥

दळणं सरलं । सरलं सरस्वती
दुसरी आरती पार्वती ॥ ६२१ ॥

भारतीय लोकजीवनात काही संकेत परंपरेने पाळले जातात. स्त्रियांच्या ओवीगीतात त्याचे ठाईठाई दर्शन होते. दळण दळताना दळण संपले असे म्हणू नये, असा एक संकेत आहे. तसे म्हटल्यास ढोल्यातील धान्य व

दळलेले पीठ लवकर संपून जाते, असा एक लोकसमज आहे. म्हणून नारायणाचे म्हणजेच देवाचे नाव घेऊन स्त्रिया दळायचं काम थांबवतात. दळणाच्या सुरुवातीला व शेवटी ईश्वराला जीवनात यशस्वी होण्याचा आशीर्वाद मागतात. ग्रामजीवनात कोणत्याही कार्याची सुरुवात व शेवट ईशस्तवनाने होतो. पुढील ओव्या पाहा –

दळणं सरलं । सरलं म्हणू नये
देवं नारायणं पुढे आहे ॥ ६२२ ॥

दळणं सरलं । उरला दाणादुणा
यशं देजो नारायणा ॥ ६२३ ॥

दळण दळल्यानंतर थोडे धान्य शिल्लक राहिले आहे. घरचे सगळे ढोले शिगोशीग भरलेले आहे. उरलेले धान्य कोणत्या ढोल्यात टाकावे या विवंचनेत ही घरधनीण आहे. या ओवीतून एका सुखी व संसारी स्त्रिच्या भावना व्यक्त होते.

जात्यावर दळताना स्त्रिया ज्या ओव्या गातात, त्यात त्यांच्या नात्यागोत्याच्या माणसांचा उल्लेख येतो. त्याचप्रमाणे ग्रामनामाचा देखील उल्लेख येतो. ओवी क्र. ६२५ मध्ये ‘येरणगाव’ या गावाचा उल्लेख आहे. हे गाव लेखकाचे आहे. स्थानपरत्वे गावाचे नाव बदलतात. ओवीचा गाभा मात्र बदलत नाही. आपआपल्या गावाचे नाव गुंफून ही ओवी म्हणता येते.

दळणं दळीलं । उरलं कुठं ठेवू
कोण्या ढोल्याले शिंगं देऊ ॥ ६२४ ॥

दळणं दळीते । उरले चार गहू
येरणगावाले माझे भाऊ ॥ ६२५ ॥

(डोला – धान्य साठविण्याची मोठी कोठी. ही बांबुच्या छिलक्यापासून बनविली जाते. शिंग – काठोकाठ.)

जात्याच्या वरच्या बाजुत जो खुंटा गाडलेला आहे, तो बकाणीच्या झाडाच्या मोठ्या फांदीपासून बनविलेला आहे, व जाते ओढणारीचा हात कांकणीचा (जिच्या हातात बांगड्या आहे. हातातील बांगड्या हे सौभाग्यवतीचे लक्षण आहे.) आहे. जात्याच्या घरघराटाबरोबरच मंजुळ असा घांगऱ्याचा आवाज व

वरून बांगड्याच्या आवाजाची जोड. त्याच्या संगीताबरोबरच मायमाऊल्यांच्या हृदयातून आपोआप ओवी बाहेर पडते. आणि जात्याला मैत्रीण समजून जीवनातले सर्व सुखदुःख ती जात्याला सांगते.

जात्यावर दळण दळताना कधी एकटी, तर कधी दुसरीची मदत घ्यावी लागते. दोघींनाही जाते ओढत नाही म्हणून मग दोघीही आपल्या मैत्रीनींना बोलावून आणतात. दळताना सोबत जी दुसरी राहायची ती एकतर मुळगी किंवा रक्ताची नातलग असे. येथे ‘कलिज्याची’ या शब्दातून अत्यंत जिवाभावाची असा अर्थ घेता येतो. गतकालातील भारतीय लोकजीवन कसे होते. हे पुढील ओव्यातून दिसून येते. (‘घांगरीयाचं जातं’ की ‘घागरीयाचं जातं’ याबद्दल मतभेद असू शकतात. वाचकाने स्वतः अर्थ लावल्यास उत्तम.) ओवी क्र. ६२६ ते ६३० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

बाई घांगरीयाचं जातं । याले खुटा बकाणीचा
वरं हातं कांकणीचा ॥ ६२६ ॥

बाई घांगरीयाचं जातं । वयडता जडं जाये
हातं कलिज्याची लावे ॥ ६२८ ॥

(वढत – ओढत. सकुले – मैत्रीण. बलवाले – बोलावणे. वयडता – ओढता. कलिज्याची – जिह्वाळ्याची, अत्यंत प्रिय, रक्ताच्या नात्याची.)

पूर्वी ग्रामीण भागात घरेघरी दळण्यासाठी दगडाचे जाते असायचे. जाते हे नेहमी सपरात (घरात किंवा घराच्या पडवीत) रोवल्या जात होते. दळण दळताना मुक्याने दळू नये असा अलिखित संकेत लोकजीवनात पाळल्या जातो. ओवी क्र. ६२६ पाहा.

बाई घांगरीयाचं जातं । सपरी रेवू नये
भावाच्या बहिणीनं मुक्यानं दळू नये ॥ ६२९ ॥

बाई घांगरीयाचं जातं । नोको पाहू माझां चित्त
एका क्षणाची मजलसं ॥ ६३० ॥

(सपरात – घराबाहेरच्या किंवा घराच्या पडवित. मजलस – शेवटचा टप्पा) ओले गहू जात्यावर दळल्यानंतर त्याला पुन्हा सुपाने घोळतात. त्यातून लालसर कोंडा बाहेर काढल्यावर उरलेल्या बारीक पिठाला ‘पिठी’ असे म्हणतात. या

पिठीमुळे पकवान्न फांदरे शुभ्र दिसतात. भारतीय ग्रामीण जीवनातील एकत्र कुटुंबपद्धती, पकवान्ने, चालीरीती, रुढी, परंपरा पुढील ओव्यातून दिसून येते.

वले ही वले गहू । कितीक पाढू पिठी
अशा सुगरणी घराकाठी ॥ ६३१ ॥

वले ही वले गहू । कितीक पाढू रवा
अशा सुगरणी माझ्या जावा ॥ ६३२ ॥

‘कुडवाचं दळण’ या शब्दातून मोठा परिवार दिसून येतो. ज्याच्या घरी बारा बैल तो गावातला सर्वात श्रीमंत व्यक्ती असू शकतो. शेजारणीची नजर लागू नये किंवा तिने झुरू नये, असे सांगणारी स्त्री लोकगीतात दिसते.

माझं कुडवाचं दळण । बाराही बैल माझे
नको धोकू शेजे । गंगारी दाणा भिजे ॥ ६३३ ॥

(धोकू – नजर लावणे, मनातल्या मनात वाईट चिंतने. दाणा – उन्हाळ्यात तुरी, ढेप, कोंडा, मोह, हे पदार्थ एकत्र भिजवतात, त्याला ‘दाणा’ असे म्हणतात. संध्याकाळी त्याचे लहान गोळे करून औतावरून आलेल्या बैलाला खाऊ घालतात. ही पद्धत लेखकाच्या गावात आहे.)

सासू कडक व छळणारी असली की, तिच्यापुढे कोणाचेही चालत नाही. तिचा राग येतो, पण रागावता येत नाही. अशावेळी ओवीगीतातून तिची टिंगल करता येते. विनोदनिर्मिती व मनातला राग व्यक्त करणे, हेच अशा प्रकारच्या ओवीचे महत्त्व. पुढील ओव्या पाहा –

दळणं दळीणं माझ्या घरा । मांगं कोंबडा बांगं देते
माझ्या सासुले वाघं खाते ॥ ६३४ ॥

तुम्ही लसनं निसा सासुबाई
तुमचे आले सोयरे बाई ॥ ६३५ ॥

आपला आवाज कसा गोड आहे, हे सांगताना गाणाच्या स्त्रिचा आत्मविश्वास आपल्याला जाणवतो. जात्यावर दळण दळताना; व ओव्या गात असताना रस्त्यावरचा वाटसरुही आपला आवाज ऐकून दंग होतो, असे ती म्हणते. आपल्या आवाजाचा आणि गानकलेचा आत्मविश्वास तिच्या बोलण्यातून

दिसून येतो. बारीक आणि मंजुळ आवाजात गात असताना राजालासुद्धा ध्यान लगल्याचे ती सांगते. म्हणजे राजालाही आपल्या गळ्याचे कौतुक असल्याचे ती सांगते.

लोकगीतातून कधी कधी कठोर बोल व्यक्त होताना दिसतात. गाणे गाता येत नाही म्हणून हिणवले जाते. हिला उठवून आपल्या बरोबरीची बोलवावी असाही आग्रह धरल्या जाते. स्वतःच्या गानकलेचा आत्मविश्वास पुढील ओव्यातून दिसतो.

दळणं दळतो । माझा गळा पेटी तबल्यावरं नादं देते
रस्त्याचा जानेवाला । माझ्या गाण्याले दंग होते ॥ ६३६ ॥

दळणं दळीतो । माझा गळा किंगरीवानी
राजा माडीचा लागे ध्यानी ॥ ६३७ ॥

दळणं दळतो । इला नाही गानं गळा
माह्या तोलाची बोलवा । इला जात्यावून उठवा ॥ ६३८ ॥

(किंगरीवाणी – हे एक तंतुवाद्य आहे. याचा आवाज बारीक असतो. ‘भराडी’ लोककलावंत या वाद्याच्या साथीने गाणे म्हणून भिक्षा मागतात. तोलाची – बरोबरीची.)

मायमाऊल्या दळण दळताना जी गाणी म्हणत होत्या, त्यात त्यांच्या संसारातील लहान लहान प्रसंगाचे वर्णन येते. बहीण आपल्या भावाच्या आठवणी सांगते. माझा भाऊ मोठा हौशी आहे, असे बहीण सांगते. ‘हातात राघोचा पिंजरा’ या ओळीतून रंगिल्या व हौशी माणसाचे चित्र डोळ्यासमोर दिसते. पुढील ओवी पाहा –

दळणं दळते । माझा बंधु ग रंगीला
हाती राघोचा पिंजरा ॥ ६३९ ॥

जात्याचे दोन भाग असते. खालचा भाग जमिनीत पक्का गाडलेला असतो. तर त्याच्या वरचा भाग फिरवता येऊ शकतो. तो बाहेर काढता येतो. दळण दळून झाल्यावर जात्याच्या या वरच्या भागाला वर उचलून राहिलेले पीठ काढून घेतात. दळण दळताना कधी मायलेकी तर कधी नंदाजावा दिसतात.

दळणं सरलं । जातं झाडूनं उभं करा
मितं जाते गुरुच्या नमस्कारा ॥ ६४० ॥

दळणं दळतो । दळतो मायलेकी
पावू भरली एकाएकी ॥ ६४१ ॥

दळणं दळतो । दळतो नंदाजावा
हाती पिठुलीचा रवा ॥ ६४२ ॥

(मितं — या शब्दाचा अर्थ ‘मी’ असाच होतो. ‘त’ हा वर्ण गाणयाची लय साधण्यासाठी वाढवण्यात आलेला आहे. पावू — दगडाच्या जात्याचा खालचा व वरचा भाग, व त्यामध्ये असलेली पोकळी. पिठुली — तादळाचे व साखरेचे बारीक पीठ एकत्र दळतात, त्याला पिठुली असे म्हणतात.)

वरील ओव्यातून समाजजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या पूर्वीच्या चालीरीती, व पक्वान्न तयार करण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तुंचा उल्लेख येतो. ओवीगीतातून एकप्रकारे लोकजीवनाचेच अंग प्रतीत होत असते, म्हणून लोकगीताला समाजाचा आरसा म्हटल्यास हरकत नसावी.

२७. आंब्याची आमराई

भारतीय लोकजीवनातील प्रथा व परंपरा यांचे जिवंत चित्रण स्त्री—गीतातून आढळते. उन्हाळ्यात आंब्याच्या रसाच्या निमित्ताने सासरी असलेल्या मुलीला ‘रसासाठी’ माहेरी आणल्या जायचे. शेतातील आंब्याच्या झाडाला आंबे लागले की, आईला मुलीची आठवण होत होती. मुलगी सुद्धा पत्र पाठवून तसी आठवण करून द्यायची. उन्हाळ्यात आंब्याच्या झाडाला ‘पाडाचे आंबे’ लागतात. त्या दिवसात ग्रामीण भागातील मुलांना आमराईचे फारच आकर्षण असते.

आंब्याची आंबराई । पिकूनं झाली लालं
आईबापाले पत्र धाडं ॥ ६४३ ॥

आंब्याची आंबराई । पिकूनं झाली सडा
आईबापाले पत्र धाडा ॥ ६४४ ॥

आंब्याला आला घोसं । आंब्या ग पुरता
बावाजीची सरं । नाही करतं चुलता ॥ ६४५ ॥

आंब्याची आंबराई । पिकून झाली सडा
मायचा जीव वेडा । मैनाले गाडी धाडा ॥ ६४६ ॥

ग्रामजीवनात आमराईचे फारच महत्त्व असते. उन्हाळ्याच्या दिवसात गावाजवळ
असलेल्या आमराईत मुळे खेळ खेळतात. त्याच सावलीत जनावरे विसावा
घेतात. आंब्याच्या झाडाला लागलेले शोकडो अंबे लोंबत असताना फार सुंदर
दिसतात. आजही अनेक गावात आमराई दिसते. पूर्वी मात्र प्रत्येक गावात
असायची. लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या सर्व बाबीचे वर्णन
ओवीगीतातून येते. दैनंदिन जीवनातील लहानसहान गोष्टीचे वर्णनही स्त्रियांनी
करून ठेवलेले आहे. पाहा ओवी क्र. ६४३ ते ६५१.

आंब्याची आमराई । लावली भाऊनं
भासे खेळते सावलीनं ॥ ६४७ ॥

आंब्याची आंबराई । लावली डाटडुटं
भासा खेळते चौपटं ॥ ६४८ ॥

बाई वाटची आंबराई । लावीनं दाटवूनं
भासे खेळती सावलीनं ॥ ६४९ ॥

आंब्याची आंबराई । लावली कोणं कोणं
मासे भासे दोघं जणं ॥ ६५० ॥

बाई रस्त्यानं चालले । चालले मासे भासे
हाती रुमालं तमाशाचे ॥ ६५१ ॥

२८. मामाजीच्या घरी । भाचीबाईचं पात्र पडे

(या भागात मामा आणि भाचीच्या पवित्र नात्याचे वर्णन आलेले आहे)

भारतीय संस्कृतीत ‘मामा—भाचा’ हे नाते अत्यंत पवित्र व जिह्वाळ्याचे मानले
जाते. भाचीच्या घरी मामाला मोठा मानही मिळतो. भाचीचे लग्न झाल्यावर

मामा तिच्या गावाला जातो. आणि गावातील लोकांना विचारतो, ‘माझ्या भाचीचे घर कोणते आहे’. त्यावर त्यांना सांगितले जाते की, ज्या घराच्या दरवाज्यावर चित्र काढले असेल किंवा ज्या अंगणात सिताफळाचे झाड असेल, आणि जेथे पितांबर वाळत असेल, ते तुमच्या भाचीचे घर समजावे. ओवी क्र. ६५२ मध्ये ‘वाडा’ हा शब्द आलेला आहे. ‘वाडा’ ह्या शब्दातून श्रीमंती दिसून येते.

ओवी क्र. ६५२ ते ६५४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ह्या ओव्या साहित्याच्या दृष्टीतूनही परिपूर्ण आहे. ह्या ओव्यातून सूचकता हा साहित्याचा एक विशेष गुण दिसून येतो. ह्या ओवीगीतात असाच सूचक अर्थ सामावलेला आहे.

मामाजी पुसते । भासीबाईचा कोणता वाडा
चित्र लिहिले कवाडा ॥ ६५२ ॥

मामाजी पुसते । भासीबाईचं कोणतं घरं
आंगणी सिताफळं । तेथे वाळते पितांबरं ॥ ६५३ ॥

मामाजी पुसते । भासीबाईची कोणती खोली
चुना गजेची हवेली ॥ ६५४ ॥

भारतीय संस्कृतीत हिंदु लोकांत, लेखकाच्या गावाकडे) बहिणीच्या मुलाला व मुलीला मान दिल्या जात होता व जाते. मामा मोठा असला तरीही भाचा व भाचीच्या (लहान असले तरी) पायाला स्पर्श करून नमस्कार करावा लागतो. भारतीय हिंदू परंपरेत असा समज आहे की, भाची पाहुणी म्हणून घरी आली, व तिच्या जेवणाचे ताट घरी धुतल्या गेले, तर काशीची यात्रा केल्याचे पुण्य मिळते. भारतीय समाजात चालत आलेली भाचीबद्लची धारणा अशी श्रद्धेची आहे. मामाच्या घरी भाचीचे जेवणे म्हणजे मामासाठी पुण्य मिळण्याची एक संधी असते. पुढील ओव्या पाहा—

मामाजीच्या घरी । भासीबाई पाहुणी उतरली
इस्तारली ताटं । काशी अखंडं घडली ॥ ६५५ ॥

मामाजीच्या घरी । भासीबाईचं पात्र पडे
वाटं पुण्याईची घडे । पुण्य मामाजीले घडे ॥ ६५६ ॥

बाई माझा मामा । आला पायी पायी
मला माहेरी घेऊन जाई ॥ ६५७ ॥

(इस्तार — ताट विसळणे, ताट धुणे. पात्र — पत्राळ, ताट.)

२९. नको मारू देवा । लेकराची मायं

(या भागातील ओव्यात आईचे आपल्या मुलाबद्दलचे प्रेम दिसून येते.)
स्त्रीमनाच्या हृदयस्पर्शी व विविध भावछटा ओवीगीतातून पाहायला मिळतात.
राणी मरण पावली तर राजाला दुसरी राणी मिळेल. पण लहान मुलाची आई
मरण पावली तर त्या मुलाला आई मिळणार नाही. पतीला दुसरी पत्नी
मिळेल, पण मुलाला आई मिळणार नाही. आणि बालपणी आई नसेल, तर
त्या मुलाचे जीवन कसे राहील, हे आपण समजू शकतो. मोठमोठ्या संतांच्या
व कवीच्या काव्यातून व्यक्त होणारे तत्त्वज्ञान, कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या
स्त्रियांच्या गीतातूनही व्यक्त होतात. या भागातील ओव्यात आईची
मुलाबद्दलची भावना व्यक्त झालेली आहे.

नको मारू देवा । लेकराची मायं
राजाले मिळे राणी । लेकरा मिळेना मायं ॥ ६५८ ॥

भारतीय संस्कृतीत व लोकजीवनात वंशाचा दिवा म्हणून मुलाला महत्त्व दिल्या
गेले आहे. येथेही आई आपल्या मृत्युनंतर आपला मुलगा आपल्याला मांडी
देऊन बसलेला आहे, असे स्वप्न पाहते. पाहा ओवी क्र ६६०. आईच्या
मृत्युनंतर मुलगा आपले केश व पन करून आईच्या अस्थीसोबत नदीत
विसर्जन करतो. या विधीच्या वेळी नातेवाईक नदीकाठावर बसतात. मुलगा
मात्र पाण्यात बुढी मारून केश व अस्थी विसर्जित करतो. आपल्या मृत्युनंतर
मुलगाच हे कर्तव्य करणार असल्याचेही ती स्वप्न पाहते.

मृत्यु झाल्यावर कोणत्याही स्त्रीपुरुषाला गावाच्या बाहेर माती देतात
किंवा अग्नी देतात. ‘खुडं झाली शेनवरी’ या ओळीचा अर्थ लागत नाही.
कदाचीत शब्दात बदल होऊ शकतो. वाचकांनी आपल्या मताने अर्थ लावावा.
‘गावाच्या बाहेर जानोसा देणे’ यातून गावाच्या बाहेर तिला माती दिली, असा

अर्थ सूचित होतो. सूचकता हा ओवीगीताचा एक विशेष आहे. पुढील ओवीगीत पाहा —

जीवं गेला निघूनं । खुडं झाली शेनवरी
जानोसा देला बाई । तिले गावाच्या बाहेरी ॥ ६५९ ॥

माझाही जीवं गेला । जिवापासी ग नाही कोणी
पोटचा पुतरं आहे ग्यानी ॥ ६६० ॥

माझाही जीवं गेला । जनं बसले थडोथडी
माझ्या मायेचा मारे बुडी ॥ ६६१ ॥

माझाही जीवं गेला । जनं बसले काठोकाठी
माझा वकीलं लोटे माती ॥ ६६२ ॥

माझाही जीवं गेला । आगीनं दिसे लालं
कोणं झोकला गुलालं ॥ ६६३ ॥

आईची मुलांबद्दलची माया व प्रेम अनेक ओवीगीतातून व्यक्त होताना दिसते.
आपल्या मुलांबद्दल तिला मोठा अभिमान वाटतो. त्याच्या अनेक गुणाचे वर्णन ती करून ठेवते. आपल्या मुलाला नेहमी कचेरीत जावे लागते. कचेरीत साहेब त्याला बसायला खुर्ची देतात. हे सांगताना आईला मोठा आनंद होतो. त्याचे वर्णनही ओवीगीतातून येते.

हिंगणघाटच्या कचेरीतं । माह्या सख्याले जाणं सदा
बांधे पदरी वायदा ॥ ६६४ ॥

हिंगणघाटच्या कचेरीतं । माह्या सख्याले सदा जाणं
खुर्ची टाकली साहेबानं ॥ ६६५ ॥

(वायदा — सरकारी दरबारी भरावयाचा शेतीचा किंवा घराचा कर. हिंगणघाट हे वर्धा जिल्ह्यातील तालुक्याचे शहर आहे. आणि ही ओवी सांगणारी बाईही हिंगणघाट तालुक्यातील आहे. आपल्या गावाजवळील तालुक्याचे नाव गुंफून ही ओवी म्हणता येते. प्रदेशपरत्वे आणि स्थानपरत्वे बदल लोकसाहित्यात दिसून येतो. प्रदेशपरत्वे बदल हा एक लोकसाहित्याचा विशेष आहे.)

३०. नदिले आला पूरं

लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे त्यात प्रादेशिकता असते. लोकगीत, लोककथा, लोककथागीते, ओवीगीते यामध्ये त्या त्या भागातील लोकजीवन, समाजजीवन, तेथील निसर्ग याचे प्रतिबिंब पडत असते. नदी, नाले, वृक्ष, फुले, वेळी, प्राणी, पक्षी, डोंगर, मंदिर, सण, उत्सव, वेशभूषा, रुढी, परंपरा असे प्रादेशिकता दर्शविणारे वर्णन येते.

नदीकाठच्या लोकांना नदीचे आकर्षण वाटते, नव्हे ती त्यांची जीवनदायिनी आहे. तिच्या पात्रात ते लहानाचे मोठे होतात. तिच्या पाण्यावर सर्व सृष्टी पोसल्या जाते. म्हणून लोकजीवनात नदीला संसाराचे एक अंगच मानतात. पावसाळ्यात हिच नदी दुथडी भरून वाहते. तेव्हा तिचे सौंदर्य भयमिश्रित असते. तिच्या पुराचे वर्णन अनेक कवी, लेखक करतात. परंतु त्यांचे वर्णन अनुभव नसल्यामुळे अस्सल व जिवंत वाटत नाही. नदिच्या काठावर राहणारा जेव्हा तिचे वर्णन करतो, तेव्हा त्यात जिवंतपणा वाटते. तिचे शांत, सुंदर तर कधी भयमिश्रित रूप डोळ्यासमोर येते.

या भागातील ओव्यात असेच वर्णन आलेले आहे. येथे 'वरधा' असे नाम नदीचे आलेले आहे. वरधा म्हणजे 'वर्धा नदी' हे नाव समजावे. वरधा नदीच्या ऐवजी त्या भागातील नदीचे नाव घेऊन मायमाऊऱ्यांनी अनेक ओव्यांची निर्मिती केली आहे. पुढील ओव्या याची साक्ष देतात.

नदं भरली वरधा । पाणी मारते उकन्या
कायले आला भाऊ । नदं भरली उक्या जाऊ ॥ ६६७ ॥

(नदं – नदी. वरधा – वर्धा नदी. उकन्या – उसळ्या.)

पुढील ओवीतून यमुना नदीच्या पुराबदल माहिती मिळते. यमुना नदी म्हटले की श्रीकृष्ण येतोच. यमुनेला दोनही थड्या पूर आलेला आहे, पण जेथे देवच प्रत्यक्ष पहारेदार आहे, त्या लोकांना भिती कसली? देव श्रीकृष्णाच तेथील लोकांचे रक्षण करतो हा भावार्थ.

दोनं थड्या बरोबरं । यमुनेले आला पूरं
देवं सिपाई पायरेदारं ॥ ६६८ ॥

ज्याच्या भाग्यात जी वसु नाही. आणि जर ती त्याला मिळाली तर त्याचा आनंद काही वेगळाच असतो. अपत्य नसलेल्या स्त्रिला नदीत मोती मिळाला तर तिला त्याचे मोठे नवल वाटते. आपल्याला हे कसे मिळाले हा तिचा प्रश्न आहे. मुलबाळ नसलेल्या स्त्रियांकडे पाहण्याची भारतीय लोकांची दृष्टी फार वेगळी आहे.

नदीले आला पूरं । वाहून आली रेती
वांझल्या नारीले । कसा गवसला मोती ॥ ६६९ ॥

पुढील ओवीत चंद्रभागा नदीच्या पुराचे वर्णन आहे. चंद्रभागा नदीचे पाणी लोखंडाच्या लहान लहान शृंखला टाकल्यासारखे दिसते. पूर आला म्हणजेच पाण्याच्या लाटा अगदी लोखंडी साखळ्या टाकल्यासारख्या दिसतात. म्हणजेच साखळ्या सारख्या दिसतात. हुबेहुब आणि जिवंत वर्णन पुढील ओवीत आलेले आहेत.

नदीले आला पूरं । खोल पाणी मारे उकन्या
चंद्रभागेले टाकल्या साकन्या ॥ ६७० ॥

पावसाळ्यात नदीला पूर येतो तेव्हा पाणी उसळ्या मारते. ते दृश्य पाहिल्यावर गावगाड्यातल्या व शहरी (ज्याच्या गावाला नदी नाही असा मनुष्य) माणसाच्या काळजाचे पाणी झाल्याशिवाय राहात नाही. नदीकाठच्या लोकांना मात्र त्याचे काही वाटत नाही.

नदी दुथडी ओलांडून वाहात असेल, आणि तिचे पाणी कमी होत नसेल, तर गामीण भागातील नदीकाठचे लोक नदीची पूजा करतात. पूजा केल्यावर तिच्या पात्रातील पाणी काही कूडव भरून काढतात. असे केल्याने पूर ओसरतो अशी लोकजीवनात समजूत आहे. हे कार्य पूर्वी राजा करत असे किंवा गावातील पाटील करायचा. मात्र आता गावातील कोणीही करतो.

पुढील ओव्यातून प्राचीन समाजजीवनाचे अवशेष पाहायला मिळतात. पूर्वापार चालत आलेल्या रुढी व परंपरांचे दर्शन ओवीगीतातून होते. म्हणून समाजशास्त्रज्ञ लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्त्वाचा मानतात.

नदीले आला पूरं । नदीमायचे खडकं वाजे
राजा कुडवानं पाणी मोजे ॥ ६७१ ॥

नदीले आला पूरं । पाणी करते भालाभाला
खेड्याचा रहाणेवाला । पाणी पाहून दंगं झाला ॥ ६७२ ॥

नदीला पूर आला की, तिचे पाणी (गढूळ) पिवळे दिसते. पाणी कशामुळे गढूळ झाले, तर श्रीविठ्ठल पंढरपुरात देऊळ बांधत आहे. देऊळ बांधत असताना माती पाण्याचा चिखल होऊन चिखलाचे पाणी नदीत गेले म्हणून पाणी गढूळ झाले, असे भक्त सांगतात. येथे श्रीविठ्ठलाला माणूस कल्पून भक्त त्याचा मोठेपणा वर्णन करीत आहे. देवालाही माणूस पातळीवर कल्पून तो माणसासारखेच सर्व काम करतो, असे वर्णन पुढील ओवीत आलेले आहे.

नदीले आला पूरं । पाणी कावून डवूरं
विठू बांधते देऊळं ॥ ६७३ ॥

ओवी क्र. ६७४ ते ६७८ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या ओवीगीतात नात्यातल्या एका एका माणसाची नावे घेऊन गीताची रचना केलेली आहे. नदीला पूर आला म्हणून आज मुक्काम करा, आणि उद्धा गावाला जा, असे मुलगी आपल्या नात्यातल्या लोकांना सांगते. पुढील ओव्या पाहा –

पाण्या पावसाची । कायले आली आजी
नदी भरली गावाशेजी ॥ ६७४ ॥

पाण्या पावसाची । कायले आली मायं
नदं भरली उद्धा जायं ॥ ६७५ ॥

पाण्या पावसाचा । कायले आला भाऊ
नदं भरली उद्धा जाऊ ॥ ६७६ ॥

पाण्या पावसाचा । कायले आला मामा
नदं भरली यमुना ॥ ६७७ ॥

नदीले आला पूरं । नात्याले आत्या काशा
तोङ धुते आतोभास्या ॥ ६७८ ॥

(कायले – कशासाठी. काशा – एक प्रकारचे वाळलेले गवत.)

३१. सखू म्या जोडली

(या भागात स्त्रियांच्या मैत्रीचे वर्णन आलेले आहे.)

मैत्री ही संबंध मानवजातीच्या जिक्हाळ्याचा विषय आहे. मनुष्य जसा मित्र जोडतो, तशी स्त्री सुद्धा आपली मैत्रीण जोडते. पुरुषांच्या मैत्रीचे अनेक किस्से रंगवून सांगितले जातात. त्यावर चित्रपटही निघतो. पुरुषांची मैत्री ही काढबरी, कथा, कविता, नाटक, महाकाव्य यांचाही विषय बनतो. पण स्त्रियांच्या मैत्रीबद्दल फार चर्चा होत नाही. स्त्रियांमध्येही मदत करणाऱ्या व संकटात धाउन येणाऱ्या मैत्रीणी असतात. पाहा ओवी क्र. ६८०, ६८१.

मैत्रीखातर प्रसंगी जीवही द्यावा लागतो. मैत्रीमध्ये घेण्यादेण्याचा व्यवहार नसतो. असेल ती वस्तू व मिळेल ते, मिळून व वाटून घेतले जाते. यातच मैत्रीचे सार्थक आहे. ‘एक लवंग दोघी खाऊ’ या ओळीतून गाढ व जिवाभावाच्या मैत्रीची कल्पना येऊ शकते.

सखू म्या जोडली । आपल्या दिलाजोगी
हाका मारीनं तिथं उभी ॥ ६७९ ॥

सखू म्या जोडली । आपल्या वयीची
चिंता पडली चोळीची ॥ ६८० ॥

सखू म्या जोडली । आपल्या मनाची
चिंता पडली खणाची ॥ ६८१ ॥

सखू म्या जोडली । सखुले काय देऊ
एक लवंग दोघी खाऊ ॥ ६८२ ॥

मैत्री ही कोणतीही जात किंवा धर्म पाहून केलेली नसते. तर ती होत असते. एक ब्राह्मण मुळगी मैत्रीण झाली. तिच्या वेणीला शुभ्र असा फुलांचा गजरा लावलेला असतो. त्या फुलांचा गजरा किंवा हार चांदण्यासारखा दिसतो. ती चार फुलांची नथ नाकात घालते, व तिच्या हातात नेहमी कुंकू आणि मेनपट्टी असते. असे तिचे वर्णन केलेले आहे. जीवनातल्या लहान लहान घटनांचे हे वर्णन ओवीगीतातून येते. शाहीर व महाकवी स्त्री—देहाचे वर्णन करतात. परंतु त्यात भडकपणा असतो. येथे मात्र सर्व मर्यादा पाळल्या जातात. ओवी क्र. ६८३ ते ६८५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

सखू म्या जोडली । बामणाची कन्या
तिच्या येणीले चांदण्या ॥ ६८३ ॥

सखू म्या जोडली । बामणाची मुलं
तिच्या नथीले चवफूलं ॥ ६८४ ॥

सखू म्या जोडली । बामणाची बेटी
हाती डाबलं मेनपट्टी ॥ ६८५ ॥

(सखू — मैत्रीण, सोबतीन. येणी — वेणी. डाबलं — कुंकवाची डबी. मेनपट्टी — चिकट घन पदार्थ. मधाच्या पोळ्यातून मध गाळल्यानंतर जो मऊ व चिकट घन पदार्थ उरतो, त्याला मेनपट्टी म्हणतात. कपाळावर कुंकू लावायच्या अगोदर मेनपट्टी त्या ठिकाणी लावतात. त्यामुळे कुंकवाचा डाग कपाळावर पडत नाही, व कुंकू लावण्याच्या जागेवर खाज सूटत नाही.)

पुरुषांची जसी मैत्री असते तसी स्त्रियांची सुद्धा होते. येथे जात पात न पाहता बान्याच्या मुलीबरोबर मैत्री झाली. आता तिच्याबरोबरच दररोज पानविडा खाणे होते. व्यवसाय, जात व मैत्री याचा सुरेख संगम पुढील ओवीत आला आहे. ओवी क्र. ६८६ ते ६८९ पर्यंत एक ओवीगीत आहे.

सखू म्या जोडली । बान्याची यमुना
पानावर लावे चुना ॥ ६८६ ॥

(बागी — विड्याची पाने विकण्याचा धंदा करणाऱ्या लोकांना बारी म्हणतात.)
मैत्री ही जिवाभावाची व गाढ असली की, घासातला घास दिल्या जातो.
सकाळपासून मैत्रीणीची भेट झाली नाही, म्हणून पानाचा विडा दिवसभर तिच्यासाठी राखून ठेवला. मित्राला काय देता यापेक्षा त्या देण्यामागे तुमचे प्रेम किती? हे महत्त्वाचे आहे.

ओवी क्र. ६८७, ६८८ पाहा. मैत्री कशी जिळ्हाळ्याची असते, याचे सुंदर उदाहरण म्हणजे ओवी क्र. ६८९. मैत्रीण जवळ नाही तरी तिचे दर्शन नजरेत घेता येते. दिवसभर तिची आठवण होते, म्हणून ती रात्री स्वप्नात येते. ‘मनी असे ते स्वप्नी दिसे’ असे म्हणतात ते खोटे नाही. ह्या ओव्यातून जिवाभावाच्या मैत्रीचे दर्शन होते.

सखू म्या जोडली । इराच्या नाही भेटी
सखुच्या जिवासाठी । विडा वागविला पोटी ॥ ६८७ ॥

सखू सखू करता । सखुच्या जातो भेटी
विडा वागविते पोटी ॥ ६८८ ॥

सखू सखू करता । सखू माह्या दर्शनातं
दिवसाची येते यादं । सखू रात्री सपनातं ॥ ६८९ ॥

(ईराच्या — दिवसभराच्या. ईडा — पानाचा विडा. पोटी — कमरेला.)

मैत्री ही जसी जिवाभावाची तसी ती स्वार्थी व मतलबीही असू शकते. मित्र कितीही जवळचा असला तरी भावासारखा बनू शकत नाही. पाहा ओवी क्र. ६९०. संसारात वावरताना असेही प्रसंग अनुभवायला मिळतात. मैत्री जशी नाजूक धाग्याने जुळते तशी ती तुटतेही. तिच्यात वाकडेपणाही येऊ शकतो. मैत्रीत आढी पडली की, फार दुःख होते. कधी कधी मैत्रीत विश्वासघातही केल्या जातो. पुढील ओव्या पाहा —

सखू म्या जोडयली । बिना पैशाची होत नाही
सरं बहिणीची येतं नाही ॥ ६९० ॥

सखू बहीणं जोडते । सखुनं कायं केलं
पानाच्या विड्यातं जहरं टाकलं ॥ ६९१ ॥

सखू म्या जोडली । सखूपणातं पडली आडी
चंद्र चालून गेला घडी ॥ ६९२ ॥

सखू म्या जोडली । सखूपणातं इपटं
चंद्र चालुनी गेला नीटं ॥ ६९३ ॥

सखुचा नवरा । लटकी लावे माया
पुढं पायं गोरे । तुहा संसार जाते वाया ॥ ६९४ ॥

या भागातील ओव्यातून स्त्रियांच्या मैत्रीच्या वेगवेगळ्या छटा ओवीबद्द झालेल्या आहे. मैत्री ही जीवनातला एक अविभाज्य भाग आहे. त्याशिवाय जीवन पूर्ण होत नाही. या सर्व बाबीचे वर्णन स्त्रियांनी करून ठेवले आहे.

दैनंदिन जीवनातला विषयही काव्यमय करून स्त्रियांनी आपला संसारच काव्यमय केला, असे वाटते.

३२. बाई शेजीच्या घरा गेली

या भागातील ओव्यात शेजारी राहणाऱ्या बाईचा उल्लेख आहे. ओवीगीतांचा अभ्यास करताना असे जाणवते की, जीवनाचा कोणताही कोपरा त्यांनी रिकामा ठेवला नाही. संसारात असलेल्या सर्व बाबींचे काव्यमय वर्णन ओवीगीतातून येते. ओवीगीते म्हणजे स्त्रियांच्या संसाराची गाथा आहे. त्यांची डायरी म्हटल्यास चूक ठरणार नाही. ही गाथा खन्या अनुभवांनी वर्णन केलेली आहे. खोट्याचा येथे उल्लेख नाही. जीवन जगताना येणारे बारीक सारीक प्रसंगही त्यांनी वर्णन करून ठेवलेले आहे. त्यातील एक अनुभव शेजारी राहणाऱ्या बाईचा आहे.

स्त्रियांना शेजारी राहणाऱ्या स्त्रियांचा कसा अनुभव येतो, याचे वर्णन पुढील ओवीत आलेले आहे. कधी कधी करमणुकीसाठी स्त्रिया शेजारच्या घरी जातात. पण शेजारीण बाईला असे वाटते की, ही काहीतरी उसणे मागायला आली आहे. माणूस हा किती व्यवहारी व संकोचित वृत्तीचा आहे, हे पुढील ओवीवरून कळते.

शेजीच्या घरी जातो । जीवं रमवायाले
शेजी वाटते मनाले । आली उसणं मागाले ॥ ६९५ ॥

दैनंदीन जीवनात स्त्रियांना येणाऱ्या अनुभवाचे त्यांनी वर्णन करून ठेवले आहे. ही एक प्रकारची त्यांच्या अनुभवाची गाथा आहे. शेजारीणचा संशयी आणि दुसऱ्याला टोचूण बोलणारा स्वभाव असल्यामुळे तिच्या घरी न जाणेच कसे योग्य आहे, असे तिला वाटते. शेजारीणच्या घरी जायला निघाली, परंतु तिचे पूर्वीने बोलणे आठवल्यामुळे ती परत आली. ग्रामजीवनाचा स्पर्श आणि लोकव्यवहार कसा असतो, हे या ओव्यावरून कळते. पुढील ओवी पाहा –

शेजीच्या घरी जातो । पुढचा पायं मागं घेतो
तिच्या बोलण्याची । घडी घडी यादं घेतो ॥ ६९६ ॥

गरिबी हा एक शाप आहे, आणि संपत्ती हे पाप आहे. धनसंपत्तीची नारी तुसन्या स्त्रियांना कशी अपमानाने वागविते, याचा अनुभव घेणाऱ्या स्त्रियांनी त्याचे वर्णन करून ठेवलेले आहे. पाहा ओवी क्र. ६९७. पण गरीब स्त्री म्हणते की, तुझी संपत्ती आणि माझे कुंकू हे एकाच मोलाचे आहे. यावरून स्त्रियांना संपत्तीबरोबरच त्यांचा पतीही महत्वाचा वाटतो. स्त्री—जीवनाच्या अशा भावरम्य अनेक छटा ओवीगीतातून दिसून येतात. पाहा —

शेजारीं बाई । नको बोलू टाकू टाकू
तुझी संपत्ती माझं कुंकू । एका तागडीमधी जोखू ॥ ६९७ ॥

समाजात राहताना शेजाञ्याला मदत करावी, व घ्यावी लागते. घरी पाहुणे आले पण घरात दाळ आणि गहू नाही. म्हणून ती शेजारणीला उसणे मागायला गेली. घरी आलेले पाहुणे कोण आहे, हे ती शेजारणीला सांगते. फारच सुंदर, अर्थपूर्ण आणि सूचक शब्दात घरी आलेले पाहुणे कोण? हे संगितलेले आहे. ‘आलं काशीचं बाळं’, ‘माह्या काशीचे आले भाऊ’ या ओळीत आलेले शब्द पाहा. काशी हा शब्द आईसाठी आहे. तिचे बाळ म्हणजे मुलगा. आईचा मुलगा म्हणजे भाऊ. आणि काशीचे म्हणजेच आईचे भाऊ म्हणजे मामा. घरी आलेले पाहुणे हे तिचे मामा व भाऊ आहेत. पण हाच भाव ती सूचक अर्थने सांगते तेव्हा मन मोहून जाते. लालित्य आणि शब्दसौंदर्यने नटलेल्या ह्या ओव्या पाहिल्या तर कोणत्याही सहदयी वाचकाला आनंद होणारच.

शेजारीं बाई । उसणी देणं दाळं
काशीचं आलं बाळं । करतो पाहुणचारं ॥ ६९८ ॥

शेजारणी बाई । उसणे देणं गहू
माह्या काशीचे आले भाऊ ॥ ६९९ ॥

प्रत्येक वेळेला शेजाञ्याकडून मदत मिळेल असेही नाही. कधी मिळेल तर कधी नाही. मदत मिळेल पण दोन तुसडे शब्द ऐकावे लागणार. याचाही अनुभव बन्याच स्त्रियांना आलेला असेलच. ओवी क्र. ७०१ ते ७०३ यातून त्याचे वर्णन आलेले आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतातील अनुभव हा सार्वत्रिक आहे. म्हणूनच तो आजही अस्सल व खरा वाटतो. म्हणूनच भारतीय कॉटुविक

जीवन समजून घ्यायचे असेल तर ते स्त्रियांच्या ओवीगीतावाचून पूर्ण समजून घेता येईल, असे मला वाटत नाही.

धना दोलतीचे नारी । नको बोलू नकू नकू
तुही संपत्ती माझां कुंकू । एका तागडीने झाकू ॥ ७०० ॥

शेजीच्या घरा गेली । उसण्या कारणं
मनातं नाही देणं । हिचं गर्वाचं बोलणं ॥ ७०१ ॥

बाई शेजीच्या घरा गेली । उसनाईच्या मिसं
शेजी बोलली राजसं ॥ ७०२ ॥

बाई शेजीच्या घरा गेली । उसनाईच्या परी
शेजी बोलली नाही बरी ॥ ७०३ ॥

धनं संपत्तीची नारं । संपत्ती पाहून भुलली
तोंड टाकूनं बोलली ॥ ७०४ ॥

(शेजी — शेजारणी. रमवायाले — करमणुकीसाठी. उसणं — उधार. ताघडी — तराजू. जोखू — मोजणे, मापणे. काशी — आई. काशीचं बाळं — भाऊ. काशीचे भाऊ — मामा. मिसं — निमित्त, सबव. गजस — गर्वने, रागीट.)

३३. बारणी बहिणाबाई

(विड्याची पाने विकणाऱ्या बाईसोबत झालेला संवाद आहे.)

स्त्रियांच्या ओवीगीतात समाजजीवनातील चालत असलेल्या आजुबाजूच्या घटना, व प्रसंगांची नोंद असते. जे विविध प्रसंग डोळ्यासमोर दिसतात, त्या सर्वचे वर्णन ओवीगीतातून येते. ओवी क्र. ७०५ ते ओवी क्र. ७०९ मध्ये गावात विड्याची पाने विकणाऱ्या बाईचा उल्लेख येतो. पूर्वी ग्रामजीवनात जीवनोपयोगी वस्तुंची विक्री करणारे गावातील रस्त्यावरून फिरत असे, व आपला माल विकत असे. ग्रामीण भागात विड्याची पाने विकणाऱ्या लोकांना ‘बारी’ किंवा ‘बारई’ म्हणतात. वंशपरंपरेने विड्याची पाने विकण्याचा त्यांचा धंदा असतो. त्यांच्या धंद्यात स्त्रियाही मदत करतात. पुरुषाला ‘बारी’ किंवा ‘बारई’ तर स्त्रियांना ‘बारणी’ म्हणतात.

अशीच एक बारणी विड्याची पाने विकायला घेऊन येते. तेव्हा तिच्याशी होणारा संवाद कसा होतो, किंवा विड्याची पाने घेणारे तिच्याशी कसे बोलतात व व्यवहार करतात, याचे वर्णन या भागातील ओव्यातून येते. त्याचप्रमाणे गावगाड्यातील लोकव्यवहाराचीही कल्पना येते. पूर्वी ग्रामजीवन कसे चालत होते, हे स्त्रियांच्या ओव्यावरून समजायला मदत होते. स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे परंपरागत चालत आलेले, व त्यात बदल होत असताना त्याची नोंद घेऊन ठिकवून ठेवलेले, व वर्णन केलेले लोकजीवन आहे.

बारणी बहिणाबाई । इकडून नोको जाऊ
चौकीदारं माझे भाऊ । तुझ्या पानाचा नासं बहू ॥ ७०५ ॥

बारणी बहिणाबाई । पानं देणं तू बंगला
विडा सख्याचा रंगला ॥ ७०६ ॥

बारणी बहिणाबाई । तांडावर दिवा लावं
पानं हावशाले दावं ॥ ७०७ ॥

बारणी बहिणाबाई । तांडावर येकली
पानं मोजता चुकली ॥ ७०८ ॥

बारणी बहिणाबाई । पानं देजो इसं तीसं
माह्या बंधुची एकादसं । कवा सुटनं बारसं ॥ ७०९ ॥

(बारणी — विड्याची पाने विकणारी बाई. तांडा — लहान लहान घराची वस्ती त्याला तांडा म्हणतात, घराचा समोरचा भाग, समुदाय. हावशा — शौकीन, उत्साही. इसं — वीस.)

३४. पोळीयाच्या दिसी

(या भागात पोळ्याच्या सणाचे महत्त्व सांगितले आहे)

समाजजीवनात चालत आलेल्या रुढी, परंपरा, सण, उत्सव इत्यादीची नोंद लोकसाहित्यात घेतली जाते. रुढी, परंपरा, सण, उत्सव हे ग्रामीण लोकांच्या जीवन जगण्याचाच एक भाग आहे. त्यांना वेगळे करता येत नाही. लोकजीवन हे अनेक घटना, प्रसंग आणि सुखदुःखाने भरलेले आहे. तोही त्यांच्या

जगण्याचाच एक भाग आहे. बारा महिन्यात येणाऱ्या सण—उत्सवाची महती ओवीगीतातून येते. दिवाळी, दसरा, बसंताचा सण, होळी, नागपंचमी इ. सणाचे वर्णन या पुस्तकात इतरव्व आलेले आहेच.

पोळ्याचा सण हा खास ग्रामीण भागात राहणाऱ्या शेतकर्यांसाठी महत्त्वाचा असतो. या दिवशी बैलाला सजवून पोळ्यात नेतात. आदल्या दिवशी वाटबैलाची (मातीचे बैल) पूजा झाल्यावर बैलाची ‘खांदशेकणी’ होते. त्यांच्या खांदक्याला हळद व तूप चोळून ‘आज आवतन घ्या, उक्या जेवाले या’ असे म्हणून बैलांची घरमालक पूजा करतात.

पोळीयाच्या दिसी । बयलाची दाटन
शालू बांधजो वाटेन ॥ ७१० ॥

पोळ्यात गेल्यावर लोकं महादेवाची गाणी म्हणतात. (महादेवाचे वाहन हे नंदी आहे.) तेथे ‘झडती’ नावाचा एक गाण्याचा प्रकार असतो. झडतीची रचना मंत्रात्मक असते, व त्यात देवदेवतांचे (महादेव, पार्वती, गणपती इ.) वर्णन असते. (कधी कधी झडत्यातील शब्द अश्लील असतात.) आई आपल्या मुलाला पोळ्यात झडती म्हणायला सांगते. लोकजीवनात चालत आलेल्या परंपरा व त्याचे महत्त्व पुढच्या पिढीला सांगितले जाते.

पोळीयाच्या दिसी । बईल गेले तोरणा
झडती बोलजो नारायणा ॥ ७११ ॥

पोळ्याच्या दिवशी बैलाला नवरदेवासारखे सजवले जाते. त्यांच्यावर चवारे, द्युली टाकून शिंगाला बेगड व गोंदे लावल्या जाते. पोळ्याच्या दिवशी असे करावे, हे पुढील ओवीत सांगितले आहे. पाहा —

पोळीयाच्या दिसी । बयलाले चवरं
गोंदे शालू । झालरं टाकं वरं ॥ ७१२ ॥

पोळ्यातून बैल परत आल्यावर घरधनीण बैलाची पूजा करते; व बैलांना पूरणपोळीचा नैवेद्य खाऊ घालते. घरात आलेल्या नवीन सुनेला सांगितले जाते की, तिने अगोदर भासन्याच्या बैलाची पूजा करावी. त्यानंतर दीर व पतीच्या जोडीची पूजा करावी. (क्रम असाच असावा याचे बंधन नसावे.) गावातील इतरही व नात्यातील लोकांचे बैल घरी आल्यावर त्याचीही पूजा करतात.

पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या लोकजीवनातील रुढी व परंपराचे दर्शन ओवीगीतातून होते. त्याची शिकवण दिली जाते. त्याचे संक्रमण होते. त्या सर्वचे वर्णन येथे दिलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा :—

पोळीयाच्या दिसी । साडी नेसजो चिचुन्याची
जोडी पुंजजो भासन्याची ॥ ७१३ ॥

पोळीयाच्या दिसी । साडी नेसजो घेराची
जोडी पुंजजो देराची ॥ ७१४ ॥

पोळीयाच्या दिसी । साडी नेसजो सरदाराची
जोडी पुंजजो भरताराची ॥ ७१५ ॥

(चिचुन्याची — काळ्पट कश्या रंगाची. पुंजजो — पूजा करजो. जोडी — बैलजोडी. भरतार — पती.)

३५. सणामंधी सणं । सणं बसंतं तडाक्याचा

ओवी क्र. ७१० ते ओवी क्र. ७१५ पर्यंत पोळ्याच्या सणाच्या ओव्या आहेत. या भागात होळीच्या सणासंबंधी काही ओव्या आलेल्या आहेत. होळीचा सण हा सर्व भारतीयामध्ये साजरा केल्या जातो. याच सणाचे निमित्त साधून लिंबाचे लोणचे बनवण्याची परंपरा काही भागात आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतातून परंपरेने चालत आलेल्या सण—उत्सवाची माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे काही भागातील समाजजीवनाचे दर्शन घडते. ओवी क्र. ७१६ ते ओवी क्र. ७१८ पर्यंत हे एक लहानसे ओवीगीत आहे.

गोडं निंबाचं रायतं । मायबाई तुम्ही घाला
सणं बसंताचा आला ॥ ७१६ ॥

गोडं निंबाचं रायतं । मायबाई तुमच्या घरी
सणं बसंताचा भारी ॥ ७१७ ॥

सणामंधी सणं । सणं बसंतं तडाक्याचा
मायबाईचा महालं । आहे साता खिडक्यांचा ॥ ७१८ ॥

३६. गंगुला

या भागात गंगुला (म्हणजेच गंगूबाई) नावाची स्त्री मरण पावली. तिच्याबद्दलची माहिती स्त्रिया सांगत आहे. या ओवीगीतात गंगुलाच्या घरचे वर्णन आलेले आहे. त्यात तिचा भाऊ, पती, मुलगा, सून, आई, वडील यांच्या नावाचा उल्लेख येतो. माझ्या मतानुसार हे एक लोककथागीत आहे. यात गंगुलाच्या एकंदर परिस्थितीचे वर्णन असावे. येथे असलेले ओवीगीत अपूर्ण आहे, असे मला वाटते. हे ओवीगीत श्रीमती लिलाबाई पुंडलीकराव सुरकार, मु. पो. वडनेर, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. यांनी सांगितले आहे. या कथागीताचा शोध घेतल्यास ते पूर्ण स्वरूपात मिळू शकते.

हे एक सुंदर आणि मोठे ओवीगीत असावे. या ओवीगीतामागे एखादे कथानक असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. लेक आणि सून असलेल्या ह्या स्त्रिचा मृत्यु झाला. तेव्हा जमलेल्या आयाबाया तिच्याबद्दल सांगत आहे. तिला जाईच्या बनात अग्नी दिल्याचे वर्णन आहे. ओवी क्र. ७१९ ते ओवी क्र. ७२४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्या ह्या सलग वाचा.

बाई गंगुला मरण मेली । अरध्या वईतं
सरण जाईच्या बनातं ॥ ७१९ ॥

गंगुला हे लाडाने म्हणावयाचे नाव. गंगुला मरण पावल्यावर तिच्या मुलाने मांडी दिली. तेथे आलेले लोकं तिला स्मशानात नेण्यासाठी घाई करीत आहे. पण मुलगा आईला मांडी देऊन बसला आहे.

बाई गंगुला मरण मेली । लोकं मनते उचला
मांडी देऊन बसला ॥ ७२० ॥

गंगुलाला मरण आल्यावर तिच्या नात्यागोत्यातील माणसे तिला भेटायला आली. माहेरावरून तिचा भाऊ घोड्यावर बसून आला. आता माझी बहीण मला कोठे पाहायला मिळेल, असा तो विलाप करतो. बहिणीच्या मृत्युनंतर भावाला झालेले दुःख, व त्याने केलेला विलाप येथे दिसून येते. भावाबरोबरच गंगुलाचे वडीलही तिच्या अंत्यदर्शनाला आलेले आहेत, आणि तेही विलाप करीत आहे. मुलीचा मृत्यु झाल्यावर वडिलंना झालेले दुःख व त्यांनी मुलीला दिलेली शेवटची हाक, असे कारुण्यमय वर्णन पुढील ओवीतून दिसते.

गंगुला मरणं मेली । आला गंगुईलाचा भाऊ
जीनं खोगीरं कोठं ठेवू । माझ्या गंगुला कोठं पाहू ॥ ७२१ ॥

गंगुला मरणं मेली । आला गंगुईलाचा बापं
गंगू मनूनं मारे हाकं ॥ ७२२ ॥

गंगुलाने आपल्या मुलाचे लग्न करून दिले. सगळा गोतावळा आत तिच्यासाठी एकत्र जमला आहे. जीव जाण्याच्या अगोदर गंगुने सांगून ठेवलेले आहे की, माझ्या मृत्युनंतर मला निंबाच्या झाडाखाली माती क्वावी व पानं (साप चावल्यामुळे) लागल्यामुळे आपला मृत्यू झाला, असे सांगावे. हे ती आपल्या पतीला सांगत आहे. येथे दुसराही अर्थ घेता येतो. कोणीतरी दुसरी स्त्री बोलत असल्याचेही नाकारता येत नाही.

गंगुला मरणं मेली । लेकं पोसला गंगुईनं
आली पराया घरची नारं । भरलं सड्याचं आंगणं ॥ ७२३ ॥

गंगुला मरणं मेली । निंबाई खाली नेजा
पानं लागलं सांगजा ॥ ७२४ ॥

३७. बटावूचा घोडा

ओवी क्र. ७२५ ते ओवी क्र. ७२८ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. त्यात घोड्यावरून जाणारा नायक हा नायिकेच्या गावाला जात आहे. (हे एक सुंदर व मोठे कथागीत असले पाहिजे. परंतु पूर्ण ओवीगीत मिळाले नसल्यामुळे या ओवीगीतातून सलग अर्थ येत नाही.) घोड्यावरून रस्त्याने जात असलेल्या माणसाला आपल्या गावावरून चालण्यास सांगत आहे. पण हा घोड्यावरचा पाहुणा कोण? हे मात्र कळत नाही. घोड्यावरून जाणाऱ्या पाहुण्याला आपल्या गावावरून चालण्याची विनंती करणारी ही कोण? तेही कळत नाही. विनंती करूनही आणि लगाम आवळून धरूनही, तो थांबायला तयार नाही.

घोड्यावरून जाणारा श्रीमंत नायक एका सुंदर व मोहक स्त्रिचा पता विचारत आहे. स्वैरपणाने धावणाऱ्या व खिंकाळणाऱ्या घोड्यावरून जो तरून जात आहे, तो सुंदर स्त्रिच्या पत्त्यावर जात असल्याचे दिसते. शेवटी तो त्या सुंदर स्त्रिच्या गावात पोहोचला, परंतु ती नायिका गावात नाही.

घोडीचा लगामं । धरला आवरूनं
चालं माझ्या गावाहूनं ॥ ७२५ ॥

घोडीचा लगामं । हाती ना मावेना
विनती केल्यानं राहेना ॥ ७२६ ॥

बटावूचा घोडा । चालला हिसतं
नारं मोहनं पुसतं ॥ ७२७ ॥

बटावूचा घोडा । चालला घाई घाई
नारं मोहनं गावी नाही ॥ ७२८ ॥

(बटावू – स्वैर. हिसतं – खिंकाळत. मोहन – मोहून टाकणारी, सुंदर.)

३८. सोमवारी

या भागात सोमवाराच्या व्रताच्या ओव्या आहेत. ओवी क्र. ७२९ ते ओवी क्र. ७३३ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. यात देवाच्या नावात बदल झालेला दिसतो. कैलास हे महादेवाचे निवासस्थान आहे. पण येथे रामाच्याही निवासाला कैलास म्हटले आहे.

या ओवीगीतात सोमवाराचे व्रत करण्यासाठी काय करायचे, याचे वर्णन या ओवीगीतातून येते. ‘सोमवार’ या दिवसाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. दुसऱ्या सोमवारी व्रत करून सोन्याचे दान क्यावे. पुढील ओवीत सारजा हे नाव आलेले आहे. सारजा या शब्दाचा अर्थ गिरजा असा घेता येईल. शंकराला बेल वाहतात. म्हणून सोमवारी व्रत केल्यावर महादेवाची पूजा करावी, त्याला बेल वाहावा. व्रताची पूजा केल्यानंतर. शंकराच्या दर्शनासाठी जावे. व शेवटी शिरापोळीचा नैवेद्य शंकराला अर्पण करावा.

पहिल्या सोमवारी । रहिवासी तुळसीचा
उजेडं रामाच्या कैलासाचा ॥ ७२९ ॥

दुसऱ्या सोमवारी । सोन्याचे करं दानं
बेलं वाहिला सारजानं ॥ ७३० ॥

तिसन्या सोमवारी । बेलाले नाही पानं
व्रतं मांडले गिरजानं ॥ ७३१ ॥

चवथ्या सोमवारी । चारं बाजू चारं राम।
घेजो संबाचं दर्शनं ॥ ७३२ ॥

पाचव्या सोमवारी । नैवद्वाला शिरा पोळी
रामाच्या बरोबरी । गेली उपाशी शिरोवरी ॥ ७३३ ॥

३९. रघो मोठा फंदी

लोकगीतात मुलासाठी ‘रघो’ व मुलीसाठी ‘मयना, मैना’ असे शब्द येतात. आई नेहमी आपल्या लहान मुलामुलीचे कौतुक करत असते. मुलामुलीला वाटीत जेवायला दिले. पण मुलगा मोठा डावबाज. त्याने बहिणीला गोष्टीत गुतवून ठेवली; व स्वतः सगळं खाऊन टाकलं. आपल्या डावबाज व धूर अशा लहान मुलाचे आईला मोठे कौतुक वाटते.

संसारात राहणाऱ्या स्त्रियांना एक मुलगा व एक मुलगी असा परिवार हवा असतो. त्यात तिला मोठा आनंद मिळतो. ती म्हणते की मुलगा बाहेर खेळायला जाईन. तेव्हा त्याला घरी बोलावण्यासाठी मुलीला पाठवीन. एका सुखी संसाराचे चित्र या ओवीत असले, तरी लोकजीवनातील काही रुढी व परंपराही दिसतात. उदा: मुलगी घरकामात व मुलगा बाहेर खेळायला. असे चित्र ग्रामीण समाजात पाहायला मिळते.

रघोही मयना । जेवू घालीनं वाटीतं
रघो मोठा फंदी । मयना गोवली गोठीतं ॥ ७३४ ॥

रघोही मयना । देवानं दिले मला
रघो धाडीनं खेळाले । मैना धाडीनं बलवाले ॥ ७३५ ॥

उसाच्या मळ्यात बहीण—भाऊ खेळतानाचे वर्णन आहे. उसाच्या मळ्यात खेळता खेळता त्यांची मैत्री जमली. त्यांना एकाच ताटात जेवू घालते, असे आई सांगते. परंतु मुलगा मोठा नटखट आहे, असे आईला वाटते. मैनाला तो चापटी मारतो व आपला रोब जमवतो. आपल्या मुलाचे वागणे आईला मोठे कौतुकाचे वाटते. पाहा ओवी क्र. ७३४ ते ७३८. ओवी क्र. ७३८ या

ओवीचा अर्थ लावताना कसरत करावी लागते. या ओवीतील काही मूळ शब्द बदलले असू शकते. वाचकांनी आपल्या मतानुसार अर्थ लावावा

राघू मैनाची संगतं । जडली उसातं
राघू मैनाचं करतो एकं ताटं ॥ ७३६ ॥

राघू माहा मोठा नटं
मारे मैनाले चापटं ॥ ७३७ ॥

मयना लपली पिंजन्यातं । राघू निंघूनं गेला देशातं
तिकूनं मयना आणली विकतं ॥ ७३८ ॥

(राघो — मुलगा. मयना — मुलगी. फंदी — धूर्त. गोवली — गुंतवून ठेवली.
गोठीत — गोष्ठीत. नट — नटखट.)

४०. गुरुजी आले घरा

गुरुशिवाय शिष्याला सन्मार्ग सापडू शकत नाही, असे भारतीय संस्कृतीत म्हटले आहे. गुरु हा अधिकारी पुरुष असतो. तो गावातील किंवा दूरच्या गावातील, किंवा प्रदेशातील असू शकतो. गुरुने शिष्याच्या घरी येणे हा शिष्याचा मोठा मान समजला जातो. परंतु शिष्य गरीब व दरिद्री असेल तर त्याला गुरुचे घरी येणे लज्जास्पद वाटते. गुरुसाठी बसायला पाटही नसलेल्या स्त्री—पुरुषांच्या व्यथा सारख्याच असतात. अशाप्रकारचे मनातले भाव स्त्रियांनी जात्यावर दळण दळताना व्यक्त केले आहे. ती म्हणते —

गुरुजी आले घरा । बसाले कायं देऊ
मले लाचारी आली बहू ॥ ७३९ ॥

गुरुच्या सान्निध्यात शिष्याचे कल्याण होते, त्याचे भले होते, असा लोकजीवनात एक समज आहे. म्हणून गुरुच्या शेल्याले आपले नशीब जोडून पाहण्याचा प्रयत्न सगळे स्त्री—पुरुष करतात. गुरुमुळे जीवनात बरेच काही प्राप्त होईल, असा आशावादही ओवीगीतातून दिसतो. गुरु अकस्मात शिष्याच्या घरी आले तर तो क्षण मोठा भाग्याचा समजला जातो. एक शिष्या आपल्या घरातले मंदिर सारवत असताना तिचे गुरु अचानक घरी आत्याचे ती सांगते. या ओव्यावरून लोकजीवनात असलेले गुरुचे महत्त्व दिसून येते.

गुरुजी आले घरा । नसीबं माहा भले
जोडूनं पाहीनं । नाम गुरुच्या शेल्याले ॥ ७४० ॥

गुरुजी आले घरा । नसीबं माहा थोरं
सारवतं होती । कापूरं कस्तुरी मंदिरं ॥ ७४१ ॥

गुरु शिष्याच्या घरी आले तर त्यांचा आदरसत्कार केल्या जातो. नंतर गुरु एखाद्या अध्यात्मिक ग्रंथावर किंवा पोथीवर प्रवचन देतात. गुरुजींना दुसरी पोथी देण्यासाठी पत्नी आपल्या पतीला सांगते. गुरुबद्दल समाजजीवनात चालत आलेले असे अनेक समज आपल्याला ओवीगीतातून दिसते.

गुरुजी आले घरा । बसाले वसरी
माया नामाची । पोथी काढजा दुसरी ॥ ७४२ ॥

गुरु वेशीत आल्यावर कोणत्याही शिष्याच्या घरी प्रवेश करत नाही. काही संप्रदायात हा नियम पाळतात. म्हणून साधु किंवा गुरु गावाच्या बाहेरील एखाद्या बागेत किंवा मंदिरात थांबतात. त्यांचे मोठमोठे शिष्य तेथे शामियाना उभारतात. भारतीय लोकसंस्कृतीत गुरुचे महत्त्व किती मोठे आहे, हे पुढील ओव्यातून दिसून येते.

चाला वहिणी । आपले गुरु पाहाले
बागातं उतरले । साहेबाने डेरे दिले ॥ ७४३ ॥

कापूरं कस्तुरं मंदिराले । सोन्याचा गिलावा
माह्या गुरुच्या नामाचा । मले पडला भुलवा ॥ ७४४ ॥

४१. प्रौढ शिक्षणाची नोंद

समाजजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या रुढी व परंपराचे जतन लोकगीतातून तर होतेच; पण समाजजीवनात घडलेल्या बदलाचीही नोंद लोकसाहित्यातून घेतल्या जाते. लोकजीवनातील बदललेली मानसिकता स्त्रियांच्या ओवीगीतातून दिसते. प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम भारत सरकारने राबविला होता. त्यात अनेक प्रौढांनी सहीपुरते शिक्षण घेतले. सून घरकामात आणि सासू अक्षराचा कित्ता गिरवते. हा कार्यक्रम हास्यास्पदही ठरला होता. पण प्रौढ शिक्षणाचे महत्त्व; व

बदलत्या समाजाची नोंद स्त्री—गीतांनी घेतली होती. स्त्रियांच्या गीतातून बदलत्या समाजाची मानसिकता दिसून येते. प्राचीन भारतीय समाजजीवन समजून घ्यायचे असेल तर स्त्री—गीतांच्या अभ्यासाशिवाय ते समजून घेता येणे शक्य नाही.

आरोते बागेते । सिताबाई चालली धुवाले
केगाई तिची सासू । बसली अक्षरं लिहाले ॥ ७४५ ॥

आरोते बागेते । सिताबाई धुने धुते
केगाई तिची सासू । अक्षरं लिहिते ॥ ७४६ ॥

४२. या भागात विविध प्रकारच्या ओव्या आहेत.

लोकजीवनातील अनुभवाचे वर्णन पुढील ओवीतून दिसते. म्हातांच्या माणसाचे बोलणे हे महत्वपूर्ण असते. त्याला अनुभवाचा स्पर्श झालेला असतो. ‘तंबाखाचं पुठडं’ या शब्दातून ‘त्याच्याजवळचे ज्ञान’ असा अर्थ सूचित होतो. ‘पिकल्या केसाचा सल्ला घ्या’ अशी ग्रामजीवनात एक म्हण पडलेली आहे ती उगीच नव्हे.

बाई मातांच्या माणसाचं । बोलणं हाये दिमाकाचं
बांधलं पुठडं तंबाखाचं ॥ ७४७ ॥

ओवी क्र. ७४८ मध्ये रामाच्या शिष्याचे नाव सूचित होते. त्याचा महाल बत्तीस खांबाचा (खूप मोठा) आहे. शिष्याचे नाव काय? हा उलगडा होत नाही. लोकपरंपरेत श्रीरामाच्या शिष्यपरंपरेचा इतिहास ऐकण्यात आलेला नाही. लोकपरंपरेत त्याच्या शिष्याचे नाव माहित असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. (येशीत — वेशीत)

येशीतं बंगला । बत्तीसं खांबाचा
शिष्यं नांदते रामाचा ॥ ७४८ ॥

पुढील ओवी ही विनोदाने म्हटली जाणारी एक ओवी आहे. घरात काम नसणाऱ्या स्त्रिया एखादीच्या अंगणात बसून एकमेकीच्या चुगल्या करतात. त्यांचे बोलणे कोणीही लक्षात घेत नाही. शहरात आणि खेड्यातही असे चित्र

पाहायला मिळते. कुटन्या या शब्दाचा अर्थ दुसराही असू शकते. वाचक आपल्या मताने अर्थ लावू शकतो.

कुटन्या कुटन्या । बसल्या आंगणी
मिरगाचं पाणी । गेल्या कुटन्या वाहुनी ॥ ७४९ ॥

(कुटन्या — चुगल्या करणाऱ्या, रिकामटेकड्या. मिरूग — मृग नक्षत्र.)
ओवी क्र. ७५० मध्ये प्रत्यक्ष विड्युलच रुक्मिणीला ज्वारीची पाले आणायला शेतात जाऊ असे म्हणतात. भक्त लैकिक पातळीवरून आपल्या विड्युल व रुखमाईला पाहतात. (जोंधळ्याची पाले — जोंधळ्याचा बारीक धांडा ज्याला कणीस आलेले नसते.) पुढील ओवी पाहा —

घेतला ईरा दोरा । चालं रुक्मिणी गवताले
पंदरीच्या भोवतालं । हाये जोंधळ्याची पाले ॥ ७५० ॥

पुढे एक ओवीगीत आहे. पण ते पूर्णपणे कोणत्याही स्त्रीजवळ नाही. जे आहे ते तुटक स्वरुपात आहे. ते या पुस्तकात दुसऱ्या एका ठिकाणी दिलेले आहे. (नंदं — नणंद)

जोगड्याच्या घरी जाता । बोलणं माही नंदं
सासऱ्यानं केली दानं । जातो जोगड्याच्या संगं ॥ ७५१ ॥

पुढे आलेले पुण्याच्या पेठेचे हे वर्णन श्रीमंतीचे व ऐश्वर्ययुक्त आहे. ज्या बाजारपेठेत पाण्यासारखा पैसा आहे. ती खरी पुण्याची पेठ आहे, असे समजावे. लोकजीवनातील चालीरीती आणि दररोजच्या घटना लोकसाहित्यात येतात

भरल्या बाजारातं । पयसा पासरी सारखा
पेठं पुण्याची ओळखा ॥ ७५२ ॥

(पयसा — पैसा. पासरी — पाणी, खूप पैसा.)
सकाळी कावळा घराच्या आढळ्यावर बसून ओरडत असेल, तर पाहुणे घरी येत असल्याचा संकेत समजतात. आणि त्याने (कावळ्याने) धान्य नेले तर ते शुभशकून मानतात. ओवी क्र. ७५३ ते ओवी क्र. ७५६ पर्यंत हे एक

ओवीगीत आहे. या ओवीगीतात कावळ्याने चोचीत नेलेल्या धान्यात बदल आहे. त्याचप्रमाणे नात्यातील माणसातील बदल आहे.

कावळा कोकेश्वरं । त्याने चाचुतं नेले गहू
पराया देशात आहे माझे भाऊ ॥ ७५३ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेले गहू
दूरं देशातं माझा भाऊ ॥ ७५४ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेते दाळ
दूरं देशातं माझा बाळं ॥ ७५५ ॥

कावळा कोकेश्वरं । चाचुतं नेते दाने
परं मुलखातं माझे मामे ॥ ७५६ ॥

पुढील ओवी पाहा. या ओवीतून असा कोणताही गहन अर्थ निघत नाही. अतिशय हौस असलेल्या स्त्रिच्या आवडीनिवडी तिच्या मावशीले माहित आहे. त्या हौसी स्त्रिच्या साध्या कमरपट्यात साठ घांगच्या बांधलेल्या आहेत. (अंबरसा या शब्दाचा अर्थ प्रदेशानुसार बदलू शकतो.)

हावशीचं लेणं । मावशीले पुसा
सोन्याचा अबंरसा । त्याले घांगच्या तीनईसा ॥ ७५७ ॥

(हावसी — हौसी, उत्साही, हौस असलेली. पुसा — विचार. अंबरसा — कमरेचा पट्टा. तीन इसा — साठ)

निपुत्रिक बाईने दुसऱ्याच्या लहान मुलाला मारले की, तिला वांझोटी म्हणून तिचा राग करतात. मुलबाळ नसलेल्या स्त्रिची तुलना निंबू नसलेल्या निंबोणीच्या झाडासी केलेली आहे. निंबाच्या झाडाला सदैव निंबू लागतात. निंबाशिवाय ते झाड राहू शकत नाही. (म्हणून लोकजीवनात लेकुरवाळ्या बाईची तुलना निंबुनीच्या झाडासी केली जाते.)

माळ्याच्या माळ्यातं । निंबू नाही निंबुनीले
मारीली चापटं । माया नाही वांझोटिले ॥ ७५८ ॥

घरी आलेल्या पाहुण्याला पाहुण्याचार करण्याची भारतीय लोकांची पद्धत फार जुनी आहे. गरीब घर असले तरीही ते आपल्या परीने पाहुण्यांचे स्वागत स्त्रियांची गाथा /१७३

करतात. ‘शिळी भाकरं कसुंडी’ या ओळीतून गरीब परिस्थितीचे दर्शन घडते, पण उत्तम बासुंडीचा पाहुणचारही दिसतो.

माह्या घरी पाहुणचारं । शिळी भाकरं कसुंडी
केली उत्तमं बासुंडी ॥ ७५९ ॥

पुढील ओवीतून फारच सूचक अर्थ दिलेला आहे. दारावरून पोषट जाणे हे शुभ लक्षण आहे. त्यातच ती म्हणते की, त्याच रंगाची साडी माझ्याजवळ आहे, किंवा मला तशाच रंगाची साडी पाहिजे. पोषटाचा रंग हिरवा. हिरव्या रंगाची साडी हे सौभाग्याचे लक्षण समजल्या जाते.

माझ्या ग दारावूनं । राघोचे कळपं गेले
तशा रंगाची साडी मले ॥ ७६० ॥

पूर्वीच्या काळी घोड्यावरून सवारी (स्वारी) म्हणजे श्रीमंतीचे लक्षण होते. समाजात त्याला प्रतिष्ठा व मान होता. दारात लवंगा विलायची पडणे म्हणजे फायदा होणे होय. (इरं – दिवस.)

माझ्या ग दारावूनं । कोणाचा घोडा गेला
लवंगं डोड्याचा सडा झाला । मला येचता ईरं गेला ॥ ७६१ ॥

ओवी क्र. ७६२ व ७६३ या दोन ओव्यामधून बाई स्वतःचा परिचय करून देत आहे. ज्या बाईच्या हातात दोन दोन बांगड्या आहे, ती कोण आहे. तेव्हा मी महाजनाची सून आहे, असे ती सांगते. माझी वाट अडवू नको, असे म्हणणारी ही स्त्री. आपण महाजनाच्या घरची सून आहो, असे सांगते. म्हणजे एकप्रकारे नावावरूनच घराण्याची प्रतिष्ठा दिसून येते. किंवा तिला घराण्याबद्दल सांगायचे आहे.

हातातं बांगड्या दोनं दोनं
मी होये महाजनाची सूनं ॥ ७६२ ॥

जाऊ दे माह्या म्हशी गाई
मी होये महाजनाची बाई ॥ ७६३ ॥

ज्या बाईच्या घरी तिचा पती अडीच किलो सुपारी नेत असतो, ती किती भारयवान आणि श्रीमंत असेल. कोणत्या स्त्रिचा हा पती असावा. पुढील

ओवीतून स्त्रिच्या श्रीमंतीची व तिच्या भाग्याची कल्पना येते. ग्रामीण भागातील लोकं खिशात सुपारी ठेवतात. येणाऱ्या जाणाऱ्या ओळखीच्या माणसांना ती देऊन, व कधी घेऊन आपला स्नेह व प्रेम व्यक्त करतात. खिशात सुपारी लाल होणे म्हणजे दोघांची प्रेमभेट झाल्याचे सूचक आहे. ओवी क्र. ७६४ ते ७६७ पर्यंत हे एक लोकगीत आहे.

बाई चिक्कणं सुपारी । आणं धड्याचं वजनं
कोण्या नारीचा साजनं ॥ ७६४ ॥

आणं चिक्कणं सुपारी । धडाई धडा नेते
कोण्या नारीले पुरविते ॥ ७६५ ॥

चिक्कणं सुपारी । खिशातं दाटयली
राणी रस्त्यानं भेटयली ॥ ७६६ ॥

चिक्कनं सुपारी । खिशातं झाली लालं
राणी रस्त्यानं गेली कालं ॥ ७६७ ॥

(एक धडा — अडीच किलो.)

ग्रामीण जीवनाचे वर्णन करणारी ही पुढील ओवी पाहा. आपल्याला अनेक नातेवाईक आहे, आणि आपण त्यांचे सर्व काही करतो. आपल्यासारखे त्यांचे मानसन्मान कोणीही करणार नाही, असे ती शेजारणीला सांगते. आकाशात फिरणारी घार जसी वारंवार आपल्या पिलाजवळ येते. तसेच तिला वारंवार सगळ्यांचे करावे लागते. आपल्या एवढा मायाजाल दुसऱ्या कोणत्या स्त्रिला असेल काय? असे ती शेजारणीला विचारते.

माह्या ईतला मायाजालं । कोणं करीलं शेजी नारं
आकाशी फिरे घारं । झापा टाकनं वरचेवरं ॥ ७६८ ॥

माह्या ईतला मायाजालं । कोणं करेलं मावशी
बिना पाण्याची तुळशी । वाळूनं गेली कशी ॥ ७६९ ॥

(इतला — इतका. मायाजाल — मायेची माणसे.)

विवाह आणि मैत्री बरोबरीच्या लोकांसोबत करावी, असे म्हटले जाते. गरीबाची मुलगी सुंदर व गुणी असली म्हणजे तिला श्रीमंताच्या घरची मागणी येते. पुढे

विवाह झाल्यावर मात्र गरीब आईवडिलांना तिच्या घरी जाणे येणे परवडणारे नसते. कारण येण्याजाण्यावरच फार पैसा खर्च होतो. समाजजीवनाचा अनुभवच पुढील ओवीतून व्यक्त होतो.

गरीबाची लेकं । दिली मोठ्या लोका
येण्या जाण्याले पैसा लागे मोठा ॥ ७७० ॥

लोकजीवनातील काही रुढी व परंपरांचे पालन समाज करताना दिसतो. या ओवीत परंपरेने चालत आलेलाच अर्थ दिलेला आहे. संध्याकाळ झाल्यावर दिवा लावून पाणी प्यावे, असा एक समज लोकपरंपरेत आहे. आजही भारतीय लोकजीवनात संध्याकाळी घरात, व तुळशीपुढे दिवा लावतात. दिवा लागल्यावरोबर (संध्याकाळी) दिव्याला नमस्कार करण्याची प्रथा आजही भारतीय समाजात दिसून येते. परंपरेने चालत आलेले संकेत लोकजीवनात टिकवून ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केल्या जातो.

दिवसं बुडाला । दिवसाला मानं देजा
दिवा लावूनं पाणी पेजा ॥ ७७१ ॥

कोणीतरी हसन्या चेहन्याचा माणूस रस्त्याने चालला आहे, पण तो आपल्या चेहन्याला झाकून चालला आहे. एका अनोळखी माणसाचे हे वर्णन आहे. तर रस्त्याने जाताना शांतपणे चालत जावे, उगीच आंब्याच्या झाडाला दगड मारू नको, असे आई आपल्या मुलाला सांगते.

वाटनं चालला । हासतं त्याचा वानं
पदरं मुखाले लावूनं ॥ ७७२ ॥

वाटनं चालला । उगामुगा जायं
अंगाशी आंबा आहे । गोटा मारूनं करतं कायं ॥ ७७३ ॥

(वानं – चेहरा. उगामुगा – गुपचाप, चुपचाप.)

लोकजीवनातील लहान लहान गोष्टींचे वर्णनही लोकगीतात येतात. रस्त्याने चालणाऱ्या गुजराथी ब्राह्मणाचा उल्लेख, आणि त्याच्या हातातील कागद, हे त्याचे ज्ञान सांगणारे आहे. पुढील ओव्या पाहा –

वाटनं चालले । गुजराथी बामणं
हाती पुस्तकाचे पानं ॥ ७७४ ॥

संसारातील अनेक प्रसंग स्त्रिया जतन करून ठेवतात. जात्यावर बसल्यानंतर त्या प्रसंगांची गीतात निर्मिती होते. वडिलांनी मुलीचा विवाह डोंगरी भागात केलेला आहे. त्यामुळे भाऊ बहिणीकडे येताना जर संध्याकाळ झाली, तर कंदील लावून त्यांना जावे लागल्याचे पुढील ओवी सांगते. सासर जर फार लांब असेल, तर आईवडिलांची व माहेरच्या माणसांची भेट लवकर होत नाही, अशी खंत मुलगी बोलून दाखविते. मुलींना आईवडिलांचा फार जिव्हाळा असतो. त्यामुळे त्यांना दूर दिलेले आवडत नव्हते. (आता मात्र काळ बदलला आहे.)

आई बापानं दिल्या लेकी । बरडं पाहू पाहू
आपले आले भाऊ । कंदीलं लावू लावू ॥ ७७५ ॥

आई बापानं दिल्या लेकी । बल्लारशाच्या काठी
नाही होतं भेटी ॥ ७७६ ॥

(बरड — माळजमीन, डोंगरमाथ्याची जमीन. बल्लारशाच्या काठी — बल्लारशा शहराच्या जवळपास, खूप दूर. बल्लारशा हे महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील एक प्रसिद्ध व प्राचीन शहर आहे.)

ग्रामीण लोकजीवनाचे चित्र पुढील ओवीतून दिसते. आईचे अनुकरण मुलगी करत आहे. आई बांगड्या भरते म्हणून मुलगीही बांगड्याचा हट्ट धरते. त्यामुळे आई कसाराला बांगड्याचा भाव विचारते. ओवी क्र. ७७९ मध्ये इतर मुलीबरोबर खेळत असलेल्या भाचीला बांगड्या भरण्यासाठी बोलावल्याचे वर्णन आलेले आहे. (येथे भावाची मुलगी किंवा नणंदेची मुलगी म्हणजे भाची, असा अर्थ घ्यावा.) ग्रामीण समाजातील व्यवहाराचे चित्र ओवी क्र. ७७७ ते ओवी क्र. ७७९ पर्यंतच्या ओव्यात आलेले आहे.

कसार माह्या दादा । बांगडीचा मोलं सांगं
मैना लागली माह्या मांगं ॥ ७७७ ॥

कसारं माह्या दादा । बिल्लोरं भरं मले
बंदा रुपया देतो तुले ॥ ७७८ ॥

कसारणी बाई । बांगडी बोलावली
भासी खेळता बलावली ॥ ७७९ ॥

(कसार — खेड्यात बायकांना बांगड्या भरणारा माणूस. मोलं — भाव. मैना—
मुळगी. बिल्लोर — बांगड्या)

लोकजीवनातील स्त्री लहान लहान गोष्टीलाही आपल्या काव्याचा
विषय बनवते. पण ते काव्य मात्र अर्थपूर्ण असते. फार सुंदर कल्पना त्यात
ग्रथित केलेल्या असतात. घरावरून पोपटाचे उडणे ही काही नवीन गोष्ट नाही.
पण रंगीत हा शब्द आणि त्या रंगाची चोळी आपल्याला असावी, ही कल्पना
सुंदर आहे. पोपटाचा रंग हिरवा व चोच लाल. हिरवा व लाल रंग स्त्रियांना
आवडतो. चोळीच्या कापडाचा रंग हिरवा व काठ लाल, हे रंगाचे सौंदर्य तिळा
सांगायचे आहे.

माझ्या ग दारावून । रंगीतं राघो गेले
त्याचे रंगी चोळी मले ॥ ७८० ॥

(राघो — पोपट. चोळी — ब्लावूज, झांपर. पूर्वी नऊवारी लुगडे नेसणाऱ्या
स्त्रिया चोळी घालायच्या.)

४३. राजाई मध्ये राजं । भरताराचं भारी (पतीबद्धलच्या ओव्या)

भारतीय स्त्री पतीला फार महत्त्व देते. पती हा सात जन्माचा सोबती आहे, तो
परमेश्वर आहे, तो सर्व काही आहे, अशी समजूत भारतीय स्त्रियांची झालेली
आहे. त्याच्या जिवंत असण्यातच आपले सौभाग्य आहे, अशी तिची समजूत
असल्यामुळे किंवा तिच्यावर तसे संस्कार केल्यामुळे, ती परंपरेने पतीची सेवा
करत आलेली आहे. तिच्या मनात पतीबद्धलचा श्रद्धाभाव आजही कायम
आहे.

पुढील ओव्या पाहा. ओवी क्र. ७८१ ते ओवी क्र. ७८५ पर्यंत हे एक
ओवीगीत आहे. या ओवीगीतात ती म्हणते की, सगळ्या राज्यामध्ये पतीचे
राज्य फार चांगले आणि महत्त्वाचे असते. आपल्या पतीच्या राज्यात
आपल्याला हव्या असलेल्या सर्व वस्तू मिळू शकतात. आपल्या इच्छा पूर्ण

होऊ शकतात, असा तिचा अनुभव असतो. ‘कुंकवाची बोट’ म्हणजे सौभाग्याचे लक्षण आहे, आणि हेच तिच्यासाठी सर्वात मोठे राज्य आहे. म्हणून ती म्हणते –

राजाई मध्ये राजं । भरताराचं मोठं
लेली कुंकवाची बोटं ॥ ७८१ ॥

राजाई मध्ये राजं । भरताराचं भारी
लेली कुंकवाची चिरी ॥ ७८२ ॥

(राज – राज्य. भरतार – भ्रतार, पती.)

पतीबद्दलच्या भावभावानाने ओथंबलेल्या ह्या ओव्या आहे. पुढील ओव्या पाहा:— पतीच्या राज्यात आबादी आबाद आहे. म्हणजेच संसारात पती कारभारी आहे, व पती आनंदात आहे. दुसऱ्या ओळीचा अर्थ मात्र वेगळा घ्यावा लागतो. ‘फूलं उगवलं नाही’ याचा अर्थ अजून ती लेकुरवाळी झालेली नाही. पण आयाबायांना सांगण्याइतपत मात्र ती पतीच्या संसारात सुखी आहे. पतीविषयीच्या अशा आशयाच्या ओव्या एकठ्या दिसत असल्या तरी त्यांची एक गुंफण असते, व ते एक ओवीगीत असते. ओवी क्र. ७८१ ते ७८५ पर्यंत पाहा. हे एक ओवीगीत आहे.

भरताराचं राजं । सांगीनं आईबाई
राजनाखाली जाई । फूलं उगवलं नाही ॥ ७८३ ॥

सगळ्या राज्यात स्त्रिला काही आवडत असेल तर आपल्या पतीचे राज्य. आपल्या पतीच्या राज्यातच आपण सगळ्या हौस पूर्ण करू शकतो, असे तिला वाटते. जरीचं पातळ नेसून पतीच्या राज्यातच मिरवता येते. म्हणजे जोपर्यंत पती तोपर्यंत सगळे काही तिच्या मनासारखे होते. ‘गळा सोन्याने पिवळा’ म्हणजेच तिला सोन्याच्या दागिन्यांची काहीही कमी नाही. वडिलांच्या घरी साधे साधे कपडेही मिळत नव्हते. पण पतीच्या काळात मात्र तिला कपड्यांची वानवा नाही. पण हे सर्व ती आपल्या पतीच्या राज्यात भोगत आहे. आपल्या पतीबद्दलचा आदर, प्रेम, जिज्ञाळा त्यांच्या अंतःकरणातून व्यक्त होतो. पुढील ओव्या साहित्यिक गुणांनी परिपूर्ण आहे. स्त्रियांनी आपल्या मनातील भाव सूचक अर्थने सांगीतला आहे.

राजामंधी राजं । राजं भरताराचं होयं
जरीचं पातळं नेसली पायघोळं ॥ ७८४ ॥

मायबापाच्या घरी । नाही सापडे पवरा
भरताराच्या राजी गळा सोन्याने पिवळा ॥ ७८५ ॥

मायबापाच्या राजी । नाही सापडे परकरं
भरताराच्या राजी चिन्या सोडल्या पायघोळं ॥ ७८६ ॥

(पवरा — पोवळे. राजी — राज्यात.)

स्त्रिया आपल्या पतीच्या प्रेमाची थोरवीही मोठ्या आत्मियतेने वर्णन करतात.
आपला पती आपल्यावर किंती प्रेम करतो याचे मोठे रसभरीत वर्णन शुंगारिक
ओव्यातून दिसून येते. आपल्याला उन्हातान्हात कधी कामाला जावे लागले
नाही. त्यांनी (पतीने) अगदी फुलासारखे, तळहाताच्या फोडासारखे आपल्याला
वागविले, अशीभावना ती व्यक्त करते. पाहा —

मायबापाचं राजं । खोबन्याचं खाजं
भरताराचं राजं । सावली गहरेबाजं ॥ ७८७ ॥

कायं सांगू बाई । भरताराचे गुणं
हाताची सावली । नाही लागू देली ऊनं ॥ ७८८ ॥

(राज — राज्य, खाजं — खाऊ, भातकं. भरतार — पती.)

‘माहेर’ म्हणजे प्रत्येक भारतीय स्त्रियांचे विसाव्याचे हक्काचे ठिकाण. आपल्या
माहेराबद्दल बोलत असताना त्या संगून जातात. आपल्या भावाचे, वडिलाचे
त्या मोठ्या कौतुकाने वर्णन करतात. हे सांगत असतानाही आपल्या पतीला
‘तुम्ही कवलाची बांधा माडी’ असे प्रोत्साहनही देतात.

कायं सांगू शेजीबाई । माह्या माहेराचा आंबा
तुम्हा म्हणतो पतीराजा । माडी कवलाची बांधा ॥ ७८९ ॥

‘स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी’ अशी माऊलीची थोरवी भारतीय
संस्कृत वाडमयात व लोकवाडमयातही संगितलेली आहे. माऊली जसी
आपल्या तानुल्याचे सर्व काही करते, त्याचप्रमाणे पत्नी पतीचे सर्व काही
लहान मुलासारखे करते. त्याच्या आंघोळीच्या पाण्यापासून तो झोपेपर्यंत ती

त्याची मदत करत असते. त्याच्या सुखदुःखात ती चंद्रसूर्यप्रिमाणे खंबीरपणे पाठीशी उभी राहाते. पती हा साता जन्माचा सोबती आहे, पती हाच परमेश्वर आहे, तो सर्व काही आहे, अशी समजूत भारतीय स्त्रियांची आहे. म्हणूनच त्याच्या जिवंत असण्यातच आपले सौभाग्य आहे, असी समजूत असल्यामुळे ती पतीची परंपरेने सेवा करत आलेली आहे. आपल्या पतीची इमाने इतवारे सेवा करणारी, पाय धुळन देणारी स्त्री आजही भारतात आहे.

भरताराची सेवा । माह्यानं नाही झाली
दासी ठेवली हाताखाली ॥ ७९० ॥

भरताराची सेवा । कोणं करते मावली
आंघोळीले पाणी । चंद्रसूर्व्याची सावली ॥ ७९१ ॥

भरताराची सेवा । करीनं इमानानं
पायं पुसीनं रुमालानं ॥ ७९२ ॥

सौभाग्यवती जात्यावर दळण दळताना आपले अंतःकरण मोकळे करते. ती म्हणते, मृत्युनंतरही देवाच्या घरी पतीने जे सुख आपल्याला दिले, त्याबदल आपण देवाला सांगू. पतीकडून मिळालेल्या सुखाने आनंदीत झालेली ही स्त्री आहे. पतीने तिला जे सुख दिले त्याबदल ती सगळीकडे सांगत आहे. 'कुंकवाचे डाबले', 'कुंकवाची पुडी' या शब्दातून आपले सौभाग्य अखंड राहावे ही तिची इच्छा व्यक्त होते. पुढील ओव्या पाहा —

भरताराचं सुखं । सुखं सांगतो देवाघरी
कुंकवाच्या डाबल्याले । कोनाडे नानापरी ॥ ७९३ ॥

भरताराचं सुखं । सांगीनं बेदरी
कुंकवाची पुडी । नित शेल्याच्या पदरी ॥ ७९४ ॥

(बेदरी — इकडे तिकडे.)

स्त्रियांना आपल्या पतीबदलचा गर्व असते. त्याच्या पाठीमागे आपण सुरक्षित आहो, असे त्यांना वाटते. म्हणजेच तो आपला संरक्षणकर्ता आहे, अशी त्यांची समजूत असते. आपल्या पतीचे कौतुक करत असताना ती शेजारणीच्या पतीला मात्र कमी लेखत असते. स्वतःच्या पतीबदलचा आदर व

मोठेणा, तसेच दुसऱ्या स्त्रिच्या पतीबदल म्हणजेच परपुरुषाबदल तिरस्कार त्यांच्या ओव्यातून व्यक्त होताना दिसतो. आपला पती म्हणजे निंबुनीचा खांदा व दुसरीचा पती म्हणजे आंगणातला पुंजा. स्वतःच्या पतीबदलचा जेवढा आदर तेवढाच परपुरुषाबदलचा तिरस्कार स्त्रियांच्या मनात असतो.

शेजीचा भरतारं । माह्या आंगणाचा पुंजा
आपला भरतारं । आहे निंबुनीचा खांदा ॥ ७९५ ॥

शेजीचा भरतारं । माह्या आंगणाचा केरं
आमचे भरतारं । कोण्या निंबुनीचं फळं ॥ ७९६ ॥

शेजीचा भरतारं । माह्या आंगणाचा गोटा
आपला भरतारं । आहे जरीचा दुपट्टा ॥ ७९७ ॥

स्त्रियांच्या ओवीगीतातून भारतीय संस्कृतीच्या अनेक खुणा डोकावताना दिसतात. ग्रामीण भारतातील स्त्रिया परपुरुषाशी बोलणे म्हणजे सभ्यतेला सोडून वागणे आहे, असे समजतात. आपल्या पतीशिवाय परपुरुष म्हणजे ती पाप समजते. परपुरुष कितीही श्रीमंत असला तरी शेवटी आपल्या पतीची आठवणच महत्त्वाची, असा ती आदर्श घालून देते. येथे पावित्र्य, मांगल्य, सदाचार, नैतिकता अशा सगळ्या आदर्शांचा मूर्तीमंत शाहाणपणा त्यांच्या ओवीगीतातून नजरेत भरतो.

शेजीच्या भरतारासी । बोलाची कोणती गोडी
आपल्या भरताराची । हातरावी शालजोडी ॥ ७९८ ॥

शेजीचा भरतारं । माह्या दरवाज्याचा गोटा
आपल्या भरताराले । उभी ठेवीनं गावी जाता ॥ ७९९ ॥

भारतीय संस्कृतीमध्ये अशा अनेक गोष्टी प्रचलीत होत्या व आहेत. पूर्वी ग्रामजीवनात नवीन विवाह झालेल्या पतीपत्नीनी घरातील थोरामोठ्यांच्या देखत आपसात बोलू नये, असा अलिखित संकेत होता. तेळ्हा पतीला पाहिजे असलेली वस्तू तो खूण करून सांगत होता, व तिला ते समजत होते. अशा स्वरूपाचे मोठे सुंदर वर्णन ओवीगीतातून येते. ओवीगीतातून दिसणारे अनुभव

साधे असले, तरी त्याला भारतीय संस्कृतीचा व एकदं लोकजीवनाचा सुवास येतो.

पतीशिवाय पत्नीचे व पत्नीशिवाय पतीचे कधीच चालायचे नाही. पतीपत्नी ही रथाची दोन चाके आहेत. घरी आल्याबरोबर पत्नी कोठे आहे, असे पती विचारतो. कारण त्याला तहान लागलेली आहे. कारण तसे लहानसेच. स्वतःही तो पाणी घेऊ शकला असता. पण पतीपत्नीच्या सहजीवनाचा आनंद काही वेगळाच असतो. म्हणून तो पत्नीला इसानाला पाणी मागतो. पतीपत्नीच्या हळ्या प्रेमाच्या रसभरीत ओव्या आहेत. पाहा ओवी क्र. ८०० ते ८०३.

भरतारं मारे हाका । शेजीच्या नावाहूनं
मनमोहना घरी येणं । झारी भरूनं पाणी देनं ॥ ८०० ॥

भरतारं म्हणे । कुठं गेली घरवाली
हातातं तंबू झारी । पाणी पाजं मैना नारी ॥ ८०१ ॥

इसानलं पाणी । गंगाराले मोती
हावशी माहे पती । इसानं मांगे हाती ॥ ८०२ ॥

काळ्या चोळीवरं । कशिंदा राळीचा
कंथ हवशा नारीचा ॥ ८०३ ॥

(झारी — कापडी पाण्याची पिशवी, ज्यात पाणी थंडं राहाते. इसानलं — थंडं. गंगार — लोखंडाचे एक पसरट उभाट भांडे. ज्याचा उपयोग ग्रामीण भागात आंघोळीसाठी करतात. कशिदा — नक्षी. राळीचा — सोन्याचांदीचा. कंथ — पती. हवशा — हौशी, उत्साही, गंमती)

ओवी क्र. ८०४ ते ८०९ पर्यंतचे हे एक पुढील ओवीगीत पाहा. स्त्रियांची मनातून कोणतीही इच्छा असली, तरी पती पूर्ण करतेच असे नाही. तो मोळ्या प्रयत्नाने, प्रेमाणे, हसून तिची इच्छा मोडून टाकतो. हे सर्व तो डोळ्याच्या खुणांनी सांगतो. तिची इच्छा पूर्ण करीत नाही, मोडून टाकतो. पण हे सर्व हसून, खेळून करत असल्यामुळे पत्नीला त्याचे वाईंट वाटत नाही. परंतु मनात मात्र रुखरुख आहे, हे तिने पुढील ओवीतून मोळ्या खुबीने सांगितले आहे. ती म्हणते —

भरताराची खुणं । डोळ्याच्या पासूनं
मनं मोडते हासूनं ॥ ८०४ ॥

काही गोष्टी थोरामोठ्यांच्या देखत सांगायच्या नाहीत, अशी परंपरा होती. पतीने पत्नीसोबत आईवडील असताना फार बोलू नये, अशीही प्रथा आपल्या देशात होतीच. पतीला सुपारी पाहिजे, पण तो तिला मागू शकत नाही. तो डोळ्याने तिला इशारा करतो. हा साधा अनुभव असला, तरी भारतीय संस्कृतीची एक किनार त्याच्यातूनही दिसून येते.

भरताराची खूणं । डोळ्याच्या आडूनं
मांगे सुपारी फोडूनं ॥ ८०५ ॥

भरताराची खूणं । डोळ्याच्या पापण्या
मनं मोडणी पुतण्या ॥ ८०६ ॥

भरताराची खूणं । मुऱ्याच्या आडूनं
मांगे सुपारी फोडूनं ॥ ८०७ ॥

(‘मुऱ्याच्या’ या शब्दाचा अर्थ म्हणजे लाकडाचा खांब असा होतो. जुन्या काळातील घराचा पहिला मजला असा लाकडाच्या खांबावरच उभा असायचा. याल मुंडे व मयाली असे म्हणत). पतीने पत्नीला डोळ्याच्या खुणेने काहीतरी सांगितले, परंतु त्याचे सांगणे तिला कळलेच नाही. आपल्याला पतीची खूण समजली नाही, म्हणून तिला वाईट वाटते. पत्नीच्या मनातील दुःख व हूरहूर पुढील ओव्यातून व्यक्त होते. ज्याच्यासोबत तिचा संसार सुरु असते. त्याच्या सगळ्या खाणाखुणा तिला माहित असतात. पतीला केव्हा, कसे, व काय हवे या सगळ्या गोष्टिची तिला जाणीव असते. म्हणूनच पतीला भूक लागल्यावर ती ताट वाढून ठेवते, व पाण्याने भरलेली झारी नेण्यासाठी तयार ठेवते. (झारी – पाणी साठवण्याची कापडाची पिशवी.)

भरताराची खूणं । मला ओळखू नाही आली
उभी वसरीच्या खाली ॥ ८०८ ॥

भरताराची खूणं । नारीले मालूमं
इस्तारलं ताटं । झारी ठेवली भरूनं ॥ ८०९ ॥

पतीच्या अगोदर आपल्याला मरण यावे ही भारतीय स्त्रियांची इच्छा असते. आपल्या प्रेताला माती द्यावी का अग्नी, अशी इच्छाही अनेक स्त्रियांनी बोलून दाखविलेली आहे. आपल्याला रस्त्याच्या बाजूलाच माती द्यावी. म्हणजे येताजाता आपली आठवण होईल, अशाही आपल्या भावना ती बोलून जाते. मृत्युनंतरही आपली आठवण कोणीतरी काढावी, ही केवढी मोठी गोष्ट ती बोलून दाखविते. पतीच्या मांडीवर आपला जीव जावा, मृत्यु येताना पती जवळ असावा, अशी तिची अपेक्षा असते. मृत्युनंतर पतीने आपल्या शेत्याने तिचा चेहरा झाकावा. असे होणे म्हणजे भाग्य, असे ती समजते. अशा प्रकारच्या ओव्या ऐकताना डोळ्यातून अश्रु न आले तर नवलच. सान्या अंतःकरणातून एकत्र आलेल्या भावना ती ओवीगीतातून व्यक्त करते. पुढील ओव्या पाहा —

माझा जीवं गेला । भरताराच्या मांडीवरी
कोरा शेला तोंडावरी ॥ ८१० ॥

माझा जीवं गेला । भरतारा भाग्यवंता
इतल्यानं झालं आता । सरणं रचता सांगा कथा ॥ ८११ ॥

माझा जीवं गेला । माती देजा वाटेवरं
येता जाता आठवणं ॥ ८१२ ॥

प्रत्येक धर्मामध्ये प्रेताची सद्गती कशी लावायची, याचे नियम ठरलेले आहे. काही धर्मात प्रेताला अग्नी देतात, तर काही धर्मात प्रेत मातीत पुरतात. जातीपरत्वेही हच्या रुढी बदलत असतात. आपला दफनविधी कोठे करावा, हेही काही स्त्रियांनी सांगून ठेवलेले आहे. मृत्युनंतर आपल्याला मोहाच्या झाडाखाली दफन करावे असे एक स्त्री सांगत आहे. (मोहाचे झाड हे कदाचित तिच्या शेतातले असावे.)

गोरीचा जीवं गेला । माती देजा मोहातं
वाघीनं गर्जते गावातं ॥ ८१३ ॥

लोकजीवनातील अनुभव स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येतात. भोस्याच्या झाडाकडे (शमी वृक्ष) बाराही महिने कोणी लक्ष देत नाही, आणि त्याचे नावही काढत नाही. सुतक असल्यागत त्या वृक्षाची अवस्था. परंतु दसन्याच्या दिवशी मात्र

त्याचे फार महत्त्व असते. त्या वृक्षाचे पत्र सोने समजून एकमेकांना देऊन दसन्याच्या शुभेच्छा दिल्या जातात. पाहा —

बारा महिने सुतुकं । भोशाच्या झाडाले
दसन्याच्या दिसी । सोनं चढवलं भरताराले ॥ ८१४ ॥

पतीवर प्रेम करणारी पत्नी असली, म्हणजे तिला थोडासाही पतीचा विरह सहन होत नाही. पतीवाचून ती थोडेही दिवस वेगळी राहू शकत नाही. अशा नाजुक प्रेमबंधाच्या अनेक ओव्या आढळतात. पती उन्हाळ्याच्या दिवसात बाहेरगावी गेले; पण छत्री नेली नाही म्हणून हूरहूर करणारी स्त्री आपल्याला ओवीगीतातून दिसते. पती बाहेरगावी गेल्यावर पत्नीच्या मनात काय विचार आले, आणि तो घरात नसल्यावर पत्नीला घरात काय बदल जाणवला, याचे वर्णन ओवी क्र. ८१५ ते ओवी क्र. ८२८ मध्ये आले आहे. पुढील ओव्यातून याची कल्पना येईल. पाहा —

गावाला गेले बाई । अजूनं नाही पत्ता
हारं गुंफला येता जाता ॥ ८१५ ॥

गावाला गेले बाई । गमतं नाही मले
शालं ठेवजा पांघराले ॥ ८१६ ॥

गावाले गेले बाई । अद्यापं नाही आले
बाई गावाची यादं मले ॥ ८१७ ॥

स्त्रीमनाच्या नाजूक व सूक्ष्म भावछटा ओवीगीतातून दिसून येतात. पतीपासून दूर राहू शकत नाही म्हणून ती पतीला आपल्या डोक्यावर हात ठेऊन वचन मागते की, आजच गावाला जा आणि परत या. संसारातील सहजीवनाचा आनंद कसा असतो, हे पुढील ओवीतून दिसते.

गावाले गेले बाई । आजं जाजा आणं येजा
शिरी वचनं मले देजा ॥ ८१८ ॥

पती गावाला गेले असता तिच्या मनात काही शंका निर्माण झाल्या. नवे कोरे धोतर एकाएकी जुने झाले. तिला हा एक अपशकून वाटतो. तिच्या मनात

कुठेतरी भिती निर्माण झाली आहे. लोकजीवनातील काही संकेत स्त्रियांच्या ओवीगीतातून दिसून येतात.

गावाले गेले बाई । असयं कसं जाणं
नवं धोतरं झालं जुनं ॥ ८१९ ॥

गावाला गेले बाई । घडीच्या घटकातं
बागा वाजले नाटकातं ॥ ८२० ॥

गावाले गेले बाई । नाही गेले सांगूनं
हारं ठेवले टांगूनं ॥ ८२१ ॥

गावाला गेले बाई । नाही गेले पुसूनं
हारं ठेवले खोसूनं ॥ ८२२ ॥

गावाले गेले बाई । गेले ऐनं राती
जिलबी केली ताथी ॥ ८२३ ॥

गावाला गेले बाई । गेले ऐनं कालं
जिलबी केली लालं ॥ ८२४ ॥

गावाला गेले बाई । कोणाले टाकू पाणी
सुनी पडली आंगधुनी ॥ ८२५ ॥

गावाले गेले बाई । कोणाले करू ताटं
सुना पडला चौरंगपाटं ॥ ८२६ ॥

गावाले गेले बाई । कोणाले करू विडा
सुना पडला पानपुडा ॥ ८२७ ॥

गावाले गेले बाई । कोणाही कोणा सांगू
रसभरलं निंबू । कोण्या मालिनीले मांगू ॥ ८२८ ॥

स्त्रियांना आपल्या पतीबद्दलचा गर्व असतो. आपल्या पतीचे शरीर झळाळत असल्याचे ती सांगते. आपण त्याच्या सावलीमागे उभी आहे, असे म्हणते. म्हणजेच तो आपला संरक्षणकर्ता आहे, व त्याच्यापाठीमागे आपण निश्चित

आहो, हा भाव. पत्नीला आपल्या पतीच्या सान्याच गुणाचे व वस्तुचे कौतुक वाटते. आपल्या पतीची टोपी कशी चमकदार आहे, हे ती ओवीमधून व्यक्त करते. (टोपी ही महाराष्ट्रीयन लोकं वापरतात. या ओवीतून प्रादेशिक पोषाख परंपरेने कसा होता, याचेही दर्शन घडते. सांस्कृतिक ठेवा जतन करण्याचे काम या ओवीने केलेले आहे.)

झलकं झलकं । माह्या भरताराचं आंगं
उभी बाई सावलीच्या मांगं ॥ ८२९ ॥

झलकी झलकी । माह्या भरताराची टोपी
उभी बाई सावलीतं होती ॥ ८३० ॥

आपल्या पतीची सतत काळजी करणारी ही संसारी स्त्री आहे. उन्हाळ्याच्या दिवसात पती कचेरीत कामानिमित्त गेले आहे. परंतु उन्हाळा तापत आहे, आणि पती छत्री न्यायला विसरला आहे. केवढी मोठी काळजी ती पतीची करत आहे. पतीबद्लचा जिळ्हाळा व प्रेम पुढील ओवीतून व्यक्त होते.

उन्हाळ्याची ऊनं । तपते लाही लाही
कचेरी गेले बाई । हाती छत्री नेली नाही ॥ ८३१ ॥

पतीबद्लच्या अनेक मोहक छटा स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. पती रागावला, नाराज झाला, रूसला असेल, बोलत नाही व समजायला तयार नाही. तेव्हा ती त्याच्याजवळ त्याचे तान्हे बाळ उशासी ठेवते. मोठी माणसे रागावली तर त्यांचा राग लवकर जात नाही. पण लहान बाळाला पाहून मोठी माणसे सर्व काही विसरतात. पतीची अशा तन्हेने समजूत घालायची त्यांची पद्धत त्यांनी शोधून काढली. हे सगळे वर्णन आपल्याला ओवीगीतातून दिसते. प्रत्येक ओव्यांना भावनेचा व अनुभवाचा स्पर्श झालेला दिसतो.

भरतारं रूसले । कशानं समजावृ
उसंगी बाळं देऊ ॥ ८३२ ॥

भारतीय स्त्री पतीला परमेश्वर समजत असली, तरी तिला पाहिजे तेवढा सन्मान पुरुषांनी दिलेला नाही. स्त्रीवर अन्याय, अत्याचार, छळ, झाल्याची उदाहरणे काही कमी नाहीत. तिला छळणे हा आपला जणू काही जन्मसिद्ध हक्क आहे, असे समजून कित्येक शतकापासून पुरुष तिचा छळ करत

आलेला आहे. परंतु ती सर्व काही मुकाठ्याने सहन करत आलेली आहे. याचा अर्थ तिला भावना नाही असा होत नाही. पत्नीला छळणाऱ्या पतीची पुढच्या जन्मात दुर्दशा होते. ‘तो सर्प होतो’ अशा आशयाच्या कित्येक ओव्यातून त्यांनी आपल्या भावनांना वाट मोकळी करून दिलेली आहे. ती म्हणते –

अस्तुरी गांजवली । गांजवू नोको वेड्या
सर्प होसीनं पाणबुड्या । मंगं हिंडशी दुहीथड्या ॥ ८३३ ॥

(अस्तुरी – पत्नी, स्त्री. गांजवणे – छळणे, त्रास देणे. पाणबुड्या – पाण्यात राहणारा, सापाची एक कनिष्ठ दर्जाची बिनविषारी जात.)

संसार म्हटला की पतीपत्नीचे भांडण, रूसवा आलाच. कधी कधी संसारात असेही प्रसंग येतात की, पतीपत्नीचे कडाक्याचे भांडण होते. अशा भांडणात सभ्यतेच्या सगळ्या मर्यादा ओलांडल्या जातात. पतीला रागाने ती ‘मेला’, ‘जळाला’, अशी बोलते. पण तसे बोलणे काही बरे नाही. कारण दुसरी स्त्री तिला समजावते व सांगते की, मायबापाच्या घरी मुलीचा शेवट होत नाही. बाईचा शेवट पतीच्याच घरी होतो. म्हणून पतीबद्दल असे बोलू नये, असा शहाणपणाचा समज ती देते. नीती, आदर्श, मांगल्य, पावित्र्य ही सगळी भारतीय संस्कृतीची उदात्त मूल्ये आपल्याला स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. गतकालीन समाजजीवन समजून घ्यायचे असेल तर ते स्त्रियांच्या ओवीगीतातून अधिक चांगले समजते.

नको मनू नारी । भरतारं मेला गेला
मायबापा घरी । तुहा शेवटं नाही झाला ॥ ८३४ ॥

संसारात पतीपत्नी दोघेही चांगले वागत असेल, तर कष्टही हलके वाटतात. पण दोघापैकी एक जरी स्वभावाने बरोबर नसेल, तर मात्र संसार नकोसा होतो. तिचा पती चांगला नाही, म्हणून संसार विस्कळीत झालेला आहे. पुढील ओवीतून आपला प्रत्यक्ष अनुभवच ती बोलून दाखवित आहे. पाहा –

वाटेवरचा वडं । करते फडफडं
संगती नाही धडं । येते संसाराचा लडं ॥ ८३५ ॥

(धड – चांगला. संगती – सोबत असलेला माणूस, पती.)

४४. जावयाची जातं । सदा बेईमानं

(या भागात जावयाच्या ओव्या आहेत)

श्री महर्षी व्यासाने महाभारतात विविध पात्रांची निर्मिती केलेली आहे. काही विद्वानांच्या मते जे महाभारतात आहे, ते अस्तित्वात आहे. व जे महाभारतात नाही ते जीवनात नाही. हे म्हणणे अगदी रास्त आहे. व्यास मुनींनी आपल्या अद्भुत प्रतिभेने जीवनातल्या सबंध व्यक्तिरेखांचे त्यांच्या गुणदोषासह जे चित्र रंगविले, ते अन्यत्र कोणत्याही महाकाव्यात दिसून येत नाही. परंतु एक पात्र त्यांच्या नजरेतून सुटले आहे. ते पात्र म्हणजे 'जावई' हे होय.

भारतीय संस्कृतीत 'जावई' नावाचे पात्र मोठे विचित्र आहे. महाभारतातील विविध पात्रांचे जे विविध स्वभाव आहे, ते सगळे स्वभाव या एकट्या 'जावई' नावाच्या पात्रात आहे, असे म्हणणे धाडसाचे होणार नाही. म्हणूनच लोकजीवनात त्याचा अनुभव प्रत्येक कुटुंबाला आलेला आहे. या पात्राचा त्रास स्त्रियांना अधिक प्रमाणात जाणवतो. हे पात्र कसे विविध रंगी व बहुदंगी आहे, याचे अनुभवपूर्ण व हृदयस्पर्शी चित्रण स्त्रियांनी आपल्या ओवीगीतातून केलेले आहे. जावई हे पात्र पुरुष असल्यामुळे या पात्राकडे पुरुषांचे दुर्लक्ष झाले, पण स्त्रियांनी त्याच्या स्वभावाच्या विविध छटा आपल्या सहज व उपजत प्रतिभेने जिवंत केलेल्या आहे. काही ओव्यातून त्याचा अनुभव येतो.

जावई आणि मुलगा यांच्यातला फरक स्पष्ट शब्दात सूचविलेला आहे. जावई शेवटी जावई, व मुलगा तो मुलगा. मुलगा कसाही असला तरी शेवटच्या घटकेच्या वेळी आईवडिलांच्या मुखात तोच पाणी टाकतो. जावयाला तेवढी माया नसते. म्हणून येडापिसा का असेना, पण शेवटी मुलगाच कामी पडला. जावयापेक्षा मुलगाच आईवडिलांची अधिक काळजी घेतो. हे सत्य पुढील ओवीतून दिसते. जीवनाच्या विविध भावछटा जावयाबद्दलच्या ओव्यातून दिसून येतात. स्त्रियांनी हे सगळे अनुभव मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवलेले आहे. पुढील ओवी पाहा :—

जवाई पाटीलं । जाऊन बसला लोकातं
येडापिसा लेकं । पाणी टाकते मुखातं ॥ ८३६ ॥

जावयाची जात ही मोठी लोभी असते. त्याला कितीही दिले तरी तो पत्नीला शिव्या द्यायला काही कमी करत नाही. शिव्या देताना आई बहिणीच्या शिव्या देतात, हे तिळा सांगायचे आहे. म्हणून ‘जावयाची जात बेईमान’ अशी म्हणाच आपल्याकडे पडली आहे. जावई आपल्या मुलीला कशा शिव्या देते, त्याचे काव्यमय वर्णन मुर्लींच्या आयांनी करून ठेवलेले आहे. पुढील ओव्या सलग वाचल्यास त्याची कल्पना येईल. ओवी क्र. ८३७ ते ८४० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

जावयाची जातं । मोठी हाये बेईमानं
शिव्या देते मायवूनं ॥ ८३७ ॥

जावयाची जातं । सदा बेईमानं
शिव्या देते बहिणीवूनं ॥ ८३८ ॥

जावयाची जातं । मोठी हायं गोयरी
शिव्या देते दोयरी ॥ ८३९ ॥

(हाये – आहे. गोयरी – गुहीरा, डुख धरणारा. दोयरी – दोन अर्थांनि.)

भारतीय परंपरा असे सांगते की, जावयाची जात बेईमान असते. त्याला कितीही दिले तरी कमीच आहे. एक आई आपल्या जावयाबद्दल सांगत आहे. तिचे जावई हे तिच्या मुलीला नेहमी शिव्या देत असतात, अशी तिची सौम्य शब्दात तक्रार आहे. पुढील ओवी वाइमयाच्या अंगाने मोठी सुंदर आहे. जावई तिच्या मुलीला दान देतो. पण ते दान उच्च प्रतीचे नसून शिव्याचे आहे, असे ती उपरोधितपणे सांगत आहे. लोकवाइमयात मुलीसाठी मैना व मुलासाठी राघो असा शब्दप्रयोग आढळतो.

जावयाची जातं । मोठी बेईमानं
लाखोरी केलं दानं । मैनाले बोलणं ॥ ८४० ॥

जावयाला कितीही दिले तरी त्याचे समाधान होत नाही. काही दिल्याचे स्मरणही त्याला राहात नाही. त्याबद्दल तो कृतज्ञता बाळगत नाही. म्हणूनच ‘जावयाच्या जातीला नाव नाही’ अशी एक म्हण लोकजीवनात पडलेली आहे. जावई लग्नात रुसणे हा एक नित्याचाच प्रकार भारतात होता व आहे. एखाद्या लहान वस्तुसाठीही जावई रुसून बसतात. सोन्याच्या अंगठीसाठी

जावई रुसून बसला म्हणून त्याला सोन्याची मोहोर हातात दिली (अंगठीपेक्षाही जास्त सोने दिले, असा अर्थ). एका एका वस्तुसाठी जावई कसा रुसून बसतो, त्याचे बोलके चिन्ह ओवी क्र. ८४१ ते ओवी क्र. ८४६ पर्यंतच्या ओव्यात पाहायला मिळते. पाहा पुढील ओव्या –

जवाई पाटलाले । सर्व दिलं लेकी बाई
नावं जवायाले नाही ॥ ८४१ ॥

जवाई रुसले । सोन्याच्या मुंदीसाठी
येवढी मोहोर दिली हाती ॥ ८४२ ॥

जवाई रुसले । रुसले पान खाता
मांगे सोन्याचा आडकित्ता ॥ ८४३ ॥

जवाई रुसले । रुसले आपल्या माना
मांगे पलंग बिछाना ॥ ८४४ ॥

जवाई रुसले । चांदीच्या वाटीले
देल्ला पलंग लेकीले ॥ ८४५ ॥

आपली मुलगी ज्या पुरुषाच्या बरोबर जन्मभर संसार करणार आहे, त्याच्या अहंकाराला धक्का लावता येत नाही. थोडेसे कमी जास्त झाले की, तो रुसणार, फुगणार, त्याचा राग आपल्या मुलीवर काढणार. म्हणून त्याचा मानपान करावा लागतो. आपली मुलगी सुखात राहावी, या येवढ्याच कारणासाठी भारतीय लोकजीवनात त्याला अतोनात महत्त्व दिलेले आहे.

आपली मुलगी सुखात राहावी म्हणून प्रत्येक मुलीच्या आईबापाला जावयाची वरवर करावी लागते. काही काही समाजात जावयाचा मानपान फारच मोठा असतो. अशाच एका जावयाची समजूत मुलीची आई काढत आहे. ती म्हणते लग्नात काही कमीजास्त झाले असेल, तर पहिल्या दिवाळीत पूर्ण करू, असे मुलीची आई जावयाला सांगत आहे. ती म्हणते—

जवाई रुसले । आपल्या मनाले
आणीनं दिवाळी सणाले ॥ ८४६ ॥

वरील गुणदोषाबरेवरच जावयाच्या सौंदर्याचे; व त्याच्या श्रीमंतीचेही वर्णन ओवीगीतातून येते. आपले जावई हे गावचे पाटील आहेत. गावोगावचे लोक त्यांचा कसा मानपान करतात. त्यांचे कसे वाडे आहेत. ते पहारेच अंघोळ करून पूजापाती करतात, असेही वर्णन त्यात आलेले आहेत. जावयाच्या सौंदर्याचे वर्णन हे 'हळदीच्या गाभ्यासारखे', 'खोबन्याच्या वाटीसारखे', 'राजहंस' इ. शब्दातून केलेले आहे. तर आपली मुलगीही कशी सुंदर आहे, व त्यांना शोभणारी आहे, हे सांगताना तिचे वर्णन 'माझी लवंग सव्वातोळा', 'मैना माही बत्तिशाची गाठी', 'जाई तुच्याले नाजुकं', 'उच्या मोलाची लवंग' इत्यादी ओळीतून केलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

जवाई पाटीलं । साजरपणाले गोरे गोरे
जाई तुच्याले लहन्या मारे ॥ ८४७ ॥

जवाई पाटीलं । साजरपणाले अधिकं
जाई तुच्याले नाजुकं ॥ ८४८ ॥

जवाई पाटीलं । हळदीचा गाभा
माझी लवंग देते शोभा ॥ ८४९ ॥

जवाई पाटीलं । हळदीचा गोळा
माझी लवंग सव्वा तोळा ॥ ८५० ॥

जवाई पाटीलं । खोबन्याची वाटी
मैना माही बत्तिशाची गाठी ॥ ८५१ ॥

जवाई पाटीलं । खोबन्याचा डोलं
लाडाची माही मैना । बागातं मैदी लालं ॥ ८५२ ॥

जवाई पाटीलं । चवळीची शेंगं
माही लाडाची मयना । उच्या मोलाची लवंगं ॥ ८५३ ॥

लाडाची मैना माही । कोण्या लाडाले देऊ बाई
राजहंस जावई ॥ ८५४ ॥

(साजरपणाले – पाहाया, रुपाने दिसायला. तुरा – एक शिरोभूषण. जाई – एक लता, तिचे फूल.)

भारतीय स्त्रियांनी आपल्या जावयाच्या गुणाचे वर्णन केलेले आहे. आपला जावई पहाटेच्या वेळी आंघोळ करतो, व आपली मुलगी दुरून आंघोळीला पाणी आणून देते. आंघोळीनंतर त्यांची देवपूजा सुरु होते. त्यासाठी माझी मुलगी बेल आणि फुले गोळा करून आणते. पतीपत्नीचा संसार कसा सुंदर आहे, आणि दोघेही पतीपत्नी कसे समजदार आहे, याचे मोठेच विलोभनीय वर्णन पुढील ओव्यातून दिसते. सहजीवनाचा आनंद कसा असतो, हे पाहायचे असेल तर पुढील ओव्या वाचा –

जवाई पाटलाची । पहाटेची आंघोळं

माझ्या मैनेला पाणी दूरं । करी शेवाची चुंबरं ॥ ८५५ ॥

जवाई पाटलाची । पहाटेची पूजापाती

मैना हिंडते फुलासाठी ॥ ८५६ ॥

जवाई पाटलाची । पहाटेची पूजापाती

मैना हिंडते बेलासाठी ॥ ८५७ ॥

जावयाचे आंघोळ करणे हे पहाटेच्या वेळचे असल्यामुळे त्याच्या अगोदर तोंडधुणे हे आलेच. ‘उशाखाली दातवण’ ठेवणे यातून त्यांची कार्यतत्परता दिसून येते. (दातवण – दातवण नावाचा एक राखडी रंगाचा पावडर दात घासण्यासाठी पूर्वी मिळत होता. दातवण आणि मंजन हे वेगवेगळे आहेत. उषाखाली – डोक्याजवळ.)

जवाई पाटलाचं । पहाटचं आंगधुनं

उशाखाली दातवणं ॥ ८५८ ॥

पुढील ओवी पाहा. सुखी संसारात रमलेल्या आपल्या लेकीबद्दल एक आई सांगत आहे. आपला जावई गावचा पाटील आहे. त्यांचा मोठा वाढा आहे. त्या पूर्वमुखी वाढ्यात आपली मुलगी गुंडानं सडा टाकत आहे. जावयाची विश्रांती करण्याची खोली ही पूर्व दिशेला आहे. पूर्वदिशेला खोलीचे द्वार व खिडक्या असल्यामुळे पहाटेची उगवणारी, पूर्वदिशेची चांदणी दिसते. ‘माही

चांदणी उगवली’ याचा अर्थ तिची मुलगी पहाटेच जागी झालेली आहे, असाही घेता येतो. वाचकांनी आपल्या मताने अर्थ लावावा.

आपल्या मुलीच्या संसाराचे काव्यमय वर्णन आईने केलेले आहे. ओवी क्र. ८५९ ते ओवी क्र. ८६३ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

जवाई पाटलाचा । सूर्यासमोर हाये वाडा
लाडाची माही मैना । गुंडानं टाके सडा ॥ ८५९ ॥

जवाई पाटलाची । सूर्यासमोर होती न्हाणी
लाडाची माही मैना । गुंडा घागरीनं भरे पाणी ॥ ८६० ॥

जवाई पाटलाची । सूर्यामुखं खोली
जाई नाजूकं कोमावली ॥ ८६१ ॥

जावया पाटलाची । सूर्यामुखं खोली
माही चांदणी उगवली ॥ ८६२ ॥

जावई पाटलाची । सुरव्यामुखं खोली
माही चांदणी उमलली ॥ ८६३ ॥

एक माऊली दुसऱ्याद्वारे जावयाला मुक्काम करायला सांगत आहे. तिची लाडाची लेक माहेरी आलेली आहे, व जावई तिला न्यायला आलेले आहे. जावयाने एक दिवस मुक्काम करावा असे मुलीच्या आईला वाटते. म्हणून ती गाडी आवारात आणायला सांगत आहे. म्हणून गाडी आवारात आणणे म्हणजे अंगणात गाडी सोडणे असा अर्थ. येथे गाडी म्हणजे मोठारसायकल किंवा कार नसून ‘दमनी’ आहे, असे समजावे.

जावई पत्नीला घ्यायला सासरला आल्यावर मुलीची आई जावयाला विनवणी करते. ‘आजच्या दिवसं रायं मना’ म्हणते. गाडी अंगणात आणायला ती सांगते. व संध्याकाळी जेवायला पाहुणचार करते. ‘सुतळी शेवया ताटात उकडल्या । लेकीच्या जिवासाठी मिंता जावयाच्या केल्या, असे सुंदर, भावपूर्ण वर्णन स्त्रियांच्या गीतात येते.

जवाई पाटीलं । आजच्या दिवसं रायं मना
लाडाची माही मैना । उद्धा तयार करतो मेना ॥ ८६४ ॥

जवाई पाटीलं । आजच्या दिवसं रायं मना
गाडी आवारातं आनं मना ॥ ८६५ ॥

जावया पाटलाले । आजच्या दिवशी रायं मना
उद्या तयारी करतो मना ॥ ८६६ ॥

(आच्या — आजच्या. राय — राहा. मना — म्हणणे. मेना — पालखी.
राह्य — राहा. आवारात — अंगणात.)

पुढील ओवीत, आपले जावई मोठे राजघराण्यातील आहे, असे एका
मुलीची आई सांगत आहे. ज्यांच्याजवळ स्वतःचे सैन्य (लष्कर) तो मोठा
सरदार. या जावयाचे लष्कर तहानलेले आहे. आणि आपली मुलगी हत्तीच्या
अंबारीत बसलेली आहे. असे वर्णन या ओवीत आहे. मुलगी सरदार किंवा
राजघराण्यात ऐश्वर्य भोगत आहे. हे तिची आई काव्यातून व्यक्त करत आहे.
ओवी क्र. ८६७ ते ओवी क्र. ८६८ ह्या ओव्या एकत्र वाचाव्या.

जवाई पाटलाचं । लष्करं करते पाणी पाणी
माही हवक्खातून बोले राणी ॥ ८६७ ॥

जवाई पाटलाचं । लष्करं तहानलं
चंबु झारीतं पाणी नेलं ॥ ८६८ ॥

(हौदा — हत्तीवर बसण्याची उघडी अंबारी.)

आपला जावई कसा श्रीमंत आहे, याचे काव्यमय वर्णन आहे. आपला जावई
अनेक गावाचा पाटील आहे. त्यामुळे तिची मुलगी ही मेन्यात बसून मिरवते
आहे. जावई गावोगावचे मालगुजार असल्यामुळे त्यांच्याकडे वायदा भरायला
लोकं येतात. आणि राधा ही हिशोब पाहाण्याचे काम करते. सुखी व आनंदी
मुलीच्या संसाराचे चित्र माझली गात आहे. (मेन्यात बसून फिरणे हे अत्यंत
श्रीमंत घराण्याचे लक्षण आहे.)

जवाई पाटलाला । गावागावाचं पाटीलपणं
मैना मेन्यातं सायबीनं ॥ ८६९ ॥

जवाया पाटलाले । गावागावाचा वायदा
माही हिसोबं घेते राधा ॥ ८७० ॥

जवाया पाटलाले । गावागावाचं पाटीलपण
माही मैना आहे । मेन्यातं सायबीनं ॥ ८७१ ॥

(साहिबीन – साहेबाची पत्नी. मैना – मुलगी. वायदा – कर, टँक्स.)
चांगली पत्नी मिळावी म्हणून एक व्यक्ती गंगेकाठी तप करतो. आपली मुलगी
ज्या गृहस्थाला पत्नी म्हणून लाभली, त्या गृहस्थाने सुंदर मुलीसाठी गंगेकाठी
तप केले होते, असे मुलीची आई सांगत आहे. पुढील ओवीत आलेला
'चांदणी' हा शब्द मुलीसाठी वापरला आहे.

जावई गरस्थानं । तपं केलं गंगेकाठी
चांदणीच्या रुपासाठी ॥ ८७२ ॥

जावई पाटीलं । आपल्या मायेचे जोशी
लेकं मैना माही । पूजा करे तुळशीपासी ॥ ८७३ ॥

पुढील ओवी फारच सुंदर आहे. आपल्या जावयाला समईची गरज वाटत
नाही. कारण तिच्या लेकीचाच उजेड पडतो. आपली लेक किती सुंदर आहे,
हे या ओवीतून अप्रत्यक्षपणे सूचविलेले आहे. जावयाने समई नेली नाही.
आणि तिच्या जागेवर तिची लेक उभी केली. समईचा प्रकाश पडतो आणि
आपल्या लेकीचाही प्रकाश पडतो. म्हणजेच ती किती सुंदर असेल, हे
सूचविलेले आहे. ओवी क्र. ८७४ ते ओवी क्र. ८७७ पर्यंतच्या ओव्यात
'तिची लेकं किती सुंदर आहे' हेच सूचविलेले आहे.

जावया पाटीलाले । समईची नाही चाडं
चंद्रज्योतीचा उजेडं ॥ ८७४ ॥

जावया पाटीलाने । समई नाही नेली
माही राधिका उभी केली ॥ ८७५ ॥

जावई पाटलाची । काचाची मोरी वाहे
माही राधिका पायं धुये ॥ ८७६ ॥

जावया पाटलाची । काचाची मोरी रुंदं
माही राधिका धुये तोंडं ॥ ८७७ ॥

(चाड — आवड, गरज, इच्छा. गधिका — मुलगी.)

जावई म्हटले की, थोडासा रुबाब आलाच. लहान सहान गोष्टीतही जावयाची हाजीहाजी करावी लागते. येथे तर प्रत्यक्ष आपली लेकच त्याच्या घरी आहे. एक माऊळी जावयाला समजावत आहे, त्यांची मनधरणी करीत आहे. जावयासाठी बारीक शेवया तयार केलेल्या आहे. ताटातील शेवया थोड्या खाली पडल्या की जावई निंदा करतो. म्हणून घरी जावई आल्यावर चांगला स्वयंपाक करावा लागतो. त्यासाठी तिने आपली बहीण स्वयंपाकासाठी बोलावली. जेवणात कमीजास्त झाले तर जावई निंदा करतो. म्हणून त्यांच्यासाठी खास सुगरण बोलावण्यात आली. हे सर्व मुलीसाठी करावे लागते, असे मुलीची आई सांगते.

(पूर्वी ग्रामीण भागात दूध शेवया हा वेळेवरचा पाहुणचार असायचा. ओवी क्र. ८७८ ते ८८० पर्यंतच्या ओव्यातून लोकजीवनाचे दर्शन घडते.)

सुतळी शेवया । ताटातं उकडल्या

लेकीच्या जिवासाठी । मिंता जावयाच्या केल्या ॥ ८७८ ॥

सुतळी शेवया । ताटाच्या खाली गेल्या

निंदा जावयानं केल्या ॥ ८७९ ॥

सुतळी शेवया । रांधता नाही आल्या

बहिणी सुगरणी बलावल्या ॥ ८८० ॥

(मिंता — मनधरणी, विनवणी. रंधने — जेवण तयार करणे.)

मुलाला विवाहात दिलेला हुंडा हा कबूल केल्या जातो. परंतु मुलीला काय करणार, तिला किती दागिने घेणार, याची बोलणी मुलीचे वडील हे मुलाच्या वडिलांशी करीत नाही. जावयाला खूप मोळ्या प्रमाणात हुंडा देऊनही त्यांनी मुलीसाठी कंजुषी केली, आणि तिला सोने कमी वाहिले. ही खंत मुलीच्या आईने बोलून दाखविली आहे. जावई श्रीमंत असूनही आपल्या मुलीसाठी त्यांनी सोन्याची कंजुषी केली, व मुलीला हातातील पाटल्या आणल्या नाही, हे दुःख मुलीची आई बोलून दाखविते. आईला त्याचे फार वाईट वाटते. तिला त्याबद्दल जावयाला जाब विचारता येत नाही. पण तिच्या लेकीसाठी तिचा जीव तिळतिळ तुटत असतो. तिच्या भावना ओवीगीतातून व्यक्त होतात. पुढील ओवीगीत पाहा —

जवाई पाटलानं । सोन्याचं केलं उणं
हुंडी मोजली टोपल्यानं ॥ ८८१ ॥

जवाई पाटलानं । सोन्याची केली कोती
बाई माही बिंदल्याजोगी होती ॥ ८८२ ॥

जवाया पाटीलानं । सोन्याले केलं उणं
बाईचे टोपनाजोगे कानं ॥ ८८३ ॥

(उणं – कमी. बिंदली किंवा बिंदले – हातातील लहान पाटली. कोती – कंजुषी, कमी. टोपणं – कानातला एक लोंबता अलंकार)

जावयाच्या गुणाबरोबरच त्याच्या काही दोषाचेही वर्णन येते. आपला जावई आपल्या मुलीवर फार रागावला (मारण्यासाठी हात उगारला) आहेत, असे मुलीची आई सांगते. जावई रागात आले म्हणून एक आई आपल्या मुलीला जाब विचारते. आईला माहिती आहे की, घरचा मनुष्य आनंदी राहिला तरच घर आनंदी असते. हे त्या आईला आपल्या मुलीला सूचवायचे आहे.

जवाई पाटलाच्या । झाल्लारत्या भुजा
लेकी मयनावरं माइया ॥ ८८४ ॥

जवाई पाटीलं । रागिष्ट रूद्र झाले
लेकी अन्यायं कायं केले ॥ ८८५ ॥

पुढील ओवीत सूचक अर्थ सामावलेला आहे. जावयाला ओळखण्याची खून आई सांगत आहे. ज्याच्या छत्रीखाली तिची लेक सावलीत उभी आहे. तिच्याजवळ उभे असलेले ते आपले जावई, असा सूचक अर्थ या ओवीतून व्यक्त होतो. ‘मुलगी छत्रीखाली उभी आहे’ या ओवीतून पतीच्या सान्निध्यात ती आनंदात आहे, असा अर्थ.

जवाई पाटलाले । कशाने ओळखू
छत्रीखाली आहे सखू ॥ ८८६ ॥

आपल्या मुलीच्या गुणाबरोबरच तिचे अवगुणही आईने सांगितले आहे. आपली मुलगी तोंडाळ असल्यामुळे आपल्याला वारंवार जावयाची माफी मागावी

लागते, अशी आईची तक्रार आहे. संसारातल्या अनेक भावपूर्ण छटा स्त्रियांच्या ओवीगीतातून दिसून येतात. आई म्हणते –

जावई पाटलाच्या । कितीक लागू पाया
मैना तोंडानं गेली वाया ॥ ८८७ ॥

जावई हे नाते मुलीमुळे मिळते. जावई हे रक्ताचे नातेवाईक होत नाही. आपली सुंदर मुलगी त्यांच्यावर माया करते, म्हणूनच आपण त्यांना आपले समजतो. हे एक सत्य आहे.

जावई पाटीलं । आपले होते कोण
मया लावली राजसीनं ॥ ८८८ ॥

शहरी लोकांच्या राहणीमानातील बदल स्त्रियांच्या ओवीगीतात दिसून येतो. लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे जुन्याची जतन करून नव्याचा स्वीकार करणे होय. समाजजीवनातील अनेक घटनांची नोंद लोकसाहित्यात मिळते.

जावई पाटीलं । दिल्लीचे रहिवासी
कपाने दूध पिती ॥ ८८९ ॥

(सखू – मुलगी. मया – माया, प्रेम. राजसीनं – सुकुमार व सुंदर मुलगी.)

भाग — २

या भागात देव, धर्म, प्रादेशिक साधुसंत, ऋषीमुनी, पुराण व थोर महापुरुषांच्या ओव्या आलेल्या आहेत

४५. विठ्ठल—रखुमाई—जनाबाई

(या भागातील जास्तीत जास्त ओव्या सौ. मंदाबाई महाजन, यांनी संगितल्या. मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा.)

श्रीविठ्ठल हे दैवत फार पूर्वीपासून महाराष्ट्रात आहे. विठ्ठल हा द्वापार युगातील श्रीकृष्ण आहे; व तो पुढंलिकाच्या भेटीसाठी पंढरपूरला आला, अशी वारकन्यांची व समस्त विठ्ठल भक्तांची श्रद्धा आहे. श्रीविठ्ठल व रुक्मिणी हे वारकन्यांचे दैवत आहे.

या भागात आलेल्या ओव्यांवरून असे दिसते की, स्त्रियांनी विठ्ठल व रुक्मिणीला लौकिक पातळीवर आणलेले आहे. त्यांनी विठ्ठल व रुक्मिणीला संसारी बनवून ते आपल्यासारखेच आहे, असे समजून त्यांचे गुणवर्णन केलेले आहे. संसारी पुरुषाप्रमाणेच विठ्ठलालाही राग, द्वेष, आनंद, आहार, निद्रा इ. भाव आहेत, असे समजून त्याचे वर्णन केले. देवाला संसारी बनविले यातच त्यांचा मोठेपणा व भक्ताची जवळीक दिसून येते. येथे देवाला भेटण्यासाठी कोणी श्रेष्ठ नाही व कोणी कनिष्ठ नाही, असा भाव या ओव्यातून व्यक्त होताना दिसतो. एका समान पातळीवर देव व भक्त असणे ही विवेकाची, पावित्र्याची व श्रद्धेची उतुंग सिमा आहे.

स्त्रियांनी श्रीविठ्ठलाला संसारी पुरुष बनविल्यामुळे त्याचे दैनंदिन जीवनात वागणे, बोलणे, कार्य करणे इत्यादी सामान्य माणसासारखे आलेच. उपासतापास करणे, ब्रतवैकल्ये, खेळणे, पत्नीची (रुक्मिणीची) गंमत करणे, तिचा रुसवा काढणे, इत्यादी प्रकार हे लोकजीवनातील सामान्य माणसासारखेच आहे. स्त्रियांनी ज्याप्रमाणे विठ्ठलाचे, त्याचप्रमाणे रुक्मिणीचेही मानवीकरण केले. ह्या जगन्मातेला संसारी स्त्री समजून तिचा संसार लोकजीवनातील स्त्रियांनी वर्णन केलेला आहे. स्त्रियांनी रचलेल्या ओव्यातून रुक्मिणी ही सर्वसामान्य पत्नीप्रमाणेच वावरताना दिसते. भारतीय स्त्रियाप्रमाणेच तिलाही पतीची काळजी आहे. विठ्ठलाच्या भोजनाची, फराळाची काळजी करणारी, रागलोभ असणारी रुक्मिणी या भागातील ओवीगीतातून मिळेल.

रुक्मिणीला लौकिक पातळीवर आणल्यामुळे ती संसारी झाली. मग तिचा संसार कसा असेल. तो संसार आपण पाहावा ही सर्वसामान्य स्त्रियांची इच्छा असते. ही रखुमाबाई सर्वसामान्य स्त्री दिसत असली तरी, ती

विठूरायाची महाराणी आहे. ह्या जगन्मातेचा संसार राणीच्या पदाला शोभणाराच आहे. याचे सुंदर वर्णन या भागातील ओव्यातून आलेले आहे.

श्रीविठ्ठल आणि रुक्मिणी यांच्या सोबत येणारे एक पात्र म्हणजे जनाबाई. माय मेली बाप मेला । आता सांभाळी विठ्ठला, असे म्हणते जनाबाईने आपला सर्व भार विठ्ठलावर टाकला. आता तिची काळजी विठ्ठलाला. विठ्ठलही आपल्या भक्ताचे समर्थपणे संरक्षण करतो. त्यांच्या हाकेसरसी उभा राहतो. मग जनाबाईबरोबर तो दळतो, कांडण करतो, कपडे धुतो, रानात गोवन्या वेचायला जातो. तिची आंघोळ करून देण्यापासून तर तिचे केस विंचरून देण्यार्थ्यत, तो सर्व काही आपल्या लहान अपत्याप्रमाणे करतो. इकडे रुक्मिणीला मात्र बरे वाटत नाही. आपला पती सदैव दुसऱ्या स्त्रिच्या सान्निध्यात राहतो, तिला मदत करतो, हे तिला आवडत नाही. ती विठ्ठलावर शंका घेते. वारंवार विठ्ठलाला जनाबाईबद्दल विचारते. कोणत्याही स्त्रिच्या मनात येणाऱ्या शंका रुक्मिणीच्या मनात येतात. आपला पती नेहमी दुसऱ्या बाईकडे जात असेल तर ते कोणत्या पत्नीला आवडणार. परंतु विठ्ठल मात्र रुक्मिणीची प्रेमाणे समजूत काढतो. ‘जनी हे धर्माचं लेकरू’, ‘जनी आपली लेक’ आहे, असे रुक्मिणीला सांगतो. हे सर्व वर्णन या भागातील ओव्यांमधून आलेले आहे. मराठी स्त्रियांनी श्रीविठ्ठल व रुक्मिणीला संसारी समजून त्याचे सर्व गुणदोषासह सुंदर वर्णन केलेले आहे. एवढे असूनही त्यांच्याबद्दल मात्र कोठेही आदर कमी झालेला नाही. सर्व मर्यादा सांभाळून मायमाऊल्यांनी त्याला आळविले आहे.

विठ्ठलाच्या एकादसीला फराळासाठी रुक्मिणीने सव्वा खंडीची पोही केलेली आहे. या ठिकाणी विठ्ठल आणि रुक्मिणीला संसारी माणसाप्रमाणे मानवी जीवन व्यतीत करणारे दाखविले आहे. पतीचा उपवास असल्यावर पत्नी जसी लगबगीने फराळाचे करून देते. तोच भाव या ठिकाणी वर्णन केलेला आहे. लोकजीवनात उपास, ब्रतवैकल्प्ये, श्रद्धा, भक्ती इत्यादी गोष्टींना महत्त्व असते. (लोकजीवनात सव्वा पायली, सव्वा कुडं, सव्वा खंडी अशा मापाला महत्त्व आहे). पुढील ओवीगीत पाहा —

विठ्ठलाची एकादसं । रुक्मिणीले मोठी घाई

विठ्ठलाच्या फराळाले । सव्वा खंडीची केली पोही ॥ ८९० ॥

विठ्ठलाच्या एकादसी । रुक्मिणीला मोठी घाई
नेली तबकी लाही पोही ॥ ८९१ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी करते घाई घुई
सव्वा खंडीची फोडे लाही ॥ ८९२ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणीले लगवगं
सव्वा खंडीचा मोहनभोगं ॥ ८९३ ॥

विठ्ठलाची एकादसं । रुक्मिणीले लगवगं
विठ्ठलाच्या फराळाले । सव्वा खंडीचा मोदकं ॥ ८९४ ॥

विठ्ठलाची एकादसं । रुक्मिणीले घरदारं
विठ्ठलाच्या फराळाले । आणा काजीवं खोबरं ॥ ८९५ ॥

विठ्ठलाच्या एकादसी । रुक्मिणी करते येरझारा
नेला तबकी राजगीरा ॥ ८९६ ॥

विठ्ठलाला एकादसी । रुक्मिणी करते येरझारा
फराळासी राजगिरा ॥ ८९७ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी करते येणजाणं
नेलं तबकी बेलपानं ॥ ८९८ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी करते येणजाणं
नेले तबकी लाडू दोनं ॥ ८९९ ॥

विठ्ठलाच्या एकादसी । फराळाले आंबा
मुखी त्यायच्या लवंगा ॥ ९०० ॥

विठ्ठलाला एकादसी । फराळासी आहे कंदं
मुखी देवाच्या जेष्ठबंधं ॥ ९०१ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । फराळासी आहे केळं
मुखी देवाच्या जायफळं ॥ ९०२ ॥

विठ्ठलाच्या एकादसी । रुक्मिणी पाखडे बाजरा
विठू भजनी साजरा ॥ ९०३ ॥

(सव्वा खंडी – पंचवीस कुडं. एक कुडं – आठ पायल्या. मोहनभोग – एक पकवान. कंदं – रताळे. जेष्ठबंध – जेष्ठमध.)

श्रीविठ्ठलाचे जेवण झाल्यावर रुक्मिणी सोन्याच्या पानदानात विडा देते. भारतीय लोकजीवनात भोजनानंतर पानविडा घेतल्या जातो. म्हणजे एकंदर भारतीय संस्कृतीचे दर्शन या ओवीगीतातून झाल्याशिवाय राहात नाही. येथे भक्त आपल्या देवाला संसारी पुरुषाप्रमाणे मानत आहे.

सोन्याचे पानदानं । त्यावर गुलाबाचे ठसे
रुक्मिणी देते विडा । पांडुरंग देव हासे ॥ १०४ ॥

भारतीय संस्कृतीमध्ये एकादसीला फार महत्त्व आहे. त्या दिवशी पतीपत्नीने व्रतस्थ बनून राहावे लागते. पुढील दोनही ओव्यामध्ये रुक्मिणीकडून चूक झाली, त्यामुळे विठ्ठलाची एकादस मोडली, असे वर्णन आहे. श्रीविठ्ठल आणि रखुमाईला लैकिक जीवनातील संसारी स्त्रीपुरुष समजून भक्तांनी त्यांचे वर्णन केले आहे. पुढील ओव्या पाहा –

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी पलंगाले घाले वेढा
एकादसीले झाला मोडा ॥ १०५ ॥

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी पलंगाले भिडली
एकादसी मोडली ॥ १०६ ॥

बागेत फिरत असताना सोन्याच्या कर्णफुलाची ठेप (मागची पेच) पडून गेली. त्यामुळे झालेली रुक्मिणीची अवस्था या ओवीमध्ये टिपली आहे. पत्नी रागात असल्यामुळे पती तिच्या रागावण्याचे कारण विचारातो. येथे विठ्ठल–रखुमाईला संसारी पुरुष समजून त्यांनाही रागलोभ असतो, असे भक्त मानतात. पुढील ओव्या पाहा : –

विठ्ठलं म्हणते । काहूनं रुक्मिणी रागातं
सोन्याच्या कर्णफुलाची । ठेपं पडली बागातं ॥ १०७ ॥

भक्ताचा मेलावा नाचत, गात, रमत राऊळापासून चाललेला आहे. त्याची शोभा रुक्मिणीने पाहावी, असे विठ्ठलदेव सांगत आहे.

देवं विडुलं मनते । पाहा रुक्मिणी गंमतं
राऊपासुनी दिंडी चालली रमतं ॥ ९०८ ॥

सगळ्या भक्तांना विडुल—रुक्मिणी हे आईवडिलासारखे दैवत वाटतात. मायबाप वाटतात. त्या दोघांचे वर्णन करताना भक्तांच्या जिवाला आराम मिळतो. (परमेश्वराचे गुणगान गाताना भक्त तल्लीन होतात. त्यांना थकवा जाणवत नाही. उलट थकवा नाहीसा होतो.)

विडुलं माझा पिता । विडुलं माझी माता
हारपला सिणं । दोघाले वयी गाता ॥ ९०९ ॥

(हारपला — नाहीसा होणे. सिण — थकवा, कष्ट. वयी — ओवी.) सर्वसाधारण पत्नीप्रमाणे रुक्मिणी विडुलाला विचारते की, शेला कशाने ओला झाला? शेला कशाने फाटला. त्याचे कारण ओवी क्र. ९१० व ओवी क्र. ९११ मध्ये विडुलाने सांगितले आहे. येथे तुळशी वृदावनात फिरत असताना वारा सुटला, व झाडाच्या फांद्यांमध्ये गुंतून शेला फाटला, असे म्हटले आहे. दुसऱ्या ओळीतून सूचक अर्थ दिसून येतो. भारतीय परंपरेत श्रीकृष्ण आणि तुळशीचे नाते फार प्रसिद्ध आहे. येथे श्रीकृष्ण व श्रीविडुल एकच आहे, असे वारकन्यांचे म्हणणे आहे.

रुक्मिणी पुसते । शेला कशाने ओला झाला
तुळशीबागेमध्ये पाऊसं बरसला ॥ ९१० ॥

रुक्मिणी पुसते । शेला कशाने फाटला
तुळशीबागेमध्ये वारा मंजुळ सुटला ॥ ९११ ॥

श्रीविडुल आंघोळीला पद्मं तळ्यावर जात आहे. विडुलाच्या सोबत रुक्मिणी आहे. आणि विडुलाचे धोतर रुक्मिणीच्या खांद्यावर आहे. या ओवीत विडुल—रुक्मिणीचे मानवीकरण केलेले आहे. पिंतोबाराच्या जागेवर धोतर आहे. या ठिकाणी विडुलाला महाराष्ट्रीयन बनवलेला आहे. पुढील ओवी पाहा —

विडुलाची धोतरजोडी । रुक्मिणीच्या खांद्यावरी
पद्मं तळ्यावरी । देव निंघाले आंघोळी ॥ ९१२ ॥

विडुलाचे भक्त विडुलाला अबीर, बुक्का, गुलाल लावतात. रुक्मिणीला मात्र हे सहन होत नाही. म्हणून ती विडुलाच्या माडीवर म्हणजेच घरी सोबत राहात नाही. तसेच विडुलाजवळ त्याच्या भक्तांची मोठी गर्दी असते. हे सर्व रुक्मिणीला सहन होत नाही, म्हणून ती विडुलाच्या जवळ बसत नाही. (पंढरपूरला श्रीविडुलाचे मंदिर व रुक्मिणीचे मंदिर वेगवेगळे आहे. दोघेही सोबत नाही. विडुल—रुक्मिणी नेहमी जवळ जवळ दिसते. पण पंढरपूरला वेगवेगळे आहे. कारण काय? तर मायमाऊल्यांनी वरील कारण सांगितले. विडुल—रुक्मिणीचे वेगळेपण हा सुद्धा त्यांच्या काव्याचा विषय झाला.)

विडुलाच्या माडीवरी । रुक्मिणी बसेना
अबीरं बुकीयाची ईळा गरदी सोसेना ॥ ९१३ ॥

विडुलाच्या शेजी । रुक्मिणी बसे नाही
अबीर गुलालाची । गरदी सोसे नाही ॥ ९१४ ॥

(अबीर — एक सुगंधी पूड. गरदी — गर्दी.)

विडुलदेव घरी नाही म्हणून रुक्मिणी विडुलाला हाक मारते. देव कोठे असावे? तर देव जनाबाईसोबत सडा सारवण करत आहे. देव सदैव आपल्या भक्ताची काळजी वाहतो, असे संतमहात्म्यांनी सांगितले आहे.

विडुला विडुला । हाका मारते तुझी राणी
आहे सड्याच्या आंगणी ॥ ९१५ ॥

विडुला विडुला । हाका मारीते तुझी राणी
आहे जनीच्या भजनी ॥ ९१६ ॥

महाराष्ट्रातील वारकरी संतमंडळींनी जसे विडुलाच्या रूपाचे वर्णन केले आहे. त्याचप्रमाणे मायमाऊल्यांनी सुद्धा श्रीविडुलाच्या रूपाचे मोठे विलोभनीय वर्णन केले आहे. पंढरपूरचा विठोबा कसा पाहिला? तर त्याच्या हातात सुंदर काठी असून, तो चंद्रभागेच्या वाळवंटात उभा आहे. त्याच्या पगडीवर तुळशीच्या मंजुळीचा तुरा खोचला आहे.

विडुलाच्या हाती । लालं रंगीतं काठी
उभा राहिला भिवरे वाळवंटी ॥ ९१७ ॥

तुरा खोविला । तुळशी मंजुळीचा
असा विठोबा देखिला पंढरीचा ॥ ९१८ ॥

(भिवरे — भिमा नदी, याच नदिला चंद्रभागा म्हणतात.)

दूधाला घुसळून दही, ताक, लोणी, तूप वेगळे केल्या जाते. परंतु सुरुवातीला हे सगळं एकरूप असते. ज्याप्रमाणे सावता माळ्याला मळा विठ्ठलरूप दिसत होता. त्याचप्रमाणे दही, दूध, तूप हे सुद्धा विठ्ठलरूपच आहे. येथे भक्तीत रममाण होण्याची स्थिती दाखविली आहे. पुढील ओव्या पाहा —

घुसळणं घालुनी । काहाडलं तूपं
देवं विठ्ठलं एकरूपं ॥ ९१९ ॥

घुसळणं घालुनी । काहाडलं लोणी
देवं विठ्ठलं एकवाणी ॥ ९२० ॥

कधी कधी श्रीविठ्ठल आपल्या भक्तासी संवाद साधताना दिसतो. भक्त विठ्ठलाला विचारतात, देवा शेला कशाने फाटला ? देवाचे उत्तर सूचित आहे. रुक्मिणीने खेळण्यासाठी शेल्याचा चेंडू केला. त्यामुळे शेला फाटला. पूर्वी गावात खेळण्यासाठी कपड्याचाच चेंडू केल्या जात होता. प्राचीन लोकजीवनाची आठवण याठिकाणी होते. (लेखक लहानपणी गावाला तसाच कापडाचा बनवलेला चेंडू खेळत होता.)

विठ्ठला विठ्ठला । शेला कशानं फाटला
रुक्मिणीनं चेंडू केला ॥ ९२१ ॥

श्रीविठ्ठल—रुक्मिणी हे दैवत असूनही भारतीय स्त्रिया त्यांना संसारी समजतात. भक्तालाही आपल्या देवाचा संसार पाहायची इच्छा असते. स्त्री म्हटले की संसार हा आलाच. आणि एकमेकीचा संसार पाहाणे हे त्यांच्या आवडीचे. जणू काही रुक्मिणीलाही स्वतःचा संसार आहे, असा त्यांचा समज आहे. परंतु ती जगन्माता आहे. तिचाही संसार पाहावा ही जनसामान्य स्त्रिची इच्छा. म्हणूनच आपल्या मनातील इच्छा ती बोलून दाखविते. रुक्मिणीच्या घरात जिकडे तिकडे मोत्याचे तोरण लावलेले आहे. जगन्मातेचे घर मोत्याने सजवलेले असावे, हे तिने बरोबर हेरलेले आहे. पुढील ओव्यातून हे दिसून येते.

चालानं जाऊ पाहू । रुखमाबाईचं घरदारं
मोती लावले चहुफेरं ॥ ९२२ ॥

चालानं जाऊ पाहू । रुखमाबाईची रांधनं खोली
मोती लावले चहुफेरी ॥ ९२३ ॥

चाला न जाऊ पाहू । रुखमाबाईचा संसारं
तांब्याच्या भरण्याला मोत्याचा सिणगारं ॥ ९२४ ॥

(रांधन खोली – स्वयंपाक घर.)

पुढील ओवीत ‘सावळा राम’ म्हणजे श्रीकृष्ण असा अर्थ घ्यावा. गोपाल–कृष्ण वृदावनात गायी चारण्यासाठी जात असे. आपल्या संवांगड्यासोबत दह्यादूधाची चोरीही करत असे. अशा प्रकारच्या कथा लोकपरंपरेत सापडतात. येथे रुक्मिणीला संसारी समजून ती घरी दह्यादूधाचे घुसळण करते असा भावार्थ.

सावळा रामाच्या । धवळा गाई
घुसळणं घातलं रुखमाबाई ॥ ९२५ ॥

पंढरीचा विठोबा अवघ्या महाराष्ट्राचा लाडका. स्त्रियांचा कैवारी. आणि रुक्मिणी ही सर्व स्त्रियांची माता. आपल्या मातेच्या अंगावर असणाऱ्या सोन्याच्या अलंकाराचे वर्णन त्यांनी पुढील ओव्यातून केलेले आहे. ह्या जगन्मातेच्या हातात शेरभर सोन्याचे कांकण आहे. कारण विडुल काही गरीब नाही. तो पंढरपूरचा श्रीमंत व्यक्ती आहे.

शेरभन्या सोनियाचं । रुखमाबाईचं काकणं
देवं विडुलाले । पंढरीचं पांडेपणं ॥ ९२६ ॥

शेरभरं सोनियाची । रुखमाबाईची सरी
देवं विडुलाले । पंढरीची कारागीरी ॥ ९२७ ॥

(शेरभर – आताचा एक किलो. इंग्रज येण्याच्या पूर्वीचे हे भारतीय माप होते. सरी – एकदानी, गळसुरी.)

ज्ञानाच्या बाबतीत श्रेष्ठ कोण? असे लटके भांडण विडुल व रुक्मिणीचे चाललेले आहे. विडुलाला फार ज्ञान नाही, असेच रुक्मिणीला सूचवायचे

आहे. नारदाच्या सांगण्यावरून सत्यभामानी श्रीकृष्णाची तुला केली. तिने जवळचे सर्व अलंकार, सोने, हिरे, मोठी टाकूनही पारडे वरच राहिले. नंजर रुक्मिणीने पाच तुळशीची पाने टाकताच पारडे खाली आले. अशी कथा लोकजीवनात सांगितल्या जाते. पाहा —

राही रखमाबाई भांडते । विठ्ठलाले कायं ग्यानं
पाचं तुळशीचे पानं । भारी पडले वजनं ॥ ९२८ ॥

पंढरपुरामध्ये वारकन्यांच्या दिंड्या निघतात. वारकरी धुंद होऊन 'ज्ञानोबा तुकारामाचा' जयघोष करीत नाचत असतात. श्रीविठ्ठल ह्या वारकन्यांचे पाय धुण्यासाठी रुक्मिणीला गडवा व पाणी मागत आहे. येथे विठ्ठलाला भक्ताची काळजी आहे. तो रुक्मिणीला ग्लास मागतो. कारण भक्त तहानलेले आहे. (ग्रामीण भागात दिंडीमधल्या प्रत्येकाचे पाय धुऊन त्यांना गंध, अक्षता लावल्या जातात, व मोठ्या श्रद्धेने त्यांना नमस्कार केल्या जातो. त्याचप्रमाणे त्यांच्या फगळाची व जेवणाची व्यवस्था करणे हे पुण्य समजल्या जाते.)

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी गडवा
होतो दिंडीले आडवा ॥ ९२९ ॥

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी गिलासं
आला दिंडीले उल्हासं ॥ ९३० ॥

श्रीविठ्ठलदेव रुक्मिणीदेवीला हसण्याचे कारण विचारतात. पंढरपूरला दिंडी निघालेली असताना दिंडीतील वारकरी टाळ व मृदंगाच्या तालावर नाचत असतात. ते दृश्य पाहताना रुक्मिणीला मोठी मौज वाटते. म्हणून ती हसत असल्याचे विठ्ठलाला सांगते.

देवं विठ्ठलं बोलले । कावूनं रुक्मिणी हासतं
दिंडी निघाली नाचतं ॥ ९३१ ॥

पंढरपूरला विठ्ठल आणि रुक्मिणीचे देऊळ वेगवेगळे आहे. विठ्ठल म्हणजे जगाचा पिता; व रुक्मिणी म्हणजे जगाची माता. दोघात एकरूपता आहे म्हणून प्रेमाचा सुगंधी वारा सुटलेला आहे.

विठ्ठलं विटेवरी । रुक्मणी मंदिगतं
दोघाचं एकमतं । वारा सुटला मंधातं ॥ ९३२ ॥

विठ्ठलदेव रुक्मणीला साडी खराब होण्याचे कारण विचारतात. तेव्हा ती जगन्माता आपल्या बाळाला (भक्ताला) घुटी दिली, व ते करताना साडीवर कापूर, कस्तुरी सांडल्याचे सांगते. येथे देवताचेही मानवीकरण केलेले आहे. त्यांनाही संसार, लेकरे असतात, असे मानलेले आहे.

ओवी क्र. ९३३ मध्ये 'नउवारी लुगडे' या शब्दाएवजी 'साडी' हा शब्द दिसतो. महाराष्ट्राचा पोशाख धोतर व लुगडे आहे. काळानुसार बदल हा लोकसाहित्याचा विशेष आहे. पुढील ओवी पाहा —

देवं विठ्ठलं म्हणते । साडी कशानं गादली
बाळाल घुटी दिली । कापूर कस्तुरी सांडली ॥ ९३३ ॥

जनाबाईला जसे 'विठ्ठल—रुखमाई' मायबापासारखे होते. त्याचप्रमाणे श्रम करणाऱ्या संसारी स्त्रियांनाही विठ्ठल—रुखमाई शिवाय जवळचे कोण आहे? त्यांचेच नाम घेताना, व त्यांनाच वंदन करताना त्यांचा थकवा नाहीसा होत होता. पुढील ओव्या पाहा :—

विठ्ठलं माझा पिता । रुक्मणी माझी माता
हारपला सिं । दोघाले वयी गाता ॥ ९३४ ॥

भक्तांनी आपल्या देवतेला लौकिक पातळीवर आणलेले आहे. त्यांनाही घर, संसार, लेकरे असतात, असे समजून त्यांच्याशी वार्तालाप केला. पुढील ओवीत विठ्ठल रुक्मणीला दुकानदार बनविले आहे. विठ्ठलाला हलवाई बनविले, व रुक्मणी दुकानात काम करते. दोघेही मिळून दुकान चालवतात. भक्त आपल्या देवाला अनेक नात्यातून अनुभवत असतात. त्याच त्यांच्या लीळा. (तागडी — तराजू.)

पंढरपुरामंधी । देवं विठ्ठलं हलवाई
सोन्याच्या तागडीनं । पेढे मोजते रखमाबाई ॥ ९३५ ॥

ओवी क्र. ९३२ पाहा. तुळशीबागेच्या ऐवजी येथे जनाबाईचा महाल दाखविलेला आहे. श्रीकृष्ण चरित्रात तुळस व जनाबाईच्या चरित्रात विठ्ठल यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. जनाबाईसोबत देव (विठ्ठल) दळण दळत होता,

असे जनाबाईने आपल्या अंभगात लिहिले आहे. तोच धागा पकडून मायमाऊल्यांनी दळण दळताना ह्या ओव्या ख्यल्या.

जात्यावर दळण दळताना अगोदर खुंटा बळकट करावा लागतो. खुंटा हलत असेल तर सुताराकडून तो मजबुत करून घेतल्या जातो. येथे जनाबाई दळण दळत आहे. आणि जात्याचा खुंटा फिरला (सैल झाला) आहे. तेहा वाढी (सुतार) बनून स्वतः विठ्ठलच जनाबाईकडे येतो, व खुंटा घट्ट बसवून देतो. ‘भक्ताच्या हाकेला देव धावतो, देव भक्ताची सगळी कामे करतो, हा भावार्थ या ओवीतून व्यक्त होतो. दळण दळून संपलं आहे. हे काम विठ्ठलाने आपल्या हाताने केले. अर्थात जनाबाईसाठी. पुढील ओव्या पाहा—

रुक्मिणी पुसते विठ्ठला । शेला कशाने फाटला
जनाबाईच्या महालातं । वारा मंजुळं सुटला ॥ ९३६ ॥

जनी बसली दळाले । सूपं घेतलं डाव्या आंगं
जसा दळू लागे । जनासंगं पांडुरंगं ॥ ९३७ ॥

जनी बसली दळाले । खुटा फिरला बकाणीचा
हाती घेऊन वासला । वाढी आला पंढरीचा ॥ ९३८ ॥

दळणं दळलं । सुपं द्याढूनं उभं केलं
नावं विठ्ठलाचं झालं ॥ ९३९ ॥

पंढरपूर हे भक्ताच्या गर्दीचे ठिकाण. जनाबाई कोणत्या वाटेने (रस्त्याने) गेली, हे काहीच कळत नाही. येथे जनाबाई ही नामदेवाची की, अन्य दुसरी स्त्री, हे कळत नाही. पण पंढरपूरचा उल्लेख आहे, म्हणून ही विठ्ठल भक्त नामदेवाची समजावी.

पंढरपुरामधी । जनाबाई गेली वाटी
पत्ता लागतं नाही कोठी ॥ ९४० ॥

(वाटी – वाटेने, रस्त्याने. कोठी – कोठे.)

सर्वसाधारण स्त्रियाप्रमाणे रुक्मिणीही विठ्ठलाला प्रश्न विचारते. धोतर कशामुळे भरले आहे. त्यावर विठ्ठलदेव म्हणाले, मी जनाबाईसोबत दळण दळलं म्हणून धोतर भरलेले आहे. विठ्ठल जनाबाईसोबत दळूकांडू लागत होता, तिच्यासोबत

पाणी भरत होता, असे जनाबाईने आपल्या अभंगात सांगितले आहे. वारकरी परंपराही असेच मानते. तोच धागा पकडून पुढील ओव्यांची निर्मिती झाली. येथे पितांबर या शब्दाएवजी महाराष्ट्रीयन ‘धोतर’ हा शब्द आला आहे.

रुक्मिणी पुसते विठ्ठलाले । धोतरं कशानं भरवलं
जनीसंगे मी दलीलं ॥ ९४१ ॥

रुक्मिणी पुसते विठ्ठलाले । धोतरं कशानं ओलं झालं
जनीसंगे मी पाण्या गेलो ॥ ९४२ ॥

भक्त (स्त्रिया) हे ‘विठ्ठल—रुक्मिणीला’ संसारी मानतात. पतीपत्नीप्रमाणे या ठिकाणी देवाचे भांडण झालेले दिसते. संसारी कुटुंबामध्ये नवरा बायकोचे भांडण ही काही नवीन गोष्ट नाही. पण स्त्रियांनी देवाला सुद्धा संसारी बनवून रागावलेल्या रुक्मिणीला समजावायला पाठवणे म्हणजे जणू काही आपल्या संसारासारखाच देवाचाही संसार आहे, असे मानने होय. पुढील ओवीत संसाराची एका सुंदर आठवणीची गुंफण गुंफलेली आहे. (पंढरपूरला रुक्मिणीचे देऊळ वेगळे आहे. तोच धागा पकडून ही ओवी निर्मिली गेल्याची शक्यता आहे.)

रुखमावाई रुसली । जाऊनं बसली देवळामागं
तिचे प्रितीचे पांडुरंगं । समजावाला जाते अंगं ॥ ९४३ ॥

श्रीविठ्ठल हे रुक्मिणीला आंघोळीला पाणी ठेवायला सांगतात. नंतर धोतर आणायला सांगतात. तेळ्हा रुक्मिणी विठ्ठलाला म्हणते की, तुम्ही आता जनाबाईलाच पाणी टाकायला सांगा; व तिलाच धोतर मागा. याचे कारण असे की, विठ्ठल सतत जनाबाईमोबत काम करताना दिसतो. जर घरचा पुरुष परस्ती बरोबर नेहमी दिसत असेल, तर पत्नीच्या मनात शंका येणारच. म्हणून रुक्मिणी तशी बोलत आहे. येथे विठ्ठल—रुक्मिणीला संसारी समजून वर्णन केले आहे. (ओवी क्र. ९४४ ते ओवी क्र. ९५६ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

देवं विठ्ठलं बोलले । रुक्मिणी टाकं पाणी
जनी तुमची होयं राणी । मितं कशाला टाकू पाणी ॥ ९४४ ॥

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी धोतरं
जनी तुमची चातुरं । मी कशाला देऊ धोतरं ॥ ९४५ ॥

आंघोळ झाल्यावर श्रीविठ्ठल कपाळावर गंधाचा टिळा लावण्यासाठी रुक्मिणीला गंध मागतात. तेव्हा तुम्ही जनाबाईलाच गंध मागा, असे रुक्मिणी विठ्ठलाला सांगते. देव नेहमी जनाबाईला मदत करतो हे रुक्मिणीला सहन होत नाही. संसारी स्त्रीपुरुषाप्रमाणे देवालाही रागलोभ वगैरे असतात, असे समजून त्यांना लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी आपला काव्यविषय केले आहे. (संदर्भासाठी ओवी क्र. ९४४ ते ९५६ पर्यंतच्या ओव्या पाहा. हे एक ओवीगीत आहे.)

देवं विठ्ठलं बोलले । रुक्मिणी देणं गंधं
जनी तुमची होयं छंदं । मी कशाला देऊ गंधं ॥ ९४६ ॥

आंघोळ आणि गंध झाल्यावर विठ्ठलदेव हे रुक्मिणीला जेवण, पानविडा व नंतर विश्राम करण्यासाठी बाज टाकायला सांगतात. याही वेळेस रुक्मिणी हे सर्व करायला नकार देते. आणि तुम्ही हे सर्व जनाबाईलाच मागा, असे सांगते. पती परक्या स्त्रीकडे गेल्यामुळे पत्नी रागात येते. तेव्हा नवन्याची कोणतीच गोष्ट ऐकण्याकडे तिचा नकार असतो. येथे विठ्ठलाला जनाबाईचा सजनं (प्रियकर) म्हटल्यावर रुक्मिणी तरी कशी जेवण वाढणार. विठ्ठल वारंवार जनाबाईकडे जातात, तिची सगळी कामे करतात, असे जनाबाईनेच आपल्या अभंगात सांगितले आहे.

येथे मात्र स्त्रियांनी आपल्या प्रतिभेने रुक्मिणीच्या मनात शंका निर्माण केली आहे. असे संबंध लौकिक पातळीवर दिसतात. परंतु त्यांनी (स्त्रियांनी) विठ्ठल—रुक्मिणीचा संसारही ऐहिक समजला. त्यामुळे त्यांना विठ्ठल—रुक्मिणीच्या अधिक जवळ जाता आले. जीवन जगत असताना संसारात आलेले अनुभव त्यांना विठ्ठलाच्या कुटुंबामध्येही पाहायला मिळाले. (ओवी क्र. ९४४ ते ओवी क्र. ९५६ पर्यंत ओव्या सलग वाचा. कारण हे एक ओवीगीत आहे.)

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी भोजनं
जनी तुमची सजनं । मी कशाला देऊ भोजनं ॥ ९४७ ॥

देवं विडुलं बोलले । देणं रुक्मिणी पानविडा
तुम्ही जनीचा संग सोडा । मी तुम्हाला देते विडा ॥ ९४८ ॥

देवं विडुलं बोलले । टाकं रुक्मिणी माझी बाजं
जनी तुमची होयं सेजं । मी कशाला टाकू बाजं ॥ ९४९ ॥

रुक्मिणी विडुलाला विचारत आहे की, जनाबाई आणि तुमचे नाते काय आहे? रुक्मिणीच्या मनात विडुलाविषयी शंका निर्माण होते. त्यावर विडुलाने उत्तर दिलेले आहे. ते ओवी क्र. १५१, १५२ मध्ये आलेले आहे. (ओवी क्र. १३६ ते १५६ पर्यंतच्या ओव्यात एखाद्या कथागीतासारखी रचना वाटते. ओव्या स्वतंत्र असल्या तरी ते एक ओवीगीत आहे).

सुरुवातीला रुक्मिणीने विडुलाला प्रश्न विचारले. जनाबाईबद्दल ज्या शंका होत्या, त्याबद्दलही देवाला विचारले. नंतर विडुलाच्या प्रत्येक गोष्टीला नकार दिला. ‘तुम्ही जनीचा संग सोडा’, ‘जनी तुमची सजन’, ‘जनी तुमची होय सेज’ इत्यादी शब्दांनी जनाबाईवरचे विडुलाचे प्रेम हे ‘पाप’ समजून ती पाहात आहे. परंतु विडुलदेव रुक्मिणीची समजूत काढते. जनाबाईबद्दल मनात पाप घेऊ नये, असेही ते रुक्मिणीला सांगतात. जनी ही दुसरी कोणी नसून, ती आपली ‘धर्माची लेक’ आहे, असे सांगतात (ग्रामीण भागात मानलेल्या नात्यासाठी धर्माची, धर्माचा असे संबोधन वापरतात). ‘माय मेली बाप मेला, आता सांभाळी विडुला’ असे जनाबाईने म्हटल्यावर विडुलाने तिला मुलगी समजून तिचा संभाळ केला. हे सर्व संत वाह्यात आले आहेच. पुढील ओव्या पाहा —

विडुलाचे तळपायं । रुक्मिणी चुरते लोण्यानं
खरं सांगाना तुम्ही देवा । जनी तुमची होते कोणं ॥ ९५० ॥

ज्याला कोणी नाही त्याचा वाली देव असतो. रुक्मिणीला विडुलदेव सांगतात की, जनाबाई हे आपलं लेकरु आहे. ‘लेकरु’ हा शब्द अत्यंत लडीवाळ आहे. कुटुंबवत्सल संसारीकाच्या तोंडून त्याची गोडी चाखायला मिळते. जनाबाईबद्दल मनात पाप धरू नको, असे विडुल रुक्मिणीला म्हणतात. जनीला कोणीही नसल्यामुळे तिने आपला सर्व भार आपल्यावर टाकला. त्यामुळे ती आपली मुलगी. म्हणजेच लहान लेकरु आहे. असे सांगून रुक्मिणीचा रुसवा काढतात. पाहा —

विडुलं बोलते रुक्मणीला । नोको रुक्मणी लावू पापं
जनी धरमाची लेकं ॥ ९५१ ॥

देवं विडुलं बोलले । नको रुक्मणी पापं धरू
जनी धर्माचं लेकरू ॥ ९५२ ॥

देवं विडुलं बोलले । नको रुक्मणी पापं धरू
जनी आपलं लेकरू ॥ ९५३ ॥

जनाबाईचे आईवडील ती लहान असतानाच वारले. अशा पोरक्या पोरीला जवळचे नातेवाईक नसल्यामुळे देव विडुलच तिचा पिता व माता बनून, लहान लेकराप्रमाणे तिची वेणीफणी करून देत आहे, असे जनाबाई म्हणते. जनाबाई एकदा आंघोळीला बसली व इसान (थंडं) पाणी स्थायला विसरली. तेव्हा देव घागर घेऊन पाणी घेऊन येतात, व जनाबाईची (आपल्या लेकराची) आंघोळ करून देतात. आई जसी आपल्या मुलीची पाठ घासून देते. त्याप्रमाणे देवही जनाबाईची आई बनून पाठ घासून देते.

जनाबाईला आई नाही. म्हणून तिच्या आईचे काम विठोबाच करत आहे. तिची वेणी घालणे, आंघोळ करून देणे, पाठ घासून देणे, तिला जेवण चारून देणे, ह्या सर्व गोष्टी आई आपल्या मुलीच्या करत असतात. आईशिवाय असे कोणाला कळणार. लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी हे सर्व अनुभवलेले आहे. जनाबाई ही तर पोरकी पोर होती. म्हणूनच विडुल तिच्यासाठी माय बनून आला. ‘माय मेली बाप मेला, आता सांभाळी विडुला’ असे म्हटल्यावर विडुलाला हे सगळे करावेच लागणार होते. देव आपल्या भक्ताची विशेष काळजी घेतो. येथे देवाने जनीला लेक मानल्यामुळे तिची विशेष काळजी घेतल्याचे दिसते. पाहा पुढील ओव्या –

जनी जनी करे । जनीला नाही कोणी
देवं विडुलं घाले वेणी ॥ ९५४ ॥

जनी जनी करे । जनीला नाही बापं
देवं विडुलं घासे पाठं ॥ ९५५ ॥

जनी जनी करे । जनीला नाही मायं
देवं विडुलं घासे पायं ॥ ९५६ ॥

जनी जनी करे । जनीला नाही भाऊ
देवं विठ्ठलं देते जेवू ॥ ९५७ ॥

ओवी क्र. ९३६ ते ओवी क्र. ९५७ पर्यंत हे एक कथागीत (ओवीगीत) आहे.
ह्या ओव्या सलग वाचल्यास वाचकाला त्याचा प्रत्यय येईल.

४६. पंढरपूर

(पंढरपूर या क्षेत्राचे महात्म्य वर्णन केलेले आहे)

क्रमांक ४६ मध्ये धार्मिक व पुराणातील ओव्या आलेल्या आहेत. त्यात पंढरपूर, नामदेव, गोपालपुरी, कौडण्यपूर, पुंडलिक मुनी, चंद्रभागा, विठ्ठल, पांडुरंग, रुक्मिणी, जनाबाई, ईश्वर, तुळस इ. या ओव्यामधून स्त्रियांनी त्यांचा महिमा वर्णन केलेला आहे.

पंढरपूर हे सर्व संतांचे माहेश्वर आहे. त्याचप्रमाणे विठ्ठल—रुक्मिणी हेही महाराष्ट्रीयांची श्रद्धास्थाने आहेत. हिच श्रद्धा त्यांनी त्यांच्या मनात जिवंत ठेवली आहे. दळण कांडण करताना किंवा सण, उत्सव व यात्रेच्या वेळी येणाऱ्या गाण्यातून स्त्रिया आपले अंतकरण उलगडून दाखवितात. दळताना जात्याला सखी समजून त्या आपल्या भावभावना गीतातून व्यक्त करतात. या भागातील ओव्या पाहिल्या असता पुंडलिकमुनी, विठ्ठल, रुक्मिणी, जनाबाई यांच्या बद्दलची श्रद्धा लोकपरंपरेत किती मोठी आहे, याची माहिती मिळते.

पंढरपूरला विठ्ठल—रुखमाई हे दैवत असल्यामुळे पंढरी या तीर्थक्षेत्राची थोरवी स्त्रियांनी त्यांच्या ओवीगीतातून गायली आहे. पंढरपूरचा महिमा गाताना; व त्याचे वर्णन करताना त्या तल्लीन होतात. पंढरपूरचे लोक, तेथील देवळे, तेथील रस्ते, या सगळ्यांचे वर्णन त्यांनी आपल्या ओवीगीतातून केलेले आहे. ज्यांचे वास्तव्य पंढरपूरला आहे, अशा लोकांना नित्य विठ्ठलाचे दर्शन घडते. चंद्रभागा नदीचे पाणी तीर्थ म्हणून प्राशन केल्या जाते. परंतु ते पाणी पंढरपूरच्या लोकांना मुबलक प्रमाणात मिळते. म्हणून पंढरपूरचे लोक मोठे भाग्यवान आहे, असे त्यांना वाटते. पंढरपूर या क्षेत्राची महानता व नगराची पवित्रता याचेही दर्शन घडते. त्याचप्रमाणे पंढरपूर ही नगरी विठ्ठलाने बसवली, असाही एक उल्लेख मिळतो.

विठुरायाची नगरी म्हणून पंढरपूरला मान मिळाला. पण त्याच विठुरायाला पंढरपूरला आणून विटेवर उभा करणारा पुंडलिक आहे. पुंडलिक हा साधा माणूस नाही, तर तो एक मुनी आहे. आषाढात पंढरपूरला गेले असता पुंडलिकाच्या देवळात पाणी शिरते. कधी कधी ते देऊळ पाण्यात बुडते. हा सर्व विषय मायमाऊल्यांनी ओवीबद्ध केला आहे. कुंडलिक भाऊ, कुंडलिकानं माडी अर्धा धारेत बांधली, अशा अनेक ओव्यातून पुंडलिकाचे दर्शन आपल्याला होते. पुंडलिकाबरोबरच चंद्रभागा नदीलाही महत्त्व आलेले आहे. एखाद्या स्थळी देव अवतरले की, तेथील मातीही बुक्का बनते. विठ्ठल, रुक्मिणी, पुंडलिक याचबरोबर चंद्रभागेचीही त्यांनी महती गाईली आहे. चंद्रभागेत स्नान करणे, तिला पैसे, नारळ अर्पण करणे, त्यात खुद रुक्मिणीने दिवा सोडणे, अशा कितीतरी प्रसंगाचे स्त्रियांनी केलेले वर्णन मन मोहून टाकतात.

विठ्ठल—रुक्मिणी बरोबरच जनाबाईच्याही ओव्या या भागात आलेल्या आहेत. जनाबाई, विठ्ठल, रुक्मिणी या तिघांचेही उल्लेख ह्या ओव्यात येतात. ह्या ओव्या स्वतंत्रपणे येत असल्या तरी तेथे एक संपूर्ण ओवीगीत दिसते. विठ्ठलाचे जनाबाईसोबत कामकाज करणे, त्यावर आक्षेप घेऊन रुक्मिणीने विठ्ठलाला प्रश्न विचारणे, जनाबाईबद्दल मनात शंका उपस्थित करणे, विठ्ठलाने ‘जनाबाई आपलं धर्माचं लेकरू आहे’ असे सांगणे, इत्यादी प्रसंगाचे वर्णन मोठे विलोभनीय व बहारदार आहे. हे सर्व संसारीक पातळीवरचे अनुभव होते. भक्तांनी ते त्यांच्या देवालाही लावून पाहिले.

या भागात संत नामदेवाच्या काही ओव्या आहेत. नामदेव शिंपी का झाला? याचे उत्तर मायमाऊल्यांनी दिलेले आहे. म्हणजेच नामदेव, विठ्ठल, रुक्मिणी, जनाबाई, पुंडलीक हे सगळे पात्र, आणि त्यांचे एकमेकांशी असलेले भावनिक नाते, स्त्रियांनी ओवीगीतातून सांगितलेले आहे.

कौंडण्यपूर हे रुक्मिणीचे माहेर असल्यामुळे त्या नगरीलाही तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्याचेही वर्णन ओवीगीतातून येते. अशा श्रद्धेने एकापेक्षा एक सरस ओव्या कोणतेही शिक्षण नसलेल्या मायमाऊल्यांनी काव्यबद्ध करून पिढ्यानपिढ्या पाठांतराच्या बळावर टिकवून ठेवल्या आहे. त्यात जिळ्हाळा आहे, श्रद्धा आहे, देवाविषयी अपार आदरभाव आणि भक्तीभाव आहे. त्याचप्रमाणे संसाराचा जिवंत अनुभव ओवीगीतातून आल्याशिवाय राहात नाही. असा हा भारतीय संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा परंपरेने

जतन करणाऱ्या मायमाऊल्यांच्या कर्तवगारीचे कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाही. पुढील ओव्या पाहा —

पंढरीचे लोकं । आहे किती पुण्यवानं
सूर्य निंघता करते नितं दर्शनं ॥ ९५८ ॥

पंढरी बसवली । रफाडं पाहूनं
देवा माझ्या विठ्ठलानं । टाळ मृदुंग लावूनं ॥ ९५९ ॥

पंढरीचे लोकं । मोठे ग्यानी ध्यानी
चंद्रभागेचे पाणी । नितं त्यायच्या राजणी ॥ ९६० ॥

(रफाड — सपाट किंवा मोकळी जागा. राजणी — रंजण, पाणी साठवावयाचे मोठे मातीचे उभट व पसरट भांडे)

ओवी क्र. ९६१ पाहा. ही ओवी साहित्याच्या अंगाने फार सुंदर आहे. पंढरपुरामध्ये ‘सोन्याची जोडवे’ घातलेली ही स्त्री कोण? याचे उत्तर ती विठ्ठलाची पत्नी आहे, असे सरळ न सांगता सूचक अर्थाने सूचविले आहे. ‘सूचकता’ हा काव्याचा एक विशेष गुण आहे. ओवीगीतात तो ठिकठिकाणी पाहायला मिळतो.

पंढरपुरामंधी । कोणं सोन्याच्या जोडव्याची
नारं विठ्ठल बडव्याची ॥ ९६१ ॥

(पंढरपूरच्या मंदिरात राहणाऱ्या पुजान्यांना बडवे म्हणतात.)

पुढील ओव्यात दोन चिठ्ठ्याचा उल्लेख आलेला आहे. येथे दोन चिठ्ठ्याचा अर्थ दोन प्रकारे लावावा लागतो. एक म्हणजे विठ्ठल व स्किमणी यांच्याकडून एक एक चिठ्ठी. आणि दुसरा अर्थ म्हणजे विठ्ठलाकडून पती व पत्नीसाठी (भक्त) दोन चिठ्ठ्या. मनात पंढरपूरला जाण्याची इच्छा नाही. कारण काहीही असू शकते. संसारात अनेक अडचणी येतात. म्हणून पंढरपूरला जाणाऱ्या वारकर्यांकडून विठ्ठलाला निरोप देताना भक्त म्हणतात की, यावेळी माझे दर्शनाला येणे होत नाही. पुढील ओव्यावरून असे दिसून येते की, देव आपल्या भक्ताला पत्र पाठवतो. यावरून देवाला भक्ताची किती काळजी आहे, हे दिसून येते.

पंढरी जायाले । नव्हतं माझं मनं
देवा विठ्ठलानं । चिढुचा पाठविल्या दोनं ॥ ९६२ ॥

पंढरीची चिढी । बांधीनं शिक्यापाई
देवा विठ्ठलाले सांगा । माहा येण होतं नाही ॥ ९६३ ॥

आषाढी आणि कार्तिकीला पंढरपूरमध्ये वारकन्यांची गर्दी होते. त्या गर्दीत स्वतः विठ्ठलदेव आपल्या भक्तांना साखर वाटतो. येथे प्रत्यक्ष भक्त आणि भगवान यांचा संबंध आहे. लोकजीवनात आनंदाच्या क्षणी साखर वाटण्याची प्रथा आहे. येथे भक्त दिसल्यावर विठ्ठलाला आनंद होतो. त्या आनंदामध्ये देव विठ्ठल साखर वाटतो. पुढील ओवी पाहा —

पंढरी पंढरी । नावानं दाटली
देवा विठ्ठलानं । साखरं मुठीनं वाटली ॥ ९६४ ॥

ओवी क्र. ९६५ फार महत्त्वाची आहे. या ठिकाणी विठ्ठल आणि संत नामदेवाचे नाते सांगितलेले आहे. संत नामदेव हा जातीने शिंपी होता. त्याने स्वतःहून या जातीत जन्म घेतला. त्याचे कारण मायमाऊल्यांनी आपल्या प्रतिभेने पुढीलप्रमाणे सांगितलेले आहे. नामदेवाने या जगन्मातेची (रुक्मिणी) चोळी शिवण्यासाठीच आपला जन्म शिंप्याच्या जातीत घेतला, असे सांगितले आहे. पुढील ओवी पाहा —

पंढरपुरामध्ये । कशाचा गलबला
रखमाबाईच्या चोळीसाठी । नामदेवं शिंपी झाला ॥ ९६५ ॥

रुक्मिणी म्हणजे सगळ्या जगाची माता. ती लेण लेहत (शुंगार) असता सगळे भक्त (स्त्रिया) तिला पाहण्यासाठी गलका करतात. श्रीविठ्ठलदेव म्हणजे जगाचा पिता व रुक्मिणी म्हणजे जगाची माता. ही जगन्माता हिरवा चुडा भरत आहे. हिरवा चुडा हे सौभाग्याचे चिन्ह आहे. जगत्पित्याबरोबर जगन्मातेचा विवाह झाला. त्याची सगळी देणी रीतीरिवाजानुसार पतीच (श्रीविठ्ठल) देणार. हा सोहळा पाहण्यासाठी पंढरपूरला म्हणजे भक्तांच्या नगरीत गर्दी होते. त्याचे वर्णन स्त्रियांनी आपल्या ओव्यामधून केलेले आहे. पुढील ओव्यातून दिसणारे हे वर्णन पाहा —

पंढरपुरामध्ये । कशाचा कल्ला होते
रखमाबाई चुडा लेते ॥ ९६६ ॥

पंढरपुरामध्ये । कायचा कल्ला होते
रुक्मिणी चुडा लेते । विड्हलं बाकी देते. ॥ ९६७ ॥

पंढरपुरामध्ये असंख्य भक्त जमलेले असतात. विड्हलाच्या दर्शनासाठी फार
मोठी बारी (रांग) लागते. प्रचंड गर्दी होते. दुरून पाहणाऱ्या भक्ताला मारामारी
झाल्यासारखे दिसते. परंतु तसे नाही. देवाच्या दर्शनासाठी, किंवा देवाचा
सोहळा पाहण्यासाठी उडालेली ती झुंबड असते.

पंढरपुरामध्ये । कायची हाणामारी
गर्दी सुटली देवावरी ॥ ९६८ ॥

पंढरपुरामधी । टाळं मृदंग वाजते
लगनं देवाचे लागते ॥ ९६९ ॥

पुढील ओवीत पंढरपूरचे महात्म्य सांगितले आहे. विड्हलाच्या नगरीत घरोघरी
कीर्तन सुरु आहे. आणि भक्ताला झोप लागली. कीर्तनाचा लाभ घेता आला
नाही. आपल्याला कोणाचा तरी शाप असेल म्हणून कीर्तनाचा लाभ घेता
आला नाही, अशी खंत भक्त (स्त्री) व्यक्त करतात.

पंढरपुरामधी । घरोघरी कीर्तनं
झोपं लागली सरापीनं ॥ ९७० ॥

पुढे ओवी क्र. ९७१ मध्ये ‘चुन्याच्या सडका’ असा उल्लेख येतो. पूर्वी
सिमेंटच्या ऐवजी चुन्याचा वापर होत असे. पंढरपूरचे रस्ते अगदी गुळगुळीत
आणि मोठे आहेत. त्या नगरीच्या सडका चुन्याने घोटलेल्या आणि स्वच्छ
असल्याचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येतात. विठुरायाची नगरी ही सुंदर
असणारच. पाहा पुढील ओव्या –

पंढरीची वाटं । चुन्यानं घोटली
लालं बंदी उमटली ॥ ९७१ ॥

पंढरीची वाटं । नाही खडा गोटा
रस्ता मारगाचा मोठा ॥ ९७२ ॥

पंढरीच्या वाटं । नाही काडी मोडी
रस्ता रेशमाची खोडी ॥ ९७३ ॥

पतीने पत्नीच्या कोणत्याही वस्तुची खोडी केली की, पत्नी आकांत करणारच. विडुलाने रुक्मिणीच्या चोळीचा खेळण्यासाठी चेंडू केला. म्हणून रुक्मिणीने आकांत केला. पूर्वी ग्रामीण भागातील मुळे खेळ खेळण्यासाठी कपड्याचा चेंडू करत असे. या ठिकाणी विडुल—रुक्मिणीला साधारण मानव म्हणून दाखविले आहे. देव आणि भक्ताचा हाच खरा महिमा होय.

पंढरपुरामंधी । कायचा कल्ला झाला
रुक्मिणीच्या चोळीचा । विडुलानं चेंडू केला ॥ ९७४ ॥

येथे स्त्रिया आपल्या आईची (रुक्मिणीची) करुणा भाकत आहे. पंढरपूरला जाताना वाटेने पाय भाजतात. म्हणून देवाने त्याची व्यवस्था करावी. पाय भाजूनये म्हणून पाण्याचा दांड (शेतकरी पाणी ओलताना दांड काढतात. त्या दांडाने विहिरीचे पाणी वाहते.) लावावा, असे भक्त आपल्या देवाला सांगतात. म्हणजे चालताना पाय भाजणार नाही. एकदा देवाला शारण गेले की, भक्त आपला सगळा भार देवावर टाकतात.

पंढरीच्या वाटेनं । जळतीनं माहे पायं
रुक्मिणी माही मायं । पाण्याचा दांडं लावं ॥ ९७५ ॥

पंढरीच्या वाटेनं । जळतीनं माह्या टाका
रुक्मिणी माही माता । पाण्याचा शिरवा टाका ॥ ९७६ ॥

ओवी क्र. ९७७ मध्ये पंढरपूरच्या श्रीमंतीचे वर्णन केले आहे. पंढरपूरच्या विठोबाच्या मंदिराचा कळस हा मातीचा नसून सोन्याचा आहे. किंवा पंढरपूरची सगळीच घरे सिमेंट विटाची आहे. आणि याठिकाणी देवकीचे भारी दुकान आहे. याचा अर्थ जिकडेतिकडे देवाचेच दुकान थाटलेले आहे. म्हणजे प्रत्येक दुकानात विकण्यासाठी देव ठेवलेले आहे. पण येथे मात्र सगळीकडे गर्दी. म्हणून कोणीही ओळखीचे दिसत नाही.

पंढरपुराले । माती नाही राऊळाले
सोन्याचा कळसं । विठ्ठलाच्या देवळाले ॥ ९७७ ॥

पंढरपुरातं । कोणी नाही ओळखीचं
भारी दुकानं देवकीचं ॥ ९७८ ॥

(देवकीचं – दुकानात देव विकायला असणे)

पुढील ओवी फार वेगळ्या अर्थाची आहे. विठ्ठल मंदिरात प्रसाद वाटण्याचे काम हे बडव्याचे. परंतु येथे चोखोबा महाराज सोन्याच्या पानदानामध्ये देवाचा प्रसाद भक्तांना वाटत आहे. चोखोबा अस्पृश्य जातीचे आहे. परंतु संताच्या मेळाव्यात अस्पृश्यतेला थारा नाही. संतमंडळात त्यांनाही मोठे स्थान आहे. (चोखोबा महाराजांना मात्र प्रत्यक्ष मंदिरात प्रवेश दिला नव्हता.)

पंढरपुरातं । बडव्याले कायं कामं
सोन्याच्या पानदानी । प्रसाद वाटला चोखोबानं ॥ ९७९ ॥

पुढील ओव्यातून पंढरपूरचा महिमा वर्णन केलेला आहे. त्यात पंढरपूरचे वर्णन करणारे तिचे आजोबा, मामा, वडील व भाऊ आहेत. या सर्वांनी त्या क्षेत्राला भेट दिल्यामुळे, त्यांनी तेथे जे पाहिले त्याचे वर्णन करून ते इतरांना सांगतात. ते सांगतात की, पांडुरंगाच्या देवळात (ऐकशे साठ, एकशे नऊ) दिवे जळत आहेत. तेथे भिमा नदिला पावसाळ्यात पूर असतो. विठ्ठलाच्या राऊळाले सोन्याचांदीचा दरवाजा बसवलेला आहे. पंढरपूर येथे जिकडे तिकडे गुलाल, बुक्का व कुंकवाचे दुकान थाटलेले आहे. अशा प्रकारचे पंढरीचे वर्णन केलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा:—

पंढरपुरामंधी । कुंकवू कोण्या ओळी
अबीरं गुलालानं । गादली माझी चोळी ॥ ९८० ॥

पंढरपूरचा महिमा । सांगते माझा मामा
नदं भरली भिमा ॥ ९८१ ॥

पंढरीचा महिमा । सांगते माझा बापं
विठ्ठलाच्या राऊळातं । दिवे जळते एकशे साठं ॥ ९८२ ॥

पंढरीचा महिमा । सांगते माझा भाऊ
विडुलाच्या राऊळात । दिवे जळते एकशे नऊ ॥ ९८३ ॥

पंढरीचा महिमा । सांगते माझा आजा
विडुलाच्या राऊळाले । सोन्याचांदीचा दरवाजा ॥ ९८४ ॥

पंढरपूरच्या वाटे । कशाची ठोकपीटं
विडुलाच्या राऊळाले । नवीनं बांधते चौपटं ॥ ९८५ ॥

पंढरपुरामध्ये । पंढरी लालं लालं
कोणं झोकला गुलालं ॥ ९८६ ॥

पंढरी पंढरी । दिसते हिरवीगारं
आला तुळशीले बारं ॥ ९८७ ॥

पंढरी पंढरी । दिसते सोन्यावानी
तिथं नांदते राजाराणी ॥ ९८८ ॥

आषाढी व कार्तिकीला पंढरपूरला फार मोठी जत्रा भरते. तेथे अनेक साधुसंत विडुलाच्या दर्शनाला येतात. दरवर्षी पायी वारीला जाणारे काही कमी नाही. विडुलाचे असे अनेक भक्त पंढरपुरामध्ये येतात. म्हणून त्या ठिकाणी साधुसंतांचे दर्शन आपोआप होते. वाटेत साधु भेटणे म्हणजे भाग्य, पण पंढरपूरला मात्र विनासायास साधुचे दर्शन होते. आणि साधुच्या संगतीत राहिल्यामुळे काहीतरी लाभही होतो. पुढील ओव्या पाहा —

पंढरीच्या वाटे । मोकळा माझा जुडा
साधु भेटले हातं जोडा ॥ ९८९ ॥

पंढरीच्या वाटे । मोकळी माझी वेणी
साधु भेटले देवावानी ॥ ९९० ॥

पंढरीच्या वाटे । मोकळे माझे केसं
साधुच्या संगतीनं । घडली एकादसं ॥ ९९१ ॥

ओवी क्र. ९९२ ते ओवी क्र. ९९५ पर्यंत हे एक कथागीत पाहा. यात रुक्मिणीच्या माहेराचा उल्लेख आलेला आहे. ओवी क्र. ९९३ मध्ये

विठुरायाची नगरी रामटेकाच्या बाजुला असल्याचा उल्लेख आहे. रामटेकच्या ऐवजी तेथे दुसऱ्या एखाक्या गावाचे नाव असू शकते. त्याच ओवीत आलेले कवंडलपूर हे ग्रामनाम कौँडण्यपूर होय. ही भीमक राजाची नगरी होती. हेच रुक्मिणीचे माहेर होय. पुढील ओव्या पाहा —

पंढरीच्या लोका । किती मारू या हाका

पैशाचा अबीरं बुक्का । तिथे नांदते माहा सखा ॥ १९२ ॥

पंढरी पंढरी । नाही पाहिली अजुनी

व्हयं विठुची नगरी । हाये रामटेकाच्या बाजुनी ॥ १९३ ॥

त्याच्याबाई समोरं । हाये गावं कवंडलपूरं

व्हयं रुक्मिणीचं माहेरं ॥ १९४ ॥

तेथं ती हिरवा चुडा लेली

आई बापाचे घरा गेली ॥ १९५ ॥

पुढील ओव्यात पंढरपूर नगरीत गाजावाजा होत असल्याचा उल्लेख आहे. ती विठुरायाची नगरी असल्यामुळे तेथे लहान सहान गोष्टीचाही कल्ला होतो. भक्ताला आपल्या देवाच्या सर्व लीला आवडत असल्यामुळे त्याचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतात आलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

बाई पंढरपुरामंदी । कायचा गाजावाजा

नवीनं बसवला दरवाजा ॥ १९६ ॥

पंढरपुरामंदी । काय वाजते गाजते

सोन्याचं बाशिंग । लगनं देवाचं लागते ॥ १९७ ॥

गोपाळपुरी वरी । गोपाल काला होते

दही दूधाचा परसादं । वाटणी नाही येते ॥ १९८ ॥

पुढे ओवी क्र. १९९ ते ओवी क्र. १००१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या गीतात जे तीर्थयात्रेला जातात त्याना एक संदेश आहे. तीर्थयात्रेला जाताना आपल्यासोबत फार सामान घेऊन जाऊ नये. नाही तर सर्व वेळ ते सामान सांभाळण्यातच खर्च होईल. मग चांगल्या तन्हेने देवदर्शन करता येणार नाही.

महत्वाचे सांगायचे म्हणजे तीर्थयात्रेला जाताना सर्व लक्ष देवाकडे असले पाहिजे. नाही तर 'देव देवळात व चित खेटरात' असे होईल. म्हणून तीर्थयात्रेला जाताना संसारातील मोह थोडा बाजूला ठेवावा, हेच या गीतातून सांगायचे आहे. पुढील ओव्या पाहा —

पंढरीला जाता । कशाला नेता हत्ती
चंद्रभागेला पाणी किती ॥ १९९ ॥

पंढरपूरला जाता । कशाला नेता घोडं
चंद्रभागेला पाणी थोडं ॥ १०० ॥

पंढरीला जाता । कशाला नेता गायं
चंद्रभागेला पाणी लयं ॥ १०१ ॥

४७. चंद्रभागा व पुंडलिक मुनी

(ओवी क्र. ९५८ ते १००१ या भागातील ओव्यांची प्रस्तावना पाहा)

आषाढीला पंढरपूर येथे फार मोठी जत्रा भरते. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे चंद्रभागेला पूर येतो. त्या पुरात पुंडलिकाचे देऊळ पाण्यात बुडते. स्वतः लेखकाने याचा अनुभव घेतलेला आहे. पुंडलिकाचे देऊळ नदीच्या पुरात बुडते म्हणून 'अर्ध्या धारीत डेरा दिला' असे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येते. श्रीविठ्ठल म्हणजे द्वापारयुगीचा श्रीकृष्ण आहे, आणि पुंडलिक मुनीमुळेच तो द्वारकेहून पंढरपूरला आला, असा सर्व वारकर्त्यांचा समज आहे. येथे पुंडलिकाच्या निर्भयतेचे वर्णन आलेले आहे. पावसाळ्यात पुंडलिकाचे देऊळ नदीच्या पुरात बुडत असते. पुंडलिक मुनी (ऋषी) असल्यामुळे त्याने आपला मठ नदीच्या अर्ध्या धारेत बांधला असे वर्णन येते. ऋषीमुनी फार कठोर तपश्चर्या करीत होते. ते हठयोगी असल्यामुळे त्यांच्या तपश्चर्याही वेगवेगळ्या ठिकाणी असायच्या. पुढील ओव्या पाहा —

चंद्रभागेले आला पूरं । पाणी करते भाला भाला
नाही कुंडलिकं देवं भेला । अर्ध्या धारीत डेरा दिला ॥ १००२ ॥

चंद्रभागेले आला पूरं । पाणी उडते हातं हातं
असा कुंडलिकं धिटं । धारेमध्ये बांधे मठ ॥ १००३ ॥

घडी घडी यादं येते । टाळेगावं माहेगाची
पाण्यामध्ये माडी । माझ्या कुंडलिकं भावाची ॥ १००४ ॥

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी दिसते डवूळं
मंधी कुंडलिकाचे देऊळं ॥ १००५ ॥

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी टेकलं वडाले
देवं कुंडलिकं बुडाले ॥ १००६ ॥

चंद्रभागेच्या पुरात पुंडलिकाचे देऊळ बुडत असते. परंतु पुंडलिक देव बुडाले असे वर्णन येते. येथे पुंडलिकाला देव बनविले आहे. नदीला पूर काही नवीन गोष्ट नाही. तो काव्याचा विषय होईल असेही नाही. पण विठोबाचे गाव व त्या गावची नदी, तेथील माती या सर्वचेच मोठे काव्यमय वर्णन मायमाऊल्यांनी केलेले आहे. ओवी क्र. १००७ व ओवी क्र. १००८ पाहा. या दोन ओव्यात ‘सजन’ व ‘सोयरा’ असे दोन शब्द आले आहे. हे दोनही शब्द विठ्ठलालाच उद्देशून म्हटले आहे. विठ्ठलाचे भक्त विठ्ठलाला सर्व नात्यातून आळवतात. पुढील ओव्या पाहा —

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी टेकलं आंगणाले
हांकं मारजा सजनाले ॥ १००७ ॥

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी टेकलं पायच्याले
हांकं मारजा सोयच्याले ॥ १००८ ॥

नदीला पूर आला म्हणजे पाण्याच्या लाटा अशा काही दिसतात जणू काही नदीमध्ये साखळदंड सोडलेले आहे. येथे ‘लाटा’ या शब्दाएवजी ‘उकळ्या’ हा शब्द योजून स्त्रियांनी आपल्या कवीमनाचा परिचय करून दिला. पाणी उकळल्यावर जसे दिसते तसे नदीला पूर आल्यावर लाटा दिसतात. चंद्रभागेला पूर आला म्हणजे पाणी डवूळ दिसते. त्या डवूळ पिवळ्या पाण्यालाच ‘उदा’ रंग प्राप्त होत असतो. परंतु ते पाणी पुरामुळे ‘उक्या’ रंगाचे झाले नसून कोणी

त्यात दहीदूध फेकल्यामुळे असा रंग पाण्याला मिळाला, अशी कल्पना केलेली आहे.

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी मारते उकन्या
नदी मायेला साकन्या ॥ १००९ ॥

चंद्रभागेला आला पूरं । पाणी दिसते उदं उदं
कोणं फेकलं दही दूधं ॥ १०१० ॥

वैष्णव संप्रदायात तुळशीला फार महत्त्व आहे. नदीच्या पुरामध्येही देव तुळशीच्या काडीला धरून उभे आहेत. पुराणात ‘विष्णू आणि तुळस’ ही कथा आलेलीच आहे. देव सदैव तुळशीजवळ राहतात असा भावार्थ.

चंद्रभागेले आला पूरं । पाणी टेकले झाडीले
देवं बाई भगवानं । उभे तुळशीच्या काडीले ॥ १०११ ॥

चंद्रभागेले आला पूरं । पाणी टेकले बाभूळबना
आणं तेथं वेळुचा पाळणा ॥ १०१२ ॥

चंद्रभागेला आला पूरं । आली वाहुनं भिंगी माती
सोन्याच्या विटेवरं । उभे रुक्माई तुङ्गे पती ॥ १०१३ ॥

भारतीय लोकजीवनात नदीत दिवा सोडण्याची परंपरा फार प्राचीन आहे. नदीला दिवा मोळचा श्रद्धेने अर्पण करणे मोठे पुण्य समजल्या जाते. येथे साक्षात रुक्मिणीनेच दिवा चंद्रभागेला अर्पण केल्यामुळे तिच्या काठावर उजेड दिसून पडला. भारतीय स्त्रियांनी आपल्या परंपरेचे जाणीवपूर्वक संरक्षण केले आहे, व ती उदात्त परंपरा काव्यातही अजरामर करून ठेवली आहे. पुढील ओव्या पाहा —

चंद्रभागेकाठी । उजेडं कशाचा पडला
राही रुखमाबाई । दिवा पाण्यातं सोडला ॥ १०१४ ॥

(राही — राधा. राही — रुक्मिणी. रुक्मिणी व राधासाठी राही हा शब्द वापरतात. आरतीमध्येही राही रुखमाबाई असा उल्लेख येतो.)

४८. नानाजी महाराज

नानाजी महाराजांचे भव्य असे मंदिर वर्धा नदीच्या काठावर आहे. (गाव – कापसी, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा, महाराष्ट्र राज्य). दरवर्षी माघ शुद्ध सात, रथसप्तमीला (फेब्रुवारी महिना) दहीहांडी फोडून यात्रेला प्रारंभ होतो. ही यात्रा वर्धा नदीच्या काठावर १५ दिवस भरते. लेखक स्वतः या ठिकाणी अनेकदा जाऊन आलेले आहे. यात्रेचा इतका सुंदर देखावा आजपर्यंत कोठेही पाहिलेला नाही.

दहीहांडी व काल्याच्या दिवसी कापसी या गावात अनेक दिंड्या येतात. भक्त या दिंड्यामध्ये भजन व नृत्य करतात. हा सोहळा पाहण्यासाठी आजूबाजूच्या परिसरातील भक्त फार मोठ्या संख्येने उपस्थित राहतात. गोपाल काल्याच्या वेळी ऊन्ह झाली म्हणून दिंड्या सावलीन निघाल्याचे वर्णन आहे.

नानाजी महाराज कापसी परिसरातील प्रसिद्ध सत्युरुष होऊन गेले. त्यांच्याबद्दलची श्रद्धा त्या परिसरातील लोकांच्या मनामध्ये आजही कायम आहे. प्रत्येक कार्यात नानाजी महाराजांचे नाव घेतल्याशिवाय त्यांचे कोणतेच कार्य सुरु होत नाही. त्यांनी समाजाला जो उपदेश दिला त्यातून समाजाचा फार मोठा फायदा झाला. ग्रामीण लोकजीवनामध्ये प्रादेशिक साधुसंतांचे महत्त्व हे देवाइतकेच मोठे असते. पाहा ओवी क्र. १०२५ ते १०२७.

नानाजी महाराज कथा व कीर्तनाच्या माध्यमातून लोकांना उपदेश करत असे, हे ‘झाली कीर्तनाची दाटी’ या ओळीवरून सूचित होते. ते उत्तम कीर्तनकार होते व कीर्तनाला फार दूरवरून लोक येत असावे, असे म्हणावे लागेल. गतकाळात हरिकथा व कीर्तनाच्या माध्यमातून साधुसंतांनी समाजजागृती केली. नानाजी महाराजांचा वावर एके ठिकाणी नव्हता. ते जवळपासच्या परिसरात भजन कीर्तनासाठी जात होते. जेव्हा ते एखाद्या गावाजवळ हरिकथा व कीर्तनासाठी उतरायचे, तेव्हा त्यांच्या दर्शनाला त्यांचे शिष्य, भक्त व लहानथेर गर्दी करीत होते, असे त्यांच्याबद्दलच्या ओव्यावरून दिसते. नानाजी महाराजांचे भक्त खुद नानाजी महाराजावरच एक जबाबदारी टाकतात. त्यांनीच आपल्या गावाचे रक्षण करावे, असे म्हणतात. नानाजी महाराजांवर जनतेचा किती विश्वास होता, हे या भागातील ओव्यावरून दिसते. लोकसाहित्यात अनेक प्रादेशिक साधुसंतांचे उल्लेख आढतात. अशा साधुसंतांबद्दल लोकजीवनामध्ये कमालीचा आदर पाहायला मिळतो. पाहा –

नानाजी महाराजं । सांगून गेले कायं
नाही सोडावे त्यायचे पायं ॥ १०१५ ॥

कापसी गावच्या वाटेनं । पळसं दाटले
नानाजी महाराजं । देवं वाटेवरं भेटले ॥ १०१६ ॥

नानाजी महाराजं । सांगून गेले राती
झाली कीर्तनाची दाटी ॥ १०१७ ॥

नानाजी महाराजं । देवं उतरले गोठानी
त्यायच्या दर्शनाले । शिष्य जाती लोटांगणी ॥ १०१८ ॥

नानाजी महाराजाच्या । काल्याले झाली ऊनं
दिंड्या चालल्या सावलीनं ॥ १०२९ ॥

आंब्याचं रायतं । तांब्याच्या घागरीतं
नानाजी महाराजाचा । वरं बागं नगरीतं ॥ १०२० ॥

बाई माझ्या चुड्याले । खिळे फासे बरोबरी
धन्य देवाची कारागीरी ॥ १०२१ ॥

माझा नमस्कारं । नानाजी महाराजाले सांगा
जागा पायरीपासी मांगा ॥ १०२२ ॥

नानाजी महाराजा । उतरा पायरीच्या खाल्या
करा वस्तीच्या रखवाल्या ॥ १०२३ ॥

नानाजी महाराजं । उतरले कोसामानी
त्यायचे शिष्य बालके । जातीलं लोटांगणी ॥ १०२४ ॥

सरलं माझं दळणं । उरला शेरपसा
पहिल्या ओवीचा नेम कसा ॥ १०२५ ॥

सरलं माझं दळणं । सूपं झाडूनं उभं केलं
नावं नानाजी महाराजाचं आलं ॥ १०२६ ॥

दळणं दळलं । सरलं मनू नये
नानाजी महाराजाची । देणगी मले आहे ॥ १०२७ ॥

ग्रामजीवनात असलेल्या साधुसंताबदलचा आदर, भक्तीभाव व श्रद्धा या भागातील ओव्यात दिसून येतो. अशा साधुसंताबदलचा त्यांचा भाव, त्यांना जीवनात नवी प्रेरणा देते, जगण्याला बळ देते, असेच म्हणावे लागेल.

४९. अनुसया व दत्तात्रय

(या भागात माहूरगडची अनुसया व श्रीदत्ताच्या ओव्या आहेत. श्रीमती शकुंतलाबाई मेहरे, गांधीनगर, वर्धा यांनी ह्या ओव्या सांगितल्या.)

महाराष्ट्रात जी तीर्थक्षेत्रे आहेत, त्यात माहूर हे श्रेष्ठ तीर्थक्षेत्र म्हणून त्याचा बोलबाला आहे. माहूरला देवीचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. मातापूर अर्थात माहूर हे देवीच्या साडेतीन शक्तीपीठापैकी एक आहे. त्याला प्राचीन दत्तक्षेत्र म्हणूनही ओळखल्या जाते. माहूर गावापासून चार पाच किलोमीटर अंतरावर दत्तशिखर आहे. तेथे दहा बारा फूट उंचीचे मंदिर आहे. (उंची, लांबी, रुंदी १० ते १२ फूट अंदाजे). दत्तस्थानापासून मैलभर अंतरावर सती अनुसयेचे मंदिर आहे. जवळच अत्री ऋषीचा आश्रम व पाटुका आहे. दत्त दररोज माता अनुसयेच्या कुशीत निद्रा घेण्यासाठी येतो, अशी लोकसमजूत आहे.

दत्त अवतार म्हणजे ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तीन देवतेचे एकत्व होय, असे लोकपरंपरा मानते. दत्त संप्रदाय हा जवळपास एक हजार वर्षांपासून कार्यरत असावा. अवधूत हा श्रीदत्ताचाच उल्लेख आहे. (अवधूत म्हणजे संन्यस्थ वृत्तिचा सिद्धपुरुष). श्रीगुरु, योगीराज, अत्रीवरद, सिद्धराज, ज्ञानसागर, आदिगुरु ही दत्तात्रयाची नावे आहेत. अवधूत पंथालाच ‘दत्तपंथ’ असे म्हणतात. लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी हा माहूरगडचा महिमा आपल्या ओवीगीतातून गायिलेला आहे. पुढील ओव्या पाहा —

चालाना जाऊ पाहू । माहूरगडची अनुसया माऊली
तळहाताची साऊली ॥ १०२८ ॥

चालाना जाऊ पाहू । माहूरगडची अनुसया
तळहातावरं गुरुराया ॥ १०२९ ॥

अत्री ऋषी गेले । बद्रिका आश्रमातं
अत्री ऋषीची ज्योतं । अनुसयाच्या आंघोळीतं ॥ १०३० ॥

नारदमुनीकडून अनुसयाच्या सतीत्वाचा गौरव उमा, रमा व सावित्री यांच्यासमोर होतो. (उमा, रमा व सावित्री ह्या शंकर, विष्णु व ब्रह्मदेव यांच्या बायका). त्यामुळे तिघीनाही अनुसयेचा मत्सर वाटतो. म्हणून त्यांनी आपल्या पतीला अनुसयेचे सत्व हरण करण्यासाठी पाठविले. ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे तीनही देव अत्री ऋषीच्या आश्रमात आले. त्यावेळी अत्री ऋषी आश्रमात नव्हते. ते बाहेर गेलेले होते. सती अनुसयेने त्यांचा आदर सत्कार केला, आणि जेवणासाठी ताट वाढले. परंतु तू आम्हाला नग्न होऊन जेवण वाढशील तरच आम्ही भोजन करू, असे ते तीनही देव अनुसयेला म्हणाले. त्यांचे कपट अनुसयेच्या लक्षात आले. तिने आपल्या पतीच्या पायाचे तीर्थ त्या तीनही देवावर शिंपडल्यावर त्यांचे लहान बालकात रुपांतर झाले. नंतर तिने त्या देवांना मातृभावनेने भोजन देऊन पाळण्यात झोपविले.

तिकडे आपले पती घरी आले नाही, म्हणून त्या तिनही देवाच्या बायका काळजीत पडल्या. त्यांनी क्षमायाचना केल्यावर अनुसयेने त्या देवांना मुळचे रूप प्राप्त करून दिले. पण त्यांनी आपल्या पोटी जन्म घ्यावा अशी एक अट मांडली. त्यानुसार अनुसयाला तीन पुत्र झाले. ते म्हणजे श्रीदत्त, दूर्वास आणि सोम (चंद्र) होय. विष्णूचा अंश श्रीदत्तात, शिवाचा अंश दूर्वास, तर ब्रह्माचा अंश सोम यांच्यात अवतरलेला आहे, असे लोकपरंपरा मानते. या लोकपरंपरेतील कथा स्त्रियांनी ओवीगीताच्या माध्यमातून सांगतली आहे.

ब्रह्मा विष्णु महादेवं । अनुसयाच्या घरी गेले
सहा महिण्याचे बाळं केले । पाळण्यातं झोपवले
ओळखू नाही आले ॥ १०३१ ॥

भारतात ढोंगरावर किंवा उंच पहाडावर अनेक मंदिर उभी आहेत. पूर्वी अशा ठिकाणी पिण्याचे पाणी मिळणे सोपे नव्हते. अशावेळी कोणीतरी धर्मदाता अशा गडावर, किंवा उंच ठिकाणी भक्तांना पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करीत असे. येथे मात्र प्रत्यक्ष देवानेच (दत्तात्रयाने) आपल्या भक्तांना पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्याचप्रमाणे धर्मशाळा बांधून त्यांची राहण्याचीही व्यवस्था केलेली आहे. ओवी क्र. १०३२ मध्ये पहिल्या व दुसऱ्या ओळीचा

यमक बरोबर जुळला नाही. काही शब्दांची फेरफार झाली असावी, असे मला वाटते. कारण ज्यांनी ही ओवी संगितली त्यांचे वय ८५ च्या जवळपास होते.

माहूरं गडावरी । पाण्याचं मोठं सुखं
देवा माह्या दत्तात्रयानं । बांधलं गायमुखं ॥ १०३२ ॥

माहूरं गडावरी । पाण्याचा मोठा काळं
देवा दत्तात्रयानं । लावली धर्मशाळा ॥ १०३३ ॥

रिद्धपूर हे श्रीगोविंदप्रभुचे निवासस्थान होते. रिद्धपूरला विदर्भातील काशी म्हणून ओळखल्या जात होते. हे गाव अमरावती जिल्ह्यात आहे. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक श्री चक्रधर स्वामी यांचे गुरु श्रीगोविंदप्रभू होय. महानुभाव संप्रदायात दत्तात्रयाला श्रीकृष्णाचा अवतार मानतात. त्याठिकाणी वाहणाऱ्या नदीच्या प्रवाहात दत्तात्रयाचे बाग घोडे आरामात पाणी पितात असा उल्लेख ओवीगीतात आलेला आहे. दत्तात्रयाचे मंदिर माहूरला गडावर आहे. या उंच ठिकाणी चढण्यासाठी भक्ताला बन्याच पायन्या चढून जावे लागते. त्यासाठी दत्तात्रयाने गडावर 'तिनशे साठ पायन्या' बांधलेल्या आहे. (लोकगीतात ३६०, ८००, ९०० अशा संख्याची बरीच रेलचेल असते). भक्त पहिल्या पायरीवर, किंवा त्यांच्या प्रथेनुसार कोणत्याही पायरीवर कापूर व उद लावतात. कापूर व उद देवाला प्रिय असते. कापूर व उद जाळल्यानंतर त्याचा सुगंध पसरतो. परंतु हे नित्य होत असल्यामुळे पायन्यांना उद व कापराचा सुगंध येत असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. अनेक भक्त पायरीवर पैशाची, किंवा रुपे, सोने याची मुद्रा लावतात. अनेक प्राचीन मंदिरात हे दृश्य पाहायला मिळते. (शिखाच्या गुरुद्वारात सोन्याचे छत्रही पाहायला मिळते.) पूर्वी दत्तात्रयाच्या मंदिराच्या पायन्यावर सोन्याच्या मुद्रा लावलेल्या असाव्या, असे ह्या ओवीतून जाणवते.

रिद्धपूर काशी । काशी वायते थोप्यानं
दत्ताचे बाग घोडे । पाणी पेते निचंतीनं ॥ १०३४ ॥

देवा दत्तात्रयाच्या । पायन्या तिनशे साठं
नित्यं दर्शनाची वाटं ॥ १०३५ ॥

देवा दत्तात्रयाच्या । पायन्या आसपासं
उदं कापराचा वासं ॥ १०३६ ॥

देवा दत्तात्रयाच्या । पायरीले सोनं
नित्यं दर्शनाले जाणं ॥ १०३७ ॥

(निंचंतीन – आरामात, सावकाश)

५०. आदाशाचा गणपती

(या भागात आदाशाच्या गणपतीच्या ओव्या आहेत.)

लोकगीताचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रादेशिकता होय. त्या त्या प्रदेशातील निसर्ग, नक्षा, वन, उद्याने, बागबगीचे, वृक्ष, वेली, प्राणी, पक्षी, पिके, सण, उत्सव, वेशभूषा, साधुसंत, देवदेवळे इत्यादी लोकगीतात येत असतात. स्त्रियांच्या ओवीगीतातही प्रादेशिकता हा गुण दिसून येतो. या भागातील ओव्यात नागपूर जिल्ह्यातील दोन गावांचा, आणि त्या ठिकाणी असलेल्या देवतांचा उल्लेख आहे. नागपूर जिल्ह्यात कळमेश्वर हे तालुक्याचे ठिकाण आहे. कळमेश्वरजवळ ‘आदाशा’ नावाचे गाव आहे. (कळमेश्वर तालुक्यातील श्रीक्षेत्र आदासा येथील वक्रतुंड शामीविघ्नेश विदर्भातील अष्टविनायकांपैकी तिसरा गणपती. अठरा फूट उंच, सात फूट रुंद आणि आठ हातांची गणपतीची मूर्ती आहे. संकष्टी चतुर्थांशी येथे मोठी जत्रा भरते.)

नागपूर जिल्ह्यातच कळमेश्वर तहसील जवळ ‘धापेवाडा’ हे गाव आहे. या ठिकाणी विठ्ठल-रुक्मिणीचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. आषाढीची पंढरपूरची यात्रा झाली की, धापेवाड्याचा उत्सव सुरु होतो. म्हणजे ही यात्रा पंढरपूरच्या यात्रेनंतर सुरु होते. त्या भागातील वारकरी व अनेक भक्त धापेवाड्याला जाऊन विठ्ठल रुक्मिणीचे दर्शन घेतात. येथे भक्तांची फार मोठी गर्दी असते. धापेवाड्याला ‘विदर्भातील पंढरपूर’ समजतात.

आदाशा आणि धापेवाडा ही दोनही गावे वरीलप्रमाणे प्रसिद्ध आहेत. त्याचे उल्लेख आणि वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून मिळते. त्यात कोठेही कृत्रिमता नाही. जे आहे, जे पाहिले, जे अस्तित्वात आहे, त्याचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येते. प्राचीन समाजजीवन समजून घ्यायचे असेल तर स्त्रिगीतांचा अभ्यास केल्याशिवाय ते पूर्णपणे समजून घेता येणार नाही. स्त्री—गीतातून ते जवळे आकलन होते ते कोणत्याही अन्य माध्यमातून समजून घेता येणार नाही, ऐवढे मात्र खरे.

(ओवी क्र. १०४० व ओवी क्र. १०४१ मध्ये दुसऱ्या ओळीत ‘जंगली गणराया’ असा शब्द आलेला आहे. त्यातील जंगली या शब्दाचा अर्थ बरोबर लागत नाही. त्या ठिकाणी दुसरा शब्द असू शकतो.) पुढील ओव्या पाहा –

चालाना जाऊ पाहू । आदाशाचा गणपती
धापेवाड्याला महिमा मोठी ॥ १०३८ ॥

चालाना जाऊ पाहू । आदाशाचा गणराया
पोटी पुतरं लागे पाया ॥ १०३९ ॥

चालाना जाऊ पाहू । आदाशाची पायरी
भासा मागीनं माहेरी ॥ १०४० ॥

पाणी पडते । मेघाच्या लागीनं पाया
माया जंगली गणराया ॥ १०४१ ॥

पाणी पडते । हातं मेघाले जोडीनं
माया जंगली गजाननं ॥ १०४२ ॥

५१. संत तुकाराम महाराज

जगद्गुरु संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज यांच्यावर अनेक विद्वानांनी लिखाण केलेले आहे. त्यांच्या जीवनातील काही प्रसंगात, काही कीर्तनकारांनी व लेखकांनी त्यांच्या पत्नीचे चित्रही रेखाटले आहे. त्यात तिचे केलेले वर्णन तिच्यावर अन्याय करणारे आहे. तुकाराम महाराजांवर प्रभात कंपनीने एक चित्रपटही काढलेला होता. त्या चित्रपटातून दाखविलेली तुकारामांची प्रतिमा त्यांच्या व्यक्तित्वाला शोभणारी नाही. त्यातल्या त्यात त्यांच्या पत्नीला (आवली) भांडखोर म्हणून दाखवली आहे. पुढे अनेक कीर्तनकारांनी व लेखकांनीही तिची तशीच प्रतिमा रंगवली. या लोकांच्या मतानुसार तुकारामांच्या जीवनात जिजाबाई म्हणजे खलनायिका बनली.

संसार म्हटले की पतीपत्नीमध्ये रूसवे फुगवे होतातच. आणि पती जर घरात लक्ष देत नसेल तर कोणती पत्नी मुकाट्याने राहील. कीर्तनकार व चित्रपटामधून जिजाबाईची जी प्रतिमा रंगवली, पुढे त्याचेच पडसाद लोकगीतात

उमटलेले दिसतात. स्त्रियांनी तुकारामावर ज्या ओव्या रचल्या त्यात असा वाद दिसतो. परंतु तुकारामांच्या जीवनात मात्र तसे काही नव्हते. उलट ती तुकारामांची जास्त काळजी करायची.

संसारी पुरुषाच्या वाट्याला येणारे सर्व तुकारामांच्याही वाट्याला आले किंवा तुकारामाचा संसार आपल्यासारखाच आहे, असे समजून स्त्रियांनी त्यांचे चित्र ओवीगीतातून रंगविलेले आहे.

संत तुकारामं गेले पंढरीले । जिजाबाईं तू घरी रायं
घरी दुपतीची गायं ॥ १०४३ ॥

संत तुकारामं महाराजाले । तुपाची आवडी
सावळ्या जिजाबाईंनं केली । चिचयेची कढी ॥ १०४४ ॥

संत तुकाराम महाराजाले । तुपाची आवडी कारं
सावळ्या जिजाईंनं । केला चिचावं सारं ॥ १०४५ ॥

५२. महापुरुषांचे उल्लेख

(शाहू महाराज, संत चोखोबा महाराज, श्रावणबाळ, हासेन—हुसेन, सुभाषचंद्र बोस, अर्जुन, युधिष्ठीर, द्रौपदी, भिष्म, बुद्ध, जोसेफ, येशू ख्रिस्त, महात्मा गांधी, इंद्र, चंद्र, भागवत ग्रंथ यांच्या ओव्या आहेत.)

या भागात अनेक महापुरुषांचे व वस्तुंचे उल्लेख आलेले आहेत. छत्रपती शाहू महाराज राज्य करीत असतानाचा उल्लेख येतो. लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे त्यात बदलत्या काळाची नोंद येत असते. म्हणूनच लोकसाहित्य म्हणजे लोकजीवनाचा आरसा आहे, असे म्हणतात. जुने टिकवून ठेवणे; व त्यात नव्याची भर टाकणे, हा लोकसाहित्याचा एक महत्वाचा गुण म्हणावा लागेल.

भारतात ज्या मोजक्या राजांचा उल्लेख मोठ्या गैरवाने केल्या जातो, त्यात छत्रपती शाहू महाराज हे एक आहेत. महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजानंतर शाहू महाराजांचा उल्लेख लोकराजा, रयतेचा राजा, प्रजेचे कल्याण करणारा कल्याणकारी राजा म्हणून येतो. समाज प्रबोधनाच्या चळवळीतही त्यांचा मोठ्या सन्मानाने उल्लेख केल्या जातो. कोल्हापूर

संस्थानात गरीब, दलित, शोषित व पीडित समाजाच्या मुलांसाठी मोफत छात्रालय व शिक्षणाची सोय त्यांनी केली. अनेक कल्याणकारी योजना राबवल्या. त्यामुळे शाहू महाराज रयतेत प्रिय झाले. त्यांचे कार्य हे सगळ्यांच्या कल्याणाचे होते. म्हणूनच ते जनसामान्यांच्या काव्याचा विषय बनले. लोकपरंपरेत 'बळी' राजानंतर शाहू महाराजांवर स्त्रियांनी ओव्या रचून त्यांच्याबद्दलचा सन्मान व आदर व्यक्त केला.

माझ्या ग दारावूनं । घोडा कोणाचा गेला
शाहू ग राजा गेला ॥ १०४६ ॥

वारकरी संतमंडळीत चोखोबा महाराजांचा उल्लेख मोठ्या सन्मानाने केल्या जातो. पंढरपूरला न जाणाऱ्याना विडुल मंदिराची कल्पना करता येणार नाही. परंतु चोखोबाबद्दलच्या ओवीतून ती करणे शक्य आहे. चोखोबा महाराजांची समाधी विडुल मंदिराच्या अगदी पुढेच आहे. चोखोबांच्या पायरीचे दर्शन घेऊनच विडुलाच्या मंदिरात प्रवेश करावा लागतो. हुबेहुब वर्णन करून डोक्यासमोर चित्र उभे करण्यात लोकगीतांचा हातखंडा आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतातून आपल्याला याचा प्रत्यय येतो. (ओवी क्र. १०४७ पाहा. 'गेली कावड काशीवरी' या ओळीचा अर्थ वरच्या ओळीशी जुळताना दिसत नाही, परंतु तो ओवी क्र. १०४८ या ओवीसोबत जुळतो.)

विडुलं विटेवरी । चोखोबा पायरी
गेली कावडं काशीवरी ॥ १०४७ ॥

मायमाऊल्यांनी आपल्या प्रतिभेने ज्यांचे चरित्र गायले, त्यात एक श्रावणबाळ आहे. आपल्या अंधे व वृद्ध आईवडिलांना कावडीत घेऊन श्रावणबाळ काशीला निघाला. आईवडिलांना तहान लागली म्हणून कावड झाडाच्या सावलीत ठेवून पाणी आणण्यासाठी तो नदीवर गेला. आणि दशरथ राजाच्या बाणाने मृत्यु पावला. मातृपितृभक्तीचा जिवंत झारा श्रावणबाळाच्या रुपाने लोकपरंपरेने जपून ठेवला आहे. मायमाऊल्यांच्या नजरेतून तो कसा सुटणार.

आईबापाची कावडं । बेलाच्या झाडाले
श्रावण बाळं गेला । पाण्याच्या शोधाले ॥ १०४८ ॥

हासेन—हुसेनबद्दल मुस्लिम समुदायात कमालीचा आदर आहे. त्यांच्याबद्दलच्या दोन ओव्या मुस्लिम नसलेल्या बाईंने सांगितल्या. हे दोघेही मोहम्मद पैगंबराचे

नातू होते. हासेन—हुसेनबदलचा आदर्श, जिव्हाळा, व प्रेम आजही मुसलमान समाजात आहे. लोकसाहित्य हे सर्व काळात, सर्व समाजात व सर्व धर्मात परंपरेने चालत आलेले आहे.

हासेनं हुसेनं । हाये लाडाचे बाई
हाये उपराईचे भाई ॥ १०४९ ॥

हासेनं हुसेनं । क्वयं रसुईल्लाचे पोरं
क्वयं दोघीचे दोनं पोरं ॥ १०५० ॥

वरील ओवीत 'उपराई' असा शब्द आला आहे. उपराई हे गाव अमरावती जिल्ह्यात आहे. तेथे एक मशिद असून, अनेक हिंदू लोकांचे ते कुलदैवत आहे.

'आझाद हिंद सेनेचे' नेतृत्व करणारे नेताजी सुभासचंद्र बोस हे इंग्रजाच्या नजरकैदेत असताना वेषांतर करून गुप्त झाले. लोकांना त्याच्याबदल बरेच दिवस माहिती मिळाली नव्हती. एके दिवसी अचानक रेडिओवर त्यांचे भाषण झाले, आणि भारतीयांना आनंद झाला. हे वर्णन मला पस्तीस वर्षापूर्वी तिसरीच्या 'थोरांची ओळख' या पुस्तकात वाचलेले आठवते. हेच चित्रण थोड्याशा अर्थ फरकाने ओवीतून दिसते. पुढील ओवी पाहा —

सुभाषबाबुची कथा । ऐकतो पाण्या जाता
मंदिरी रेडू होता ॥ १०५१ ॥

बदलत्या समाजाची नोंद लोकसाहित्यात कशी घेतल्या जाते, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ओवी क्र. १०५२ होय. रेडिओ गावात आल्याची नोंद स्त्रियांच्या ओव्यातून आलेली आहे. गावात पाण्याची सार्वजनिक विहीर असायची. पाणी भरायला जाताना स्त्रिया रेडिओवर लागलेले गाणे ऐकते, व गाणे गाणारीचा गळा मी घेर्ईन, म्हणजे तिच्यासारखेच तालासुरात मी गाणार असल्याचे सांगते. ज्याला कोणाला गाता येत नसेल त्याने आमच्याकडे यावे. आम्ही त्याला गायला शिकवू, असा या ओवीचा अर्थ. पूर्वी गावात रेडिओ आला तेव्हा तो पाटलाच्या घरी किंवा ग्राम पंचायतीच्या इमारतीवर असायचा. काही गावात सार्वजनिक मंदिरावर असायचा. बदलत्या काळाची नोंद या ओवीगीतातून घेतलेली दिसून येते.

गाणारीचा गळा । मितं घेईनं पाण्या जाता
मंदिरी रेडू होता ॥ १०५२ ॥

ज्याले नाही गाणे कळा । त्याने यावे आम्हापासी
गळा देईनं मी त्यासी ॥ १०५३ ॥

भारतीय समाजजीवनात आठवड्याचा प्रत्येक दिवस कोणत्यातरी देवाशी संबंधीत आहे. त्या दिवसी भक्त आपल्या देवतेसाठी स्वतः उपवास ठेवतात. या भागात बुद्धाबदलच्या ओव्या आहेत. बुद्धाला देव समजून सर्व कर्मकांड केलेले आहे. ओवी क्र. १०५४ ते ओवी क्र. १०५६ हे एक ओवीगीत आहे. यात बुद्धाला देव समजून त्यांची पूजा केली आहे. (या ठिकाणी बुद्धाच्या ऐवजी हिंदू देवतेचा उल्लेख असावा, असे वाटते. पण ही शक्यता आहे.)

पहिला मंगळवारं । करते माहा बांपं
तांब्याच्या गंगारातं । बुद्धदेवाचे धुवा हातं ॥ १०५४ ॥

दुसरा मंगळवारं । करते माझी मायं
काशाच्या ताटातं । बुद्धदेवाचे धुवा पायं ॥ १०५५ ॥

तिसरा मंगळवारं । करते माझा भाऊ
काशाच्या ताटातं । बुद्धदेवाले घाला जेवू ॥ १०५६ ॥

महाभारतातील काही पात्रांचे उल्लेख स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येतात. द्रौपदी ही पाच पांडवांची पत्नी होती. पाचही भावाशी तिने संसार केलेला आहे. त्याचेही वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून आलेले आहे. द्रौपदी, अर्जुन, युधिष्ठिर, यांचे उल्लेख येतात. ओवी क्र. १०५७ ते ओवी क्र. १०५९ पाहा. हे एक ओवीगीत आहे.

द्रौपदीची खोली । चुन्यानं सारवली
तिच्या शेजेवरी । इच्छा अर्जुनाची झाली ॥ १०५७ ॥

द्रौपदीची खोली । चुन्याचं सारवणं
तिच्या शेजेवरी । झोपी गेले अर्जुनं ॥ १०५८ ॥

द्रौपदीच्या खोलीले । चांदीचा दरवाजा
तिच्या शेजेवरी । झोपी गेले धर्मराजा ॥ १०५९ ॥

कौरव—पांडव युद्धात अर्जुनाच्या बाणाने पितामह भिष्म रणांगणात बाणाच्या शश्येवर घायाळ होऊन पडल्यावर, त्यांची तहान भागविण्यासाठी अर्जुनाने एक बाण धरतीवर मारून पाण्याची गंगा भिष्माच्या मुखात टाकली. एका अर्थाने गंगा त्यांच्या जवळ आणली. त्यांच्या मानेला आधार देण्यासाठी अर्जुनाने त्यांच्या मानेखाली बाणाची उशी तयार केली, अशी लोकपरंपरेत व महाभारतात कथा आहे. स्त्रियांनी ही कथा मौखिक परंपरेने ओवीगीतातून जतन करून ठेवली आहे.

भिष्म पडले शरपंजरी । देवं करते पाणी पाणी
देवा अर्जुनानं । गंगा खांदली एका बाणी ॥ १०६० ॥

भिष्म पडले शरपंजरी । भुईशी लोळे मानं
देवा अर्जुना उशी आणं ॥ १०६१ ॥

(शर — बाण. शरपंजरी — बाणांचा पिंजरा; ज्याच्या अंगास पुष्कळ बाण लागले आहेत असा. खांदली — खोदणे.)

ओवी क्र. १०६३ मध्ये जोसेफ या ख्रिस्ती संताचे नाव आलेले आहे. लोकसाहित्याचा प्रभाव सर्व धर्मियावर सारखाच पडलेला दिसतो. ही ओवी सांगणाऱ्या बुगाबाई रॅबेल थॉमस यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारलेला आहे. जोसेफ हे नाव नंतर आलेले दिसते. जोसेफ या नावाऐवजी तेथे धृवबाळाचे नाव असण्याचा संभव नाकारता येत नाही. ओवी क्र. १०६३ मध्ये येशू ख्रिस्ताच्या देवळाचा उल्लेख आहे. येशू ख्रिस्ताबद्दल तिच्या मनात असलेला आदर पुढील ओवीतून व्यक्त होतो. पाहा —

रानी वनी गेला । नाही आसरा कोणाचा
जोसेफ माहा भाऊ । धावा करे ईश्वराचा ॥ १०६२ ॥

देवाचं देऊळं । पायले गावोगावी
येशू ख्रिस्ताच्या सारखं । देऊळ कोठं नाही ॥ १०६३ ॥

पुढील ओवीगीत महात्मा गांधीच्या हत्येनंतर रचलेले आहे. हे गीत **श्रीमती चंद्रभागाबाई** रामदासजी अतकर (मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा) यांनी सांगितले. हे एक ओवीगीत आहे. परंतु त्याचा कोणीतरी कर्ता असावा, असे या ओवीगीताच्या भाषेवरून मला वाटते. नक्की त्याबद्दल माहित नसल्यामुळे त्याविषयी मी अधिक भाष्य करीत नाही. त्यावर कोणी आपला हक्क सांगितला, तर त्यावर माझा आक्षेप राहणार नाही.

पहिली माझी ओवी गं । गांधीजीला पाहीनं
दिल्लीला जाईनं । गांधीजीला पाहीनं ॥ १०६४ ॥

आबा म्हणे गांधीला । नेले होते प्राथनेला
गोडशाने केला जी नमस्कारं गांधीला ॥ १०६५ ॥

पुढे उभा राहुनी हातं घाले खिशातं
गोडशाने गोळ्या मारील्या गांधीजीच्या छातीतं ॥ १०६६ ॥

पहिली गोळी छातीतं । दुसरी गोळी पोटातं
निघूनं गेले स्वर्गातं । जय हिंदं जय हिंदं ॥ १०६७ ॥

पुढे आलेल्या एका ओवीत महादेव पार्वतीचा उल्लेख आहे. कुडीतल्या आत्मारामा, इंद्र, चंद्र यांच्या उल्लेखाबरोबरच लोकजीवनात असलेले भागवत ग्रंथाचे महत्त्वही वर्णन केलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

सरलं दळणं । सरलं सरस्वती
आंगणी उभी होती । माहादेवं पारबती ॥ १०६८ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । आले माझे चुलते
इंद्रं चंद्रं देवा । जल्दी जायाचे करते ॥ १०६९ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । आली माझी माता
इंद्रं चंद्रं देवा । दाराशी उभा होता ॥ १०७० ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । सान्यासंग झाल्या भेटी
वडीलं माझी बहीणं । लडते पाणी दाटी ॥ १०७१ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । तुझ्यापासून येणजाणं
इंदरं चंदरं देवा । रुई फुलाचं हातरणं ॥ १०७२ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । तुझ्यापासून माझी खुशी
इंदरं चंदरं देवा । रुई फुलाची केली उशी ॥ १०७३ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । तुझ्यापासून माझं बरं
इंदरं चंदरं देवा । रुई फुलाचं केलं घरं ॥ १०७४ ॥

कुडीतल्या आत्मारामा । आले माझे बापं भाऊ
जलदी जायची नका लावू ॥ १०७५ ॥

गोतामंदी गोतं । मायबाई गोतं
पोथीमंदी भागवत दिसे शोभीवंतं ॥ १०७६ ॥

सोन्याचा कंदीलं । रत्नजडीताची वातं
बाहातरं कोठडीचं । वाचतं होते भागवतं ॥ १०७७ ॥

५३. तुळस

(तुळशीच्या ओव्या)

भारतीय लोकजीवनात घराच्या अंगणात तुळशीचे वृदावन असते. सकाळी आंघोळ केल्यानंतर तुळशीला पाणी घालून तिची पूजा केली जाते. तर संध्याकाळी तिच्याजवळ भारतीय स्त्रिया दिवा लावतात. पुरुष मंडळीही तुळशीची पूजा करतात. तिची माळ गळ्यात घालतात. श्रीकृष्णाच्या विठ्ठलाच्या गळ्यात तुळशीची माळ असल्याचे लोकपरंपरा मानते.

श्रीकृष्णासोबत तुळशीचा विवाह लावण्याची परंपरा भारतात आहे. तुळशीची कथा पुराणात आलेली आहे. ती जालंदर राजाची पत्नी होती, असा त्यात उल्लेख आलेला आहे. अधिक माहितीसाठी डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे 'तुळशीचे लग्न' हा ग्रंथ वाचा. पुढील ओव्या ह्या कोणत्याही एका बाईजवळ मिळाल्या. नंतर एकत्र करून त्या या भागात मांडल्या.

तुळसावं बाई । तू होये मोठ्याची भासी
तुई मंजुळी गेली काशी ॥ १०७८ ॥

तुळसावं बाई । तुझी वली वली माती
गोविंद तुझे पती । पाणी घालून गेले राती ॥ १०७९ ॥

तुळसावं बाई । हिंडू नाही रानोरानी
चालं बाई माझ्या वाढ्या । जागा देतो बिंद्रावनी ॥ १०८० ॥

आंगणी तुळसाबाई । शेंडा कशाने बागला
पदरं जनीचा लागला ॥ १०८१ ॥

आंगणी तुळसाबाई । पिवळा पिवळा रसं
राम गोविंदा झाले खुसं ॥ १०८२ ॥

तुळसा मायंबाई । कावून वाढल्या खांबावानी
निशानी लावून । देवं विठ्ठलं घाले पाणी ॥ १०८३ ॥

हिवरी तुळसाबाई । पिवळी तुही जानी
तुळसाबाईचे । लग्न झाले लहानपणी ॥ १०८४ ॥

तुळसाबाईचा खांदा । लबलबं बागे
विठ्ठलाला हवा लागे ॥ १०८५ ॥

काहून तुळसाबाई । हिंडते रानीबानी
चालं सङ्घ्याच्या आंगणी । जागा देतो बिंद्रावनी ॥ १०८६ ॥

माह्या आंगणातं । तुळसाबाईचा आहे ओटा
वरं रामाचा मुखवटा ॥ १०८७ ॥

माह्या आंगणातं । तुळसाबाईचं आहे बोहलं
वरं रामाचे पाऊलं ॥ १०८८ ॥

तुंत तुळसावं बाई । कावून लोळता आंगणी
जागा देते मी बिंद्रावनी ॥ १०८९ ॥

तुतं तुळसावं बाई । तू कावूनं कोमावली
 तुही मंजुळी कोणं नेली ॥ १०९० ॥
 तुतं तुळसावं बाई । वाच्यानं हालू नाही
 तुझी बाई मंजुळी । पायदेही घालू नाही ॥ १०९१ ॥
 हिवरी तुळसाबाई । पिवळा तिचा रसं
 मंधेरी गेला वासं । देवं गोविंद झाले खुसं ॥ १०९२ ॥
 तुळसा वाळूनं झाली काड्या । देवा माह्या महाराजानं
 हाती धराले केल्या छड्या ॥ १०९३ ॥
 बामणाचे पोरी । बारा रोजाचे डाबरं
 हाती तांब्या झारी । उभी तुळशीच्या मोरं ॥ १०९४ ॥
 सकाळच्या पारी । कराना उठाउठी
 तुळसाबाई झाडापासी । रामचंद्र घेती भेटी ॥ १०९५ ॥
 तुतं तुळसावं बाई । कावूनं वाहाडली
 पतीव्रतानं सेवा केली ॥ १०९६ ॥
 तुळसा मायबाईचं । वाढूनं आलं खोडं
 देवंबाई नारायणं । शिंड्या लावूनं मंजुळ्या तोडं ॥ १०९७ ॥
 तुतं तुळसावं बाई । काहूनं हिंडते रानातं
 जागा देते मी आंगणातं ॥ १०९८ ॥
 तुतं तुळसावं बाई । कावूनं हिंडते रानोबनी
 जागा देते मी आंगणी ॥ १०९९ ॥
 तूतं तुळसावं बाई । काहूनं बागयली
 लातं देवाची लागयली ॥ ११०० ॥
 तुतं तुळसावं बाई । काहूनं वाळली
 लातं देवानं मारली ॥ ११०१ ॥

तुतं तुळसावबाई । कावूनं चिंबयली
 माइया कोणत्या बाळानं । तुझी मंजुळी तोडली ॥ ११०२ ॥

 तुळसावं बाई । वाळूनं झाली खोडं
 माइया नेणत्या बाळानं । बसाले केलं पिढं ॥ ११०३ ॥

 तुळसा मायबाई । वाळूनं झाली खोडं
 तुझ्या ग पूजेसाठी । केलं कातीवं पिढं ॥ ११०४ ॥

 तुळसा मायबाई । वाळूनं झाली मुई
 तुझ्या ग पूजेसाठी । केली कातीवं समई ॥ ११०५ ॥

 तुळसा मायबाई । वाळूनं झुमका गेली
 तुझ्या मंजुळीची । विड्हलाने माळं केली ॥ ११०६ ॥

 सोन्याचे पानदानं । मोत्याचे पाचं वेढे
 पाणी तुळसाबाईला चढे । हातं नारायणाले जोडे ॥ ११०७ ॥

५४. सूर्य नारायण

(उगवत्या सूर्याला देव समजून त्याचे महात्म्य वर्णन केलेले आहे.)

ओवी क्र. ११०८ ते ओवी क्र. ११४३ मध्ये लोकजीवनात असलेले, उगवत्या सूर्याचे महत्त्व सांगितलेले आहे. सूर्य म्हणजेच ईश्वराचे पूर्ण रूप आहे, असे समजून भारतीय लोकपरंपरेत उगवत्या सूर्याचे दर्शन झाले की, ईश्वराचे दर्शन झाल्याचे मानतात. म्हणूनच भारतीय लोकजीवनातील स्त्रिया सूर्यदिवाला म्हणतात की, अगोदर आपल्या घरी येऊन न्याहारी करावी; व मग संपूर्ण पृथ्वी फिरावी. (गीतेच्या नवव्या अध्यायात श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात की, मी संपूर्ण व नित्य सूर्यीबिंबाच्या ठिकाणी असतो.)

सकाळी उठूनं । सडा टाकते दणदणं
 देवं उगवले नारायणं ॥ ११०८ ॥

उगवला नारायणं । आधी उगवं माइया दारी
 मगं दुनिया हिंडं सारी ॥ ११०९ ॥

उगवला नारायणं । आधी उगवं माझ्या दारी
माझ्या या बाळासंगं । करं दूधा तुपाची न्याहारी ॥ १११० ॥

सख्या नारायणा । आंधी ये माझ्या दारी
दहीभाताची न्याहारी । मंगं पृथकी धुंडं सारी ॥ ११११ ॥

उगवत्या सूर्याला श्रद्धेने नमस्कार करणाऱ्या या लोकजीवनातील ओव्या आहेत. सकाळचा सूर्यनारायण अगोदर माझ्या दारात दिसावा, अशी इच्छा भारतीय लोकपरंपरेतील स्त्री बोलून दाखविते. त्यात सूर्यनारायणाबद्दलचा आदर व श्रद्धा दिसून येते. ‘पहिले माझ्या दारात व मग दुनिया हिंडत बस’, असे ती म्हणते. भारतीय लोकजीवनात उगवत्या सूर्याचे दर्शन घेण्याची प्रथा आजही प्रचलित आहे.

सकाळी उठल्यावर सूर्यदेव आपल्या दारातून दिसतो. जणू काही तो आपली वाट पाहतो. सूर्य उगवताना कोणताही आवाज होत नाही. म्हणून देवनारायण (सूर्य) चोरासारखे (पावलांचा आवाज न करता) उभे आहेत. अशी सुंदर कल्पना स्त्रियांनी केलेली आहे. पुढील ओव्या पाहा –

निंघला नारायणं । निंघता दिसला
बेलं तांदूळं वाटला ॥ १११२ ॥

सकाळी उठूनं । सोनुला टाकं सडा
देव नारायणाचा । आंगणी उभा घोडा ॥ १११३ ॥

सकाळी उठूनं । सोनुला उटं भांडे
देवं नारायणं । उभे राहिले देसपांडे ॥ १११४ ॥

सकाळी उठूनं । सोनुला भरं पाणी
देवं नारायणं । उभे राहिले चोरावाणी ॥ १११५ ॥

सूर्याला ईश्वर समजून त्याला भारतीय स्त्रिया आपल्या पतीला आयुष्य मागतात. तर आपल्या मुलाला यश मिळावे, यासाठीही त्या प्रार्थना करतात. याचे कारण सुरुवातीला सांगितले आहेच.

सकाळी उठूनं । हातं जोडीनं नारायणाले
यसं देजो देवा । माझ्या पोटच्या पुत्राले ॥ १११६ ॥

सकाळी उठून । हातं जोडीनं नारायणाले
येसं राणीच्या चुडीयाले ॥ १११७ ॥

उगवत्या सूर्याचे वर्णन भारतीय स्त्रियांनी फार सुंदर रेखाटले आहे. सूर्य उगवल्याबरोबर तो किती मोठा व कसा दिसतो, याचे कल्पनेने केलेले हे वर्णन आहे. सुरुवातीला चाकाएवढा, नागाच्या फटीसारखा उगवताना दिसतो. दूधाच्या तळ्यावर (क्षीरसागर) नाग जसा धुत्कार सोडीत जातो, तसाच सूर्य लालीलाल होऊन पुढे सरकत जातो. त्याचे हे पुढील वर्णन पाहा —

निंघाला नारायणं । अवघ्या पृथवीचा राजा
पयला नमस्कारं माझा ॥ १११८ ॥

उगवला नारायणं । आहे अग्नीचा भडका
कृष्ण मातेचा लाडका ॥ १११९ ॥

निंघाला नारायणं । त्याची चाकायेवढी फुटं
दूधळ्या तळ्यावरी । गेला धुनकाच्या मारतं ॥ ११२० ॥

भारतीय लोकजीवनातील स्त्रिया श्रद्धाळू आहेत. सूर्य उगवल्याबरोबर तो आपल्या अंगणात येतो अशी त्यांची धारणा आहे. त्याच्या पायाला खडा टोचूनये म्हणून अगोदर आंगण झाडून स्वच्छ करावे, असे सांगणारी स्त्री लोकपरंपरेत दिसते. सूर्यदेव उगवल्याबरोबर आपल्या अंगणात उभा राहातो, ही त्यांची श्रद्धा आहे. पुढील ओव्या पाहा —

सकाळी उठून । आंगण झाडं मायबाई
निंघाला नारायणं । खडे रूतते त्याच्यापायी ॥ ११२१ ॥

सूर्यपूजेत काय असावे याचे वर्णन भारतीय स्त्रियांच्या ओवीगीतात येते. बेलाचे पान, तांदूळ आणि दवना सूर्यपूजेत वापरतात. ('दवना' ही एक लहानशी वनस्पती आहे. ती सूर्यपूजेत व महादेवाच्या पूजेत वापरतात). पुढील ओव्या पाहा —

निंघाला नारायणं । निंघता देखीनं
बेलं तांदूळं फेकीनं ॥ ११२२ ॥

निंघाला नारायणं । निंघता पाहीनं
बेलं तांदूळं वाहीनं ॥ ११२३ ॥

भारतीय लोकजीवनातील स्त्री तळपत्या सूर्याला विनंती करते. आणि त्याला सांगते की, बागेचा माळी गावाला गेला आहे. म्हणून तू खूप तापू नको. हे सांगताना आपला भाव ती सूचक शब्दात सांगते. सूचकता हा साहित्याचा एक गुण आहे. अशा साहित्यिक गुणाची प्रचिती ओवीगीतातून ठाईठाई दिसून येते. सूर्याबद्लची श्रद्धा, आदर, जिह्वाळा व प्रेमही या भागातील ओव्यामधून दिसते.

सुरव्या नारायणा । काहूनं तपते सोळाकळी
गेला गावाला फूलमाळी ॥ ११२४ ॥

सुरव्या नारायणा । घडीभरं तपं
माझं दवन्याचं रोपं । वाळूनं गेलं सुकं ॥ ११२५ ॥

(‘दवना’ ही एक लहानशी वनस्पती आहे. ती सूर्यपूजेत व महादेवाच्या पूजेत वापरतात).

पुढील ओवी क्र. ११२६ ते ११३० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या ओवीत सूर्यनारायण कोणाला उद्देशून म्हटले आहे, ते बरोबर लक्षात घ्यावे लागते. या ओवीतील सूर्यनारायण आणि त्याची पत्नी सोनुला यांच्या संसाराचे वर्णन आहे. सूर्यदेवालाही संसार असल्याचे कल्पून त्याला काव्यविषय केले आहे.

सूर्य नारायणाची । सोनुला व्हये राणी
मुक्यानं टाके पाणी ॥ ११२६ ॥

सूर्य नारायणाची । सोनुला चातुरं
मुक्यानं देते धोतरं ॥ ११२७ ॥

सूर्य नारायणाची । सोनुला सजनं
मुक्यानं देते भोजनं ॥ ११२८ ॥

सूर्य नारायणाची । सोनुला व्हये जोडा
मुक्यानं देते विडा ॥ ११२९ ॥

सूर्य नारायणाची । सोनुला व्हये सेजं
तिने मुक्यानं केले राजं ॥ ११३० ॥

उगवला नारायणं । उगवता पाहीनं
बेलं तांदूळं वाहीनं ॥ ११३१ ॥

सूर्य उगवताना थोडा मोठा दिसतो. येथे तो लहान चाकासारखा दिसतो असे
म्हटले आहे. परंतु एवढासा सूर्य आपल्या प्रकाशाने दुनिया झाळाळत असतो.
उगवत्या सूर्यांची लहान चाकासोबत केलेली तुलना सुंदर आहे.

उगवला नारायणं । उगवता पाहिला
बेलं दवना फेकिला ॥ ११३२ ॥

उगवला नारायणं । चाकाची चाकुली
येवढी दुनिया झाकली ॥ ११३३ ॥

उगवला नारायणं । उगवला चाकायेवढा
येवढ्या दुनीमंधी । तुझा प्रकास केवढा ॥ ११३४ ॥

पुढील ओवीत सुंदर कल्पना केलेली आहे. सूर्य उगवल्याबरोबर माझ्या घरी
आला. त्याला देव समजून त्याची पूजा केली. त्याला गंध, अक्षता आणि
कुंकू लावल्यामुळे तो लाल झाला आहे, ही कवी कल्पना केलेली आहे. सूर्य
उगवल्याबरोबर ‘लाल’ दिसतो. उगवत्या सूर्याच्या हातात जणू काही ‘लाल
कडे’ आहेत (दोरी) असे वाटते. सूर्य गोल दिसतो म्हणून हातात सोन्याचे कडे
घातले असावे, असा भाव. सकाळी उगवणारा सूर्य हा काव्याचा विषय
झालेला आहे. भारतीय स्त्रियांनी दैनंदिन जीवनातले प्रसंगही काव्यरुपात जतन
करून ठेवलेले आहे.

सरख्या नारायणा । आधी माझ्या घरी आला
कुंकवाने लालं केला ॥ ११३५ ॥

उगवला नारायणं । लालं लालं भडका
हाती सोन्याच्या सडका ॥ ११३६ ॥

उगवला नारायणं । उगवता पाहीनं
बेलं दवना वाहीनं ॥ ११३७ ॥

सकाळी उगवणारा सूर्य लालसर तांबूस रंगाचा दिसतो. तांबूस रंग म्हणजे जणू काही त्याची ज्योत आहे, ही कवी कल्पना येथे दिसते. सकाळी उगवताना जणू काही तो लहच्या मारीत आहे, असे दिसते. उगवत्या सूर्याची पूजा करण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत आजही पाहायला मिळते. सूर्य पूर्वेला उगवतो आणि पश्चिमेला मावळतो अशी श्रद्धा होती. म्हणूनच सूर्य वर चढत असताना झाडाङ्गुडावर चढल्यासारखा दिसतो. अशी कल्पना केलेली आहे. सूर्याची पूजा करताना स्त्रिया त्याला आशीर्वाद मागतात. आपले सौभाग्य मागतात. त्याचप्रमाणे आपली परिस्थितीही बदलेल अशी आशा करतात. पुढील ओव्या पाहा —

उगवला नारायणं । लालं तांबडी त्याची ज्योतं
आला लहच्या मारतं ॥ ११३८ ॥

उगवला नारायणं । लालं तांबडी त्याची काया
हौदावरच्या भावजया । कुंकू मागितलं लेह्या ॥ ११३९ ॥

उगवला नारायणं । चढे झाडाङ्गुडावरी
तेजं राणीच्या चुड्यावरी ॥ ११४० ॥

ताटातं घेतो दाळं । वाटीत घेतो भाजी
देवा मनतो नारायणा । दशा पालटनं माझी ॥ ११४१ ॥

निंधाला नारायणं । पिवळी त्याची काया
देवं जन्मले रामराया ॥ ११४२ ॥

निंधाला नारायणं । पिवळी त्याची उनं
देवं जन्मले लक्ष्मणं ॥ ११४३ ॥

(आंधी — अगोदर. धुंड — फिरणे, हिंडणे. नारायण — सूर्य. सोनुला — बाईचे नाव. देवनारायण — सूर्य. उट — धुऊन टाकणे, धुणे. पयला — पहिला. फूट — फणा, फणी (नागाचा). पिवरी — पिवळी. चातुर — पत्नी. सजन — पत्नी. जोडा — पत्नी. लेह्या — लावण्यासाठी. सोळाकळी — चंद्र सोळा कलांनी

युक्त असतो. सोळाकळी तपणे — खूप तापणे. दवना — ही एक लहानशी वनस्पती आहे. शंकराच्या पूजेतही दवना वाहतात. दशा — परिस्थिती.)

५५. धनुष्यबाण

(पावसाळ्यात आकाशात दिसणाऱ्या धनुष्यबाणाचा उल्लेख आहे)

पावसाळ्यात दिवसा पाऊस येऊन गेल्यावर आकाशात सप्तरंगी धनुष्य दिसतो. त्या सप्तरंगी धनुष्य दिसण्याला काही शास्त्रीय कारणही आहे. परंतु लोकजीवनात मात्र तो देवाघरचा धनुष्य आहे, अशी श्रद्धा आहे. आकाशातला सप्तरंगी धनुष्य व पृथ्वी ही बाण आहे, असे लोकजीवनात मानतात. देवाघरचा धनुष्य उगवल्यामुळे त्याला पाहताच बेल, फूल, तांदूळ इ. पूजेचे पदार्थ त्याला अर्पण करून नमस्कार करतात. कधी कधी काहीही अर्पण न करता लोक श्रद्धेने त्या सप्तरंगी धनुष्यासारख्या दिसणाऱ्या रेषांना नमस्कार करतात. निसर्गाबदलची श्रद्धाही त्यामागे असू शकते.

एका दुसऱ्या ओवीत सप्तरंगी धनुष्याला बोट दाखवू नये. त्याला हटक लावू नये. (त्याच्याबदल बोलू नये. फक्त मुकाळ्याने पाहावे), असेही लोकपरंपरा सांगते. 'हटक नोका लावू । सिता सराप देते बहू' या ओळीतून वरीलप्रमाणे हटक लावल्यास सिता शाप देते, अशी लोकसमजूत आहे. या ओवीत सिताबाईचा उल्लेख आलेला आहे. तिचा व धनुष्यबाणाचा तसा संबंध रामायणात आलेला आहे. परशुरामाचा शिवधनुष्य घोडाघोडा म्हणून ती लहानपणी खेळत होती. अशी कथा लोकपरंपरेत आजही सांगतात. त्याच्यामागे दुसरी एखादी कथाही असू शकते. परंतु धनुष्यबाण निघाल्यावर त्याला हटक लावू नये; व त्याला बोट दाखवू नये, अशी लोकांची श्रद्धा आहे. कारण सिता शाप दईल म्हणून तसे करू नये, हा अर्थ घ्यावा. लोकजीवनातील अनेक संकेत व समजुती स्त्रियांच्या ओवीगीतात पाहायला मिळतात. पुढील ओव्या पाहा —

निंघाला धनुष्यबाणं । निंघता पाहीनं
बेलं तांदूळं वाहीनं ॥ ११४४ ॥

निंघाला धनुष्यबाणं । हटकं नोका लावू
सिता सरापं देते बहू ॥ ११४५ ॥

निंघाला धनुष्यबाणं । निंघताना पाहिला
बेलं अक्षदा वाहिल्या ॥ ११४६ ॥

निंघाला धनुष्यबाणं । निंघताना पाहियेला
बाणा सेंदरी नेसयला ॥ ११४७ ॥

५६. श्रीकृष्ण

लोकपरंपरेत श्रीकृष्णाच्या अनेक बाललीला वर्णन केलेल्या आहेत. श्रीकृष्ण गोकुळात असताना राधेवर प्रेम करीत होते, असे सांगितले जाते. त्याचे उल्लेख लोकपरंपरेत मिळतात. भारतीय स्त्रियांनी कृष्णाची बाललीला ओव्यातून वर्णन केलेली आहे. राधाकृष्णाच्या प्रेमलीला वर्णन करणे हा भारतीयांचा आवडता विषय आहे. त्यात महाकवी, संत, शाहीर कोठेही कमी पडत नाही. लोकजीवनात हे राधाकृष्णाचे अतूट नाते स्त्रियांनी मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवलेले आहे. श्रीकृष्णाच राधेच्या प्रेमात पडले या आशयाच्या अनेक ओव्या जात्यावर दळण दळताना स्त्रिया गात असतात.

बालपणी श्रीकृष्ण कसा खोड्या करीत होता, याचे सुंदर वर्णन ओवीगीतात सापडते. गवळणीचे दह्यादूधाचे माठ फोडणे आणि आपल्या प्रिय राधेच्या खोड्या करणे, अशा अर्थाच्या अनेक ओव्या स्त्रिया गातात. श्रीकृष्ण जेव्हा खोड्या करतो तेव्हा गवळणी यशोदेकडे तक्रार करायला येतात. आणि त्याने काय काय खोड्या केल्या ते सांगतात. हे सांगत असतानाचे मोठे विलोभनीय वर्णन ओवीगीतातून पाहायला मिळते.

प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाच्या जीवनात राधा नावाचे पात्र कोठेही दिसत नाही. श्रीकृष्णाचे चरित्र चार ग्रंथात आलेले आहे. श्रीमद्भागवतपुराण, ब्रह्मवैरतपुराण, हरिवंश आणि महाभारत. या चारही ग्रंथात श्रीकृष्णासोबत कोठेही राधा नाही. नंतरच्या काळात जयदेव कवीच्या 'गीत गोविंद' या कृष्णाचस्त्रिपर ग्रंथात कवीने राधा हे पात्र कल्पनेने रंगविलेले आहे. (कदाचित त्याने लोकपरंपरेतील ह्या कथा ऐकलेल्या असाव्या). भारतीय महाकाव्यात असे अनेक वेळा घडल्याचे दाखविले आहे. सुरुवातीला भारतीय महाकाव्य हे मौखिक परंपरेने चालत आलेले असावे; व नंतर त्यावर महाकवीने आपल्या प्रतिभेचा साज

चढविल्याचे नकारता येत नाही. राधाकृष्णाचा प्रभाव भारतीय लोकमनावर आजही विराजमान आहे.

भारतीय संस्कृतीत श्रीकृष्ण आणि त्याच्या बाललीला मोठ्या कौतुकाचा विषय आहे. स्त्रिया जात्यावर ओव्या गाताना आपला मुलगा श्रीकृष्णासारखा समजून त्याचे वर्णन करतात. जिकडे तिकडे श्रीकृष्णाचे अस्तित्व आहे, असे समजून त्याला जेवायला देतात. त्यात महाराष्ट्रीयन पदार्थाचे वर्णन आलेले आहे. लोकसाहित्याला स्थलकालाच्या मर्यादा पडत नाही हेच खरे. असे हे श्रीकृष्णवर्णन भारतीय मातांनी मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवलेले आहे.

श्रीकृष्णाच्या अनेक बाललीला आजही लोकजीवनात मोठ्या श्रद्धेने सांगितल्या व ऐकल्या जातात. कृष्णासोबत राधा हे अजोड नाते आहे. बालपणी त्याच्या बासरीवर राधा लुब्ध होती, असे वर्णन ओवीगीतातून येते. राधा कृष्णाचे हे प्रेम स्त्रियांनी मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवलेले आहे. श्रीकृष्ण—राधेच्या प्रेमात पडले, अशा आशयाच्या अनेक ओव्या जात्यावर दळण दळताना स्त्रिया गात असतात. ओवी क्र. ११४८ ते ओवी क्र. ११५१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्या पाहा —

कृष्ण वाजवे बासरी । वाजवे रंगं रंगं
राधा गवळ्याची झाली दंगं ॥ ११४८ ॥

कृष्ण वाजवे बासरी । वाजवे राहू राहू
राधा गवळ्याची पाहू पाहू ॥ ११४९ ॥

सावळा किस्सदेवं । आडवा लेला गंधं
त्याला राधकीचा छंदं ॥ ११५० ॥

सावळा किस्सदेवं । आडवा लेला चिरी
उभा राधकीच्या घरी ॥ ११५१ ॥

गोकुळात असताना श्रीकृष्ण गवळणीच्या खोड्या करायचा. तेव्हा त्या गवळणी यशोदेकडे कृष्णाचे गान्हाणे सांगायच्या, अशा आशयाचे वर्णन स्त्रियांच्या गीतात सापडते. यशोदेला गवळणी सांगत आहे की, तुझ्या कृष्णाला समजावून सांग. आज याने राधेचं दही सांडवलं आहे. पुढच्या ओव्यात ताक, लोणी, दही आणि दूधाचा उल्लेख येतो. येथे यशोदेच्या ऐवजी देवकीचे नाव

आलेले आहे. दोनही श्रीकृष्णाच्या माता आहे. पुढील ओव्या ह्या सुट्या दिसत असल्या तरी ओवी क्र. ११५२ ते ओवी क्र. ११५५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ह्या ओवीगीतात थोड्याफार फरकाने काही पदार्थ आलेले आहेत. पुढील ओव्या पाहा —

देवकावबाई तुझ्या कृष्णानं । खराबं केलं लोणी
गवळ्याच्या राधिकेची । याने ओढयेली येणी ॥ ११५२ ॥

तुं देवकावबाई । तुझ्या कृष्णाले सांगं काही
गवळ्याच्या राधिकेचं । यानं उबडलं दही ॥ ११५३ ॥

तुं देवकावबाई । तुझ्या कृष्णाले सांगं धाकं
गवळ्याच्या राधिकेचं । यानं उबडलं ताकं ॥ ११५४ ॥

तुं देवकावबाई । तुझ्या कृष्णाले सांगं मनी
गवळ्याच्या राधिकेचं । यानं उबडलं लोणी ॥ ११५५ ॥

ओवी क्र. ११५६ ते ओवी क्र. ११६० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. भारतीय लोकपरंपरेत श्रीकृष्णाच्या बाललीला मोठ्या आवडीने सांगितल्या व ऐकल्या जातात. लहानपणी कृष्ण मोठा खोडकर होता, असे त्याच्या चरित्रावरून वाटते. गवळणी घरी येऊन श्रीकृष्णाच्या खोड्या त्याच्या आईला सांगत आहे. राधेला तो रस्त्यावर आडवा होतो व तिच्या खोड्या करतो, असे गवळणी सांगतात. वाघाचे नंदी करून तो कोणाच्या तरी बागेत चरावयास सोडतो. यातून खोड्या कणे हा एकच उद्देश आहे.

भारतीय लोकपरंपरेने श्रीकृष्णाबरोबर राधेला आणलेले आहे. श्रीकृष्ण बासरी बाजवत असताना सगळी सृष्टी मंत्रमुग्ध व्हायची. राधा सुद्धा कृष्णाची बासरी थांबून ऐकत. अशा अनेक कृष्णाच्या बाललीला प्रसिद्ध आहे. श्रीकृष्ण गोकुळात असताना त्याने अनेक गौळणीबरोबर रासक्रिडा केल्या. त्यामध्ये एक राई व दुसरी राधा होती.

(रासक्रिडा म्हणजे गवळ्यांचे वर्तुळाकार नृत्य. राई हा शब्द राधासाठीही वापरतात. गही रखुमाबाई असाही शब्दप्रयोग प्रचलित आहे). तुं हा शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेला आहे. आणि यशोदा व देवकी हे शब्द आलटून पालटून वापरलेले आहे.)

तुतं देवकावबाई । तुझा कृष्ण खरा चोरं
गवळ्याच्या राधिकेला । होतो आडवा रस्त्यावरं ॥ ११५६ ॥

तुतं देवकावबाई । तुझा कृष्ण मोठा फंदी
गवळ्याच्या लेकीसुना । यानं रोखल्या बागामंदी ॥ ११५७ ॥

तूतं देवकावबाई । तुझा किसं मोठा फंदी
वाघाचे केले नंदी । सोडले बागामंदी ॥ ११५८ ॥

तूतं देवकावबाई । तुहा किसं पहीलवानं
गवळ्याच्या राधिकेला । मुरली वाजवी थांबवूनं ॥ ११५९ ॥
यशोदाबाई तुहा किसं । राईबाईले मनते सखू
गवळ्याच्या राधिकेले । मागयते कुकू ॥ ११६० ॥

किसनाले पाहुणचारं । भाजी भाकरीचा
छंद लागला राधिकेचा ॥ ११६१ ॥

भारतीयानी श्रीकृष्णाला अनेक रूपामध्ये आळविलेले आहे. गोपालकृष्ण, चक्रवर्ती सम्राट, परमेश्वर, नटखट इत्यादी. पुढील ओवीत तर तो दहीदूध व भाजीपाला विकणारा माणूस म्हणून त्याचे वर्णन केलेले आहे. राधेला भेटण्यासाठी तो दही व भाजी विकण्याच्या निमित्ताने बाजारात जातो. पण राधा मात्र त्याला ओळखू शकत नाही. ओवी क्र. ११६२ व ओवी क्र. ११६३ या ओव्या एकत्र वाचा.

भरल्या बाजारातं । कृष्ण करतो दही दही
गवळ्याच्या राधिकेला । ओळखू आला नाही ॥ ११६२ ॥

भरल्या बाजारातं । कृष्ण इकते भाजीपाला
गवळ्याच्या राधिकेला । ओळखू नाही आला ॥ ११६३ ॥

लोकजीवनात श्रीकृष्णाच्या ज्या बाललीला सांगितल्या जातात, त्यात एक कालिया नागाबद्दलची आहे. चेंडू खेळण्याच्या निमित्ताने कृष्णाने चेंडू यमुनेच्या डोहात फेकला. नंतर डोहात उडी मारून, आणि कालिया नागाशी युद्ध करून त्याचा पराभव केला. इकडे मात्र कृष्णाच्या सवंगड्यांनी गोकुळात जाऊन ही

बातमी दिली. गोकुळवासी यमुनेच्या डोहाजवळ आले तेव्हा श्रीकृष्ण त्याच्या फड्यावर (फणा) नृत्य करत होता.

गंगा नदी हिंच कालिंदीच्या स्पाने आली. कालिंदीचेच दुसरे नाव यमुना असे लोकपरंपरा मानते. कालियाच्या मर्दनासाठी जेव्हा श्रीकृष्ण यमुनेच्या डोहात उडी घेतात. तेव्हा त्याचे सवंगडी गोकुळात ही बातमी सांगतात. सगळे गोकुळवासी यमुनेच्या डोहाकडे धावत येतात. श्रीकृष्णाच्या स्पर्शाने यमुना शहारली (म्हणजे तिला आनंद झाला) असा अर्थ लोकपरंपरेत सांगितला जातो. ओवी क्र. ११६४ ते ओवी क्र. ११६७ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पाहा —

कृष्ण खेळते चेंडू फळी । चेंडू गेला यमुनेला
संगे गोपाळाचा मेळा । त्याने गलबला मचवला ॥ ११६४ ॥

कृष्णानं टाकली उडी । चेंडवाच्या मिसं
गंगा यमुनेचं पाणी कसं ॥ ११६५ ॥

कृष्णानं टाकली उडी । गंगा यमुना थरागली
हाकं गोकुळातं गेली ॥ ११६६ ॥

कृष्णानं टाकली उडी । कशी टाकली कशी नाही
त्याच्या भोवतालं गायी ॥ ११६७ ॥

श्रीकृष्ण हे भारतीयांचे दैवत आहे. त्याच्या बाललीला ह्या सर्वांच्या कौतुकाच्या विषय असतो. गोपालकृष्ण गोकुळात असताना सवंगड्यासोबत गायी चारण्यासाठी वनात जातो. त्याच्या सोबतीला बासरी असतेच. श्रीकृष्ण हा नंदलाल या मुखीयाचा मुलगा होता. त्यामुळे त्याच्या बासरीला सोन्याची कलाकुसर आहे असे वर्णन ओवीगीतातून येते. गोपालकृष्ण हा भारतीय स्त्रियांच्या काव्याचा विषय झालेला आहे.

कृष्णदेवं चारे गायी । चारता झाली उनं
त्याच्या बासरीले सोनं ॥ ११६८ ॥

(स्त्रियांच्या ओवीगीतात श्रीकृष्णाचे जे वर्णन आलेले आहे. ते गोपाळकृष्णाचे आहे. म्हणजेच बालपणाचे आहे. तो वृदांवनात गायी चारायला आपल्या सवंगड्यासोबत जात होता, त्या वयातील हे वर्णन आढळते.)

बालकृष्णाच्या जीवनात राधेचे स्थान फारच घट्ट झालेले आहे. श्रीकृष्ण व गधा यांच्या रासक्रिंडांचे वर्णन भारतीयांनी केलेले आहे. स्त्रियांच्या तर तो आवडीचा विषय होय.

कृष्णदेवं चारे गायी । चारता झाली रातं
राधा झोपीच्या अमलातं ॥ ११६९ ॥

भारतीय लोकजीवनात श्रीकृष्ण आणि त्याच्या बाललीला हा मोठ्या कौतुकाचा विषय आहे. जात्यावर बसून स्त्रिया गाणी गाताना आपला मुलगा श्रीकृष्ण समजून त्याला जेवण देतात. वास्तविक पाहता श्रीकृष्ण असे जेवण जेवत होता काय? हा प्रश्न अनुजरीत आहे. पण त्याच्याबदल अपार भक्ती व श्रद्धा असल्यामुळे असे वर्णन दिसून येते. श्रीकृष्णाला जेवायला देताना 'केळाचे कालवन' व 'दुपोडी पोळी' त्याची आई देते. येथे कृष्ण म्हणजे आपला स्वतःचा मुलगा समजून त्याच्याशी एकरूप झाल्याने या ओव्या त्यांच्या अंतःकरणातून बाहेर आलेल्या आहे.

श्रीकृष्ण उत्तर भारतातला आहे. पण या ओवीगीतातील भोजनाचे पदार्थ मात्र अस्सल महाराष्ट्रीयन आहे. लोकसाहित्याला स्थलकालाच्या सिमा बाधत नाही हेच खरे. ओवी क्र. ११७० ते ओवी क्र. ११८२ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या ओवीगीतात फक्त जेवणाचे पदार्थ बदललेले आहे. जेवणाचे पदार्थ साधे असले तरी त्यात विविधता आहे. हे एक सुंदर ओवीगीत आहे —

कृष्णाला मी देते जेवू । शिळी भाकरं शिळ्या वड्या
कृष्णं जेवते मालकड्या ॥ ११७० ॥

कृष्णाला मी देते जेवू । केळाचे कालवणं
वरं दुपोडीचे पानं ॥ ११७१ ॥

कृष्णाला मी देते जेवू । ताटं भरूनं लाडू
वरं बत्तासे किती फोडू ॥ ११७२ ॥

कृष्णाला मी देते जेवू । ताटभरही पेढे
वरं जिलेबी तारं तोडे ॥ ११७३ ॥

कृष्णाले देते जेवू । साखरं टाकुनी बोटुळे
लाडू बुंदीचे वाटुळे ॥ ११७४ ॥

कृष्णाले देते जेवू । ताटभरं लाह्या
वरं बत्तासे गेले वाया ॥ ११७५ ॥

कृष्णाले देते जेवू । शिळी भाकरं कांदा
वरं जनीचा गुळमांडा ॥ ११७६ ॥

किसनाले देते जेवू । शिळी भाकरं कारलं
दूधं भरलं नारलं ॥ ११७७ ॥

किसनाले देते जेवू । शिळी भाकरं कसुंडी
फारं उत्तम बासुंडी ॥ ११७८ ॥

किसनाले देते जेवू । पुरणाची पोळी
भातं मोगन्याची कळी ॥ ११७९ ॥

किसनाले देते जेवू । खासी करंज्या अनारसे
किसना पापडं झाले कसे ॥ ११८० ॥

किसनाले देते जेवू । ताटं ना ताटं लाडू
किसना जिलेबी किती वाढू ॥ ११८१ ॥

किसनाले देते जेवू । केळाचं कालवणं
वरं तुपाचं साधनं ॥ ११८२ ॥

वारकरी संप्रदायात श्रीविठ्ठलाला द्वापारयुगीचा श्रीकृष्ण समजतात. वारकन्यांची तशी श्रद्धा आहे. ह्या विठ्ठलाचे म्हणजेच श्रीकृष्णाचे लग्न आहे. आणि त्याच्या लग्नात अगणित असे वन्हाडी आहे. श्रीकृष्ण हा द्वारकेचा राजा असल्यामुळे मोठ्या संख्येने वन्हाडी राहणारच. श्रीकृष्ण हा भारतीयांच्या हृदयावर विराजमान आहे. तो ईश्वररूप समजून त्याचा मानवासी कसा संबंध येतो, हे लोकजीवनातून पाहायला मिळते. स्त्रियांचा भावस्पर्शी विषय म्हणजे श्रीकृष्णाविषयीच्या ओव्या आहेत. पुढील ओव्या पाहा —

विठ्ठलाच्या लगनाले । मुंग्याचे सैन्य चाले
कृष्ण द्वारकेचे आले ॥ ११८३ ॥

विठ्ठलाच्या लगनाले । मुंग्याचे सैन्यं दाटं
कृष्ण द्वारकेची वाटं ॥ ११८४ ॥

(मुंग्याचे सैन्य – संख्येने विपूल, मोठ्या प्रमाणात.)

पूर्वी ग्रामीण भागात डोळ्याची साथ आली की, त्याला काही पथ्य पाळायला लावायचे. येथे श्रीकृष्णाचे मानवीकरण केलेले आहे. श्रीकृष्ण हा साधारण माणूस समजून त्यालाही बाल, तरुण, वार्धक्य अशा अवस्था आहे, असे वर्णन केले आहे. श्रीकृष्ण हा ग्रामीण स्त्रियांच्या श्रद्धेचा व काव्याचा विषयही झालेला आहे. ओवी क्र. ११८६ मध्ये पथ्य फार भारी आहे, असे म्हटलेले आहे. डोळे आल्यावर पथ्य कोणते हे मात्र सांगितलेले नाही. पण जेवण ‘गुळआंबा व शिरापुरी’ केलेले आहे. भारतीय स्त्रियांनी श्रीकृष्ण हा जणू काही आपलाच मुलगा आहे असे समजून त्याच्यावर प्रेम केले आहे. ही एक प्रकारची श्रीकृष्ण भक्तीच आहे. गीतेच्या नवव्या अध्यायात तसा उल्लेख येतो. पुढील ओव्या पाहा –

किसनाचे आले डोळे । डोळ्याची ग पतं सांगा
किसना जेवला गुळआंबा ॥ ११८५ ॥

किसनाचे आले डोळे । डोळ्याची ग पतं सांगा
डोळ्याची पतं भारी । किसना जेवला शिरापुरी ॥ ११८६ ॥

लोकजीवनातील स्त्रिया घरकाम करत असताना गाणी म्हणतात. तसे केल्याने श्रम हलके होतात. पूर्वी दल्ण दल्त असताना भारतीय स्त्रिया ज्या ओव्या गात असत. त्यात साधुसंत व देवार्धमार्त्या तसेच नात्यातील लोकांचे भावपूर्ण वर्णन होते. त्या ओव्या गात असताना त्या बरेच वेळा तल्लीन होत होत्या. त्याचेही वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहे.

दल्णं दलीता । डोळ्यासमोरं घनशामं
बाईं मी विसरली घरकामं ॥ ११८७ ॥

दळणं दळीयते । दळणातले पाचं दाणे
कृष्णासारखे माझे मामे ॥ ११८८ ॥

पुढील ओव्यातून श्रीकृष्णाचे बालपण वर्णन केलेले आहे. लोकपरंपरेत
श्रीकृष्णाचा जन्म गोकुळ अष्टमीच्या दिवशी झाला, असे सांगितले आहे. परंतु
देवकी मातेच्या पोटी भगवंत अवतार घेणार आहे. अशी आकाशवाणी
अगोदरच झालेली होती. गरोदर बाईच्या डाव्या कुशीवर उजेड पडणे हा शुभ
शकून आहे. भारतीय स्त्रियांमध्ये अशी श्रद्धा आहे की, डाव्या कुशीतले बाळ
हे मुलगा; व उजव्या कुशीतले बाळ हे मुलगी असते. पुढील ओव्या पाहा —

कृष्णाचा जन्म झाला । गोकुळ अष्टमीच्या दिसी
उजेडं पडला । देवकीच्या डाव्या कुसी ॥ ११८९ ॥

कृष्ण रडे देवकीचा । व्हयं काशीचा रघुनाथं
धरतो दोन्ही हातं । टाकतो पाळण्यातं ॥ ११९० ॥

श्रीकृष्ण लहान असताना गोकुळातील इतर मुलांबरोबर तो गायी चारण्यासाठी
रानात जात होता. खांद्यावर घोंगडी व हातात काठी हे गोपालकृष्णाचे रूप
आहे. त्याच्या रूपाकडे पाहून गाय भितीने पळून गेली. तेव्हा कृष्णाचे सवंगडी
त्याला म्हणतात की, तुझी घोंगडी आमच्याकडे दे, आणि पळून गेलेल्या
गायीला तू वळवून आण. श्रीकृष्णाला लहानपणी त्याचे सवंगडी
आपल्यासारखाच समजत होते. पुढील ओव्या पाहा —

कृष्णा देवडी दे घोंगडी । तुझ्या घोंगडीच्या घडी
गायं कपीला बुजाडली ॥ ११९१ ॥

कृष्णा देवडी दे घोंगडी । तुझ्या घोंगडीची दसी
गायी गेल्या येशीकाशी ॥ ११९२ ॥

(लेला — धारण केला, कपाळावर आडवे गंध लावणे. येणी — वेणी. तुं —
तू, तुं हा शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेला आहे. उबडल —
सांडवणे, खाली पाढणे. मिसं — निमित्त. मालकड्या — खाण्याच्या पदार्थाचे
नाव. केळाचे कालवण — केळी, दूध व साखर एकत्र करून केलेले मिश्रण.
दुपोडीचे पान — तेल लावून केलेल्या दोन पात्याच्या पोक्या. वाटुळे — गोल.

बोटुळे – गव्हाच्या कणकेपासून बनविलेला शेवयासारखा खाण्याचा पदार्थ. कसुंडी – तिखट. पत – पथ्य. देवढी – वाकडी, मोठी, पुष्कळ. कपिला – पिंगट रंग, भुरका रंग. बुजाडली – घाबरणे. दशी – वस्त्राची न विनलेली लोबंती सुते. येशीकाशी – वेशीपासी, वेशीजवळ.)

५७. अंजना व मारोती

(अंजना व तिचा पुत्र हनुमान यांच्याबद्दलच्या ओव्या)

मारुतीच्या जन्माची एक कथा लोकपरंपरेत चालत आलेली आहे. ऋूषीने दिलेला पिंड दशारथ राजाने आपल्या राण्यांना दिला. कैक्यीचा पिंड घारीने उचलून नेला. तिकडे सूर्याला हात जोडून उभ्या असलेल्या अंजनीच्या हातात घारीने नेलेला पिंड निस्टून पडला. तो पिंड तिने भक्षण केल्यावर तिला दिवस गेले, व त्यातून मारुतीचा जन्म झाला. ही कथा आजही लोकपरंपरेत सांगितली जाते.

भारतीय लोककथांचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की, लोकपरंपरेत ज्या कथा चालत आलेल्या आहेत, त्यात उत्पत्ती कथा व दैवत कथा फार मोठ्या प्रमाणात प्रचलित आहे. उत्पत्ती कथात गणपतीचा जन्म पार्वतीच्या अंगाच्या मळापासून झाल्याचे सांगितले जाते. त्याचप्रमाणे सिता, तिचा मुलगा लवकुश, द्रौपदी, यांचा जन्मही अशाच पद्धतीने झालेला आहे. येथे वडिलाशिवाय मुलाचा जन्म किंवा आईवडिलावाचून जन्म दाखविलेला आहे. संभोगाशिवाय पुत्रप्राप्ती, मातेशिवाय जन्म ह्या बाबी उत्पत्ती कथात (दैवतकथा) पाहायला मिळतात. मारुतीचा जन्मही अशाच प्रकारे झाल्याचे लोकपरंपरा मानते. अशा प्रकारच्या कथा लोकपरंपरेत कित्येक शतकापासून चालत आलेल्या आहेत. या भागात मारुतीच्या जन्माच्या वेळी अंजनाबाईच्या मनस्थितीचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येते.

दुसऱ्या भागात मारुतीबद्दलच्या ओव्या आहेत. हनुमानाबद्दलच्या किंवा मारुतीरायाबद्दलच्या ओव्या इतरत्रही आलेल्या आहेत. हनुमान ही शक्तीची देवता आहे. बलशाली, रण गाजविणारे, पहिलवान, मल्ल हे मारुतीची उपासना करतात. प्रत्येक गावात मारुतीचे देऊळ आढळते. तो गावाचे रक्षण करतो, भक्तांना बळ देतो, अशी श्रद्धा आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतातून त्याच्याबद्दलचा आदर, भक्ती व श्रद्धा दिसून येते. पुढील ओव्या पाहा –

तळ्याच्या तळपारी । कैकयी झोपी गेली
कोणीकुणं घारं आली । पिंडं उचलून नेली ॥ ११९३ ॥

कैकयीचा पिंडं । घारीबाईच्या हाती
पहिल्या पिंडाचे मारोती ॥ ११९४ ॥

शेरभरं सोन्याचं । माह्या अंजनीचं काकणं
देवं मारुती आहे । पंढरीचा राखणं ॥ ११९५ ॥

शेरभरं सोनं । अंजनीचा झागा
देवं मारुती आहे । पंढरीचा राजा ॥ ११९६ ॥

अंजनी माता म्हणे । मी का धरणीचा केरं
आपल्या नजरेनं । नाही पायला भरतारं ॥ ११९७ ॥

अंजना माता । तू का झाली वेडी
पित्याच्या वाचूनं । नवं महिने होतो कुडी ॥ ११९८ ॥

अंजना माता । तू का झाली पिसी
नव महिने होती कुशी ॥ ११९९ ॥

शुक्रवारं दिवसं गेला । शनीवारं दिवसं आला
देवा माह्या मारुतीचा । पायरीखाली जलमं झाला ॥ १२०० ॥

हातं मी जोडीते । पाणकरणी बायाले
पहिला माझा गुंडं । मारुतीरायाले ॥ १२०१ ॥

मारोती मारोती । हाका मारते सर्व गावं
मारोतीची माता । अंजनी तिचे नावं ॥ १२०२ ॥

मारोतीची सेवा । कोणं करते उणीतं
पुत्र मागते मनातं ॥ १२०३ ॥

मारुतीची सेवा । कोणं करते लवयानं
पुत्र मागते पहिल्यानं ॥ १२०४ ॥

झाडावून उड्या । कोण टाकते येकला
 अंजनीचा पुत्र । देवं मारोती देखिला ॥ १२०५ ॥

 मारुती रायाचा । सोन्याचा कंबरकंचं
 लंकेशी जाऊनी । झेंडा लावला उंचं ॥ १२०६ ॥

 मारुती रायाची । सोनीयाची मांडी
 माणिकं मोत्यानं । भरली देवकुँडी ॥ १२०७ ॥

 लालं लालं गुंजा । मारुतीचे डोळे
 पूंजा करता घामं गळे ॥ १२०८ ॥

 लालं लालं गुंजा । माह्या मारुतीचे पोटं
 पूंजा करते बापलेकं ॥ १२०९ ॥

 लालं लालं गुंजा । माह्या मारुतीच्या मांड्या
 पूजा करते देसपांड्या ॥ १२१० ॥

(शेरभर — एक किलो, किलोग्राम येण्याअगोदर हे माप भारतात होते. ते लोखंडापासून गोल बनवलेले होते. त्याचा आकार एक किलो वजनासारखाच होता. आजही ते काही घरी जुने वजन म्हणून जतन केलेले आहे. कुडी — शरीर. लवयान — अर्थ बरोबर लागत नाही. कदाचित तेथे वेगळाही शब्द असू शकते. पूंजा — पूजा.)

भाग — ३

या भागात स्त्रियांनी ओवीरुपाने गायलेले रामायण (अपूर्ण) आहे.

५८. लोकरामायण

या भागात स्त्रियांनी गायलेले रामायण आहे. अर्थात हे रामायण अपूर्ण आहे. काही वर्षाआधी त्याचा शोध घेतला असता तर ते पूर्ण स्वरूपात मिळू शकले असते. परंतु ते आता मिळेल असे मला वाटत नाही. कारण आता ते रामायण सांगणाऱ्या स्त्रिया या जगत नाही (कदाचित असेलही).

ही ओवीगीतांचे संकलन करताना, मला असा अनुभव आलेला आहे की, ‘माझ्या सासुला गाणे येत होते, पण आता त्या नाहीत’, असेच बोलने ऐकायला मिळाले. ही ओवीगीते सांगणाऱ्या स्त्रियांचे वय हे साठ वर्षांच्या वरचे होते. हे रामायण कोणत्याही एका बाईजवळ संपूर्ण स्वरूपात किंवा सलगपणे मिळत नाही. ते तुटक स्वरूपात मिळते. ते तुटलेले धागे जुळवले की, एक कथानक आपल्या हाताला लागते. या रामायणातील ओव्याबद्दलही असेच म्हणता येईल.

महाकाव्याबद्दल असे म्हणतात की, महाकाव्याचे कथानक लोकपरंपरेत मौखिक पद्धतीने चालत आलेले असते. ही कथा म्हणजे मागे केव्हा तरी घडून गेलेला इतिहास असतो. त्यात सत्यता असते. परंतु काही काळानंतर महाकवी आपल्या प्रतिभेने त्यावर साजशृंगार करून मोठ्या काव्याची निर्मिती करतात. असे असले तरी त्यांच्या काव्याचा आधार लोकपरंपरेतील कथानक असते. ह्या लोकपरंपरेतील कथेवर सत्य आणि कल्पना यांचे मिश्रण करून महाकवी महाकाव्याची निर्मिती करतात. परंतु महाकाव्याला लागणारा कच्चा माल मात्र लोकपरंपरेत असतो. पर्वापार चालत आलेले लोकसाहित्य हेच खन्या अर्थने महाकवीला माहिती पुरवित असतात. म्हणून लोकसाहित्य हे अनेक प्रकारच्या साहित्याची व कलेची गंगोत्री आहे, उगम आहे, असे म्हणावे लागेल.

रामकथा ही सुरुवातीला स्त्रियांनी ओवीगीतातून गायली असावी, असे मला वाटते. त्यातही ‘सिता’ हे पात्र म्हणजे भारतीय स्त्रियांचे प्रतिनिधिक आहे. सिताबाईला झालेला वनवास, अग्निपरीक्षा, वनवासात असताना बाळतपण असे दुःख, कष्ट तिने भोगले. भारतीय स्त्री शेकडो वर्षांपासून हे कष्ट भोगतेच आहे. म्हणून भारतीय स्त्रिया आणि सिता यात सारखेपणा आहे. दुःख, कष्ट सहन करणे, पतीला परमेश्वर मानून त्याची सेवा करणे. हे त्यांनी परंपरेने

केलेले आहे. या रामकथेत सिताच्या दुःखाला खन्या अर्थाने वाचा फोडली ती लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी.

लोकजीवनात रामकथा ही सुरुवातीला मौखिक परंपरेने चालत आलेली होती. ही रामकथा स्त्रियांनी परंपरेने ओवीरुपाने गायलेली दिसते. नंतरच्या काळात महर्षी वाल्मीकीने आपल्या प्रतिभेने रामकथेची निर्मिती करून त्याचे महाकाव्यात रुपांतर केले असावे, असे मला वाटते. (अर्थात, हे माझे स्वतःचे मत आहे, माझेच म्हणणे खरे आहे, असे कोणी समजू नये. प्रत्येकाने आपली मते बनवावी.)

या भागात आलेले रामायण हे तुटक स्वरूपात आहे, संपूर्ण नाही. परंतु त्याचा शोध घेतल्यास ओवीरुपाने रामायणाची कथा मिळू शकते हे पूर्वी सांगितलेले आहेच. रामकथा ही मौखिक परंपरेने चालत आलेली असावी. परंतु त्याकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे ती आज मिळत नाही. जेवढी मिळते त्यावरून बरीचशी माहिती मिळते. अनेक ठिकाणच्या ओव्या गोळा केल्यावर मी त्याची संगती लावली आहे. संपूर्ण रामायणाची ओवीबद्ध कथा कोणत्याही एका स्त्रीजवळ मिळाली नाही. त्यांच्याजवळ रामायणाच्या थोळ्या थोळ्या ओव्या मिळतात. त्या एकत्र करून, व त्याची जुळवणी करून हे लोकरामायण (अपूर्ण) तयार झाले आहे. जेवढ्या ओव्या मिळाल्या त्यावरून जुळविलेले हे लोकरामायण पुढे देत आहो.

दशरथ राजाने महाराणी कैकयीला जे वर दिले होते, ते तिने मागितले. पहिला वर मागताना तिने भरताला राजगादी मागितली, तर दुसरा वर मागताना तिने रामाला चौदा वर्षे वनवास मागितला. आपला मुलगा गादीवर बसताना रामाकडून विरोध होऊ शकतो, म्हणून रामाने वनवासात जावे म्हणजे राजगादी निष्कंटक होईल, हा तिचा हेतू होता. आपला मुलगा गादीवर बसणार असल्याचा तिला आनंद होतो. पुढील ओव्या पाहा —

रामं गेले वनवासा । कैकयीले येते हासा
भरतं शत्रुघनं । तुम्ही गादीवरी बसा ॥ १२१ ॥

रामं आणि लक्ष्मणं । दोघीचे दोघेजणं
कैकयीचे भरतं शत्रुघनं ॥ १२२ ॥

(भरत जर गादीवर बसला असता तर तो राजा, व कैकयी राजमाता झाली असती. आपल्या मुलाला राजपद मिळवून देणारी महाराणी म्हणून तिचा गौरव झाला असता. इतिहासानेही तिला गौरविले असते. आपला मुलगा गादीवर बसावा अशी प्रत्येक राणीची इच्छा असते. कैकयी त्याला अपवाद नाही. म्हणून संधी मिळताच त्याचे तिने सोने केले. कैकयी ही खरेच प्रतिभावान स्त्री होती. परंतु तिच्या वाट्याला मात्र बदनामी मिळाली.)

दशरथ राजाच्या मृत्यूच्या वेळी राम व लक्ष्मण वनवासात होते. आणि भरत व शत्रुघ्न मामाच्या गावाला होते. भारतीय संस्कृतीत मुलगा शेवटच्या क्षणी बापाच्या मुखात पाणी टाकतो. पण दशरथ राजाच्या भाग्यात तेवढेही नव्हते. चार मुळे असूनही शेवटी दशरथ राजाला शेवटच्या क्षणी त्याचा 'प्रधान' पाणी पाजतो. 'तू पुत्राविना तडफशील' असा शाप श्रावणबाळाच्या अंध व वृद्ध मातापित्यांनी दशरथ राजाला दिला होता, असे लोकपरंपरा सांगते. त्याचाच संदर्भ येथे आलेला आहे.

राम ही लक्ष्मणं । भरतं शत्रुघ्नं
अखेरच्या वेळी । पाणी पाजते परथानं ॥ १२१३ ॥

रामाला चौदा वर्षाचा वनवास कैकयीने मागितला. पित्याने दिलेला वर; व कैकयीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी राम वनवासात जायला निघाले, तेव्हा त्यांच्याबरोबर मदतीला लक्ष्मण आले. मग सिताही रामाच्या मागे येऊन उभी राहिली. अयोध्यानगरी राम—लक्ष्मणाला विनवणी करीत आहे की, सिताला वनात नेऊ नका. कारण चौदा वर्षाचा वनवास तिला सहन होणार नाही.

रामं ही लक्ष्मणं । निघाले वनवासा
वनाचे कष्ट भारी । सिता जानकी ठेवा घरी ॥ १२१४ ॥

रामं ही लक्ष्मणं । निघाले वनवासा
वनाचे कष्टं बहू । सिता जानकी नका नेऊ ॥ १२१५ ॥

पतीपत्नीच्या जीवनातील साधेसाधे प्रसंगही स्त्रियांनी ओवीबद्ध करून ठेवलेले आहे. राम आणि सिता रथात बसून निघाले. रथ हा पावूलवाटेने चालला आहे. रामाला घाम आला तेव्हा सिता आपल्या पदराने तो पुसून टाकते. येथे श्रीरामावरचे सितेचे प्रेम कसे उत्कट आहे, हे स्त्रियांनी काव्यातून मांडलेले

आहे. संसारातही पतीपत्नीमध्ये असे होत असते. पण तो काव्याचा विषय होत नाही.

रामाले आला घामं । सिता पुसते पदरानं
रथं चालला सगरानं ॥ १२१६ ॥

रावणाच्या बहिणीची, शूर्पणखेची विटंबना राम व लक्ष्मणाने केली. तिचे नाक, कान कापल्यावर, ती आपल्या भावाकडे (रावणाकडे) आली. आपल्यावर झालेल्या अत्याचाराचा बदला घेण्यास ती आपला भाऊ रावणाला सांगते. तिची हकीकत ऐकल्यावर रावणानेही पण बांधला. एक वेळ तरी सिता लंकेला घेऊन येईल, अशी घोषणा त्याने मिशीवर ताव देत राजसभेत केली. सिताचे अपहरण होण्याच्या अगोदरच रावणाने हा पण बांधला होता. अशा आशयाची कथा लोकपरंपरेत ऐकायला मिळते. पुढील ओव्या पाहा —

लंकेचा रावणं । मिशीवरं देतो तावं
जनकाची सिताबाई । नेर्ईनं मनतो एकं डावं ॥ १२१७ ॥

लंकेचा रावणं । घडी घडी येते
सिता नेर्ईनं मनते ॥ १२१८ ॥

आपल्या बहिणीचा बदला घेण्यासाठी रावण सितेला पळवून नेण्यासाठी आला. तेव्हा त्याने साधुचा वेश धारण केला होता. विशिष्ट प्रकारचा वेष संन्यासी किंवा साधु धारण करून भिक्षा मागतात. रावणाही असाच पोषाख करून रामाच्या पंचवटीत येतो व सितेला भिक्षा मागतो. हा प्रसंग स्त्रियांनी मोठा सुंदर वर्णन केलेला आहे.

माळीचाराने सुवर्णमृगाचे रूप धारण करून रामाला दूर अरण्यात नेले. लक्ष्मणा धाव, लक्ष्मणा धाव असा आवाज येताच लक्ष्मणाने सिताच्या सुरक्षेसाठी एक रेषा कुटीच्या भोवती ओढली, व रामाच्या मदतीला निघून गेला. रावण भिक्षुकाचे सोंग घेऊन भिक्षा मागू लागला. सिताने कुटीच्या बाहेर येऊन भिक्षा वाढावी अशी अट त्याने तिला घातली. भिक्षुक भिक्षेविना जाऊ नये म्हणून ती कुटीच्या बाहेर आली. रावण याच घडीची वाट पाहात होता. स्त्रियांनी ह्या प्रसंगाचे हुबेहुब वर्णन केले आहे. हे वर्णन अगदी खरे वाटते. पुढील वर्णन पाहा :—

लंकेचा रावण । अलखं मने माई
भिक्षा वाढनं सितामाई ॥ १२१९ ॥

लंकेचा रावण । धरमं घेतं नाही
किरीच्या बाहेरं । पाऊलं टाकते सितामाई ॥ १२२० ॥

(अलख — ब्रह्म, अलक्ष्य, अदृश्य. काही पंथात भिक्षा मागताना ‘अलख निरंजन’ असे म्हणतात. (निरंजन — परब्रह्म, सर्वत्र, शुद्ध) ‘अलख निरंजन’ याचा अर्थ ‘ब्रह्म हेच सत्य आहे’ असा अर्थ होईल. किरीच्या — रेषेच्या, लक्ष्मण रेषा. धरम — भिक्षा. धर्म करणे — गरजवंताला दान देणे, (अन्न, वस्त्र, जल, गावभोजन इत्यादी. याला भारतीय लोकपरंपरेत ‘धर्म करणे’ असे समजतात.)

सितेला पळवून नेताना रावण गोसाव्याचे रूप घेऊन पंचवटीत आला, व भिक्षा मागण्याचे सोंग केले. सिता रावणाला भिक्षा वाढत असताना त्याने तिचे अपहरण केले, अशी कथा लोकपरंपरेत आलेली आहे. रावणाने सितेचे अपहरण केले; व तो पुष्पक विमानात बसून लंकेला गेला, अशी कथा वाल्मिकी रामायणात आलेली आहे. लोकपरंपरेत मात्र सितेला विमानाने न नेता रावणाने पायीच चालवत नेले, असा उल्लेख येतो. आणि ते खरेही वाटते. कारण तेव्हा विमानाचा शोध लागलेला नव्हता. ‘पुष्पक विमान’ ही कवीची कल्पना आहे, असे मला वाटते. वाल्मिक मुनीचे रामायण श्लोकबद्ध आहे, तर लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी रचलेले रामायण ओवीबद्ध आहे. आधी लोकपरंपरेतील रामायण व नंतर श्लोकबद्ध रामायण अशीही कल्पना करणे शक्य आहे. पुढील ओव्या पाहा —

लंकेचा रावण । गोसाई झाला होता
पंचवटीहूनं सिता । नेली दानं देता देता ॥ १२२१ ॥

लंकेचा रावण । पंचवटीत उभा होता
रामाची नेली सिता । धरमं घेता घेता ॥ १२२२ ॥

लंकेचा रावण । गोसावी झाला बाई
सिता नेली पायी पायी ॥ १२२३ ॥

भारतीय लोकजीवनात दुसऱ्याची पत्नी चोरून नेणाऱ्याला दुष्ट व पापी म्हटले जाते. तसे करणे म्हणजे पाप करणे मानले जाते. दुसऱ्याची पत्नी पळवून नेल्याबदल रावणाला ‘जन्माचा चोर’ असे संबोधून त्याच्याविषयी एक प्रकारचा अनादरच स्त्रियांनी व्यक्त केलेला आहे. दुसऱ्याची पत्नी पळवून नेणाऱ्याचा धिक्कार आजही समाज करतो. आणि रावणाचे कार्य तसेच असल्यामुळे लोकपरंपरेत त्याची कुचेष्टा करण्यात आली.

लंकेचा रावणं । जनमाचा पापी दुष्टं
त्याने रामाची नेली अस्तं । देवं मारोती घाले गस्तं ॥ १२२४ ॥

लंकेचा रावणं । जलमाचा चोरं
नेली रामाची सिता नारं ॥ १२२५ ॥

ओवी क्र. ११२६ व ओवी क्र. ११२७ ह्या दोन ओव्या फार महत्त्वाच्या आहेत. ‘सिता झोईत वागवली’ याचा अर्थ रावणाने तिची विशेष काळजी घेतली, तिला जपले असा होतो. राम व लक्ष्मणाप्रमाणे रावणाने सितेची विटंबना केलेली नाही. तिचा कोणताही अनादर केलेला नाही. एका दृष्टीने स्त्रियांना वागणूक देण्याच्या बाबतीत रामापेक्षा रावणच श्रेष्ठ आहे, असे म्हणता येईल. पुढील ओव्या पाहा —

लंकेच्या रावणानं । लंका जागवली
सिता झोईतं वागवली ॥ १२२६ ॥

भयाना वनामंदी । लंका गाजवली
सिता झोळीतं वागवली ॥ १२२७ ॥

रावणाची लंका ही सोन्याची होती, असे लोकपरंपरेत सांगितले जाते. देश जर सोन्याचा असेल तर तेथील घरेही सोन्याचीच राहणार (याचा अर्थ तो देश फार सुखी व समृद्ध होता, असा घेता येईल). रावणाचा राजवाडा हा सोन्याचा होता. त्याच्या पायन्याही सोन्याचा असल्याचा उल्लेख लोकपरंपरेत आहे. पण सिता मात्र कुटीत (पर्णकुटीत) होती. ती अशोकवनात एका गुंफेत होती. तिचा शोध घेण्यासाठी मारोती लंकेला गेले व तेथे तिचा शोध घेतला. तिचा शोध घेण्यासाठी मारुतीरायाने लंकेला पूर्ण फेरी मारली व ती कोठे आहे, असा

शोध घेतला. शोध घेत असताना जणू ते गस्त (पहारा) देत आहे, असे वाटत होते. पुढील ओव्यातून स्त्रियांनी हे चित्र फार सुंदर रंगवलेले आहे.

लंकेच्या रावणाची । सोन्याची पायरी
सिता गुंफेच्या बाहेरी ॥ १२२८ ॥

लंकेच्या रावणानं । नेली रामाची प्यारी
देवं मारोती ब्रम्हचारी । लंकेले घाले फेरी ॥ १२२९ ॥

लंकेच्या रावणानं । रामाची नेली वस्तं
देवं मारुती जबरदस्तं । लंकेले घाले गस्तं ॥ १२३० ॥

रावणाने सितेला पळवून नेल्यावर तिचा शोध घेण्यासाठी हनुमान लंकेला गेले. तेथे त्यांनी अशोकवनात तिचा शोध घेतला. रागाने बेभान होऊन त्याने त्या वनाचा नाश केला. त्याचप्रमाणे लंकेला आग लावून तो परत आला. अशा आशयाची कथा लोकपरंपरेत सांगितली जाते. पुढील ओव्यात त्याचा प्रत्यय येतो. पुढील ओव्या पाहा —

सिताच्या जिवासाठी । मारुती झाला बही बही
लंका जाळूनं केला होळी ॥ १२३१ ॥

सिताच्या जिवासाठी । मारुती झाला बापं
लंका जाळूनं केली खाकं ॥ १२३२ ॥

सिताच्या जिवासाठी । मारुती झाला पिता
लंका जाळूनं आले आता ॥ १२३३ ॥

लंका जाळूनं केली रानं
सिता आणली शोधूनं ॥ १२३४ ॥

राम, सिता व लक्ष्मण वनवासात असताना वनात पर्णकुटी बांधून राहू लागले. सिताने रामाचे कपडे धुऊन वाळण्यासाठी टाकले आहे, व राम शिकारीला जात आहे, असे वर्णन येते. ओवी क्र. १२३५ मधून सूचक अर्थ दिसून येतो. वनात कोणाचे धोतर, व रामाचा शिकारीसाठी जाण्याचा उल्लेख. म्हणजेच राम, लक्ष्मण व सिता हे तिथेही भयान वनामध्ये राहात असल्याचे सूचविले

आहे. पारधी हा जंगलात श्वापदाचा शोध घेत असतो. त्यांचे कपडे अत्यंत साधे व तोकडे असते. राम व लक्ष्मणाने सुद्धा जाडे भरडे व तोकडे वस्त्र नेसलेले होते. आणि तेही सितेचा शोध घेत वनात फिरत होते. म्हणून त्यांना 'पारधी' झाले असे म्हटले आहे. कारण जंगलात पारध्याचे व राम—लक्ष्मणाचे जीवन सारखेच होते.

भयाना वनामंधी । धोतरं कोणाचे वाळते
रामं शिकारीले जाते ॥ १२३५ ॥

रामं ही लक्ष्मणं । दोघं झाले पारधी
सितेचा शोध केला । वनाच्या मारगी ॥ १२३६ ॥

परीटाने सितेवर एक शंका घेतली तेव्हाच रामाने सितेला वनात घेऊन जा, व तिचा शिरच्छेद कर अशी आज्ञा लक्ष्मणाला दिली. त्याप्रमाणे लक्ष्मण सिताला घेऊन भयान अरण्यात गेला. रथ येवढा वेगात होता की, सिता त्या धक्क्याने मागेपुढे होत होती. रथातून जाताना ती लक्ष्मणाला माझ्या कानातील बिरी रामाच्या पलंगावर विसरले आहे, असे सांगते; व रथ हळू चालवा असे म्हणते. कारण ती गरेदर आहे. पाहा ओवी क्र. १२४२ व ओवी क्र. १२४३.

भयाना वनामंदी । रथं हाणला गडागडं
सिता जानकी मागपुढं ॥ १२३७ ॥

लक्ष्मणं देरा । रथं हाणजो धिरी धिरी
रामाच्या पलंगावरी । तिथं विसरली बिरी ॥ १२३८ ॥

लक्ष्मणं देरा । रथं हाणजा बिगी बिगी
रामाच्या पलंगावरी । तिथं विसरली डबी ॥ १२३९ ॥

माहेशाला जाण्याच्या निमित्ताने सिताबाईला ठार मारण्यासाठी लक्ष्मण रथ घेऊन वनात गेला. हे सर्व राम राजाच्या आज्ञेने झाले. ही माझ्या माहेशाची वाट नाही? तू मला कोठे घेऊन चाललास? तुझ्या मनात काहीतरी वाईट भावना आलेली आहे? असे सिता लक्ष्मणाला म्हणते. रामाच्या आज्ञेवरून पुढे काय होणार? याची तिला कल्पना नव्हती. अशा आशयाची कथा लोकपरंपरेत सांगितली जाते. रामायण अगोदर मौखिक परंपरेने चालत आलेले असावे; व

नंतर महर्षी वाल्मीकींनी त्याला लिपीबद्ध केले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पुढील ओव्या पाहा —

लक्ष्मणं देरा । तुझ्या मनातं कपटं
नोहे माहेराची वाटं ॥ १२४० ॥

लक्ष्मणं देरा । तुझ्या मनातं आढी गुडी
माहेराची वाटं । विचारते घडी घडी ॥ १२४१ ॥

एका परीटाच्या बोलण्यावरून रामाने सितावर संशय व्यक्त केला. आणि तिला वनात नेऊन ठार मारण्याची आज्ञा लक्ष्मणाला दिली. ही कथा आजही भारतीय लोकपरंपरेत सांगितली जाते. सितेला वनात नेताना ती पाच महिण्याची गरेदर होती, असे पुढील ओव्या सांगते. अशा वेळेस स्त्रिला पतीची व सुरक्षिततेची अत्यंत आवश्यकता असते. असे असताना तिला वनात का नेता किंवा नेऊ नये, असा सूचक अर्थ सांगितलेला आहे. तिला वनात नेण्याची आज्ञा लक्ष्मणाला देण्यात आली. म्हणून स्त्रियांनी लक्ष्मणालाच हा प्रश्न विचारलेला आहे. कारण सितेला या गोष्टीची माहिती नव्हती, असे लोकपरंपरा मानते. लोकपरंपरेतील कथानुसार वनात जाताना सिता पाच महिण्याची गरेदर होती, असे सांगितले आहे. पाहा —

लक्ष्मणं देरा । सिताले नेते वना
पाचं महिन्याचा गर्भ ताना ॥ १२४२ ॥

लक्ष्मणं देरा । सिताले नेतो कोठी
पाचं महिन्याचा गर्भ पोटी ॥ १२४३ ॥

अयोध्येतल्या एका परीटाचे बोलणे ऐकल्यावर राम व्यथित झाले. त्यांनी लक्ष्मणाला बोलावले. आणि सितेला वनात घेऊन जा; व तिचा शिरच्छेद कर अशी आज्ञा त्यांनी लक्ष्मणाला दिली. लक्ष्मण सिताला वनात घेऊन गेला. परंतु लोकपरंपरा असे सांगते की, माहेराला जाण्याच्या निमित्ताने लक्ष्मण सितेला वनात घेऊन गेला. पण लक्ष्मण सिताला ठार न मारता वनात सोडून देतो, व एक हरिणी मारून तिचे रक्त तलवारीला लावून, ती तलवार रामाला दाखवतो. ही कथा लोकपरंपरेत आजही सांगितली जाते.

येथे मात्र समस्त स्त्रियांचा प्रश्न लक्षणाला आहे. वनात नेऊन तू सिताचे काय केले? कशासाठी तिला ठार मारले? आजही हा प्रश्न घेऊन भारतीय स्त्रिया लक्षणाच्या दरबारात उभ्या आहे. पुढील ओव्या पाहा –

लक्षणं देरा । लक्षं कायनं कोमावली
भयाना वनामंदी । सिता वधुनी काय केली ॥ १२४४ ॥

भयाना वनामंदी । सिता वधूनं कायं केली
माहेरच्या मिसं । सिता वनवासा गेली ॥ १२४५ ॥

सिता चालली वनवासा । शिकारं साधली
हरणी पिल्ल्याची वधली ॥ १२४६ ॥

एका रात्री श्रीराम वेणांतर करून आपल्या अयोध्या नगरीत फिरत असताना, एका परीटाचे बोलणे त्यांच्या कानावर आले. तो परीट आपल्या पत्नीवर संशय घेत होता. आणि तिला म्हणत होता की, तुला घरात घ्यायला मी काही राम राजा नाही. त्या परीटाचे बोलने ऐकून रामाला फार वाईट वाटले आणि त्यांनी लक्षणाला आज्ञा केली की, तू सितेला वनात नेऊन ठार कर. ज्यावेळी सिताला ही शिक्षा देण्यात आली तेव्हा ती गरेदर होती. गरेदरपणात स्त्रिला पतीच्या मदतीची गरज असताना तिला वनात सोडून देणे, ही कल्पनाच असह्य आहे. म्हणून सबंध जगतातले स्त्रीमन कळवळून उठले. हे तिचे (सिताचे) दुःख जगातील स्त्रिया आजही विसरल्या नाहीत. रामाला थोडीही दया का आली नाही? हा त्यांचा प्रश्न आहे. सिताच्या वाट्याला आलेले दुःख हे भारतीय स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले आहे. सिता हे भारतीय स्त्रियांचे प्रतिनिधिक रूप आहे. पुढील ओव्या पाहा –

सिताले वनवासं । रामाले नाही माया
पोटी गरभाची छाया ॥ १२४७ ॥

सिता निंघाली वनवासा । रामाले नाही दया
पोटी गरभाची छाया ॥ १२४८ ॥

रामाची आज्ञा प्रमाण मानून लक्षण सितेला घेऊन वनात गेला. ही कथा लोकपरंपरेत आलेली आहेच. सिता वनवासात पाठवली तेव्हा रामाला जेवण

कोण वाढणार? पतीची सगळी काळजी पत्नीला होती. पतीपत्नीचे मोठे प्रेमळ नाते असते. पत्नीला पतीच्या जेवणापासून तर अंथरुणार्पर्यंत सगळे काही तयार करून क्वावे लागते. सिता वनवासात जायला निघाली. आता रामाची बाज (बिछाना) कोण टाकून देईन, असा विचार तिच्या मनात आला.

रामाच्या राज्यात नोकराला काही कमी नव्हती. बिछाने अंथरणारे शेकडो सेवक हात जोडून हजर होते. पण लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी राम आणि सिता यांचे पूर्णपणे मानवीकरण केले. ते राजाराणी असून व आपल्यासारखे सामान्य समजून त्यांनी रामकथा ओवीरुपाने गायली. भारतीय कौटुंबिक जीवनाची एक झालक आपल्याला येथे पाहायला मिळते.

रामासारखा भरतारं । सितासारखी लवू
सिता निंघाली वनवासा । कोण रामाले देईन जेवू ॥ १२४९ ॥

रामासारखा भरतारं । सितासारखी सेजं
सिता निंघाली वनवासा । कोण रामाची टाकणं बाजं ॥ १२५० ॥

रामाने वनवास सांगितल्यावर सिता वनवासाला निंघाली. त्यावेळी सगळे नगरजन गोळा झाले. अयोध्या नगरीतील स्त्रिया दुःखी झाल्या. सगळ्या स्त्रिया रथाच्या जवळ आल्या. त्यांनी सिताला दुःखद अश्रुनी निरोप दिला. गायी सुद्धा आडव्या होउन तिला विचारत आहे की, सिताबाई तुम्ही कोठे जात आहे. सिता वनवासाला जात असताना नगरातील स्त्रियांबरोबरच मुक्या जिवानांही दुःख झालेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

सिता चालली वनवासा । सारं कराले आयाबाया
गाडी सेजूनं भावजया ॥ १२५१ ॥

सिता चालली वनवासा । आडव्या झाल्या गाई
कुठं जाता सितामाई ॥ १२५२ ॥

भारतीय स्त्रियांनी स्वतःचे प्रतिनिधीक रूप सितामध्ये पाहिले आहे. रामकथेत अनेकदा सिताला अपमानित करण्यात आले. तिची विटंबना करण्यात आली. तिला गरेदरपणात वनवासात जावे लागले. तिथेही तिला कष्टच पदरात पडले. अयोध्या नगरीची महाराणी भयान वनात दुःखी कष्टी होउन फिरत आहे. हा राग सबंध स्त्रिया व्यक्त करतात. आणि ह्या रागाच्या भरात ‘रामाच्या

राजवाङ्याला आग लागो', असे म्हणतात. अशा ओव्या रागाच्या भरात आल्या असल्या तरी, हा राम राजाचा एकप्रकारे स्त्रियांनी केलेला निषेध आहे.

सिता निंघाली वनवासा । अंगुठ्या रूतली काडी
जळो रामाची माहालमाडी ॥ १२५३ ॥

सिता निंघाली वनवासा । आंगुठ्या लागली ठेसं
जळो रामाचा वनवासं ॥ १२५४ ॥

रामाच्या सांगण्यावरून लक्ष्मण सिताला वनात नेऊन सोडतो. परंतु ती पतीनिष्ठ व रामाची अहोरात्र सेवा करणारी होती. त्यांची काळजी घेणारी होती. वनवासात जाताना राजवाङ्यात काम करणाऱ्या स्त्रियांना रामाची सेवा कशी करावी किंवा रामाला दररोज लागणाऱ्या सेवा कोणत्या, हे ती सांगून जाते. रामाच्या लहान लहान सवयी सितेला माहित होत्या. आपल्यानंतर ते काम ती वाटून देत आहे. उदा: शेज अंथरणे, आंघोळीला पाणी देणे, देवपूजेसाठी फुले, कपडे धुणे इत्यादी. लोकजीवनात ही कामे घरची पत्नी करते. या ओव्यांवरून तत्कालीन समाजरचनेतील कार्यपद्धती दिसून येते. पाहा –

सिता चालली वनवासा । शाबा सांगते वट्ठीनीला
साबनं लावजो रामाच्या धोतराला ॥ १२५५ ॥

सिता निंघाली वनवासा । शाबा सांगते आयाबाया
नाही रामाले येतं दया ॥ १२५६ ॥

सिता चालली वनवासा । शाबा सांगते गोंडीनीले
पाणी रामाच्या आंघोळीले ॥ १२५७ ॥

सिता निंघाली वनवासा । शाबा सांगते माळीनीले
फूलं रामाच्या पूजनाले ॥ १२५८ ॥

जेव्हा रामाने सितेला वनात नेऊन ठार मारण्याची आज्ञा लक्ष्मणाला दिली, तेव्हा सिता त्यावेळी गरोदर होती. लक्ष्मणाने तिला ठार न मारता वनात सोडून दिले. अशा आशयाची कथा लोकपरंपरेत आजही सांगितली जाते. एवढ्या भयान जंगलात तिला कोणाचीही सोबत नाही. तेव्हा त्या जंगलातील बोरी व बाभळी ह्या मायबहिणी म्हणून समोर आल्या. तिला जंगलातील

वृक्षवेलीशिवाय कोणीही सोबत नव्हते हा त्याचा अर्थ. सिताचा हा वनवास भारतीय स्त्रियांचे दुःखच प्रकट करतो. सिता ही भारतीय स्त्री—जीवनाची प्रतिनिधी आहे. कारण तिच्या वाट्याला आलेले दुःख हे भारतीय स्त्रियांचे दुःख आहे.

भयाना वनामंदी । सिताले नाही कोणी
बोरी बाभळी मायबहिणी ॥ १२५९ ॥

सितेला वनात सोडून लक्षण अयोध्येकडे परत निघाला. तिकडे मात्र सिता भयान अरण्यात एकटीच रडत बसली. त्या भयान वनात बोरी आणि बाभळीची झाडे स्त्रिया बनून तिचे रडणे ऐकत आहे. सिताचे दुःख पाहून वनसृष्टीही दुःखी झाली. ती अरण्यात एकटी असताना बोरी आणि बाभळीच तिच्या सख्या झाल्या. वनात प्राणी आणि वृक्षवेली तिला मदत करतात. सिताच्या जेवणासाठी उंबर लदबदून पिकली. वनसृष्टी सिताला कशी मदत करते, हे पुढील ओव्यातून दाखविलेले आहे.

(लोकसाहित्याचा एक विशेष म्हणजे त्यात प्रादेशिकतेचे वर्णन येते. प्रादेशिकता म्हणजे त्या त्या भागातील निसर्ग, नक्या, पर्वत, डोंगर, शेती, पिके. वृक्ष, वेली, वेशभूषा, सण, उत्सव, नगरी, इत्यादी. बोरी, बाभळी व उंबर हे वृक्ष प्रादेशिकता दाखविणारे आहे.)

भयाना वनामंदी । बोरी बाभूळं बायका
सिता लडते आयका ॥ १२६० ॥

भयाना वनामंदी । सितामाई येकली
देवा उंबरं पिकली ॥ १२६१ ॥

भारतीय स्त्रियांनी रामकथा मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवली आहे. रामाच्या आज्ञेवरून लक्षण सितेला वनात घेऊन गेला. तेव्हा ती गरोदर होती. भयान वनात एकटीच असताना एखाक्या सपाट पाषाणावर ती झोपली, आणि तिला गाढ झोप लागली. वनवासात असतानाचे हे वर्णन आहे. रात्रीच्या अंधारात चंद्र तिच्यासाठी दिवा बनून प्रकाश देतो. (ओवी क्र. १२६४ मधील कल्पना फारच सुरेख आहे.) रामाच्या आज्ञेमुळेच तिच्यावर वनवास आला. अयोध्या नगरीची जेष्ठ कुलवधू; व जनक राजाची लाडकी राजकन्या वनवासी बनून जीवन

जगत आहे. तिचे दुःख भारतीय स्त्रियांना बरोबर कळले. पतीच्या वैतागामुळे तिला झोप लागली. भारतात आजही अनेक सिता दगडाच्या अंथरुणावर झोपलेल्या दिसतील. दोर्धीचेही दुःख अनादी काळाणासून आहे. पुढील ओव्यातून त्याचा प्रत्यय आल्यावाचून राहात नाही. पाहा —

सिताच्या सांगडीले । गोट्याचं हाथरून
लागुनी गेली झोपं । रामाच्या वैतागानं ॥ १२६२ ॥

धरतीची केली गादी । पाषाणाची केली उशी
तुला झोपं लागणं कशी ॥ १२६३ ॥

आकाशाची केली समई । चंद्राची काढवातं
सिता एकटी अरण्यातं ॥ १२६४ ॥

सिता वनवासात असताना तातोबाच्या (वशिष्ठ ऋषी) आश्रमात गाहिली. तिचे बाळंतपण झाले तेव्हा तिच्याजवळ कोणतीही स्त्री नव्हती. त्या महान ऋषीने तिचे बाळंतपण सुखरूप केले; व तिची पोटच्या मुलीसारखी काळजी घेतली. बाळंतीण बाईला काय हवे नको ते दिले. तिला पथ्य दिली. पाहा —

सिता झाली बाळातीनं । नाही जवळ कोणी येतं
देव तातोबा देते पथं ॥ १२६५ ॥

सिता झाली बाळातीनं । तातोबाच्या आश्रमातं
सिता जवळ नाही कोणी । देवं तातोबा देते पाणी ॥ १२६६ ॥

अयोध्या नगरीची महाराणी घनदाट अरण्यात जीवन घालवत आहे. तेथे कोणतीही सुविधा नाही. झोपायला जमिनीची गादी व डोक्याखाली दगडाची उशी. चंद्राचा दिवा, व बोरी बाभळीचे वृक्ष ह्या सख्या व मायबहिणी. अशा स्थितीत अंकुशाचा जन्म. त्यात भर लवकुशाची. सितामायीसाठी दोघेही सारखेच. एक कर्माचा व दुसरा धर्माचा. त्या अरण्यात सिता आपल्या लहान बाळासाठी गवताचे (तणाचे) अंथरून करते. त्याच्यावर तिचे दोनही बाळ झोपी जाते. एक महाराणी व दोन लहान राजकुमार अरण्यात अत्यंत खडतर जीवन जगत आहे. त्यांच्या जिवाची कोणालाही काळजी नाही. स्त्रियांच्या रामकथेतील हा कथाभाग मोठा हृदयस्पर्शी आहे. भारतीय स्त्रियांनी याला आपल्या

ओव्यातून काव्यबद्ध करून स्त्री—जीवनाची व्यथाच बोलून दाखविली आहे.
ओवी क्र. १२६७ ते ओवी क्र. १२६९ पर्यंत ओव्या सलग वाचाव्या.

भयाना वनामंधी । तनाची केली शेजं
लहु अंकुश बाळा निजं । तुमच्या जिवाची नाही वजं ॥ १२६७ ॥

तातोबाच्या (वशिष्ठ ऋषी) आश्रमात सिताच्या पोटी अंकुशाचा जन्म झाला.
लवकुशाच्या जन्माची कथा लोकपरंपरेमध्ये पुढीलप्रमाणे सांगितली जाते. ती
थोडक्यात अशी :— आपल्या लहान बाळाकडे ऋषीला लक्ष ठेवायला सांगून
सिता नदीवर कपडे धुवायला गेली. परंतु तिचे सगळे चित्त तिच्या बाळाकडे
होते. ऋषीला कदाचीत झोप लागली तर? या कल्पनेने तिला भिती वाटली; व
ती परत आश्रमात आली. तेव्हा तिला ऋषी झोपलेले दिसले. तिने बाळाला
अलगद उचलून आपल्यासोबत नेले. इकडे ऋषी जागे झाले तेव्हा पाळण्यात
बाळ नव्हते. आता सिता आपल्याला काय म्हणेल, म्हणून त्यांनी लक्षाळ्यात
आपल्या जवळच्या सिद्धीने जीव ओतून तसेच बाळ तयार करून पाळण्यात
झोपविले. सिता घरी आल्यावर तिला पाळण्यात बाळ दिसले. नंतर खरी गोष्ट
ऋषींनी तिला सांगितली, व हा सुद्धा तुझाच बाळ आहे, असे सांगून त्याचाही
सांभाळ कर, असे सांगितले. आता आईबापाविना जन्म झालेला हा मुलगा
सिताबाईंने सांभाळला. हा मुलगा कोणाचा, असा प्रश्न कोणी विचारला तर
त्याला काय उत्तर द्यायचे, हा तिच्यापुढे प्रश्न आहे. ही कथा लोकपरंपरेत
प्रचलीत आहे.

अंकुश बाई । सितामाईच्या करमाचा
लवू बाई धरमाचा ॥ १२६८ ॥

भयाना वनामंदी । लहुबा कडेवरी
अंकुश पायी पायी । बाळ कोणाचे सांगू बाई ॥ १२६९ ॥

लक्ष्मणाने सिताला वनात नेऊन सोडल्यावर जेथे अंकुश व लवकुशाचा जन्म
झाला. (त्यांच्या जन्माची कथा लोकपरंपरेनुसार मागे दिलेली आहेच).
तातोबाच्या आश्रमात ते दोघेही सर्व विद्या शिकले. जेव्हा रामाने अश्वमेध यज्ञ
करायचे ठगविले त्यावेळी रामाचा घोडा अंकुश—लवकुशाने अडविला, व
लक्ष्मणाबरोबर युद्ध केले. धनुर्विद्येत पारंगत अशी बालके आपल्या शत्रुवर

अधाशासारखे बाण सोडत होती. अशी कथा लोकपरंपरेत सांगितली जाते.
पुढील ओव्या पाहा –

लवही अंकुश । सितामायचे लेकरं
बाणं मारताना । झाले अधासी पाखरं ॥ १२७० ॥

सिता भयान वनात एकटी होती. त्या ठिकाणी तिला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. अनवाणी चालताना अंगठ्याला ठेच लागून रक्त लागले. एक महाराणी वनात निराधार जीवन जगत होती. त्याला कारण म्हणजे रामाने दिलेला वनवास होता. भारतीय स्त्रियांनी सगळा दोष रामाच्या पदरात दिलेला आहे.

आपल्या बहिणीला सासुरवास होत असल्याची माहिती कोणत्याही भावाच्या कानावर गेल्यावर, त्याच्या तळपायाची आग मस्तकात गेल्याशिवाय राहात नाही. येथेही सितेचा सासुरवास एकल्यावर तिच्या भावाचा क्रोध उफाळून आल्याचे दिसते. भारतीय समाजजीवनाचे स्वरूप यावरून समजून घेता येईल.

सिताबाईला सासुरवासं । अंगुठ्या लागे ठेसं
सदा रामाचा वनवासं ॥ १२७१ ॥

सिताले सासुरवासं । भावाच्या कानी गेला
अग्नीचा बाणं झाला ॥ १२७२ ॥

किल्ली—कुलपात सर्व वस्तू ठेवून घरच्या सुनेला त्या वस्तुपासून दूर ठेवणे, हा सुद्धा एक प्रकारचा छळच आहे. भारतीय लोकजीवनात स्त्रियांच्या बाबतीत अशा गोष्टी घडत होत्या. ही काही नवीन गोष्ट नाही. परंतु भाऊ लोखंडाचा घन घेऊन कुलूप फोडायला उदार होऊन येतो. येथे बहिणीचा (सासुरवासाला) छळ होताना भाऊ मुकाठ्याने सहन करू शकत नाही. बहीण भावाचे एक अनुट प्रेमाचे नाते ही ओवी बोलून जाते. सिताचा सासुरवास हा एका महाराणीचा सासुरवास आहे. सितेचा रामाकडून अनेकदा छळ झालेला आहे, असे लोकपरंपरा सांगते. जेथे सागाच्या लाकडाला किडा पोखरतो तेथे आडजातीच्या लाकडाचा काय पाड. सासुरवास हा भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात नवीन नाही. परंतु एका महाराणीचा छळ काय सूचवतो.

सिताले सासुरवासं । किल्ली कुलूपं लावूनं
लोखंडाचा घनं । भाऊ आले वैरागी होऊनं ॥ १२७३ ॥

सिताबाईले सासुरवासं । भल्याच्या लेकराले
भिरडं सागाच्या लाकडाले ॥ १२७४ ॥

सिताले सासुरवासं । आहे रामाच्या अंतराचा
बांग वाळला संतराचा ॥ १२७५ ॥

घरात सुनेला छळणारा कोणीतरी असतोच. कधी सासू तर कधी नणंद तर
कधी मावशी, नाहीतर आणखी कोणी. त्यांना डोक्याला तेलही लावण्याची
उजागीरी नव्हती तर बोलायची कोटून. त्यांना प्रत्येक वस्तु वापरण्याची मनाई
होती. किंवा घरच्या लोकांच्या परवानगीची आवशकता होती. स्त्री म्हणजे दासी
समजून तिचा अनन्वित छळ होत आलेला आहे. येथे सिता हे भारतीय
स्त्रियांचे प्रतिनिधीक रूप आहे. स्त्रियांनी सिताच्या ठिकाणी स्वतःला कल्पून
त्यांच्या सासुरवासाचे चित्र रंगविले आहे. यातून भारतीय समाजात स्त्रियांचे
स्थान कसे होते, हे दिसून येते. लोकसाहित्य हे लोकजीवनाचा आरसा असतो,
असे जे म्हटल्या जाते ते यामुळेच. पुढील ओव्या पाहा —

बाई सिताले सासुरवासं । रामाच्या मावशीचा
बांग वाळला तुळशीचा ॥ १२७६ ॥

बाई सिताले सासुरवासं । हाये डोईच्या तेलाचा
नाही हुजूरं बोलाचा ॥ १२७७ ॥

सिताले सासुरवासं । झाडाला नाही पाला
सिताच्या जिवासाठी । पळसरामं आला ॥ १२७८ ॥

सिताले सासुरवासं । आहे डोईच्या तुपाचा
नाही संबंध सुखावा ॥ १२७९ ॥

सिताबाईला सासुरवासं । नको करू मायमाता
आपला रामं होता । म्हणूनं आली परायाची सिता ॥ १२८० ॥

ओवी क्र. १२८१ पाहा. सिताला जोडव्याचा सासुरवास होता म्हणून ती जोडवे पायात घालत नाही. असा अर्थ वरवर दिसत असला तरी घरेघरच्या सिताची हकिकत समजून घ्यावी लागते. आजही भारतीय स्त्रियांना लहान लहान गोष्टीचा सासुरवास आहे. म्हणून स्वतःचे दुःख सांगताना लोकजीवनातील स्त्रिया सिताला पुढे करतात. सिता हे दुःखाचे प्रतिक आहे. कारण सिताचे दुःख आणि सर्वसामान्य स्त्रियांचे दुःख सारखेच आहे.

सिताले सासुरवासं । जोडव्याच्या पायी
सिता जोडवं लेतं नाही ॥ १२८१ ॥

सिताले सासुरवासं । कुंकवाच्या पाई
सिता कुंकू लेतं नाही ॥ १२८२ ॥

ओवी क्र. १२७६ पासून तर ओवी क्र. १२८५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ओव्या वेगवेगळ्या दिसत असल्या तरी ते एक ओवीगीत आहे. प्रत्यक्षात सिताला कोणीही सासुरवास केलेला नव्हता. तिची विटंबना मात्र झालेली होती. पहिले रावणाकडून व नंतर प्रत्यक्ष तिचा पती रामाकडून. अशी विटंबना भारतीय स्त्रियांच्या वाठ्याला कित्येक शतकापासून आलेली आहे. विटंबना आणि सासुरवास त्यांचा पिच्छा सोडताना दिसत नाही. प्रत्यक्ष जीवनात सासू, सासरे, दीर, भासरे, नणदा, जावा इ. कुटुंबातले किंवा दूरच्या नात्यातलेही तिला छळायला कमी करत नाही. म्हणून भारतीय स्त्रिया सितेला आपल्या ठिकाणी कल्पून हळहळ व्यक्त करते. प्रत्यक्षात हे त्यांचेच अनुभव सितावर आरोपित केलेले आहे. कारण सिताच्याही वाठ्याला कठोर दुःख आलेले होतेच.

सिताबाईले सासुरवासं । असा गा कसा झाला
नाही झाडाले झाडपाला ॥ १२८३ ॥

सुनेचा छळ करणे, तिला सासुरवास करणे, ही भारतीय लोकांची एक वाईट प्रवृत्ती म्हणावी लागेल. स्त्री हीच स्त्रिला छळत असते. पण काही समजूतदार स्त्रिया असतात. त्या छळणारीला शहाणपण सांगते. आपला मुलगा होता म्हणूनच परक्याची लेके आपल्या घरी आली. आपणहून कोणतीही मुलगी दुसऱ्याच्या घरी जात नाही. ‘आपला राम होता म्हणून आली परायाची सिता’,

किंवा ‘आपला राम होता म्हणून आली परायाची जाई’ ही ओळ शहाणपणा सूचविणारी आहे. या ओवीत रामकथेचा आधार असला तरी अर्थ मात्र संसारिक आहे.

येवढा वनवासं । नको करू तू मायबाई
आपला रामं होता । आली परायाची जाई ॥ १२८४ ॥

येवढा वनवासं । नको करू तू मायमाता
आपला रामं होता । आली परायाची सिता ॥ १२८५ ॥

पाषाणातून मूर्ती कोरताना घन, हातोडा, छन्नी इत्यादीचा उपयोग करावा लागतो. रामाच्या मूर्तीबरोबर सितेचीही मूर्ती करावी लागली. टाकीचे घाव सोसल्यामुळे सिताबाईला देवपण आले असा अर्थ. किंवा या ओवीचा दुसराही अर्थ घेता येईल. तो अर्थ म्हणजे, सिताला जो वनवास भोगावा लागला, व जे दुःख तिच्या वाट्याला आले. ते भोगायला ती कुठेही कमी पडली नाही. किंवा तिने ते मुकाठ्याने सहन केले. शेवटी ती कसोटीला पूर्ण उतरली म्हणून तिला देवपण प्राप्त झाले, असा अर्थ घेता येईल. देवाच्या सान्निध्यात सदा राहिल्याने भक्तालाही देवपण प्राप्त होते. रामाच्या बरोबरीने सिताबाईलाही देवपण प्राप्त झाले. यापैकी कोणताही अर्थ घेता येईल. किंवा वाचकांनी आपल्या मताने अर्थ लावावा. पुढील ओळ्या पाहा.

सिताला मारं देला । लोखंडाचे घनं
रामाच्या बरोबरी । सिताबाईले देवपणं ॥ १२८६ ॥

सिताले मारं देला । लोखंडाच्या कांबी
रामाच्या बरोबरी । सिताबाई देवलंबी ॥ १२८७ ॥

सिताची गणना पतीव्रता स्त्रियांमध्ये केलेली आहे. ती पतीशी एकनिष्ठ होती, याचे अनेक दाखले लोकपंपरेत सांगितल्या जाते. ती वनवासात असतानाही तिच्या मनात पतीशिवाय कोणताही दुसरा विचार नव्हता. ज्यावेळी रावणाचा युद्धात पराभव झाला. त्यानंतर रामाने तिची सन्त्वपरीक्षा घेतली. तेळ्हा तिच्या डोळ्यातून अश्रुचे लोट वाहात गेगेत गेले. (येथे दुसराही अर्थ असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.) गंगेचे पाणी जसे निर्मळ आणि पवित्र मानले

जाते. सिताचेही पावित्र्य गगेसारखेच होते, असा भावार्थ पुढील ओवीतून व्यक्त होतो.

सितामाई सत्वाची । नाही बोलतं कोणासी
घेतला परवेसं येकल्या रामाची ॥ १२८८ ॥

सिताबाईचं सतं । हाये लयं मोठं
तिच्या असुदाचे । गंगेतं गेले लोटं ॥ १२८९ ॥

सिताबाईचं सतं । हाये मोठं भारी
तिच्या असुदाच्या । गंगेतं गेल्या धारी ॥ १२९० ॥

राम जेव्हा लंकेवर स्वारी करण्याकरिता निघाले, त्यावेळी त्यांच्यासोबत ‘वानर वंशाचे’ अनेक वीर व योद्धे होते. तिकडे मात्र सिता एकटीच रावणाच्या अशोकवनात दुःखाने रडत होती. ओवी क्र. १२९१ मध्ये आलेल्या ‘घोडे’ या शब्दाचा अर्थ सेना, योद्धे किंवा वीर असा होतो. (घोडे या शब्दाएवजी तेथे दुसरा शब्द असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पाहा ओवी क्र. १२९२. या ओवीत वानर वशातील सैनिकांना व योद्धांना कौसल्यामातेचे मुलं असे संबोधले आहे. प्राचीन भारतात नाग, राक्षस, असूर, वानर, इत्यादी वंश होते. वाली हा वानर वंशाचा शूर राजा होता, सुग्रीव हा त्याचा भाऊ होता, आणि हनुमान हा त्यांचा मंत्री होता.)

साठं शंभरं वानेरं । रामाचे होयं घोडे
सिता गुंफेमंधी लडे ॥ १२९१ ॥

साठं शंभरं वानेरं । फूलं सांडले जाईचे
मुलं कौशल्याबाईचे ॥ १२९२ ॥

संध्याकाळी तुळशीजवळ दिवा लावण्याची प्रथा भारतात होती. आजही ती प्रथा सुरु दिसते. ‘चारी सांजा झाल्या’ असा वाक्यप्रयोग ग्रामजीवनात प्रचलित आहे. संध्याकाळी घरात दिवा लावून त्याला नमस्कार करण्याची प्रथा आहेच. याचवेळी रानातून गायी घरी येतात. येथे गाईचा मालुक राम, व सिता ही घरधणीन आहे. (ओवी क्र. १२९३ ते ओवी क्र. १२९५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे). संध्याकाळी रामाच्या गायी, म्हणी रानातून चरून घरी

आल्या. तेव्हा लक्ष्मण वाटेत आडवा झाला, व गायी आपल्या गौशाळेत घेऊन गेला.

ग्रामीण भागात गुराखी जेव्हा गाई, म्हशी रानातून संध्याकाळी गावात आणतो. तेव्हा लोकांना आपल्या स्वतःच्या घरासमोर रस्त्यावर आडवे होऊन आपल्या गायी, म्हशी गोळ्यात हाकलाव्या लागतात. (लेखकाने हे स्वतः अनुभवले आहे) लोकजीवनाचे अनेक प्रसंग स्त्रियांच्या ओवीगीतातून आलेले आहे. स्त्रियांची गीते म्हणजे भारतीय लोकजीवनाची गाथा आहे. पुढील प्रसंग पाहा —

दिवसं बुडाला । रामाच्या आल्या गाई
दिवा लावजा सिताबाई ॥ १२९३ ॥

दिवसं बुडाला । रामाच्या आल्या म्हशी
दिवा लावजा तुळशीपासी ॥ १२९४ ॥

दिवसं बुडाला । रामाचं आलं धनं
झाला आडवा लक्ष्मणं ॥ १२९५ ॥

भारतीय लोकपरंपरेत ग्रामीण भागात हनुमानजीच्या मंदिरात रामायण सांगण्याची प्रथा आहे. रामायण सांगताना अगोदर त्या ग्रंथाची पूजा व उद्बत्ती लावल्या जाते. नंतर मोळ्या श्रद्धेने त्याचे वाचन करून भाविकांना त्याचा भावार्थ सांगितल्या जातो. ओवी क्र. १२९७ फार महत्त्वाची आहे. या ओवीत बदलत्या समाजाची नोंद आलेली आहे. अमरावती शहरात सरुचे दोन वृक्ष लावल्याचा संदर्भ येतो. इंग्रज लोकांनी ही झाडे लावल्याचा उल्लेख आलेला आहे. बदलत्या समाजाचे संदर्भ लोकजीवनात परंपरेने येतात. लोकसाहित्य म्हणजे जणू काही समाजाचा आरसा आहे. या ओवीत सितेचा उल्लेख असला तरी इंग्रजाचाही उल्लेख आहे. पुढील ओव्या पाहा—

रामाचं रामायणं । मारोतीच्या पारावरी
लावल्या उदकाड्या । सरुच्या झाडावरी ॥ १२९६ ॥

अमरावती शहरातं । सरुचे दोनं झाडं
लावले इंग्रजानं । सिताबाई सुग्रईनं ॥ १२९७ ॥

(परधान — राजाचा प्रधान. जानकी — जनक राजाची मुलगी, सिता. सगर — पाऊलवाट. एक डाव — एक वेळ, केव्हा तरी. किरीच्या — रेषेच्या. धरम — भिक्षा. धर्म करणे — गरजवंताला दान देणे (अन्न, वस्त्र, जल, गावभोजन इत्यादी). गोसावी — गोसावी पंथातील साधुचा वेश घेणे. झोईत — भिक्षा मागताना वापरण्याची झोळी. वस्तू — कडून. बही बही — बेभान, वेड्यासारखा. देगा — दीर. बिरी — कानात घालावयाचा अलंकार. बिगी बिगी — हळूहळू. नोय — नाही. तुया — तुझ्या. कोठी — कोठे. मिसं — निमित्ताने. लावू — लावण्य, सुंदर, सौज्यवळ. सार कराले — निरोप ठ्यायला. सेजून — जवळ. शाबा — स्त्री. पथ — पश्य. शेज — अंथरून. वज — काळजी. अग्नीचा बाण होणे — अत्यंत क्रोधीत होणे. लेणे — लावणे. सत् — सत्त्व. असुद — अश्रू. लडे — रडे. धनं — घरी असलेल्या गायी गुरांना धन असे म्हणतात. सरू — डौलदार खांबासारखे वाढणारे एक झाड, त्याला काटसावरीचे झाड म्हणतात.)

भाग — ४

(या भागात लहान बाळाला झोपविताना म्हटलेली
अंगाईगीते आहेत)

५९. अंगाईगीते

(लहान बाळाला पाळण्यात झोपविताना म्हणावयाची गाणी)

या भागात येणाऱ्या ओव्या मायमाऊऱ्यांनी आपल्या तानुल्याला झोपविण्यासाठी गायिलेल्या आहेत. बाळाला झोपविताना आई जी गाणी गाते. त्या गाण्यात तिच्या संसाराचे; व लहान बाळाचे वर्णन येते. अंगाई गीताला अर्थ नसतो असे म्हणतात; पण सर्वच अंगाई गीताला अर्थ असतो, असे मला वाटते. अर्थ फार भावपूर्ण, गहन आणि साहित्यिक अंगाने आला नसेलही, पण तो निव्वळ टाकावू आहे, असे म्हणता येणार नाही.

अंगाई गीतात (लहान बाळाला झोपविताना म्हणतात ती गाणी) वारंवार गायीचा उल्लेख येतो. अनेक अंगाई गीतात (खन्या अर्थने त्या ओव्या आहेत) गाय व गोठाणाचे वर्णन येते. असे वर्णन का यावे? हा एक प्रश्नच आहे. मला नेहमी असे वाटते की, तान्ह्या बाळाचे आणि गायीचे फार जिझाळ्याचे नाते आहे. आजही ज्या तान्ह्या मुलाच्या आईचा मृत्यु होतो, त्या तान्ह्या मुलाचे जीवन गायीच्या दूधावरच पोसले जाते. आईनंतर त्याचे जीवन गाय पूर्ण करते. अर्थात आईची जागा गाय घेते. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीत गायीला ‘गोमाता’ असे संबोधले जात असावे.

मुले थोडी मोठी झाली की, इतर मुलांबरोबर ते बाहेर खेळायला जातात. ग्रामीण भागात चेंदू खेळण्यासाठी मोकळी जागा म्हणजे गाईचे गोठाण. (गोठाण – गुरुखी गावातील गायी चारायला रानात नेतो. त्याअगोदर गावातील सर्व गायीगुरे एका ठिकाणी गोळा करतो. त्या ठिकाणाला ‘गोठाण’ असे म्हणतात. हे गोठाण गावाला लागून किंवा गावाच्या जवळच असते.) त्या गोठाणावर मुले जातात आणि तेथे आपले खेळ खेळतात. या खेळाचे मोठे काव्यमय वर्णन अंगाई गीतात येते. त्याचा अर्थही कळतो. पण त्यासाठी ग्रामजीवनाचा अनुभव असायला पाहिजे.

अंगाई गीतात येणारा दुसरा भाव म्हणजे लहान मुलांचा हट्ट. हट्ट करणे हा लहान मुलांचा स्वभाव असतो. त्याला जे पाहिजे ते तो हातपाय आपटून, रडून मागून घेतो. हट्ट केल्याने आपल्याला पाहिजे ते मिळते, असा त्याचा समज असतो. कधी तो ‘उडते पाखरू’ मागतो, तर कधी ‘चंद्र’. लाल रंगाचे (इतरही रंगाचे) त्याला मोठे आकर्षण असते. असे अनेक अंगाई गीतावरून दिसते. मुले आपल्या आईला रंगीत गोळ्या, डाळिंब मागत असतात. एक

गोष्ट प्रकषणे जाणवते ती ही की, हा हडृ फक्त तो आईजवळच करतो. आई हे सर्व मोळ्या कौतुकाने काव्यबद्ध करून गात असते.

बाळ रंगायला झाले की, त्याला खेळणे क्यावे लागते. त्या खेळण्याचेही वर्णन अंगाईगीतातून येते. लहानपणी बाळाचे केस वाढलेले असतात. हा त्याच्या डोक्यावरचा जावळाचा भार पाहून आईला आपले बाळ हे श्रीकृष्णासारखे वाटते. बाळ लहानाचे मोठे हाईपर्यंतचे वर्णन अंगाईगीतातून येते. बन्याच वेळा मुलाचे किंवा मुलीचेही वर्णन येते. त्यांचे दिसणे, चालणे, पाहणे, बोलणे असे मन मोहून टाकणारे वर्णन ओवीगीतातून येते. ही विविध प्रकारची ओवीगीते पाहिल्यानंतर असे वाटते की, प्रत्येक आई ही एक जन्मजात कवयित्री आहे. आपल्या तानुल्याबद्लच्या भावना, प्रेम, जिळ्हाळा कसा असतो, हे पाहायचे असेल तर अंगाईगीतातून आपल्याला पाहता येईल.

ओवी क्र. १२९८ पाहा. या ओवीत तान्ह्या बाळाचा संबंध आई आणि गायीसोबत दाखविलेला आहे. जेव्हा आईचे दूध काही कारणाने उपलब्ध होत नाही, तेव्हा त्याला गाईच्या दूधावर अवलंबून राहावे लागते. बाळाला आई नसेल तर त्याचे जीवन सर्वस्वी गाईवर अवलंबून असते. आईनंतर 'गाय' ही लहान बाळाची माता असते. म्हणूनच, तान्ह्या लेकराची माय घरी नाही, म्हणून गाईला लवकर घरी येण्यास सांगितले आहे. त्याचे कारण मागे आलेलेच आहे. परंतु हे सूचक शब्दात सांगितलेले आहे. सूचकता हा साहित्याचा एक विशेष गुण आहे. आणि हा विशेष गुण अंगाईगीतातूनही दिसून येतो. यातील ओवी दोन चरणाची असली तरी अथवा परिपूर्ण आहे, व साहित्याने नटलेली आहे. पुढील ओवी पाहा —

तान्या ग लेकराची । मायं नाही घरी
ये ग गायी तू लवकरी ॥ १२९८ ॥

(तान्या — तान्ह्या, लहान बाळ)

पुढील ओवी क्र. १२९९ ते ओवी क्र. १३०५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. लहान लेकरू मोठे हट्टी असते. आपण जे मागितले ते आपल्याला मिळते असा त्यांचा समज असतो. कधी तो चंद्र, तर कधी उडते पाखरू आपल्या आईला मागत असते. त्या वस्तू मिळाल्या नाही की, त्याचे रडणे सुरु होते. त्याचप्रमाणे हाती आलेल्या वस्तुंचीही तो फेकाफेक करतो. त्याला रंगाचेही तेवढेच आकर्षण असते. कधी कधी लहान मुले अशा काही वस्तू मागतात

की, त्याला त्या देता येत नाही किंवा त्या सहज उपलब्ध होणाऱ्या नसतात. म्हणून कधी त्यांना एखादी रंगीत वस्तु देऊन समजूत काढावी लागते. पुढील ओवीगीतात लहानगयाने केलेल्या बालहट्टाचे वर्णन आईने केलेले आहे. हा अनुभव सर्वच माऊल्यांना आलेला असतो. पुढील ओवीगीत पाहा —

तान्या ग लेकराची । आळं कसी समजावू
लालं फूलं हाती देऊ ॥ १२९९ ॥

तान्या ग लेकरानं । आळं घेतली बहू
दाळी मिसळले गहू ॥ १३०० ॥

तान्या ग लेकरानं । आळं घेतली राती
चंद्र मांगे तळहाती ॥ १३०१ ॥

तान्या ग लेकरानं । आळं घेतली कावूनं
वाटी दूधाची पाहूनं ॥ १३०२ ॥

तान्या बाई लेकरानं । आळं घेतली लडूनं
मांगे दाळिंब तोडूनं ॥ १३०४ ॥

तान्हं बाई लेकरू । लडते कायं करू
मांगे उडतं पाखरू ॥ १३०५ ॥

(आळ — हट्ट. कावून — का बरे.)

लहान मुलाला कोणत्या वस्तूबरोबर खेळावे हे कळत नाही. माती, लहान दगड, रंगीत काचेच्या गोळ्या, रंगीत मनी, लाकडाचे रिंगणे यासोबत तो खेळतो. (बाळ हे रिंगण्यासोबत रंगत असतानाच खेळतो). त्याच्या खेळण्याचेही आईला मोठे कौतुक वाटते. लहान बाळाच्या वयाबरोबर त्याचे खेळणे बदलते. बाळ थोडे मोठे झाले की, ते शेजारी खेळायला जाते. हळूहळू सर्व गल्लीत खेळायला जाते. बाळाच्या जन्मापासून तर बाहेर खेळायला जाईपर्यंतच्या काळातल्या त्याच्या लीळा आई मोळ्या कौतुकाने पाहात असते. आणि ते पाहात असताना त्याला काव्यबद्ध करते. म्हणूनच म्हणावेसे वाटते की, प्रत्येक आईमध्ये एक कवयित्री दडलेली आहे. ओवी क्र. १३०६ ते

ओवी क्र. १३०८ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. खेळत असलेल्या बाळाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे ओवीगीतातून येते. पाहा —

तान्या बाई बाळाचं । खेळणं गोटा माती
रंगीतं गोळ्या हाती ॥ १३०६ ॥

तानं ग बाळं माझां । खेळायला गेले दुरी
त्याचे पावूलं गल्लीभरी ॥ १३०७ ॥

तान्या बाई बाळाचं । खेळणं रिंगण्याचं
सोनं इळके बिंदल्याचं ॥ १३०८ ॥

(बिंदली — लहान बाळाच्या हातातले कडे. रिंगणं किंवा रंगणं — अगदी लहानसे डंबेलच्या आकाराचे लाकडी रंगीत खेळणे.)

लहान मुलाचे जावळ वाढले की, केसाचा भार डोक्यावर दिसतो. गोपालकृष्णाच्या डोक्यावर असलेल्या केसासारखे त्याचे केस दिसतात. म्हणून आपल्या मुलाची तुलना आई बालकृष्णाशी करते. आपला मुलगा म्हणजे जणू काही कृष्णाच आहे किंवा कृष्णासारखाच आहे, असे बाळाच्या आईला वाटते.

तान्या ग बाळाचा । जावळाचा भारं
श्रीकृष्णाचा अवतारं ॥ १३०९ ॥

ओवी क्र. १३१० पाहा. ही ओवी तान्ह्या बाळाला झोपविण्यासाठी म्हटलेली आहे. या ओवीचा अर्थ समजण्यासाठी या ओवीमागील पाश्वर्भूमी समजून घ्यावी लागते. ग्रामीण भागात स्त्री बाळं झाल्यावर काही दिवसातच आपल्या शेतावर कामाला जायची; व दुपारी बाळाला दूध पाजायला यायची. बाळाला सांभाळण्याचे, व पाळणा हलविण्याचे काम घरातील म्हातारी माणसे करीत होती. आईला दुपारी घरी येण्याला उशीर लागला तर बाळ भुकेने कासावीस होऊन रडत असतात. तेव्हा त्याचा पाळणा हलवताना त्याची आई कोठे गेली, हे मोठ्या सुंदर शब्दात व काव्यात सांगितलेले आहे. भारतीय लोकजीवनात हे पूर्वी घडत होते. लेखकानेही लहानपणी आपल्या गावात हे दृश्य अनुभवलेले आहे. या गीतात येणारे वर्णन हे पूर्णपणे अस्सल व खरे आहे. यात कोठेही कृत्रिमता नाही. जीवन जसे आहे तसे वर्णन केले आहे. पुढील ओवीगीतातून याची अनुभूती आल्याशिवाय राहात नाही. पाहा—

तान्या बाई लेकराची । मायं गेली वावरा
झाला भुकेचा कवळा ॥ १३१० ॥

तान्या बाई लेकराची । मायं गेली पाण्या
दूधं साखरं आणं वाण्या ॥ १३११ ॥

तानही माझे बाळं । गुणं करते बहू
वाटीतं मांगे जेवू ॥ १३१२ ॥

तान्ह्या बाई लेकराची । मायं सारवते
वाणी साखरं पुरवते ॥ १३१३ ॥

तान्या बाई लेकराची । मायं कोठे गेली
बाळाच्या भुकेची वेळ झाली ॥ १३१४ ॥

(वावर — शेत. कवळा — भुकेने कावराबावरा होणे किंवा घावरणे.)
बाळ जसे मोठे होते तसे त्याच्या बाललीला सुरु होतात. एका एका
वस्तूसाठी त्याचा हटू सुरु होतो. आईला मात्र तिच्या बाळाचे मोठे कौतुक
वाटते. या सर्वचे ती मोठ्या प्रेमाने काव्यमय भाषेत वर्णन करून ठेवते.
पुढील ओव्या पाहा. —

तान्या बाई लेकराचा । आहे जावळाचा भारं
सखे कृष्णाचा अवतारं ॥ १३१५ ॥

तानही बाळं माझं । खेळाले कोठे नेऊ
फूलं मोगन्याचं देऊ ॥ १३१६ ॥

आई आपल्या लहान बाळाचे कौतुक करताना त्याला राजा म्हणते. कारण
बाळपणी त्याला राजासारखेच हवे ते मिळत असते. त्याच्या पायातील
पैजनाचा सुमधुर नाद येतो. आईला हा नाद वाजंत्राच्या वाद्यासारखा वाटतो.
बाळ जेव्हा बापाच्या पुढे चालायला लागतो, तेव्हा त्याच्या आईला त्याचे मोठे
कौतुक वाटते. पुढील ओव्या पाहा :—

तानं बाई लेकरू । तानंपणी आहे राजा
पायी पैजनाचा वाजा ॥ १३१७ ॥

तान्या ग लेकराच्या । पायातं कडे तोडे
बाळं चालते बापापुढे ॥ १३१८ ॥

लहान बाळाचे डोळे फारच सुंदर दिसतात. त्याला कुणाची दृष्ट लागू नये म्हणून त्याची मामी दृष्ट काढते. भारतीय लोकजीवनात लहान मुलाची दृष्ट काढण्याची प्रथा आजही दिसून येते. दररोज घडणाऱ्या घडामोठीचे वर्णनही स्त्रीगीतातून पाहायला मिळते. त्याचबरोबर लोकजीवनात पूर्वपार चालत आलेल्या लोकसमजुती व लोकसंकेत यांचीही माहिती मिळते. —

तान्या ग बाळाचे । डोळे ग नामी नामी
दृष्ट काढते तुझी मामी ॥ १३१९ ॥

पुढील ओवीगीतातून आईच्या आपल्या लहानायाबद्दलच्या भावना कशा व्यक्त होतात, त्याचे मोठेच सुंदर वर्णन आलेले आहे. आई म्हणते की, माझ्या बाळाला खेळू द्या. आणि ते रडायला लागले की, त्याला कडेवर उचलून घ्या. म्हणजे ती तिच्या बाळाला थोडेसेही रडू देत नाही. त्याचप्रमाणे बाळ रंगायला लागले की, ते घराच्या बाहेर जाणार. म्हणून घरभोवती भिंत बांधायला एक माझली आपल्या पतीला सांगत आहे. पाहा —

तानेही बाळं माझे । खेळते खेळू देजा
लडू नोका देजा । उचलून कडी घेजा ॥ १३२० ॥

तान्हं बाई लेकरू । झालं माहा रंगाले
कसू घालजा आंगणाले ॥ १३२१ ॥

तानही माझं बाळं । तानही मनवलं
दूधं मनगटी जाणवलं ॥ १३२२ ॥

बाळं झाले रंगायले
कसू घालजा आंगणाले ॥ १३२३ ॥

(कसू — घराच्या सभोवतालची भिंत)

ग्रामीण भागात तान्हे बाळ असलेली स्त्री घरी राहायची; व घरची सगळी माणसे शेतात कामाला जायची. ही लेकुरवाळी स्त्री घरी असताना घरचे सगळे काम करायची. गावात पिण्याच्या पाण्याची एक सार्वजनिक विहीर असायची.

त्यातच पिण्याचे पाणी आणण्यासाठी ती विहिरीवर जाताना जवळपासच्या लहान मुलांना किंवा एखाद्या म्हातारीला, किंवा शेजारच्या बाईला बाळाकडे लक्ष ठेवायला सांगायची. तोच भाव त्यांच्या गीतात आलेला आहे. दररोजच्या जीवनातले अनुभव स्त्रियांनी वर्णन करून ठेवलेले आहे. ओवी क्र. १३२४ व ओवी क्र. १३२५ मध्ये थोडा बदल झाला आहे. लोकगीत गाणारा त्यात कसा बदल करतो, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. हा बदल मौखिक परंपरेमुळे होतो. या ओव्यामध्ये आलेला लेकुरवाळी हा शब्द अत्यंत लडीवाळ व मन मोहून घेणारा आहे. पुढील ओव्या पाहा —

पाळण्याची दोरी । हालवा पोरीबारी
गेली पाण्याले लेकुरवाळी ॥ १३२४ ॥

पाळण्याची दोरी । हालवजा पोरीबारी
पाण्या गेली गा लेकुरवारी ॥ १३२५ ॥

भारतीय स्त्रिया आपल्या बाळाला नेहमी श्रीकृष्णाची उपमा देतात. आपल मुलगा श्रीकृष्णच आहे असे समजून त्यांचे अंगाईगीत सुरू होते. ज्यांच्या घरी बाळ आहे, त्यांच्या घरी पाळण्याला दोरी लावलेली असते. लहान बाळ मात्र आपल्या बालक्रीडांनी सगळ्यांचे लक्ष वेधून घेत असते. ओवी क्र. १३२८ पाहा. या ओवीत बाळ झोपल्याचे सूचित होते. ‘चरायरी’ या शब्दाचा अर्थबोध होत नाही. त्यात वर्णबदल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. किंवा तो गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेला असावा. वाचकाने आपल्या मताने अर्थ लावावा. (ओवी क्र. १३२६ ते १३२९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे). पाहा—

पाळण्याची दोरी । हालवे नानापरी
बाळ झोपले श्रीहरी ॥ १३२६ ॥

पाळण्याची दोरी । सदा बाई लोंबतं
घरी कृष्णाची गंमतं ॥ १३२७ ॥

पाळण्याची दोरी । लंबी चरायरी
कृष्ण झोपला मुरायरी ॥ १३२८ ॥

पाळण्याची दोरी । सदा बाई लोंबतं
माह्या कृष्णाची गंमतं ॥ १३२९ ॥

बाळ झोपल्यावर आई घरातील कामधंदा करते. ‘दोरी सैल सुटणे’ याचा अर्थ बाळ झोपल्याचे सूचित होते. ‘बाळ आता झोपलेले आहे’ हे मोठ्या सुंदर व सूचक शब्दात संगितलेले आहे. ग्रामीण भागात स्त्री बाळंत झाल्यावर थोडेच दिवस घरी राहात असे. परंतु त्याही वेळात ती घरातील लहानसहान काम करीत असे. गावामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी सार्वजनिक विहीर असायची. बाळंत झालेली स्त्री जमेल तसे घरचे काम करायची. कारण घरची मंडळी शेतात जात असे. अशीच एक गिरजा (स्त्री) संध्याकाळच्या स्वयंपाकासाठी, पिण्याचे पाणी आणण्यासाठी विहिरीवर गेलेली आहे. म्हणून कोणीतरी लहान बाळाला झोका देजा असे सांगत आहे. ग्रामजीवनाचे हे जिवंत चित्रण आहे. गतकालीन समाजजीवनाची झालक पुढील ओव्यातून पाहायला मिळते.

पाळण्याची दोरी । सईलं सुटली
राधा धंद्याले गुतली ॥ १३३० ॥

पाळण्याची दोरी । हालवूनं देजा
गेली पाण्याले गिरजा ॥ १३३१ ॥

पुढील ओवीगीतातून अस्सल ग्रामीण जीवनाचे चित्र डोळ्यासमोर उभे राहाते. जेव्हा मुले शाळेत जाऊन शिक्षण घेत नव्हती. तेव्हा त्यांना लहानपणीच शेतीच्या कामात मदत करावी लागत असे. लहान मुलांना गुराकडे लावल्या जात. गाई चारायला जाताना दुपारच्या जेवणासाठी त्यांच्याजवळ शिदोरी राहात होती. त्यांच्या शिदोरीवर आईने साखरआंबा दिल्याचे वर्णन येते. शिदोरी पाठीमागे काठीला लटकवून तो रानात जायचा. हे चित्र आई डोळ्यात साठवून ठेवत असे. त्याचेच रुपांतर गाणयात होई. ग्रामीण लोकजीवनाचे जिवंत प्रतिबिंब ओवीगीतातून दिसते. ओवी क्र. १३३२ ते ओवी क्र. १३३४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

गायीतं गायी गायी । गायी गेल्या एका आंगं
शिदोरी बांधे पाठीमांगं ॥ १३३२ ॥

गवळ्याच्या गायी । गायी गेल्या कळंबा
त्याच्या शिदोरीवरं साखरं आंबा ॥ १३३३ ॥

गायीतं गायी गायी । गायीतं गेल्या दूरं
त्याच्या शिदोरीवरं गूळं ॥ १३३४ ॥

(कळंबा — ज्या रानात कळंबाची झाडे आहेत. गाईत — ‘गाई’ आणि ‘त’ हे दोन अधिकचे वर्ण गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेले आहेत).

लोकजीवनातील स्त्री अंगाई गीत गाताना आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीचे वर्णन करत असते. अशातच एक माऊळी आपले बाळ अजून झोपी गेलेले नाही म्हणून सांगते.

गायी ग गायी करू । गायी ग गेल्या दुरी
निजं बाळा तू लवकरी ॥ १३३५ ॥

गायी ग गायी गायी । गायी ग किती करू
नाही निजतं लेकरू ॥ १३३६ ॥

गायी ग गायी करू । गायी ग गेल्या राना
दूधं कावडीनं आणा ॥ १३३७ ॥

भारतीय लोकजीवनात श्रीकृष्णाला ईश्वराचा अवतार मानलेला आहे. त्याच्या बाळक्रीडा आजही मोठ्या श्रद्धेने ऐकल्या व सांगितल्या जातात. अंगाई गीतात कृष्णाचा उल्लेख वारंवार येतो. कारण भारतीय स्त्रिया आपल्या बाळाची तुलना गोपालकृष्णासोबत करतात. श्रीकृष्णाचा व गाईचा जवळचा संबंध आहे. गाई चारायला नेण्याच्या अगोदर गुराखी गावातील सगळ्या गाई एकत्र करतो. ज्या ठिकाणी गावातील सर्व गाई एकत्र आणतात त्या ठिकाणाला ‘गोठाण’ असे म्हणतात. तेथेच दूधाच्या गाई निवळून घेतल्याचा उल्लेख आहे. लहान बाळाचा व दूधाच्या गाईचा मोठा भावनिक संबंध आहे. हे पूर्वी सांगितले आहेच. पुढील ओव्या पाहा —

गायी ग गायी करू । गायी ग गेल्या राना
वसरीतं रंगे । बाळं यशोदेचा तान्हा ॥ १३३८ ॥

गायी ग गायी गायी । गायी गोठाणी उभ्या केल्या
गायी दूधाच्या निवडल्या ॥ १३३९ ॥

पुढील ओवी क्र. १३४० ते ओवी क्र. १३४३ पाहा. या चार ओव्यातील भाषा बोलीभाषा वाटत नाही. त्यावर प्रमाण (शहरी) भाषेचा प्रभाव जाणवतो. त्यामुळे मूळ गीतातील गोडवा हरवल्यासारखा वाटतो. आपले मूळ झोपत नाही म्हणून आईला थोडा त्रास होत आहे. गाणे म्हणून गळा सुकला, पण मूळ झोपलेले नाही, म्हणून तिला फार कंठाळा आलेला आहे. ती केवीलवाणी होऊन मुलाला झोपायला सांगत आहे. ज्याच्या घरी बाळ आहे त्याला यात कृत्रिमता वाटणार नाही. लहान बाळाला सांभाळताना आईला किती कसरत करावी लागते, हे संसारी लोकांना माहित आहे. याचे वर्णन पुढील ओव्यातून दिसून येते.

गायी ग किती करू । नाही निजतं लेकरू
गायी गेल्या दूरं दूरं । मनी वाटते हूरं हूरं ॥ १३४० ॥

गायी ग किती करू । नाही निजतं लेकरू
निजं रे निजं बाळा । लागू दे तुझा डोळा ॥ १३४१ ॥

गायी मी किती करू । गायी गेल्या रानीवनी
वासरू पाहे हंबरुनी ॥ १३४२ ॥

गायी मी किती करू । गायी करता कंठं सुकला
निजं रे निजं बाळा ॥ १३४३ ॥

लहान बाळांना पाळण्यात झोपवताना जी गाणी म्हणतात, त्यात ‘गाईचा’ उल्लेख विपूल प्रमाणात आढळतो. ‘गाय व तान्हे बाळ’ यांचा फार जवळचा भावनिक संबंध आहे. पूर्वी आणि आजही दुर्देवाने लहान बाळाची आई मरण पावली तर बाळाला गायच जगवते. जेव्हा आईचे दूध नसेल तेव्हा गाईचे दूध बाळासाठी उत्तम असते. येथे ‘आईला तान्हे बाळ’ व ‘गाईला तान्हे वासरू आहे’. दोनही आया व दोघीलाही तान्हे बाळ. दोघीही लेकुरवाळ्या. पण त्यातली एक आई आपल्या बाळासोबतच दुसरीचे बाळही जगवते. म्हणून तिलाही आई (गोमाता) म्हटले जाते.

तान्या बाई गायीयचं । दूध पाण्यावानी
गायं वासराची तान्ही ॥ १३४४ ॥

ग्रामीण भागात सकाळी दहा ते साडेदहाच्या दरम्यान गावातील गाई, गुरे चारण्यासाठी रानात नेतात. गाई चारायला नेणारा गुराखी (गवळी) सगळ्या गाई गोठाणावर उभा करतो. नंतर त्याला वाटेल त्या भागाला चारायला घेऊन जातो. लोकजीवनात ज्याच्या गोठात गाई तो भाग्यवान समजतात. गवळ्याच्या गोठात पुष्कळ गाई आहेत, हा भाव ‘गोमित्राचं तळं’ या शब्दातून सूचविलेला आहे. पुढील ओव्यातून ग्रामीण समाजजीवनाचे विविध पैलू दिसतात. ओवी क्र. १३४५ ते १३४८ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

गायीच्या गोठायनी । गवळ्याचं धनं
कोणी तोडलं बोरीबनं ॥ १३४५ ॥

गायीच्या गोठाणी । गोमित्राचं तळं
भिजे गवळ्याचं धोतरं ॥ १३४६ ॥

गायीच्या गोठाणी । गोमित्राची गंगा
शालं भिजली पांडुरंगा ॥ १३४७ ॥

गायीच्या गोठाणी । गोमतीराची गंगा
धोतरं भिजले पांडुरंगा ॥ १३४८ ॥

(बोरीबन — ज्या जंगलात बोरीची खूप झाडे असतात, त्याला बोरीबन असे म्हणतात. धन — गायी, म्हशीचे कळ्य. गोठाण — गावातील गाई रानात चरायला जाण्याच्या अगोदर ज्या ठिकाणी एकत्र जमतात त्या ठिकाणाला गोठाण असे म्हणतात. गोमित्र, गोमतीर — गोमूत्र.)

गाईचे गोठाण हे गावालगत असते. गावातील लहान मुळे गाई रानात चरायला निघून गेल्यावर गोठाण झाडून टाकतात. म्हणजे मुळे आपल्या खेळण्यापुरती जागा स्वच्छ करतात. नंतर त्या ठिकाणी त्यांचा खेळ सुरु होतो. ग्रामीण समाजजीवनाचे दर्शन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून होते. म्हणूनच स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे ग्रामीण भारतीय संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आहे. (आज अनेक गावातून गाईचे गोठाण दिसत नाही. काही दिवसांनी गोठाण हा शब्द कागदावरच दिसेल असे वाटते. कारण माझ्या गावात आज गोठाण नाही.)

गायीचं गोठाणं । झाडूनं रफाडं
चेंडू खेळते गोपाळं ॥ १३४९ ॥

(गोठाण — ज्या ठिकाणी गाई एकत्र येतात ती गावालगतची मोकळी जागा.
रफाड — मोकळे मैदान. गोपाळ — गावातील लहान मुले.)

पूर्वी ग्रामीण स्त्रिया माहेरी जाताना किंवा सासरी जाताना गोठातील गाईला
कुंकू लावत होत्या, व तिला नमस्कार करीत होत्या. आजही ग्रामजीवनात
गाईची पूजा होते. गाईच्या ठिकाणी सगळे देव वास करतात अशी हिंदू
लोकांची श्रद्धा आहे. गाईचे आणि स्त्रियांचे नातेही मोठे जिब्हाक्याचे आहे.

गायीच्या गोठाणी । सांडलं कुंकू पाणी
सासन्या गेली तानी ॥ १३५० ॥

(गोठाणी — गोठा. तानी — लहान बाळ असलेली स्त्री.)

लहान मूल खेळत असले की, त्याच्या आईला त्याचे मोठे कौतुक वाटते.
आपल्या बाळाच्या सौंदर्यचेही आईला मोठे नवल आहे. लहान मुलांच्या
घोळक्यात आपले बाळ कसे उठून दिसते, हे ‘माही निकाल आहे चांदी’ या
ओवीतून सूचित केले आहे. पुढील ओवी पाहा —

बाळं खेळते आंदी पांदी । माही निकालं आहे चांदी
नाही शोभतं तुम्हा मंधी ॥ १३५१ ॥

लहान मुलाला काय खेळायला आवडते, हे पुढील ओवीतून सूचविलेले आहे.
मुलगा ‘भितीचा भिदवा’ खेळत असल्याचे आई सांगते. सोन्यासारखे तिचे
बाळ, पण ते चिखल व माती खेळत आहे. लहान बाळाचे गुणगैरव
ओवीगीतामधून त्याची आई पुढीलप्रमाणे करते.

बाळं माहा खेळते । भितीचा भिदवा
माझं सोन्याचं रजवा ॥ १३५२ ॥

(भिदवा — घराच्या धाव्यावर पसरविण्याची माती).

लहान बाळाच्या पायात पैंजन किंवा वाळा (वाके) घातलेला असतो. खेळताना
किंवा चालताना त्याचा मंजुळ नाद ऐकायला येतो. तो नाद फार लंबवर
ऐकायला जातो, असे आईला वाटते. आपल्या बाळाच्या लहानसहान
गोष्टीचेही आईला मोठे कौतुक वाटते. हे कौतुक आपल्याला ओवीगीतातून

पाहायला मिळते. अशाच लहान लहान गोष्टी काव्यातून सांगताना सुंदर वाटतात. पुढील ओव्यातून याची प्रचीती येते.

बाळं माहा खेळते । पायी पैजनाचे कडे
नादं बुरुजावरी पडे ॥ १३५३ ॥

ओवी क्र. १३५४ ते ओवी क्र. १३५६ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या गीतात मारुती या देवाबद्लची श्रद्धा दिसून येते. मारुती हा शक्तीचा देव आहे. शक्तिची उपासना करणारे मारोतीची (हनुमानाची) भक्ती करतात. भारतीय लोकप्रणेत ही श्रद्धा आजही पाहायला मिळते. आपल्या मुलावर सदैव मारुतीरायाची कृपा आहे, तोच त्याचा रक्षणकर्ता आहे, असे प्रत्येक माझलीला वाटते.

ओवी क्र. १३५५ व ओवी क्र. १३५६ पाहा. या ओवीत काही शब्द अधिकचे आले आहेत. बाळाला झोपविताना गाणी गावी लागतात. गाणे गात असताना व चाली बसवताना कधी अधिकचे स्वर किंवा शब्द येतात. त्या शब्दांना अर्थ असतोच असे समजू नये. ते शब्द किंवा स्वर गाण्याची लय साधण्यासाठी येतात. ओवी क्र. १३५५ व ओवी क्र. १३५६ यांचा अर्थ सारखाच आहे. मात्र ओवी क्र. १३५५ मध्ये एक ओळ अधिकची आलेली आहे. पाहा—

बाळं माहा खेळते । खेळते रांधोभिती
तुला राखणं मारुती ॥ १३५४ ॥

बाळं माहा खेळते । मारुती पारावरी
सारंगी तबला वाजे । कृष्ण खेळाले नेते राधे ॥ १३५५ ॥

मारुती पारावरी । सारंगी तबला वाजे
कृष्ण खेळाले नेते राधे ॥ १३५६ ॥

(माहा — माझे. रांधोभिती — कड्याकपारित, गल्लीबोळात.)

लहान मूळ जसे जसे वाढत जाते, तसे तसे त्याच्या आईचे मन आनंदाने भरून येते. तिला त्याचे मोठे कुतूहल वाटते. प्रथम घरात, आणि मग घरातून आंगनात आणि पुढे आंगनातून बाहेर, असा लहान बाळाचा प्रवास होतो. आपला मुलगा घराच्या बाहेर पडू नये, असे आईला वाटते. म्हणून ती

आपल्या घराच्या चारही बाजूला चबुतरे बांधावे असे पतीला सांगते. आईला तिचा मुलगा मोठा गुणाचा वाटतो. तो रस्त्यावरच्या धुळीत खेळताना त्याच्या पावलाच्या इवल्याशा पाऊलखुणा उमटतात. त्याचे ते धुळीत उमटलेले इवलेसे पाऊल आईला मोठेच सुंदर वाटते. सोन्यासारखे मुल मातीत खेळत असले, तरी आईला मोठा आनंदच वाटतो. ह्या लहानपणीच्या त्याच्या बाललीलांचे वर्णन ओवीगीतातून येते.

ओवी क्र. १३५८ मध्ये सोन्याच्या पाळण्याचा उल्लेख आलेला आहे. कधी कधी लोकगीतातील वर्णन ऐश्वर्यानि नटलेले असते. ओवी क्र. १३५७ ते ओवी क्र. १३६० पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओवीगीत पाहा—

बाळं माहा खेळयते । आंगण नाही पुरे
बांधा काचाची चहुतरे ॥ १३५७ ॥

बाळं बाई माझा । आहे मोठा गुणाचा
त्याचा पाळणा सोनीयाचा ॥ १३५८ ॥

बाळं माहा खेळते । पांदीचा गागरा
पायं दिसते साजरा ॥ १३५९ ॥

बाळं माहा खेळते । भितीचा भिदवा
माझं सोन्याचं रजवा ॥ १३६० ॥

(पांदण — मातीचा कच्चा रस्ता. गागरा — धूळ. बिदवा — घराच्या धाब्यावर पसरविण्याची माती. रजवा — बाळ.)

आपल्या बाळाबदलची काळजी आई पुढीलप्रमाणे व्यक्त करते. माझ्या मुलाकडे कोणीही टक लावून पाहू नका, असे ती म्हणते. त्याचे कारण की, तिच्या बाळाला पाहणाऱ्याची दृष्ट लागेल. पुढील ओवी अनेक अंगाने महत्त्वाची आहे. या ओवीतून भारतीय लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या लोकरुढी व लोकसमजुतीचे दर्शन होते. समाजात चालत आलेल्या अनेक गोष्टींचा उलगडा स्त्रियांच्या ओवीगीतातून होतो. भारतीय स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे लोकजीवनाची गाथा आहे, असे मला वाटते.

बाळं बाई माझं । आहे मोठं गुणी
दिटं लावू नोका कोणी ॥ १३६१ ॥

भारतीय लोकपंपरेत मामा—भाचा हे नाते फार वेगळ्या जिळ्हाळ्याचे आहे. अनेक लोकगीतातून याचे वर्णन येते. अधिक माहिती ‘मामा—भाचा’ (ओवी क्र. ६५२ ते ओवी क्र. ६५७) या भागातील ओव्यात आलेली आहेच.

बाळं माहा खेळते । आंगणं झालं थोडं
बापूच्या मामाजीनं लावले फुलझाडं ॥ १३६२ ॥

पायातले पैजनं । वाजते द्वुणद्वुणं
आला मामाच्या वाड्यातून ॥ १३६३ ॥

घरात लहान मूल असले तरीही आईला घरातील कामे करावीच लागतात. लेकुरवाळ्या बाईला घरकाम करण्यास उशीर झाला. हा उशीर होण्याचे कारण तिने सांगितले आहे. जोपर्यंत लहान मुलगा झोपत नाही, तोपर्यंत आईला घरकाम करायला वेळ मिळत नाही. मुलगा थोडासा झोपला की, घाईगडबडीने तिला घरकाम पूर्ण करावे लागते. लेकुरवाळ्या स्त्रियांना कशी उसंत राहत नाही, हे पुढील ओव्यातून सांगितले आहे.

बाई लेकुरवाळीचा । धंदा घाईघुई
उशीरं झाला बाई । राजगनीसाच्या पाई ॥ १३६४ ॥

बाई लेकुरवाळीचा । धंदा तातडीचा
कृष्ण झोपला देवकीचा ॥ १३६५ ॥

(राजगनीसाच्या — बाळाच्या. तातडीचा — घाईघुईचा, घाईगडबडीचा.)
ओवी क्र. १३६६ ते ओवी क्र. १३६८ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. बाळाचा वेष म्हणजे आंगडे टोपरे. हा बाना खिरुटिला लटकवून ठेवलेला आहे, आणि बाळ उघडा आहे. मुलगा बिनाकपड्याने कसा गणपतीसारखा दिसतो, याचे बाळाच्या आईला मोठे नवल वाटते. आपला मुलगा कसाही असला तरी आईला तो मोठा सुंदर दिसतो. बाळाचे कपडे म्हणजे आंगडे टोपरे. जे कपडे दिसतात ते त्याच्या मामाने शिवलेले आहे. आपला भाऊ कसा कारागीर आहे, हेही बाळाची आई सांगायला विसरली नाही.

पूर्वी कपड्याची फार काळजी घेतल्या जात नसे. लहान मुलाच्या आंगङ्याला (अंगरखा) बटना नसायच्या किंवा त्या तुटून गेलेल्या असायच्या. मामा आणि भाचा यांच्या वयातही फार अंतर नसायचे. कित्येक घरी भाचा हा

मामापेश्वा मोठा असायचा. म्हणून ही जोडी सोबत सोबत खेळायची. त्यांच्या खेळण्याचेही वर्णन काव्यातून केलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

आंगडं टोपरं । खिरुटिले साजं
माझा उघडा गणराजं ॥ १३६६ ॥

आंगडं टोपरं । खिरुटिले बाना
कारागीरं । तुझा मामा ॥ १३६७ ॥

आंगडे त्याचे कसे । उडते वान्याभागं
भासा खेळते मान्यामागं ॥ १३६८ ॥

(साज — अलंकार, वेष. गणराज — मुलगा. आंगडं — अंगरखा. टोपरं — बाळाच्या डोक्यात घालावयाचे टोपे. बाना — पेहराव, वेशभूषा.)

भारतीय लोकजीवनात काही लोकसमजुती, लोकभ्रम, प्रथा परंपरेने चालत आलेल्या आहेत. त्यातील सर्वांच्या परिचयाच्या म्हणजे नजर लागणे (दृष्ट), सटवाईचा फेरा, जादूटोणा इत्यादी. लहान बाळाला बरे नसले तर त्याची आई त्याची दृष्ट काढते. बाळाची आई मीठमिरच्या घेऊन त्या बाळावरून ओवाळून चुलीत ठाकतात. ही प्रथा आजही सुशिक्षित समाजातही दिसून येते. ज्या बाईची दृष्ट लागली तिला पापिणी, चांडाळणी असे तिरस्काराने किंवा रागाने म्हटले जाते. भारतीय समाजजीवनात सुरु असलेल्या रुढी व परंपराचे दर्शन आपल्याला स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळते.

ओवी क्र. १३७१ मध्ये पहिल्या व दुसऱ्या ओळीचा यमक जुळत नाही. पहिल्या ओळीतील शेवटचा शब्द बदललेला असू शकतो. या ओवीगीतात आलेले ‘राजस’, ‘दिठुली मिठुली’ हे शब्द मोठे लडिवाळ व लोभस वाटतात. ओवी क्र. १३६९ ते ओवी क्र. १३७१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

पापिणी चांडाळणी । कायले घरा आली
दिठं माया राजसाले झाली ॥ १३६९ ॥

दिठुली मिठुली । कोण्या पापिणीची झाली
सुरतं बाळाची कोमावली ॥ १३७० ॥

दिठुली मिठुली । दिठुलीतं दिवा
दारावरं उभा कृष्ण माहा ॥ १३७१ ॥

(कायले — कशासाठी. राजस — लहान मुलगा. दिठ — दृष्ट. दिठुली मिठुली — दृष्ट.)

लहान मुलगा पाळण्यात झोपवताना आई जी गाणी म्हणते, त्यात ती आपल्या मुलाला विविध नावाने, आणि मोठ्या लडिवाळपणे हाका मारीत असते. अंगाई गीतात त्या त्या वेळी विशिष्ट नाव येते. ओवी क्र. १३७२ व ओवी क्र. १३७३ मध्ये दोन वेगळी नावे आहेत. त्यात आलेली रघुनाथ व नारायण ही नावे देवतांची आहेत. ही नावे घेऊन ओवीचा यमक साधण्यास मदत होते. पूर्वी मुलांचे नाव हे कोणत्यातरी देवाच्या नावावरून ठेवलेले असे. आई आपल्या बाळांचे नाव घेऊन ह्या ओव्या गातात. ओवी क्र. १३७२ ते ओवी क्र. १३७६ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्या पाहा —

दंडाच्या पाळण्याले । सागाचे आडगासं
माझा निजला रघुनाथं ॥ १३७२ ॥

दंडाच्या पाळण्याले । सागाचं सामायनं
झोपी गेला माहा नारायणं ॥ १३७३ ॥

(दंडाचा पाळणा — जो पाळणा लाकूड व लोखंड यांनी बनविलेला असतो. तो लोखंडाच्या सळाखीने लोखंडाच्या कडीला (कुलाब्याला) लटकवलेला असतो. यालाच साखळदंड असे म्हणतात.)

ज्या पाळण्यात बाळ झोपलेले असते, त्या पाळण्याचेही वर्णन गाण्यात येते. पाळणा कसा सजविला याचे वैभवशाली वर्णन केले आहे. ‘मोत्याचे घोस’ या शब्दातून श्रीमंतीचे दर्शन होते. लोकजीवनातील गीते श्रीमंतीने व वैभवाने नटलेली असतात. याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे हे ओवीगीत आहे. कधी कधी कुटुंबातील लोकांचेही वर्णन येते. येथे आजीचे नाव आलेले आहे. गिरजाचे नातू असा उल्लेख यात आलेला आहे. येथे ‘गिरजाच्या जागी’ दुसऱ्या बाईचे नाव घालून ओवी म्हणता येते. गाणारी आपल्या मनाप्रमाणे त्यात नाव घेऊ शकते. ओवी क्र. १३७२ ते ओवी क्र. १३७६ हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओवीगीत पाहा —

दंडाच्या पाळण्याले । मोत्याचे घोसं त्याले
राधा हालवे गोविंदाले ॥ १३७४ ॥

दंडाच्या पाळण्याचे । कुलाबे डिजले
नातू गिरजाचे निजले ॥ १३७५ ॥

दंडाच्या पाळण्याचे । कुलाबे झाले जुने
नातू गिरजाचे ताने ॥ १३७६ ॥

बाळाची आई अंगाईगीत गाताना पाळण्याचे वर्णन असते. तिचा देखणा मुलगा सोन्याच्या पाळण्यात झोपला आहे. आणि त्या पाळण्याचे साखळदंडही मोत्याचे आहे. लोकगीतातील हे वर्णन ऐश्वर्ययुक्त आहे (पाहा ओवी क्र. १३७४). हा पाळणा बाळाच्या मामाने दिला, असे वर्णन त्या गीतात येते. पाळण्याला दोरी बांधून त्याला झोका दिला जातो, तेव्हा पाळण्याचा कारकीर असा आवाज येतो. ज्या घरात असा आवाज येत असेल, त्या घरी लहान बाळ आहे असे समजावे. लहान बाळाशिवाय घराला शोभा येत नाही, असे लोकजीवनात म्हटले जाते. तोच भावार्थ पुढील ओव्यातून व्यक्त होतो.

सोन्याचा पाळणा । मोत्याचे साखळदंडं
लेकरू राजबिंडं ॥ १३७७ ॥

सोन्याचा पाळणा । मोत्याचे साखळदंडं
माझ्या ग लेकराले । आयुष्य दे उदंडं ॥ १३७८ ॥

पाटाची बंगई । दंडं वाजते कारकीरं
बाईचे मामाजी कारागीरं ॥ १३७९ ॥

पाटाचा पाळणा । हलके हलके झुले
बाळं कृष्ण निजले ॥ १३८० ॥

पाटाचा पाळणा । त्याला बांधा दोरी
पाळण्यातं झोपे गोरी ॥ १३८१ ॥

पाळण्याचे दंडं । वाजते कारकीरं
शोभा देते घरदारं ॥ १३८२ ॥

(बंगई – लाकडी पाट असलेला; व मोठ्या साखळदंडाने लटकविलेला झुला.
दंड – ज्या झुल्याला लोखंडी सळाखीने लटकवतात त्या सळाखीला
साखळदंड किंवा दंड म्हणतात. कारकीर – करकर वाजणे. गोरी – मुलगी)

संध्याकाळच्या वेळी सर्वत्र अंधार झालेला असतो. नारायणाचे म्हणजेच देवाचे नाव घेऊन निघावे म्हणजे देवच आपले रक्षण करतो, असे आपल्या मुलाला आई सांगते. ईश्वर सर्वाचे रक्षण करतो. म्हणून त्याचे स्मरण करावे, ही धारणा पूर्वीपासून भारतीय समाजात चालत आलेली आहे. त्याचप्रमाणे संध्याकाळ झाली की, रानातून गुरे घरी येतात. लहान मुले त्यांच्या कचाठ्यात सापडू शकतात. म्हणून आई आपल्या लहानग्याला घरी खेळण्याचा सल्ला देते. आईला आपल्या मुलाची मोठीच काळजी असते. आई आपल्या बाळाला लहान लहान गोष्टी अनपेक्षितपणे शिकवित असते. अप्रत्यक्षपणे शिकवण देणे हा लोकसाहित्याचा एक विशेष आहे.

संध्याकाळची वेळ ही तिन्ही सांजेची वेळ असते. यावेळी लहान बाळांना घरात ठेवतात. संध्याकाळी सगळी गुरेढोरे व माणसे रानातून गावात येतात. त्यांच्या कचाठ्यात लहान मूळ सापडू नये म्हणून, किंवा त्यांच्या पावलाबरोबर काही भूतबाधा गावात प्रवेश करतात. त्यामुळे लहान बाळांना पायवर (टृष्ट लागते) होतो, असा लोकसमज आहे.

संजूरसरं झाली । कायेचं नाही भेवं
घेजो नारायणाचं नावं ॥ १३८३ ॥

संजूरसरं झाली । लागला धारणा
घरी खेलं तू नारायणा ॥ १३८४ ॥

संजूरसरं झाली । ढोरायचा येकयेरा
घरी खेळं तू लेकयरा । १३८५ ॥

ढोरा वासराची येरा
तुतं लेकरा येणं घरा ॥ १३८६ ॥

बाळाच्या दूधासाठी । संजूरसरची आली
बाळाले दिटं झाली ॥ १३८७ ॥

(संजूरसर — संध्याकाळची वेळ. ढोरायचा — जनावराचा. येकयरा — येण्याची वेळ. लेकयरा — लेकरा, मुला, बाळा. ढोरवासरे — गुरेढोरे, जनावरे. ओवीक्र. १३८६ पाहा. या ओवीत ‘तुं’ हा अधिकचा शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेला आहे.)

तान्हे बाळ घरी असल्यामुळे आईला घरी राहावे लागते. ती घरी असल्यावर घरातील सगळी कामे करत असते. पूर्वी गावात पिण्याच्या पाण्याची एक सार्वजनिक विहीर असायची. पाणी आणायला त्याठिकाणी जावे लागत असे. बाळाची आई पाणी आणण्यासाठी विहिरीवर जाताना शेजारच्या बाईला सांगून जाते की, माझे बाळ जर रडायला लागले तर त्याच्या पाळण्याला झोका दे. ग्रामीण लोकजीवनात हे घडत असते.

जीवन जगत असतानाचा सर्व अनुभव स्त्रियांनी काव्यबद्ध केलेला आहे. यातून गतकालातील समाजजीवन कसे होते. याची माहिती मिळते. म्हणून स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे ‘ग्रामीण लोकजीवनाचा आरसा आहे’, असे मला वाटते.

अंगाई गीतात स्त्रियांनी श्रीकृष्णाचे बालरूप वर्णन केलेले आहे. आपला मुलगाही कृष्णासारखाच आहे, असे त्या माऊल्याना वाटते. गोपालकृष्ण व तिचा कृष्ण तिला सारखेच प्रिय असतात. बाळ सुंदर आहे म्हणून त्याला बाहेर जास्त वेळ राहू देऊ नये. कारण त्याला दृष्ट लागेल असे स्त्रियांना वाटते. ‘पदरात हिरा झाकं’ या ओळीतून बाळ किती सुंदर आहे, याचा बोध होतो. मी नसताना माझ्या बाळाकडे लक्ष ठेवण्यास ती कधी शेजारणीला सांगत असते. ह्या सर्वांचे ओवीगीतातून आलेले वर्णन मोठे लोभसवाणे आहे. ओवी क्र. १३८८ ते ओवी क्र. १३९९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. पुढील ओव्या पाहा —

तुं शेजारणी बाई । माझ्या घराकडे पायजो
माझ्या बाळाले झोका देजो ॥ १३८८ ॥

तुं शेजारणी बाई । शेजारं माझा सोपा
माह्या कृष्णाले देजो झोका ॥ १३८९ ॥

तुं शेजारणी बाई । तुझा शेजारं बरवा राखं
पदरातं हिरा झाकं ॥ १३९० ॥

तुतं शेजारणी बाई । येता जाता देजो झोका
माझा पाळण्यात गोपा ॥ १३९१ ॥

(हिरा — मुलगा. गोपा — तान्हे बाळ, मुलगा. तुतं — तू, 'तुतं' या शब्दात 'त' हा वर्ण गाण्याच्या लयीसाठी आलेला आहे.)

लहान लेकराचा राग मानू नये, असे म्हणतात. मुले म्हणजे देवाघरची फुले, असे नागर समाजही मानतो. बाळाने खेळून शेजारणीचे आंगण खराब केले, म्हणून माझ्या मुलावर रागावू नको, असे बाळाची आई दुसऱ्या बाईला सांगते. लहान मुलगा खेळत असताना त्याच्या हातून दुसऱ्याच्या घरच्या काही वस्तू फुटण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पण तो जाणूनबुजून फोडतो असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे तो खेळत असताना आपणच सांभाळून राहावे, असा प्रेमळ सल्ला लहान बाळाची आई दुसऱ्या शेजारच्या बाईला सांगते. पुढील ओव्या पाहा —

तुतं शेजारणी बाई । सांभाळं ग माथनं
माझ्या ग लेकराचा । चेंडू येतो बागेतूनं ॥ १३९२ ॥

तुतं शेजारणी बाई । कलपू नको मनी
बाळं खेळले अंगणी ॥ १३९३ ॥

(कलपू — मनात राग धरून ठेवणे. 'तुतं' हा शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी वापरण्यात आलेला आहे. या शब्दाचा अर्थ 'तू' किंवा 'तुला' असा आहे.)

पूर्वी ग्रामीण भागात लहान मुलाची आई शेतात कामाला जायची. आणि लहान मूळ इतर मुलांबरोबर गावात असायचे. त्या मुलांकडे लक्ष देण्यासाठी एखादी म्हातारी घरी असायची. आपल्या नातवाबरोबर ती शेजाऱ्याच्या मुलांकडेही लक्ष ठेवत असे. शेजारच्या स्त्रिया आपले बाळ व त्याचे जेवण शेजाऱ्याकडे ठेवत असे. (लेखकाने हे स्वतः आपल्या गावात पाहिलेले आहे. शेजारच्या लहान लहान मुलांचे जेवन माझ्या घरी ठेवून बाया शेतावर कामाला जात होत्या. हे मी प्रत्यक्ष लहापणी पाहिलेले आहे). एक माऊळी आपल्या बाळाचे जेवण (दूधाने भरलेली वाटी) शेजारीण बाईच्या घरी ठेवत आहे. गतकाळातील समाजजीवनाची एक छटा येथे आपल्याला पाहायला मिळते.

तुतं शेजारणी बाई । उघडं झोपडपट्टी
बाळाच्या जेवणाची । दूधा भरली वाटी ॥ १३९४ ॥

बाळ थोडे चालायला लागले की, ते आईचा पिच्छा सोडत नाही. पूर्वी ग्रामजीवनात पाणी भरण्यासाठी नदीवर किंवा विहिरीवर तूर जावे लागत होते. अशावेळी लहान मुळे सोबत जाण्याचा हट्ट करतात, मागावून पछून येतात. म्हणून एक माऊली पाणी भरायला जात असताना आपल्या बाळाला पकडून ठेवण्यास दुसऱ्या बाईला सांगत आहे.

ग्रामीण भागात लहान मुळे आईच्या पाठीमागून धावत जातात, हे सत्य आहे. शहरी भागही याला अपवाद नसावा. स्त्रियांच्या गीतात संसारातील घडलेल्या अनेक गोष्टीचे वर्णन आढळते. म्हणून स्त्रियांची गीते म्हणजे समाजाच्या जीवन जगण्याची नोंद आहे, असे म्हणावेसे वाटते. पुढील ओव्या पाहा —

तुतं शेजारणी बाई । मितं पाण्याले जातो दूरं
माझ्या मांगचा कृष्ण धरं ॥ १३९५ ॥

तुतं शेजारीणं बाई । सडा टाकजो दाटदूरं
माझ्या कृष्णाची आहे वाट ॥ १३९६ ॥

लहान लहान मुलांचे चेंडूसाठी किंवा अन्य कोणत्याही क्षुल्लक गोष्टीसाठी भांडण होत असते. हा अनुभव प्रत्येक आईवडिलांना येत असतो. लहान लहान मुळे एकत्र आले की, त्यांचे खेळ सुरु होतात. कधी कधी आकाशात वर उंच चेंडू फेकण्याची शर्यत लागते. मायमाऊल्या हे सर्व गाण्यातून जतन करून ठेवतात. त्याचे त्याना मोठे कौतुक वाटते.

लेकरा लेकराची । मचली कलागतं
चेंडू आला बगलतं ॥ १३९७ ॥

लेकरा लेकराची । मचली इनाबानी
चेंडू फेकला गंगणी ॥ १३९८ ॥

(मचली — झाली, होणे. कलागत — भांडण. इनाबानी — शर्यत. गंगणी — आकाश, गगन.)

ओवी क्र. १३९९ ते ओवी क्र. १४०१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. हे गीत प्रश्नोत्तर स्वरुपाचे वाटते. गाण्याच्या पहिल्या चरणात प्रश्न आणि दुसऱ्या चरणात त्याचे उत्तर आहे. आपल्या मुलाच्या अंगड्या टोपच्याचे आईला मोठेच कौतुक वाटते. त्याची टोपी अतिशय कलाकुसरीने बनवलेली असल्याचे ती सांगते. बाळाच्या टोपीवर अनेक तारे मोठ्या कौशल्याने विणलेले आहे. बाळाच्या टोपीवरील ही नक्षी कोणत्या नगरातल्या शिंप्याने काढलेली असेल? या प्रश्नाचे उत्तर पुढच्या ओवीत दिलेले आहे. ही नक्षी काढणारा दुसरा तिसरा कोणीही नसून प्रत्यक्ष देवच आहे. ही टोपी प्रत्यक्ष जणू काही देवानेच विनली आहे, असा भाव यातून निर्माण केलेला आहे. तारांगण हे देवाचे आहे, आणि ईश्वर त्याचा निर्माता आहे, अशी श्रद्धा लोकपरंपरेत आहे.

आता देवानेच अशी टोपी बनविल्यानंतर बाळ हे सुंदर दिसणारच. आणि सुंदर बाळाला कोणाची तरी दृष्ट लागणारच. टोपी मोठी सुंदर आहे किंवा टोपच्यात बाळ सुंदर दिसत होते, म्हणून त्याला दुष्ट लागली, अशी आईची समजूत झालेली आहे. समाजजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या लोकसमजुती, श्रद्धा, संकेत याचेही दर्शन स्त्रियांच्या गीतातून होते. पुढील गीत पाहा —

लेकराची टोपी । तारं तारं गुंफी
कोण्या नगराचा शिंपी ॥ १३९९ ॥

लेकराची टोपी । आहे तारांगण
देवा विनली नारायणां ॥ १४०० ॥

लेकराची टोपी । आहे बाई पानाची
दिटं झाली कोणाची ॥ १४०१ ॥

(तार — तंतु, स्वच्छ, चकचकीत. पान — कपडा, ग्रामीण भागात धोतराच्या जोडीतील एका धोतराला पान असे म्हणतात. दिठ — दृष्ट.)

ज्याप्रमाणे दक्षिण भारतात मंटिराला अनेक पडव्या असलेले महाद्वार असते, त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात श्रीमंताच्या घरी अंगणाच्या मुख्य दाराजवळ असते. (तुलनेने लहान असते. त्याला दैलज किंवा दयलज असे म्हणतात.) बाळ मोठे झाले की, ते घराच्या बाहेर अंगणात खेळायला येते. तेथून बाहेर

जाते. बाळाच्या वाढत्या वयानुसार त्याच्या गरजा असतात. त्याची आई त्याच्या वडिलांना हे सर्व सांगत असते. पुढील ओवी पाहा —

खेलत्या लेकराले । आंगणां झालं थोडं
बांधा दैलजं वाड्यापुढं ॥ १४०२ ॥

लहान मुळे ज्या रस्त्यावर खेळतात तो रस्ता रहदारीचा असतो. आईला आपल्या लहान मुलाचे खेळ पाहण्यात मोठे कौतुक वाटते. तिचा बाळ बाहेफून खेळून आला. त्याला पाहाताच कडेवर उचलावं आणि पटापट त्याचे मुके घ्यावे, असे आईला वाटते. ‘राव’ आणि ‘गोपीचंद’ हे मुलासाठी वापरलेले शब्द मोठे लोभसवाणे आहे.

मुलाबरोबरच मुलीवरही आईचे तेवढेच प्रेम आहे. आपली मुलगी जाई, जुई व मोगन्याच्या झाडाखालून खेळून आली. आणि तिच्या बाललीला पाहण्यातच आईला काम करण्यास उशीर झाला. ‘रंभा’, ‘मालन’ आणि ‘राही’ हे शब्द मुलीसाठी वापरलेले आहे. ते फारच लडिवाळ आहे.

पुढे ओवी क्र. १४०३ ते ओवी क्र. १४०८ पर्यंत एक ओवीगीत आहे. पुढील गीत पाहा. या गीतात प्रत्येक ओवीच्या प्रारंभी ‘बाई’ हा शब्द आलेला आहे. तो गाण्याची लय साधण्यासाठी अधिकचा घेतलेला आहे. त्याचा या गाण्यात कोणताही अर्थ नाही. त्याचप्रमाणे प्रत्येक ओवीत खेळून या शब्दासोबत ‘मालून’ हा शब्द आलेला आहे. त्याचा अर्थ ‘मातीने भरलेला’ असा घेता येईल. किंवा तो ‘अभ्यस्त’ शब्द समजावा. पाहा —

बाई लेकराचा खेलं । खेलं गल्ली पांदी
वाटेनं गेले नंदी ॥ १४०३ ॥

बाई खेलूनं मालूनं । आला माहा रावं
कडी उचलूनं घ्यावं ॥ १४०४ ॥

बाई खेलूनं मालूनं । आला माहा गोपीचंदं
त्याले पाळणा करा रुंदं ॥ १४०५ ॥

बाई खेलूनं मालूनं । आली माही रंभा
केला कामाचा खोळंबा ॥ १४०६ ॥

बाई खेलून मालून । आली माही मालून
जाई मोगन्या खालून ॥ १४०७ ॥

बाई खेलून मालून । आली माही राई
तिनं कामाची केली घाई ॥ १४०८ ॥

(रावं – मुलगा, गोपीचंद – मुलगा. मालू – चिकण किंवा पांढरी माती. रंभा – अप्सरेसारखी सुंदर. मालन – अतिशय सुंदर. राई – मुलगी. राधेसाठी आणि रुक्मिणीसाठी राई किंवा राही हा शब्द वापरल्या जातो.)

पुढे ओवी क्र. १४०९ ते ओवी क्र. १४१२ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. हे ओवीगीत पाहा. ह्या ओवीगीतात जीवनाचे फार मोठे तत्त्वज्ञान आहे. ते तत्त्वज्ञान म्हणजे ‘ईश्वर सर्वत्र असण्याचे’. ईश्वर हा सर्व चराचरात सामावलेला आहे. तो सर्व ठिकाणी आहे, सर्वकाही जाणाणारा आहे. तो दुरून पाहात असतो. म्हणून दुसऱ्याच्या मुलाला मारू नये, असे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतात येते. लहान मुलाला काहीही कळत नाही. म्हणून त्याला चिमटे काढणारे अनेक असतात. त्यांना वाटते कोणाच्याही लक्षात येत नाही. परंतु कोणाचे लक्ष नसले तरी देवाचे मात्र लक्ष असते. म्हणून दुसऱ्याच्या मुलाला मारू नये, त्याच्यावर रागावू नये. त्याला आपल्या मुलासारखेच समजून त्याच्यावर लोभ करावा. आपला परका असा भेद करू नये. (दया करणे जे पुत्रासी । तेची दासा आणि दासी । तुका म्हणे सांगू किती । तोची भगवंताच्या मूर्ती । – संत तुकाराम)

‘लहान मुले ही देवाघरची फुले’ असतात. म्हणून लहान लेकरावर रागावू नये. उलट त्यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करावा, असा मोलाचा सल्ला ह्या गीतातून मिळतो. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या ह्या मायमाऊल्यांनी संत तुकाराम आणि संत ज्ञानेश्वरासारखे तत्त्वज्ञान अगदी सहजपणे आणि कोणतेही आढऱ्येहे न घेता सांगितलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा –

लोकाच्या लेकराले । नाही मारावं चोरूनं
देवं पाहाते दुरूनं ॥ १४०९ ॥

लोकाचं लेकरू । आपलं मानावं
आपल्या बाळाच्या बरोबरी । त्याला चौरंगी नाहावं ॥ १४१० ॥

लोकाच्या लेकराले । नाही मारावे पाचं बोटं
देवं पाहाते कौतुकं ॥ १४११ ॥

नको करू नारी । लेकराचा रागं
देवाघरचा बागं । त्याले पाणी घालू लागं ॥ १४१२ ॥

दुसऱ्या मुलांच्या बरोबरीने आपलाही मुलगा मोठा झाल्याचे ही आई सांगत आहे. घरातून मुलगा आता बाहेर खेळायला जाणार आहे. त्याचे संवगडी त्याला बरोबर घेऊन जाणार असल्याचे आई सांगते.

लोकाचे लेकरं । येईनं बलवाले
माया सख्याले खेळवाले ॥ १४१३ ॥

येथे एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे सगळ्याच बालगीताला अर्थ असतोच असे नाही. परंतु लहान बाळाला भरवताना (जेवण देताना) चिऊ काऊ म्हणूनच भरवावे लागते. कोणते तरी बालगीत गाऊनच त्याला जेवू घालावे लागते. कधी बाळाला भरवताना, तर कधी पाळण्यात झोपवताना आई असे गीत गात असते. पुढे जे दिसेल त्याचे वर्णन गाणयातून करत बाळाला झोपवायचे असते. पुढील दोन ओव्या पाहा. त्यात यमक साधलेला आहे. कुत्रा, मांजर हे बाळाला परिच्याचे आहे. त्याना पाहातच तो लहानाचा मोठा होतो. अंगाई गीतात त्यांचे वर्णन नेहमी येते.

येरे येरे काऊदादा । येगं येगं चिऊताई
बाळाला गाई अंगाई ॥ १४१४ ॥

हाडं रे कुतच्या । सिरं ग मिनुबाई
डोळ्याला झोपं नाही ॥ १४१५ ॥

बाळाला दृष्ट लागू नये म्हणून, त्याच्या गालावर काळा टिळा लावण्याची पद्धत भारतीय लोकात आहे. सुशिक्षित समाजातही हा समज कायम आहे. बाळाच्या गालावर काजळाचा लहानसा टिळा लावला की, त्याला दृष्ट लागत नाही, असे लोकपरंपरा मानते. समाजजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या काही प्रथा व समजुती लोकगीतातून पाहायला मिळतात. पाहा —

बाळं माझं आहे धिटं
लावा काजळाची तिटं ॥ १४१६ ॥

गोच्या गोच्या गालावरी । लावा काजळाची तिटं
लावू नोका कोणी दिटं ॥ १४१७ ॥

(तिटं – टिळा, टिका. दिट – दृष्ट लागणे किंवा नजर लागणे.)

एखाक्याच्या अंगणात शेजारची लहान लहान मुले एकत्र येतात; व आपला खेळ मांडतात. शेजारच्या बाईला पाच मुले आहेत. अणि त्यांच्या सोबत तिचा मुलगा खेळत आहे. पण आपला मुलगा त्या पाचही मुलापेक्षा सुंदर आहे, असे आईला वाटते. कोणत्याही मातेला तिचा मुलगा मोठा सुंदर व गुणी वाटतो. तो तसा असेलच असे नाही, पण आईचे प्रेम हे आंधळे असते.

माझ्या ग अंगणातं । शेजीची पाचं मुलं
खेळते बाई माझं । गुलाबाचं फुलं ॥ १४१८ ॥

लहान बाळ जेवत असतानाचे वर्णन अंगाई गीतात नेहमी येत असते. चांदीचा पाट व सोन्याचे ताट असा एकंदरीत थाट दिसतो. अंगाईगीतातील हे वर्णन मोठे श्रीमंतीचे व ऐश्वर्ययुक्त आहे. पुढील ओवीत चरणाच्या शेवटी आलेले ‘पाट, ताट, थाट’ हे शब्द मोठे बहारदार आहे.

चांदीचा मांडी पाटं । सोन्याचे दिले ताटं
बघा जेवणाचा थाटं ॥ १४१९ ॥

भारतीय लोकजीवनात मामा—भाच्याच्या नात्याला फार महत्त्व आहे. (लेखक ज्या भागात राहतो त्या भागात मामाला भाच्याच्या पाया पडून नमस्कार करावा लागतो. भाचा लहान असला तरी मामालाच पाया पडावे लागते.) मामा हा भाच्याची काळजी करत असतो. मामाच्या गावाला गेल्यावर भाचा सावलीत खेळतो. मामा श्रीमंत आहे व त्यांच्या शेतात आमराई आहे, असा भाव. पुढील ओवी पाहा –

आंब्याची आंबराई । लावली मामाजीनं
भासा खेळते सावलीनं ॥ १४२० ॥

कधी कधी नवसाचे बाळ असले म्हणजे जावळ उशिरा काढावे लागते. त्याचे केस वाढत्यामुळे आईने बाळाच्या मावशीला वेणी घालायला बोलावले. बाळाचे व मावशीचे नाते अत्यंत जिव्हाळ्याचे आहे. म्हणूनच ‘माय परो, पण मावशी वाचो’ अशी म्हण पडलेली आहे.

जावळाची वेणी । घालता नाही आली
मावशी बोलावली ॥ १४२१ ॥

पुढील ओवीत मोठी सुंदर कल्पना केलेली आहे. बाळ पाळण्यात झोपले असता, पाळण्यात प्रकाश पडावा म्हणून, पाळण्याच्या सभोवताल मोत्याचे घोस लावावे किंवा बांधावे, असे बाळाची आई सांगते. पाळण्यावर प्रकाश पाडण्यासाठी दिवा न लावता मोत्याचे घोस बांधावे, ही कल्पनाच फार भव्य आहे. महाकवीच्या काव्यात आढळणारी अशी भव्य कल्पना अंगाई गीतातही दिसून येते. पुढील ओवी पाहा —

पाळण्या परकासं । मोत्याचे लावा घोसं
बाळं झोपला राजसं ॥ १४२२ ॥

(परकासं — प्रकाश, उजेड.)

भाग — ५

(या भागात विवाह समारंभात म्हणावयाची गाणी आहेत.)

विवाह समारंभातील ओव्या

या भागात विवाह समारंभात परंपरेने चालत येणाऱ्या गीतांचा समावेश आहे. ही विवाहगीते पाहिली म्हणजे आपल्याला त्या त्या प्रादेशिक भागात लग्न समारंभ कशा प्रकारे पार पडायचा याची कल्पना येते. स्त्रियांनी म्हटलेल्या या विवाहगीतातून वाचकाच्या डोळ्यासमोर सबंध लग्नसोहळा उभा राहतो. इतके हे अस्सल व जिवंत चित्रण आहे. यात कोठेही कृत्रिमता नाही. लग्नमंडपात घडत असलेल्या अनेक महत्त्वपूर्ण प्रसंगाचे वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहेत. ग्रामजीवनात कशा प्रकारे विवाह सोहळा पार पडत होता याचे हुबेहूब चित्रण स्त्रियांनी रेखाटलेले आहे.

या भागात जेवढ्या ओव्या आलेल्या आहेत, त्या कोणत्याही एका महिलेने सांगितलेल्या नाही. अनेक महिलांकडून थोड्याथोड्या ओव्या मिळाल्या. लेखकाने त्याची संगती लावून त्याचे क्रमवार अनेक भाग पाढले. लेखकाच्या परिसरात ज्या प्रकारचा विवाह सोहळा होतो, तो डोळ्यासमोर ठेवून, ते ते प्रसंग क्रमवार घेतले. यामध्ये विवाह समारंभात मला न उलगडणाऱ्या चारदोन प्रसंगाचे वर्णन आलेले आहेत. त्याचा अर्थ मला माझ्या मोठ्या बहिणीने व नात्यातील स्त्रियांनी सांगितलेला आहे.

६०. नवरीच्या बापा —

ओवी क्र. १४२३ ते ओवी क्र. १४२८ पर्यंतच्या ओव्यात आईवडिलांचे आपल्या अपत्याबद्दलचे प्रेम व्यक्त होताना दिसते. सुरुवातीच्या ओव्यात वडिलांचा आपल्या मुलीबद्दलचा जिह्वाळा व्यक्त झालेला आहे. मुलगी विवाहयोग्य झाली की, बापाला मोठी चिंता वाटते. आपल्या मुलीला सासर कसे मिळेल, त्या घरचे लोकं कसे असेल, तिच्याशी कसा व्यवहार केला जाईल, तिला सासरी सुख मिळेल की नाही, या चिंतेत मुलीचे वडील असतात. ‘कुठं पडणं तुळशी रोप’ किंवा ‘कुठं पडणं हिरकणी’ या ओळीतून मुलीबद्दलच्या वडिलांच्या भावना कशा आहे, याचा अंदाज येतो. हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या ह्या ओव्या आहेत. मुलीसाठी वापरलेली ‘तुळशी रोप’, ‘हिरकणी’ ह्या प्रतिमा फारख सुंदर आहे. मुलीची तुळशीच्या रोपासी केलेली

तुलना हृदयाला स्पर्श करणारी आहे. मुलीच्या वडिलाच्या मनात चाललेल्या विचाराचे चित्रण स्त्रियांनी बरोबर ओळखलेले आहेत. पुढील ओव्या पाहा —

नवरीच्या बापा । डोक्याले नाही झोपं
कुठं पडणं तुळशी रोपं ॥ १४२३ ॥

नवरीच्या बापा । जिवाले धोकणी
कुठं पडणं हिरकणी ॥ १४२४ ॥

(हिरकणी — लहान हिरा.)

६१. माझ्या मैनाले पाहू आले —

ज्याप्रमाणे वडिलांना मुलीची काळजी असते, त्याप्रमाणे आईलाही असते. मुलीला पाहायला आल्यावर मुलाकडील मंडळी तिच्यात काहीतरी दोष पाहतात किंवा दाखवितात. मुलीच्या आईला मात्र त्याचे फार वाईट वाटते. आईसाठी मुलगी म्हणजे तिचे दुसरे रूप असते. मुलगी म्हणजेच ‘गुलाबाची छडी’, ‘साबनाची वडी’ असे आईला वाटते. तिच्यासाठी मुलगी म्हणजे तिचे हृदय आहे. प्रत्येकच आईसाठी अपत्य हे जिवापेक्षाही प्रिय असते. हे अपत्यप्रेम ठिकठिकाणी आईच्या तोंडून निघत असते. अनेक ओवीगीतातील भाव पाहिला तर आईवडिलांची माया ठाईठाई व्यक्त होताना दिसते. पुढील ओवीगीत पाहा —

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता घडी घडी
मैना गुलाबाची छडी ॥ १४२५ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता घडी घडी
मैना साबनाची वडी ॥ १४२६ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । कायं पाहता कुपकाटी
माही मयना साजरी मोठी ॥ १४२७ ॥

माझ्या मैनाले पाहू आले । वणी वरूडं चंद्रपूरं
नोका मैनाले देऊ दूरं ॥ १४२८ ॥

(चंद्रपूर हा महाराष्ट्रातील एक जिल्हा आहे; व त्यातील तालुक्याचे ठिकाण म्हणजे वणी व वरूड आहे. मुलीला फार दूर देऊ नये, असे आईला वाटते. येताजाता मुलीला भेटता यावे, ही मातेची इच्छा असते).

६२. पयली पतरीका । देजा घरच्या देवाले

भारतीय लोकपरंपरेतील अनेक चालीरीतीचे दर्शन आपल्याला स्त्रियांच्या गीतातून होते. घरी मुलाचे किंवा मुलीचे लग्न जुळले की, सगळ्या आप्स्वकीय व इष्टमित्रांना लग्नाच्या पत्रिका पाठवाव्या लागतात. विवाहकार्यात सगळीच कामे विधीपूर्वक व पूजा करून सुरु करतात. त्यात लग्नाच्या पत्रिकाही अपवाद नाही.

ओवी क्र. १४२९ ते ओवी क्र. १४३३ पर्यंत पत्रिका वाटण्याचा क्रम सूचविलेला आहे. पहिली पत्रिका विडुलदेवाला. त्यानंतर घराच्या देव्हान्यात ठेवावी; व मग गावातल्या मारुतीच्या नावाने लिहावी. देवांची पत्रिका देऊन झाल्यावर मग नातेसंबंधातील लोकांना पत्रिका वाटावी असे सूचविलेले आहे. मावशीच्या घरी स्वतः पत्रिका घेऊन जावे. त्याचप्रमाणे थोरल्या बहिणीच्या घरीही स्वतः पत्रिका घेऊन जावी. कारण हा त्यांचा मान समजला जातो.

पत्रिकेची गोष्ट अगदी साधी असली, तरीही त्याची सुरुवात विधीवत व पूजा करूनच होते. आजही काही घरी देवाला, गावच्या मंदिरात, घराच्या देव्हान्यात पहिले पत्रिका ठेवतात; व नंतर नात्यागोत्यातील मंडळींना वाटतात. गतकाळातील अनेक चालीरिती आजही जिवंत आहेत. समाजजीवनात चालत आलेल्या अशा जिवंत चालीरितींना ‘सजीवावशेष’ असे म्हणतात. पूर्वी लोकजीवन कसे होते? समाजातील चालीरिती कशा होत्या? हे समजून घ्यायचे असेल तर स्त्रियांची ओवीगीते वाचावी लागेल. त्यांचा अभ्यास करावा लागेल. स्त्रीगीतांच्या अभ्यासाशिवाय भारतीय समाजजीवन समजून घेता येणार नाही. ओवी क्र. १४२९ ते ओवी क्र. १४३३ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.

पयली पतरीका । देवं विडुलाले देजा
देवा विडुला माझ्या । मैनाले सुखी ठेवजा ॥ १४२९ ॥

पयली पतरीका । देजा घरच्या देवाले
मंगं देजा सोयन्याले ॥ १४३० ॥

पयली पतरीका । देजा गावच्या मारोतीले
मंगं समद्या नातलगाले ॥ १४३१ ॥

पत्रिका घेऊनं । जाजा मावशीच्या घरा
तिचा मोत्यानं भांगं भरा ॥ १४३२ ॥

पत्रिका घेऊनं । जाजा बहिणीच्या घरा
तिच्या हातानं मानमोरा ॥ १४३३ ॥

६३. सुपल्या टोपल्याचा । बुरडाच्या घरी सामा

(ओवी क्र. १४३४ ते ओवी क्र. १४४६ मध्ये बारा बलुतेदारांपैकी काहींचा उल्लेख आहे. अठरापगड जातीतील लोकजीवन एकमेकांना कसे पूरक होते, याची माहिती स्त्रियांच्या गीतातून मिळते.)

भारतीय संस्कृतीत विवाह पद्धती विविधतेने साजरी केल्या जाते. लग्नघरी मांडव उभारण्यापासून तर मांडव उकलेपर्यंत अनेक विधी व प्रसंग त्यात करावे लागतात. हे विधी व प्रसंग फार गुंतागुंतीचे, कधी सोपे, सरळ तर कधी वैचित्र्यपूर्ण असते.

पूर्वी ग्रामजीवन हे स्वावलंबी होते. गावातील व्यवहार गावातच पूर्ण होत होते. त्यासाठी बारा बलुतेदार व अठरापगड जाती होत्या. त्या एक दुसऱ्यांना पूरक असा व्यवहार करीत. व्यवहार हा धान्य, कपडा आणि वस्तुच्या स्वरूपात होत होता.

(बलुतेदार — १ लोहार, २ सुतार, ३ महार, ४ मांग, ५ कुंभार, ६ चांभार, ७ परीट, ८ न्हावी, ९ भट, १० गुरव, ११ मुलाणी, १२ कोळी).

(अलुतेदार — १ तेली, २ तांबोळी, ३ साळी, ४ माळी, ५ जंगम, ६ कळवंत, ७ दवंड्या, ८ ठाकूर, ९ धडशी, १० तरार, ११ सोनार, १२ चौगुला).

विवाह कार्यात लागणाऱ्या सामानाची यादी केली तर फारच लांब होईल, असे वाटते. सूपं, टोपले, गाडगे, मडके, डेळमाथनी अशा न ऐकलेल्या वस्तु लग्नात समाविष्ट होत्या. बुरडाच्या घरून सुपं व टोपल्या, सुताराकडून ‘पिढे’, चांभाराकडून नवरदेव नवरीला ‘जोडा व चप्पल’, कुंभाराकडून स्त्रियांची गाथा / ३२४

‘डेळमाथन व मगरमाथनी’, माळ्याच्या घरून लग्नासाठी ‘हार व फुले’, वाण्याकडून ‘धान्य’, कासाराकडून ‘बांगड्या’, व इतरही जातीच्या लोकांकडून विवाहोपयोगी सामान आणल्या जात होते. त्या वस्तू बनविण्यासाठी त्यांना इसार (अँडब्लांस) द्यावा लागत होता.

त्यापूर्वी त्यांचा मान म्हणून व इसार (अँडब्लांस) म्हणून फक्त पानविडा दिल्या जात होता. गावगाड्यातील हे सगळे लोकं विवाहासाठी लागणारे साहित्य तयार करीत होते. कोणाची कुरकुर नाही. कोणीही रूपया पैशासाठी अडून बसल्याचा उल्लेख येत नाही. अशी होती ग्रामजीवनाची संस्कृती. ‘एकमेका साहंग करू, अवघे धरू सुपंथ’. अशी ही पद्धत स्त्रियांनी आपल्या ओवीगीतातून वर्णन करून ठेवलेली आहे. येथून पत्रास वर्षे मागे गेलो तर त्याकाळातील लोकजीवन कसे होते, याची माहिती आपल्याला मिळते. गतकालातील लोकजीवन समजून घेण्यास मदत होते. (अधिक माहितीसाठी पुढील क्र. ६४ ची प्रस्तावना पाहा).

ओवी क्र. १४३४ ते १४३९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. ओव्या स्वतंत्र असल्या तरी त्याची एक साखळी होऊन गीत तयार होते.

सुपल्या टोपल्याचा । बुरडाच्या घरी व्यापं
बापूचा ईसारं देते बापं ॥ १४३४ ॥

सुपल्या टोपल्याला । बुरडाच्या घरी जाऊ
बापूचा ईसारं देते भाऊ ॥ १४३५ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । बुरडाच्या घरी सामा
बापूचा ईसारं देते मामा ॥ १४३६ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । बुरडाच्या घरी व्यापं
बाईचा ईसारं देते बापं ॥ १४३७ ॥

सुपल्या टोपल्याला । बुरडाच्या घरी जाऊ
बाईचा ईसारं देते भाऊ ॥ १४३८ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । बुरडाच्या घरी सामा
बाईचा ईसारं देते मामा ॥ १४३९ ॥

(बुरडं – बुरड नावाची जमात. ह्या जमातीचे लोकं सूपं, टोपल्या, दुरङ्घा, परडे बनवून विकतात. त्यांचा हा परंपरागत धंदा आहे. बाईचा – नवरीनचा. बापूचा – नवरदेवाचा. मुलीचा विवाह असेल तर मुलीकडच्या ओव्या, आणि मुलाचा विवाह असेल तर मुलाकडच्या ओव्या गातात.)

ओवी क्र. ११४० ते ओवी क्र. १४४६ पर्यंतच्या ओव्यात गावगाड्यातील बारा बलुतेदारापैकी काहीचा उल्लेख आलेला आहे.

सुपल्या टोपल्याचा । शिधा देतो माळीयाले
आणा हारं गजरे लगनाले ॥ १४४० ॥

सुपल्या टोपल्याचा । शिधा देतो कसाराले
आणा हिरवा चुडा नवरीले ॥ १४४१ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । शिधा देतो सुताराले
आणा लगनपिढे लगनाले ॥ १४४२ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । शिधा देतो दुकानदाराले
देजा अनांजं लगनाले ॥ १४४३ ॥

सुपल्या टोपल्याचा । शिधा देतो कुंभाराले
डेळं माथनं लगनाले ॥ १४४४ ॥

कुंभारणी बाई । चावरुताचं मोलं सांगं
सासू सासरे आहे संगं ॥ १४४५ ॥

कुंभारणी बाईच्या । कुंभारवाड्या जाऊ
संगं आणले देरं जावू ॥ १४४६ ॥

(पिढे – पिढे हे जांभळीच्या किंवा पळसाच्या झाडाच्या मोठ्या फांद्यापासून तासून बनवतात. त्या लहान लहान पाण्या असतात. लग्न लावताना त्यावर वरवधू उभे करतात. न्हाणोन्यातही वधूवर त्यावर उभे राहतात. डेळमाथन म्हणजे बोहल्याच्या मागे ठेवलेले लहान व मोठ्या आकागचे मडके. चावळुत – लग्नातील बोहल्याच्या मागची गाडगी, मडकी. न्हाणोन्यातील घंगाळ, लहान गाडगे, येरण्या, सुताने बांधतात, त्या सर्वांना चावळुत म्हणतात. हे चावळुत देण्याचे काम पूर्वी गावातील कुंभार करत होता.)

६४. पाचा पानायचा विडा

ग्रामजीवनातील काही रुढी, विधी व परंपरांचा उल्लेख ओवीगीतातून येतो. ज्या घरी विवाह असेल, त्या घरी अनेक प्रकारच्या विधी व पूजा केल्या जातात. परंपरेने चालत आलेले काही संकेत, व समजुतीचेही पालन करावे लागते. नवरदेव घरून निघाल्यावर मारुतीच्या देवळात जातो. तेथे मारुतीसमोर पाच पानाचा विडा ठेवल्या जातो. हा त्या देवाचा मान असतो. त्या देवतेसमोर आपली श्रद्धा व्यक्त केल्या जाते. त्याने सर्वचे रक्षण करावे, ही त्यामागची भावना असते. मारुती हा शक्तिचे प्रतीक आहे. नवरदेव देवळात गेल्यावर त्याचा आशीर्वाद घेतो. नवरदेवाचे त्याने रक्षण करावे अशा भावनेतून त्याला आळवले जाते. हनुमानाप्रमाणेच इतर देवतानाही पानविडा दिल्या जातो. त्यामुळे देवाचा आदर व्यक्त होतो, व त्यांच्याबद्दलची श्रद्धा अबाधित राहाते.

देवदेवतेप्रमाणेच बारा बलुतेदारापैकी काहींना पानविडा देऊन त्यांचाही मानपान केल्या जात असल्याचे उल्लेख स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येतात. पूर्वी लग्नकार्यात लागणारे साहित्य हे ग्रामजीवनातील बारा बलुतेदार व अठरागड जातीतील लोक तयार करीत. गावातील सगळे व्यवहार गावातच पूर्ण होत होते. नवरदेवाचा जोडा गावातील चांभार बनवत होता. तेव्हा त्यालाही विडा देऊन त्याचा मानपान केल्या जात होता. कासार, सुतार, चांभार, कुंभार, माळी इत्यादीकडून लग्नासाठी आवश्यक त्या वस्तू आणाव्या लागत होत्या. म्हणून त्यांचाही मानपान करावा लागत होता. ग्रामजीवनात अशा लोकांना पानविडा देऊन त्यांचा आदर केल्या जात होता. आणि त्यांच्याकडून लग्नाला पाहिजे त्या वस्तू घेतल्या जात होत्या.

(विवाहघरी आलेल्या महिला पाहुण्यांना व शेजारच्या स्त्रियांना बांगड्या भरण्याची परंपरा आजही आहे. तेव्हा लोकपरंपरेतला बांगड्या भरणारा 'कसार' याला पानविडा देऊन त्या दिवशी लग्नमंडपात बोलावल्या जाते. लोकजीवनातील रुढी, प्रथा व परंपराचे दर्शन ओवीगीतातून घडते. गतकाळातील समाजजीवन ओवीगीतातून समजण्यास मदत होते. ओवी क्र. १४५० ते ओवी क्र. १४५३ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.)

ओवी क्र. १४४८ मध्ये नवरदेव 'तान्हा' असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. यावरून पूर्वी बालपणी विवाह करण्याची प्रथा आपल्या देशात होती, हे सिद्ध होते. आजही कधीकधी बालविवाह होताना दिसतात.

स्त्रियांनी विवाहात चालणाऱ्या सर्व प्रसंगाचे व विधिचे वर्णन करून ठेवले आहे. त्यामुळे पूर्वापार चालत आलेल्या ग्रामजीवनाचे दर्शन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून होते. पुढील ओव्या पाहा —

पाचा पानायचा विडा । घ्या मारोती आपला मानं
नवरा जाते परायणं ॥ १४४७ ॥

पाचा पानायचा विडा । विडा ठेविला हनुमाना
नवरदेवं पालखीमंदी ताना ॥ १४४८ ॥

पाचा पानायचा विडा । सगळी सुपारी
नवरदेवं हनुमंताच्या पायरी ॥ १४४९ ॥

पाचा पानायचा विडा । देऊ केला चंभाराले
लालं जोडा गंभीराले ॥ १४५० ॥

पाचा पानायचा विडा । देऊ केला कसाराला
चुडा आणजा लगनाला ॥ १४५१ ॥

पाचा पानायचा विडा । देऊ केला वाढ्याला
पिढे आणजा लगनाला ॥ १४५२ ॥

पाचा पानायचा विडा । कुंभारवाढ्या नेजा
गाड्या चावळुताच्या घेजा ॥ १४५३ ॥

(परायण — पळणे, निघणे. वाढ्याला — वाढी, सुतार. पिढे — सुलग्न लावताना व न्हाणोरा करताना वरधुला त्यावर उभे करतात. पिढे व चावळुत याचा अर्थ मागाच्या ६३ व्या क्रमांकामध्ये दिलेला आहे.)

६५. जांबाच्या खासराले । रेशईमाचे दोरं

पूर्वी खेडेगावात विवाहघरी (वधुच्या) डेरीचा मांडव घातल्या जात होता. सावलीसाठी त्या मांडवावर जांभूळ, पळस, आंबा, उंबर, रोहन इत्यादी झाडाच्या फांद्या टाकल्या जात होत्या. पूर्वी पालपडक्याची सोय नव्हती. जांभूळ, आंबा, पळसाच्या फांद्या रानातून खासरात (बैलबंडी) भरून

वाजतगाजत गावात आणल्या जात होत्या, त्यालाच ‘जांब’ असे म्हणत असे. जांब आणताना बैलाच्या पाठीवर झुली किंवा चवारे टाकल्या जात होते. जांब आणायला जी माणसे रानात जायची त्यांच्यासाठी शेवया, साखर, तूप व पोळी अशी न्याहारी पाठवावी लागे. जांबाचा गाडा (खासर, बैलबंडी) घरी आल्यावर घरधणीन त्याची पूजा करायची. बैलाचे पाय धुउन त्यांना शेवया व साखरुपाचा नैवेद्य क्यायची. धुरकरी व सोबत जाणाऱ्यांना अक्षता लावून धुरकच्याला पानविडा व सव्वा रूपया ओवाळणी दिल्या जात होती. त्यानंतर जांब मांडवावर टाकल्या जायची.

या भागातील ओव्यातून ‘जांब’ म्हणजे काय? ही माहिती मिळते. आज ही पद्धत फार कमी प्रचलित आहे. आता ग्रामीण भागातही विवाह समारंभ हे मंगल कार्यालयात करतात. किंवा पडक्याचा मांडव बनवितात. अशा प्रकारच्या ओव्यातून गतकाळातील समाजजीवन कसे होते, हे समजून घेण्यास मदत होते.

(जांब व मांडवाबहलची सविस्तर माहिती ६६ क्रमांकाच्या प्रास्ताविकात सविस्तर आलेली आहे. पाहा ओवी क्र. १४५८ ते १४८४).

जांबाच्या गाड्याले । सोनेरी शिवरा
मोठे लोकं सोयरा ॥ १४५४ ॥

जांबाच्या बैलाले । रेशमी कासरे
मोठे लोकं सासरे ॥ १४५५ ॥

जांबाच्या गाड्यावरं । बसले गणपती
पूजा करते सरस्वती ॥ १४५६ ॥

जांबाच्या खासराले । रेशईमाचे दोरं
कोण्या नारीले आला वरं ॥ १४५७ ॥

६६. मांडवं घालजा । घालजा नवा डेरी

प्राचीन भारतीय विवाह पद्धती कशी होती, हे समजून घ्यायचे असेल तर स्त्री—गीतांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांची ओवीगीते वाचल्यावर आपल्याला गतकालातील लग्नपद्धती समजून घेता येईल. पूर्वी खेड्यात मंगल कार्यालय नव्हते. त्यावेळी घराच्या समोर मांडव घातल्या जात होता. ग्रामीण स्त्रियांची गाथा / ३२९

भागातील विवाह उन्हाळ्याच्या दिवसात व्हायचे. एप्रिल आणि मे या महिन्यात कडक उन्हाळा असल्यामुळे उन्हाचा भयंकर त्रास होतो. यापासून वाचण्यासाठी; व वन्हाडी मंडळीची गैरसोय होऊ नये. म्हणून नवरीच्या घरी मोठा मांडव करण्याची प्रथा होती. त्यामागे उद्देश एकच. तो म्हणजे सर्वाना सावली. हा मांडव विधिवत उभारला जायचा. जागेची पूजा करून पहिली डेर (लाकडी खांब) गाडायची. नंतर पाहिजे तेवढ्या डेरी गाडायच्या. वरून बांबू टाकायचे. ते एकमेकांना दोरीने घट्ट बांधल्यावर त्यावर जांब टाकायची. (जांब – जांभूळ, आंबा, पळस, उंबर, रोहण अशा झाडाच्या हिरव्याकंच फांद्या तोडून आणायच्या, आणि त्या मांडवावर टाकायच्या. त्यामुळे मांडवाच्या खाली सावली राहात होती. याच मांडवात लग्नातील अनेक विधी व प्रसंग साजे केल्या जात होते.)

जांब तोडून आणताना सुद्धा सुरुवातीला झाडाची अक्षता लावून पूजा करायची. झाडाला नमस्कार करून, नंतर त्या झाडाच्या फांद्या तोडून, एक किंवा दोन खासरात भरून ठेवल्या जात. इकडे गावाकडून जांबासाठी गेलेल्या लोकांना न्याहारी न्यायची. त्यासाठी साखर, शेवया व तूप दिल्या जात असे. न्याहारी झाल्यावर बैलबंडी घेऊन गावात येत. श्रीमंताच्या घरी जांब वाजत गाजत आणत होते. जांबाचे खासर दारात आल्यावर घरची स्त्री जांबाच्या खासराच्या बैलाला, धुरकन्याला व सोबतच्या लोकांना अक्षता लावून, बैलांना नमस्कार करीत. सर्व पूजाअर्चा झाल्यावर जांब मांडवावर टाकल्या जात होती.

नंतरच्या काळात पडदे, झालरी लावण्याची प्रथा आली. त्याचेही वर्णन स्त्रियांनी करून ठेवलेले आहे. मांडव जसा विधिपूर्वक उभारत होता, तसेच तो उकलल्या जात होता. नंतरच्या काळात मांडवात कलाकुसर येऊ लागल्याचे वर्णनही ओवीगीतातून येते.

या भागातील ओव्या विविधतापूर्ण आहे. नवरीच्या व नवरदेवाच्या घरच्या मांडवासाठी वेगवेगळ्या ओव्या गायलेल्या आहेत. या ओव्यात नवरीनसाठी ‘बाईचा’ व नवरदेवासाठी ‘बापूचा’ असा उल्लेख येतो. जुन्याचे जतन करून नवीन संदर्भ स्त्रियांच्या ओवीगीतात येतात. विवाहाचा संपूर्ण सोहळाच जणू काही स्त्रियांनी वर्णन करून ठेवलेला आहे असे वाटते. विवाहाच्या ओव्या म्हणजे मुलगी पाहायला येण्यापासून तर शेवटी मांडव उकलेपर्यंत सर्व प्रसंग त्यांनी ओवीरुपाने गायिलेले आहेत.

गतकाळातील विवाहपद्धतीचे जिवंत चित्रण ओवीगीतातून पाहायला मिळते. स्त्रियांची विवाहगीते म्हणजे जणू काही एक चलचित्रपट वाटतो. अनेक आनंदाचे व गंमतीचे प्रसंग ओवीगीतातून दिसतात. ओवी क्र. १४५८ ते ओवी क्र. १४८४ पाहा —

ज्या घरी मुलीचा किंवा मुलाचा विवाह असतो, त्या घरी मांडव घातल्या जातो. नवरीचे नातेवाईक मोठ्या संख्येने असल्यामुळे त्यांच्यासाठी बसायला मोठा मंडप टाका, असे वर्णन येते. ग्रामीण भागात विवाह मंडपाचे फार महत्त्व होते व आहे. सुंदर मांडव तयार करताना त्याला ठिकठिकाणी हार व कारंजे लावून सुशोभित केल्याचे वर्णन आढळते. मामा, चुलता, मावसा ही महत्त्वाची व जिहाळ्याची माणसे विवाह समारंभात पूर्ण वेळ खेपून विवाह समारंभ पार पाडण्यास मदत करीत असतात, किंवा शेवटपर्यंत झटतात. या सर्वांचे वर्णन पुढील ओवीगीतात आलेले आहे.

मांडवं घालजा । घालजा नवा डेरी
गोतं बाईंचं (नवरीचं) आहे भारी ॥ १४५८ ॥

मांडवं शिवजा । शिवजा पळसपायं
गोतं बाईंचं लयं हायं ॥ १४५९ ॥

मांडवं शिवला । नागुलीच्या देठा
बाईंचा हावशी चुलता ॥ १४६० ॥

मांडवाच्या दारी । कारंजं फुलते
बाईंचे वन्हाडी चुलते ॥ १४६१ ॥

मांडवाच्या दारी । नुपरं गेल्या जांबा
बाईंचे मामाजी लावे आंबा ॥ १४६२ ॥

मांडवाच्या दारी । नुपरं गेल्या डेरी
बाईंचे मामाजी लावे केळी ॥ १४६३ ॥

मांडवं शिवला । नागुलीच्या पाना
बाईंचा हावशी दारमामा ॥ १४६५ ॥

कापडी मांडवं । कोण्या शिंप्यानं शिवला
पैसा माम्यानं लावला ॥ १४६६ ॥

ओवी क्र. १४५८ ते ओवी क्र. १४६६ पर्यंत नवरीकडील (वधुकडील)
मंडळींचा उल्लेख मांडव घालताना येतो. तर ओवी क्र. २४६७ ते ओवी क्र.
१४७१ पर्यंत (मुलाकडच्या) नवरदेवाच्या नातेवाईकांचा उल्लेख मांडव
टाकताना येतो. ओव्यामध्ये बाईचे म्हणजेच नवरीनचे व बापूचे म्हणजेचे
नवरदेवाकडचे असा अर्थ घ्यावा.

मांडवं घालजा । घालजा नवा डेरी
गोतं बापूचं (नवरदेवाचं) आहे भारी ॥ १४६७ ॥

मांडवं शिवला । शिवला पळसपायं
गोतं माह्या बापूचं लयं हायं ॥ १४६८ ॥

मांडवं शिवला । कारंजं फुलते
बापूचे वन्हाडी चुलते ॥ १४६९ ॥

मांडवं शिवला । नागोलीच्या देठा
बापूचा हावशी चुलता ॥ १४७० ॥

मांडवं शिवला । नागोलीच्या पाना
बापूचा हावशी दारमामा ॥ १४७१ ॥

नवरीच्या बापा । मांडवं घालजो गल्लोगल्ली
तूनं पहिली कन्या उजवली ॥ १४७२ ॥

मांडवं शिवला । शिवला वल्या परसानं
कन्या उजवली गरस्तानं ॥ १४७३ ॥

मांडवं शिवला । शिवला जांबुळजाई
कन्या उजवाले केली घाई ॥ १४७४ ॥

मांडवं घातला । बाई निव्वळं जाईचा
छंद नवन्याच्या आईचा ॥ १४७५ ॥

मांडवं शिवला । शिवला केळीनं

येवढी हावशी बहीणं ॥ १४७६ ॥

मांडवं शिवला । उच्च घेजा काचवा
बलवा मानाच्या आतवा ॥ १४७७ ॥

मांडवं शिवला । शिवला दोडक्याचा
आला नवरदेवं धडाक्याचा ॥ १४७८ ॥

नवरीच्या भावा । मांडवं घालजो जाईजुईचा
नवरदेवं आला घाईघुईचा ॥ १४७९ ॥

मांडवाच्या दारी । नवरदेवाचे वन्हाडी
घामाने गर्द झाले । जाळी लावजा मांडवाले ॥ १४८० ॥

मांडवाच्या दारी । उच्च घेजा बन्नाटी
बाईच्या मानाच्या बहिणी येती ॥ १४८१ ॥

मांडवाच्या दारी । जांबाचं आलं खासरं
सूनं लक्ष्मी हुशारं ॥ १४८२ ॥

मांडवाच्या दारी । रांगुळं चवकाची
वरमायं का लेकराची ॥ १४८३ ॥

मांडवाच्या दारी । रांगोळं चकराची
वरमायं का लेकराची ॥ १४८४ ॥

(गोतं — नातलग. नवाडेरी — नऊ खांबाचा. नूपर — कमी. डेरी — लाकडी
खांब. मांडव शिवला — झाकला. वल्या परसानं — पळसाच्या हिरव्या लहान
व कोवळ्या फांक्या, डहाळ्या. उजवली — विवाह केला. गरस्तानं — गृहस्त,
वडील. बन्नाटी — उंच काठी. चवकाची — चौकटीची. चकराची — चक्राची.
ओवी क्र. १४८३ व १४८४ मध्ये ‘का’ हा अधिकचा शब्द गाणयाची लय
साधण्यासाठी आलेला आहे.)

६७. पाचं जणी ग सवासनी

भारतीय लोकजीवनात ज्या घरी विवाह समारंभ आहे, त्या घरी मांडव घातल्या जात होता व जातो. त्या मांडवात चाललेल्या सर्व विधी व प्रसंगाचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळतात. मुलीचे घर असेल तर ‘गाणी नवरीची गावा’, आणि मुलाचे घर असेल तर ‘गाणी नवरदेवाची गावा’, या ओळीपासून पुढे चालणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन येते. लग्नघरी हळद दळावी लागते. त्याचप्रमाणे देवाला काही नैवेद्य द्वायाचा असल्यास काही गहू, तांदूळही दळावे लागतात. (या दळण्याला किक्सा किंवा खिक्सा दळणे असे म्हणतात). दळण दळताना पाच सौभाग्यवती स्त्रिया जात्याला हात लावतात. यावेळी अनेक स्त्रिया व मुली प्रेशक असतात. हे दळण दळताना नवरीची किंवा नवरदेवाची गाणी गायल्या जाते. स्त्रियांसाठी हा प्रसंग मोठा गंमतीचा व आनंददायी असतो.

नवरीला किंवा नवरदेवाला हळद लागल्यावर ‘तेल चढवणे’ व ‘तेल उतरवणे’ हा समारंभ होतो. त्याचेही मोठे सुंदर वर्णन ओवीगीतातून आलेले आहे. तेल चढवण्याचा कार्यक्रम झाला, की नवरीला हिरव्या बांगड्या भरतात. त्याचेही वर्णन ओवीगीतातून येते. हळद लावणे, न्हाणोरा, पिवळी साडी, हिरव्या बांगड्या, तेल चढवणे इत्यादी सर्व प्रसंगाचे क्रमवार वर्णन ओवीगीतातून येते. ह्या ओव्या वाचताना डोळ्यासमोर त्या प्रसंगाचे दृश्य उभे राहते. गतकाळातील समाजजीवन, लोकजीवन समजून घेण्यास मदत होते. पाहा ओवी क्र. १४८५ ते ओवी क्र. १४९८.

ओवी क्र. १४८५ पाहा. ज्या रथातून नवरदेव निघतो, त्या रथाला पाच सौभाग्यवती स्त्रिया हात लावतात. पाच सौभाग्यवतीचे रथाला हात लावणे हे शुभ समजल्या जाते. येथे नवरदेवाचे नाव काशीनाथ आहे. ज्याचा विवाह असेल त्याचे नाव या ओवीत गुंफून ही ओवी गाता येते.

ओवी क्र. १४८९ मधील संदर्भ फार महत्त्वाचे आहे. यात ‘वरण’ हा शब्द आलेला आहे. त्याचा संदर्भ पुढीलप्रमाणे : पूर्वी खेडेगावात मंगल कार्यालय नव्हते. तेव्हा डेरीचा मंडप उभा करावा लागत असे. या मंडपावर सावलीसाठी जांब टाकावी लागे. (जांब म्हणजे पळसाच्या, आंब्याच्या, जांभळीच्या, उंबर, टेंभुर्णीच्या डहाळ्या मांडव झाकण्यासाठी वापरतात, त्याला जांब असे म्हणतात). ही जांब तोडून आणण्यासाठी काही माणसे सकाळी

बैलबंडी घेऊन रानात जातात. त्याच्या शिदोरीसाठी जात्यावर सव्वा पायली गृह पाच सौभाग्यवती स्त्रिया दळतात. नंतर त्याच्या पोळ्या करून सोबत शेवया, साखर, तूप इत्यादी देतात. त्या दळणाला 'वरण किंवा वर्ण' असे म्हणतात. हे दळण दळताना सुरुवातीला त्याच्या हातात विडा असतात. तो अगोदर जात्याला देतात व मग पुढे दळतात. त्याच्यानंतर पिवळे केलेले जोंधळे दळतात व गाणी गातात. त्याला 'किक्सा किंवा खिक्सा' असे म्हणतात. ते दळत्याशिवाय लग्नातील वन्हाड्यासाठी पुढचे दळण दळत नाही. म्हणून त्याला मान असतो.

ओवी क्र. १४९२ ते ओवी क्र. १४९४ पाहा. विवाहघरी किंवा मांडवात वधुला व वराला हळद लावल्यावर तिला किंवा त्याला चौरंगावर बसवून पाच विवाहित स्त्रिया विड्याची पाने हातात घेतात. पानाचे टोक थोडेसे तेलात बुडवून पायाकडून डोक्यापर्यंत नेतात, त्याला 'तेल चढवणे' म्हणतात. नंतर पाच सौभाग्यवती हिच क्रिया डोक्याकडून पायाकडे करतात. त्याला 'तेल उतरवणे' म्हणतात. तेल चढवताना नागवेलीच्या पानांना काजळाचा टिळा लावतात. त्याचा उद्देश दृष्ट काढणे किंवा वराला आणि वधुला नजर लागू नये, असा असावा. (तेल चढवताना जी गाणी म्हणतात ती क्रमांक १०० मध्ये दिलेली आहे).

वधुला हळद लावल्यानंतर पाच विवाहित स्त्रिया तिची आंघोळ करून देतात. त्यानंतर पिवळी साडी नेसायला लावतात. शेवटी तेल चढवण्याचा कार्यक्रम झाला की, तिला हिरवा चुडा भरतात. हे सर्व क्रमानुसार होत असते. भारतीय लोकजीवनात आजही ही प्रथा पाहायला मिळते. (प्रत्येक जातीच्या प्रथा वेगवेगळ्या असल्या, तरी त्यातील प्रसंगाचे क्रम मात्र ठरलेले असतात.)

पाचं झणी ग सवासनी । जात्याले हातं लाव
गाणे नवरीले गावा ॥ १४८५ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । जात्याले हातं लाव
नवरदेवाची गाणी गावा ॥ १४८६ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । हातानं पालवल्या
हळदी कुंकवाले बलावल्या ॥ १४८७ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । रथाला लावा हाथ
नवरदेवं काशीनाथं ॥ १४८८ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । घाला जात्याले वरणं
सभामंडपी बांधा तोणं ॥ १४८९ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । बुरडाच्या घरी जाऊ
ईसारं देते भाऊ ॥ १४९० ॥

पाचं झणी ग सवासनी । त्यासी वरण्याचा मानं
हाती नागवेलीचे पानं ॥ १४९१ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । मानाच्या पहिल्या होजा
तेलं चढवाले येजा ॥ १४९२ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । रथाच्या पहिल्या
तेलं चढवाले आल्या ॥ १४९३ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । नवरीला न्हाऊ घाला
पिवळी साडी द्या नेसायला ॥ १४९४ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । तेलं चढवा नवरीला
हिरवा चुडा द्या घालायला ॥ १४९५ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । नानोच्यातं नाहाजा
तेलं चढवाले येजा ॥ १४९६ ॥

पाचं झणी ग सवासनी । जांबाचा आला गाडा
सूनं सायत्रिले धाडा ॥ १४९७ ॥

जांबाच्या खासराले । मोठे मोठे नंदी
निवदं चारले तुपामंदी ॥ १४९८ ॥

(सवासीन — सवाशीण, सौभाग्यवती. त्यासी — त्यांना. वरणं किंवा वर्ण —
६७ व्या क्रमांकाची प्रस्तावना पाहा. जांब — ६५ व ६६ व्या क्रमांकाची
प्रस्तावना पाहा. निवद — नैवेद्य.)

६८. बोहल्याचे पेंडं | टाकते बारा जणं

भारतीय संस्कृतीत सर्व धर्म, समाज, जाती यांच्या निरनिराळ्या परंपरा आहेत. ह्याच परंपरा त्यांच्या सण, उत्सव, समारंभ, विवाह, कुटुंब इत्यादी ठिकाणी दिसून येतात. ज्या घरी विवाह असेल तेथे बोहल्याला फार महत्त्व असते. वधुच्या घरी व वराच्या घरीही बोहले तयार केले जाते. (प्रत्येक धर्मात किंवा प्रत्येक जातीत ‘बोहले’ घालतातच असे नाही.) दोन्हीही घरी विवाह मंडपात एका बाजूला बोहले घातले जाते. बोहल्यावर काही कार्यक्रम होत असतात. वधुच्या घरच्या बोहल्यावर लग्न लागल्यानंतर वधूवराला बसवतात. तेथे त्यांना शेवया खाऊ घालतात. तर नवरदेवाच्या घरी लग्नानंतर त्यावर काही विधीवत पूजा करतात.

लोकपरंपरेत बोहले घालण्याचा मान मामाला दिल्या जातो. त्यावरून मामा हे पात्र विवाहकार्यात किती महत्त्वाचे आहे, हे ध्यानात येते. बोहल्याचे पहिले पेंड (मातीचे) मामा टाकतो. नंतर त्यातील काही कुशल लोक बोहले तयार करण्याला हातभार लावतात. काही भागात बोहले करण्यासाठीचा मुहूर्त काढतात. बोहले कोणत्या भागाला असावे, असे विचारल्या जाते. बोहले बनविण्याची परंपरा आजही जिवंत आहे. याला अनेक शतकांची परंपरा आहे. बोहल्याच्या ओव्यातून मामाचा उल्लेख अनेकदा येतो.

बोहल्याच्या मागे लहानमोठे काही मडके व त्यावर मातीच्या झाकण्या असतात. बोहले कारागिरीने रंगविले जाते. बोहल्याच्या मागे जी गाडगी मडकी असतात त्याला ‘डेळमाथन’, व ‘मगरमाथनी’ असे म्हणतात. बोहल्याच्या ओव्यात बरेचदा सारखेपणा येतो. नवरीनच्या मामाचा उल्लेख तिच्या घरी बोहले बनविताना येतो. नवरीनसाठी ‘बाईचे मामा’ व नवरदेवासाठी ‘बापूचे मामा’ असा उल्लेख ओवीगीतात आलेला आहे.

लग्नाचा मुहूर्त । जोशीदादा तुतं सांगं
बाई नवरीचं । बोहलं कोण्या आंगं ॥ १४९९ ॥

लग्नाचा मुहूर्त । जोशीदादा तुतं सांगं
बाई नवरदेवाचं । बोहलं कोण्या आंगं ॥ १५०० ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकजा त्याही त्याही
मामे बाईचे शेजेगावी ॥ १५०१ ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकजा त्याही त्याही
मामे बापूचे शेजेगावी ॥ १५०२ ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकते बारा जनं
बाईचे मामा महाजनं ॥ १५०३ ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकते बारा जनं
बापूचे मामा महाजनं ॥ १५०४ ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकजा दणदण
मामे बाईचे महाजनं ॥ १५०५ ॥

बोहल्याचे पेंडं । टाकजा दणदण
मामे बापूचे महाजनं ॥ १५०६ ॥

बोहल्याचे पेंडं । खसू खसू जाते
मामे कारागीरं येते ॥ १५०७ ॥

मांडवाच्या दारी । बामणं बोहल्यावरं
अक्षदा पडल्या । मैनाच्या डोक्यावरं ॥ १५०८ ॥

मांडवाच्या दारी । करंगळी बाई धरं
चढं बाई बोहल्यावरं ॥ १५०९ ॥

लगनाच्या वेळी । बोहल्या आली उनं
शालुने झाका सूनं ॥ १५१० ॥

मांडवाच्या दारी । बोवल्या आली उनं
झाका शालीनं लेकं सूनं ॥ १५११ ॥

तोङ्या पैजनाचा । बोहल्या देते पायं
कळसं वाहाते बापमायं ॥ १५१२ ॥

मगरं माथनीतलं । पाणी आहे शितळं
सोनं वाहीलं पितळं (नकली) ॥ १५१३ ॥

मगरं माथनीतलं । पाणी आहे थंडं
सोनं वाहीलं लोखंडं ॥ १५१४ ॥

मगरं माथनीतलं । पाणी हाये गरमं
सोनं वाहीलं नरमं ॥ १५१५ ॥

डेळं माथनीतलं । पाणी आहे थंडगारं
माया मैनाले चंद्रहारं ॥ १५१६ ॥

(त्याही त्याही – कोणीही. सोनं वाहीलं पितळं – नकली.)

६९. पयली हळदं । गावच्या मारोतीला

ओवी क्र. १५१७ ते ओवी क्र. १५२५ पर्यंतच्या ओव्यात वधूवराला हळद लावण्याचा उल्लेख येतो. भारतीय विवाह परंपरेत लग्नाच्या अगोदरच्या दिवशी हळद लावण्याचा कार्यक्रम होतो. हा प्रसंग मोठा धूमधडाक्यात साजरा केल्या जातो. वधुला किंवा वराला हळद लागायच्या अगोदर देवाला हळद वाहिल्या जाते. या कार्यक्रमाच्या दिवशी सकाळी स्त्रिया पूजेची आरती घेऊन गावातल्या सर्व देवतात जातात. तेथे देवाची पूजा करून त्यांना हळद लावतात. नंतर वधू व वराला त्यांच्या त्यांच्या घरी हळद लावण्याचा कार्यक्रम होतो. मला मिळालेल्या ओव्यात हळद लावताना देवतांचा क्रम दिलेला आहे. अनेक भागात या देवांना हळद लावण्याच्या क्रमात बदल होऊ शकतो. पहिली हळद मारोतीला, दुसरी गणपतीला, तिसरी लक्ष्मीआईला, चवथी घरच्या कुलदेवाला, आणि पाचवी आतीपातीला असा क्रम आढळतो.

‘आतीपाती’ ह्या मातृ–देवतेचे स्वतंत्र ठाणे प्रत्येक गावात असते. ही एक प्रकारे शक्तीची देवता असावी. (लेखकाच्या गावाला हे असे ठाणे होते. नंतरच्या काळात शेजारी राहणाऱ्या कुटुंबाने तेथे अतिक्रमण केल्याचे दिसले. ठाणे म्हणजे दहा फूट लांबी, रुंदी व उंची असलेली एक लहानशी खोली). आतीपातीला हळद लावल्यावर सगळ्या देवतांना हळद लावल्यासारखे होते. ‘सगळे देवता आले हाती’ या ओळीवरून आतीपाती या देवीचे महत्त्व

समजते. सगळ्या देवांना हळद लावल्यावर त्यांचा आशीर्वाद घेऊन, काही हळद परत आणतात. त्यात काही प्रमाणात पुन्हा हळद टाकून वधू किंवा वराला लावतात. नंतर जमलेल्या नात्यागोत्यातील सर्व मंडळींना हळद लावतात. नंतर न्हाणोन्हाचा कार्यक्रम सुरु होतो. (न्हाणोन्हचाचे वर्णन ७१ व्या क्रमांकाच्या प्रास्ताविकात आलेले आहे.)

ग्रामजीवनात चालत आलेल्या विधी, रुढी व परंपरा यांचे दर्शन या ओवीगीतातून होते. आजही ही प्रथा ग्रामीण व शहरी भागात जिवंत आहे. गतकालातील लोकजीवन समजून घेण्यास ओवीगीतांचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. त्याचप्रमाणे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनाही त्याचा उपयोग होतो. (या भागात सारख्या ओव्या दिसतात. परंतु वधुच्या घरी म्हणताना मुलीचे नाव, तर नवरदेवाकडे म्हणताना मुलाचे नाव घेऊन ह्या ओव्या म्हटल्या जातात. याला पुनरुक्तिचा दोष म्हणता येणार नाही.)

पयली हळदं । गावच्या मारोतीला
मंगं नवन्या पोरीयला ॥ १५१७ ॥

दुसरी हळदं । गावच्या गणपतीला
मंगं नवन्या पोरीयला ॥ १५१८ ॥

तिसरी हळदं । गावच्या आईला
मंगं नवन्या पोरीयला ॥ १५१९ ॥

चवथी हळदं । घरच्या कुलदेवाला
मंगं नवन्या पोरीयला ॥ १५२० ॥

पाचवी हळदं । गावच्या आतीपाती
सारे देवता आले हाती ॥ १५२१ ॥

(ओवी क्र. १५१७ ते १५२१ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. त्याचप्रमाणे पुढे ओवी क्र. १५२२ ते १५२५ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे.) पुढील ओव्यात नवन्या मुलाचे नाव घेऊन ओव्या गायलेल्या आहेत.

पयली हळदं । गावच्या मारोतीला
मंगं नवन्या पोरायला ॥ १५२२ ॥

दुसरी हळदं । गावच्या गणपतीला
मंगं नवन्या पोरायला ॥ १५२३ ॥

तिसरी हळदं । गावच्या आईला
मंगं नवन्या पोरायला ॥ १५२४ ॥

चवथी हळदं । घरच्या कुलदेवाला
मंगं नवन्या पोरायला ॥ १५२५ ॥

७०. चुडा भरजा पंचरंगी

विवाह समारंभ ज्या घरी असेल, त्या घरी एक महत्वाचा प्रसंग म्हणजे स्त्रियांना बांगड्या भरण्याचा. भारतीय लोकपरंपरेत लग्नकार्यात जे अनेक संस्कार पार पाडल्या जातात, त्यातील हा एक संस्कार आहे. विवाह घरी (वधुच्या व वराच्या) लग्नाच्या अगोदरच्या दिवसी जमलेल्या सर्व स्त्रियांना बांगड्या भरण्याची प्रथा आहे. मांडवात मोठी सतरंजी किंवा गोणा अंथरून त्यावर चौरंगपाट ठेवतात. प्रथम नवरीला कसार हिरवा चुडा भरतो. नंतर वयानुसार व मानानुसार प्रत्येक स्त्रियांना चुडा भरतात.

ही पद्धत आजही विवाह समारंभात टिकून आहे. यात लहान मुलीपासून तर मोठ्या स्त्रियांपर्यंत सर्व महिला चुडा भरतात. चुडा भरतानाचा हा सोहळा भारतीय लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी काव्यरूपाने जतन करून ठेवलेला आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतातून प्राचीन रुढी व परंपराचे दर्शन आपल्याला घडते. पूर्वी समाजजीवन कसे होते हे समजून घेण्यास मदत होते. या भागातील ओव्यात गतकालातील समाजजीवनाचे काही अंश आपल्याला मिळतात. पुढील ओव्या पाहा —

हिरव्या मांडवातं । हातरला गोणा
चुडा लेते सासासुना ॥ १५२६ ॥

हिरव्या मांडवातं । हातरला गोणा
चुडा भरते सान्या सुना ॥ १५२७ ॥

मांडवाच्या दारी । सतरंजी टाका गोणा

चुडा लेते सासासुना ॥ १५२८ ॥

हिरव्या मांडवातं । टाकजा सतरंजी

चुडा भरजा पंचरंगी ॥ १५२९ ॥

७१. न्हाणोन्याच्या ओव्या

भारतीय विवाह पद्धती मोठीच विविधतापूर्ण आहे. मांडवाची मेढ रोवण्यापासून तर मांडव उकलेपर्यंत अनेक विधी व प्रसंग लग्नघरी होत असते. त्यातील एक महत्त्वाचा व आनंदाचा प्रसंग म्हणजे न्हाणोरा होय. लग्नाच्या आदल्या दिवसी नवरदेव आणि नवरीला त्यांच्या त्यांच्या घरी चौरंगपाटावर बसवून स्त्रिया हळद लावतात. नंतर त्याला किंवा तिला बाहेर पिढे ठेवून त्यावर बसवतात. (पिढे हे जांभळीच्या किंवा पळसाच्या झाडाच्या मोळ्या फांक्यापासून तासून बनवतात. त्या लहान लहान पाण्या असतात. लग्न लावताना त्यावर वरवधू उभे करतात. न्हाणोन्यातही वधूवर त्यावर उभे राहतात.) नंतर घरच्या इतर मंडळींना हळद लावतात. त्यावेळी वाजंत्र्याच्या किंवा ढोलताशाच्या गजरात नाचगाण्याचा कार्यक्रमही होतो. हळद लावल्यानंतर वर किंवा वधूसोबत मांडवात जोडप्याजोडप्याने आंघोळ करतात. त्याला न्हाणोरा म्हणतात. यात अगोदर नवरदेव किंवा नवरीनला आंघोळ घातल्या जाते. त्यानंतर आईबडील किंवा आजीआजोबांना मान दिल्या जातो. वयानुसार व जवळच्या नात्यानुसार यात अनेक जोडपी आंघोळ करतात. (त्यांची आंघोळ करून दिल्या जाते).

विवाह संपल्यावर वधूवराचा एकत्र न्हाणोरा केल्या जातो. यातही हौशी मंडळी पुन्हा जोडप्याने एकत्र आंघोळ करतात. हा सोहळाच आनंद देणारा आहे. स्त्रियांनी हा सर्व प्रसंग ओवीरुपाने वर्णन करून ठेवलेला आहे. यातही काव्य आहे. सूचकता हा काव्याचा गुण ओवीगीतात ठिकठिकाणी आढळतो. भारतीय समाज जीवनाचे अनेक पैलू ओवीगीतात सापडतात.

ओवी क्र. १५३० ते ओवी क्र. १५३७ मध्ये कोणाकोणाला व कोणीकोणी हळद लावली, तसेच कोण कोण या न्हाणोन्यात सहभागी झाले, याचे काव्यमय वर्णन येते. न्हाणोन्याच्या ओव्या वाचताना डोळ्यासमोर प्रत्यक्ष प्रसंग उभा झाल्याशिवाय राहत नाही. गतकालातील वैभवाची साक्ष हा

ओवीबद्ध इतिहास देतो. विवाहाचा इतिहासच जणू ओवीगीतातून आपल्या समोर येतो. ज्याला समाजशास्त्राचा अभ्यास करायचा असेल त्यांना ओवीगीतांचा अभ्यास केल्याशिवाय गतकालातील समाजजीवन चांगले समजून घेता येणार नाही. पुढील ओव्या पाहा –

मांडवाच्या दारी । पिवळे माझे पायं
मी न्हाणली वरमायं ॥ १५३० ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळे झाले पायं
मितं न्हाणली वरमायं ॥ १५३१ ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळे झाले हातं
मी न्हाणला वरबापं ॥ १५३२ ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळे माझे हातं
मितं न्हाणला वरबापं ॥ १५३३ ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळी झाली चोळी
मी न्हाणली नवरी ॥ १५३४ ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळा माझा शेवं
मी न्हाणला नवरदेवं ॥ १५३५ ॥

मांडवाच्या दारी । चिखुलं कशीयाचा झाला
नवरदेवाचा बापं न्हाला ॥ १५३६ ॥

मांडवाच्या दारी । चिखुलं कशीयाचा झाला
बापं नवरीचा न्हाला ॥ १५३७ ॥

(न्हाणली – स्नान करून देणे, आंघोळ करून देणे. शेव – पदर. कशीयाचा – कशाचा. चिखुल – चिखल. न्हाला – आंघोळ केली.)

७२. अहेरं माझ्या बावाजीचा भारी

या भागात अहेराच्या ओव्या आलेल्या आहेत. भारतीय लोकजीवनात विवाह प्रसंगी ‘अहेर देण्याची व अहेर घेण्याची’ प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली

आहे. ज्यांच्या घरी विवाह असतो, त्या घरची स्त्री जवळच्या नात्यातील लोकांना अहेर करते. तिलाही आप्स्वकीय व प्रेमाचे लोक अहेर करतात. परंतु स्त्रियांना मात्र आपल्या माहेरचाच अहेर महत्त्वाचा वाटतो. तिच्या माहेरी विवाह असला तर ती आईवडिलांना प्रथम अहेर करते. आणि सासरला विवाह असेल तर ती आईवडिलांचा अहेर प्रथम घेते. अहेर देण्याचा व घेण्याचा क्रम मागेपुढे होऊ शकतो. परंतु स्त्रिया मात्र आपल्या वडिलांचा किंवा ते हयात नसेल तर आपल्या भावाच्या घरच्या अहेराची वाट पाहात असतात.

अहेर कितीही आले, तरी मी आपल्या वडिलांच्या किंवा बंधुच्या घरचाच नेसीन, असे स्त्रिया म्हणतात. ‘येजा देवताच्या येरं’ (पाहा ओवी क्र. १५४५) या ओळीतून ती आपल्या वडिलांना सांगते की, तुम्ही येईपर्यंत मी जुन्या कपड्याने वावरीन. (नेसीनं कारमेरं, ओवी क्र. १५४५). पूजेच्या वेळेपर्यंत तुमची वाट पाहीन, असे मुलगी म्हणते. वडील गरीब असेल तर ते फार मोलाचा अहेर घेऊ शकत नाही. परंतु बापाच्या घरचा अहेर कसाही असला, तरी मुलीला तोच आवडतो. कारण त्यात प्रेम व जिब्हाळा ओतप्रोत भरलेला असतो. म्हणून ती वडिलांच्या घरचाच अहेर नेसते.

मुलगी नेहमीच आपल्या वडिलांच्या घरच्या अहेराची सुती करताना दिसते. ‘लालं ग पितांबरी’, ‘अहेरं माझ्या बावाजीचा भारी’ (ओवी क्र. १५५०, १५५१), ‘माझ्या बंधुची शालचोळी’ (ओवी क्र. १५४७) किंवा ‘नाही बसतं अहेरी । माझे बावाजी येतवरी’ (ओवी क्र. १५४९). या अशा ओव्यातून माहेरचा जिब्हाळा व वडिलांबदलचे प्रेम व्यक्त होते. अशा अनेक ओव्यांना भावनेचा स्पर्श झालेला आहे. ‘आपला मानाचा उकलीन’ (ओवी क्र. १५५३), ‘अहेर बंधुचा उकलीन’ (ओवी क्र. १५५४) इत्यादी ओव्यातून भावाबदलचा व वडिलांबदलचा जिब्हाळा व प्रेम व्यक्त होते.

गावातच नणंदेचे घर आहे. त्यांच्याकडूनही ‘गोलसाडी’ अहेर आल्याचे ती सांगते. ‘अहेर आणला गोलसाडी’ (ओवी क्र. १५५८, १५५९) या ओवीतून बदलत्या समाजाचे चित्रही आपल्याला पाहायला मिळते. ‘लुगडे—चोळी’ हा महाराष्ट्रीयन स्त्रियांचा बाणा आहे. आधुनिकतेकडे वळत असताना लुगड्याच्या जागेवर ‘गोलसाडी’ येत असल्याचे सूचित होते. लोकजीवनात होत असलेल्या बदलाची नोंद लोकसाहित्यात दिसते. म्हणून लोकसाहित्य म्हणजे जीवन जगण्याचे साधन आहे. गतकालातील जीवन व त्यात होत असलेला बदलही पुष्कळ वेळा लोकसाहित्यातून पाहायला मिळते.

जुने टिकवून नव्याची त्यात भर टाकणे, हे लोकसाहित्याचे एक वैशिष्ट्य आहे. स्त्रियांच्या गीतात समाजबदलाच्या अनेक घटनांची नोंद आढळते. त्यावरून गतकालातील समाजजीवन कसे होते, हे आपल्याला स्त्रियांच्या ओवीगीतातून समजून घेता येते.

या भागात आलेल्या अहेराच्या ओव्या अत्यंत हृदयस्पर्शी असून त्यात मायेचा ओलावा आहे. स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे आपला सांस्कृतिक वारसा आहे. म्हणून तो जतन करून ठेवण्याची नितांत गरज आहे. पुढील ओव्या पाहा:—

मांडवाच्या दारी । वाजा वाजतो सर्नईचा
पहिला अहेरं बहिणीचा ॥ १५३८ ॥

मांडवाच्या दारी । वाजा वाजतो सर्नईचा
आला अहेरं मावशीचा ॥ १५३९ ॥

मांडवाच्या दारी । वाजा वाजतो बाहेरं
आला पित्याचा अहेरं ॥ १५४० ॥

मांडवाच्या दारी । वाजा वाजते राहू राहू
अयरी बसले दोषं भाऊ ॥ १५४१ ॥

हिरव्या मांडवातं । अहेराने भरले डाले
नवरीचे गोतं आले ॥ १५४२ ॥

मांडवाच्या दारी । अहेरा मागे अहेरं
अहेरानं भरलं डालं । सर्वं गणगोतं आलं ॥ १५४३ ॥

हिरव्या मांडवातं । अहेराने भरले ताटं
पाहे मावशीची वाटं ॥ १५४४ ॥

मांडवाच्या दारी । नेसीनं कारंमेरं
येजा देवताच्या येरं ॥ १५४५ ॥

मांडवाच्या दारी । कोणाची नेसू साडी
अहेरं भारी भारी । लालं ग पितांबरी ॥ १५४६ ॥

मांडवाच्या दारी । अहेरं ओळी ओळी
ओळखं शेजीबाई । माझ्या बंधुची शालचोळी ॥ १५४७ ॥

अयेरापाठी अयेरं । नेसीनं कारं मेरं
येजा देवताच्या येरं ॥ १५४८ ॥

अहेरापाठी अहेरं । नाही बसतं अहेरी
माझे बावाजी येतवरी ॥ १५४९ ॥

अयेरापाठी अयेरं । हिरवं पातळं हिरवी चोळी
अयेरं माझ्या बावाजीचा भारी ॥ १५५० ॥

अहेरापाठी अहेरं । अहेरावरं काळी चोळी
अहेरं माझ्या बावाजीचा भारी ॥ १५५१ ॥

हिरव्या मांडवातं । अहेराने भरले ताटं
मुँगी पैठणी कोपरातं ॥ १५५२ ॥

अयेरापाठी अयेरं । ज्याचा त्याले मी मोकलीनं
आपला मानाचा उकलीनं ॥ १५५३ ॥

अहेरापाठी अहेरं । ज्याचा त्याले मोकलीनं
अहेरं बंधुचा उकलीनं ॥ १५५४ ॥

अहेराकाठी अहेरं । अहेराचे बारा ताटं
पाहीनं पडुल्याची वाटं ॥ १५५५ ॥

अहेरापाठी अहेरं । अहेराची ढिलं झाली
गाडी बांधवाची आली ॥ १५५६ ॥

अहेरं आला होता । पाचही बंधुचा
साहावा नंदयाचा । पितांबरं कारंजाचा ॥ १५५७ ॥

गावातल्या गावामंदी । आहे नंदयाची माडी
अहेरं आणला गोलसाडी ॥ १५५८ ॥

गावातल्या गावामंदी । आहे नंदयाचं घरं
अहेरं आणले पायघोरं ॥ १५५९ ॥

गावातल्या गावामंदी । आहे नंदयाचं नातं
अहेरं आणले पालखीतं ॥ १५५९ ॥

लगनाच्या दिसी । नेसली सेंदरी
पाठच्या बंधुची । वाटं पाहाते सांजवरी ॥ १५६० ॥

लगनाच्या दिसी । नेसली कारमेरं
पाठचा बंधुराया । आला देवताच्या येरं ॥ १५६१ ॥

माझ्या घरी कामकाजं । धाडा पत्रिका लिहूनं
आला अहेरं माहेरूनं ॥ १५६२ ॥

माझ्या घरी कामकाजं । धाडा पत्रिका हातोहाती
आला अहेरं रातोराती ॥ १५६३ ॥

(वाजा — वाजंत्र, बँड. डाले — मोठे पसरट टोपले. कारमेरं — जुने. येरं — वेळी. देवताच्या येरं — दोन माणसे नवीन कपडे घालून मांडवाला सुताने गुंफतात. नंतर नवरदेव मांडवाच्या बाहेर पडतो. येतवरी — येईपर्यंत. मुंगी पैठणी — मुंग्या रंगाची पैठणी (मुंगा खड्याच्या रंगाची). पडुलं — भावाच्या घरचं लुगडं.)

७३. पहिली ओवाळणी

या भागात नवरी किंवा नवरदेव यांना ओवाळणी करतानाच्या ओव्या आहेत. विवाह मंडपात नवरदेवाला त्याच्या घरी; व नवरीला तिच्या घरी ओवाळतात. त्यांच्यावरून आरती ओवाळतात. काही पदार्थ आणि वस्तू ओवाळून फेकतात किंवा कोणाला तरी देतात. ओवाळताना आरतीच्या ताटात काही गोड पदार्थ ठेवतात. सोन्याचा लहानसा दागिनाही ठेवतात. तो दागिनाही त्यांच्यावरून ओवाळतात. या दोन ओव्यात आई आणि बहीण हे काम करीत आहे. पक्वान्नाचे नाव बदलतात, दागिनाही बदलतो, पण भाव मात्र बदलत नाही.

पहिली ओवाळणी । बहीणं घालते लाडवाची
हाती मुद्रिका जडावाची ॥ १५६४ ॥

दुसरी ओवाळणी । मायं घालते भाताची
हाती मुद्रिका काचाची ॥ १५६५ ॥

(मुद्रिका — अंगठी. जडाव — कोंदनात हिरे बसवण्यासाठी केलेले काम.)

७४. घडी घडी निंबलोणं

मुलाला हळद लागली की, त्याला नवरदेवाचा साज चढवतात. हळद लागलेल्या नवरदेवाला काही बाहेरबाधा, भूतबाधा होऊ नये किंवा कोणाची नजर लागू नये, म्हणून त्याच्यावरून मीठ, मिरच्या, कडुनिंबाची पाने ओवाळून टाकतात. त्याला 'निंबलोण' करणे, असे म्हणतात. नवरदेव चौरंगपाटावर उभा असताना त्याची आई त्याच्यावरून मीठ, मिरच्या, कडुलिंबाची पाने किंवा दहीभात ओवाळून फेकते. आजही ही प्रथा शहरी व ग्रामीण भागात जिवंत आहे. नवरदेवाची आई, मावशी, बहिणी, भावजया व त्याच्यावर माया करणाऱ्या जिब्हाळ्याच्या स्त्रिया त्याच्यावरून निंबलोण करतात.

या ओव्यांना समाजजीवनाचा व अनुभवाचा स्पर्श झालेला आहे. या ओवीतून आईचे, बहिणीचे, मावशीचे व भावजयीचेही त्याच्यावरील प्रेम व्यक्त होताना दिसते. लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या चालीरीती, रुढी व परंपरा या अशा प्रकारच्या ओव्यातून दिसून येतात. ओवी क्र. १५६६ ते १५६९ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. (निंबलोण केल्याने नवरदेव किंवा नवरीला कुणाची वाईट नजर, भूतबाधा, बाहेरबाधा होत नाही, अशी एक लोकसमजूत आहे.) पुढील ओव्या पाहा —

मोठे लोकाचा नवरदेवं । चौरंगी उभा राहे
घडी घडी निंबलोणं । करते वरमाये ॥ १५६६ ॥

वाटीतं निंबलोणं । कोणं करते हावशी
नवरदेवाची मावशी ॥ १५६७ ॥

घडी घडी निंबलोणं । कोणं करते अयीनं
नवरदेवाची बहीणं ॥ १५६८ ॥

घडी घडी निंबलोणं । कोणं करते प्राणसया
नवरदेवाच्या भावजया ॥ १५६९ ॥

(निंबलोण – मीठ, मिरचे व कडुमिंबाची पाने ओवाळून टाकणे. हावशी – हौसी, उत्साही. अयीन – ऐटित.)

७५. मोठ्या लोकाचा नवरदेव

‘मोठ्या लोकाचा नवरदेव’ या ओळीपासून या भागातील ओव्यांची सुरुवात होते. या भागात मुलाला हळद लागल्यावर त्याला बाशिंग बांधतात. त्याच्या काखेत असलेल्या चामडी पट्ट्यात कट्यार लटकवलेली असते. त्या कट्यारीच्या टोकावर निंबू टोचलेले असते. नवरदेव सुंदर वस्त्र परिधान केलेला असतो. डोक्यावर टोपी किंवा पगडी, गळ्यात कंठी, मोत्याच्या माळा, गोफ, अंगठी असा थाटबाट असलेला नवरदेव असतो. ज्यांच्या घरी विवाह असतो, त्यांच्या घरची नात्यागोत्यातील मंडळी मोठी आनंदी असते. त्यातल्या त्यात भाऊ नवरदेव झाल्याचा आनंद बहिणीला अधिक होतो. कारण तिच एक त्याच्या जवळची प्रिय नातलग असते. त्याचा विवाह होणार म्हणून बहिणीला हर्ष होतो. त्यावेळी नवरदेवाच्या बहिणीकडून वन्हाडी मंडळींना पानसुपारी देण्यात येते. पूर्वी लोकजीवनात वन्हाडी मंडळींना पानसुपारी देऊन त्यांचा मानपान केल्या जात होता.

नवरदेव घरून निघायच्या अगोदर त्याच्या बहिणी त्याला ओवाळतात. (त्याच्यावरून रूपयाची ओवाळणी घालतात. पाहा ओवी क्र. १५७३. पूर्वी एक रूपयाचे मोल फार मोठे होते. रूपयाची ओवाळणी घालणे म्हणजे श्रीमंतीचे लक्षण होते.) त्यानंतर तो मारुतीच्या मंदिरात जातो. मारुतीला नमस्कार केल्यावर आपल्या हातातला विडा त्याच्या समोर ठेवतो. देव आपल्या पाठीशी उभा असावा हा उद्देश त्यामागे आहे. आजही हीच प्रथा आहे. नंतर वडिलंना नमस्कार करून घोड्यावर बसतो. विवाह प्रसंगातील ह्या सगळ्याचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येते.

या भागात नवरदेवाचा बाप मोठा ऐटीत गोष्टी सांगतानाचे वर्णन आलेले आहे. विवाह समारंभात नवरदेवाच्या वडिलंना मोठा मान असतो. त्याचा फायदा घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. नवरदेवाकडील मंडळीही स्वतःला थोडी जास्तच समजतात. (फक्त लग्नाच्या दिवसी).

स्त्रियांनी ओवीगीतातून केलेले नवरदेवाचे वर्णन फार सुरेख आहे. हे वर्णन सूचक शब्दातून आलेले आहे. ‘नवरा हायेती बाजीरात’ (ओवी क्र. १५७५) या ओळीतून ऐशोआरामी किंवा श्रीमंतीचा थाट असलेला मुलगा, असा होतो. नवरदेव निघताना ‘घोड्यावर सवार होते’ किंवा ‘आला झालम्याच्या गाडीमधी’ असे वर्णन आलेले आहे (ओवी क्र. १५८०, १५८२, १५७६). यावरून पूर्वी नवरदेव मेना, घोडा किंवा दमणीमध्ये बसून जात होता. ‘ताफा दोईरा लावला’ या ओळीवरून दोन वाजंत्र्यांच्या पाठ्या होत्या, असा अर्थ घेता येतो. ‘सोन्याचे बाशिंग झालकते शालीतून’, ‘बाशिंगाले मोतीयाचे सर’ (पाहा ओवी क्र. १५७८, १५८१, १५८४, १५८५, १५८७) इत्यादी ओळीतून नवरदेव कसा श्रीमंताचा आहे, हे सूचित होते. अशा मोठ्या लोकाचा नवरदेव असला म्हणजे त्याचा थाट्ही असाच ऐटबाज असतो. अशा सजलेल्या नवरदेवाला मुलींना मात्र जवळ जाऊन पाहाता येत नाही. म्हणून त्या मुली नवरदेवाला गच्छीवरून पाहतात, हे सत्य आहे. म्हणूनच या ओव्यांची सुरुवात ‘मोठ्या लोकाचा नवरदेव’ या ओळीपासून झालेली आहे.

नवरदेव घरून निघत असतानाच्या वर्णनात, एक जिवंत चित्र आपल्या डोक्यासमोर उभे करण्याची किमया, या दोन ओळीच्या ओव्यामध्ये आहे. त्याचप्रमाणे लोकजीवनातील चालीरीतीचे दर्शनही अशा ओवीगीतातून होते. म्हणून स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे त्यांच्या जीवन जगण्याची एक नोंद आहे, असे मला वाटते.

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । उतरला दुपारी
त्याच्या मानाच्या बहिणी । मुठीनं वाटे सुपारी ॥ १५७० ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु निंघाला दुपारी
मानदारं बहिणी । वाटे मुठीनं सुपारी ॥ १५७१ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । निंघाला शिरायणी
त्याच्या नाजुकं बहिणी । घाले रूपया ओवाळणी ॥ १५७२ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु निंघाला शिरानी
मानवाईकं बहिणी । घाले रूपया ओवाळणी ॥ १५७३ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । निघाला अयटीनं
नवरदेवाचा बाई बापं । गोष्टी सांगते दिमाखानं ॥ १५४७ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । बोली करतो त्याचा भाऊ
नवरा हायेती बाजीराऊ ॥ १५७५ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । बारा भोयाचा आहे मेना
इसामा मांगते । गावं जवळं सांगते ॥ १५७६ ॥

थोराचा नवयरा । कसा जायाचा माडीतूनं
सख्या बघतातं झाडीतूनं ॥ १५७७ ॥

नवरदेवाच्या मांगं । कावूनं रायला
ताफा दोईरा लावला ॥ १५७८ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । नवरीच्या दारी बोले
त्याच्या कठ्यारी निंबू डोले ॥ १५७९ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । घोड्यावरं सवारं होते
त्याच्या बाशिंगाचे मोती । मामाजी सवारते ॥ १५८० ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु निघाला खारीतूनं
याचे सोन्याचे बाशिंगं । झळकते शालीतूनं ॥ १५८१ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु गेला सिंदी
आला झळम्याच्या गाडीमंदी ॥ १५८२ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु गेला नेरी
त्याने लुटली गन्नेरी ॥ १५८३ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु गेला राती
त्याच्या बाशिंगाले मोती ॥ १५८४ ॥

मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । परनु गेला काळं
त्याच्या खिशातं होता लालं ॥ १५८५ ॥

नवरदेवं परनु जाते । सुपारीचा डावं
तिथं नवरा महादेवं ॥ १५८६ ॥

नवरदेवं परनु जाते । एवढ्या राती
सोन्याचे कडे हाती ॥ १५८७ ॥

परनु जाता वेळे । बाशिंगाले मोतीयाचे सरं
कोण्या नारीवरं जाते वरं ॥ १५८८ ॥

परनु जाता वेळे । डाव्या बाजूला मारोती
नवरदेवाच्या विडा हाती ॥ १५८९ ॥

परनु जाता वेळे । वडिलाच्या पाया पडं
मंगं बसजो घोड्यावरं ॥ १५९० ॥

(उतरला — लग्नगावी पोहोचला. परनु — पळणे, पळून जाणे, निघणे.
शिरायणी — सावली. बाजीराऊ — श्रीमंत थाटाचा. इसामा — विश्रांती. मेना —
पालखी. ताफा — बँड पार्टी, वाजंत्री. दोईरा — दोन. खारी — गावाला
लागून असलेल्या शेताला खारी म्हणतात. अशा शेतातून रस्ता असतो.
झलम्या — दमणीला पालखीसारखी झलझल सजवली जाते. सिंदी — वर्धा
जिल्ह्यातील तालुक्याचे गाव. सिंदी ह्या गावाच्या ऐवजी दुसऱ्या गावाचे नाव
घेऊनही ही ओवी गायल्या जाऊ शकते. नेरी — हे चंद्रपूर जिल्ह्यातील
तालुक्याचे ठिकाण आहे. महादेव — नवरदेवाचे नाव. या नावाऐवजी दुसऱ्या
नवरदेवाचे नाव घेऊनही ही ओवी गायल्या जाते).

७६. बारा भोयाची पालखी

या भागात आलेल्या ओव्यातून प्राचीन भारतातील लोकजीवन कसे होते, हे
समजण्यास मदत होते. भारतीय विवाह संस्कृतीत श्रीमंत कुटुंबातील नवरदेव
पालखीत बसून वधुच्या घरी जात असे. पालखीतून नवरदेव नेण्याची प्रथा
आजही काही राज्यात कमीअधिक प्रमाणात किंवा हैस म्हणूनही प्रचलित
आहे. पूर्वी ग्रामीण भागात पालखी वाहून नेण्याचे काम परंपरेने ‘भोई’
समाजातील लोकं करीत असे. नवरदेव वधुच्या घरी जसा पालखीतून जातो,

त्याचप्रमाणे विवाहाच्या अगोदरच्या दिवसी तो मामाच्या घरी पालखीतून जात असल्याचे वर्णन येते. मामाच्या घरी भाच्याला शेवयाचे जेवण व कपडे देतात. नवरदेव लहान असेल तर (पूर्वी लहानपणीच लग्न होत असे) पालखीचे भोई लवकर लवकर चालतात. ‘शाल भिजली घामाने’ या ओळीतून पालखी वाहाणे हे काम किती कष्टाचे आहे, याची जाणीव होते.

पालखी वाहून न्यायला जेवढे भोई जास्त, तेवढे रूपयेही जास्त मोजावे लागणार. त्यावरून घराण्याचे मोठेपण दिसून येते. ‘बारा भोयाची पालखी’ या ओळीतून श्रीमंत कुटुंबाचा थाट दिसून येतो. ‘कंठी लालाची तुटली’ या ओळीवरून पूर्वी राजे, महाराजे, सरदार, सावकार लोकं गळ्यातील कंठी पालखी वाहणाऱ्या लोकांना बक्षीस म्हणून देण्याची पद्धत होती, असे दिसते. अशा प्रकारच्या ओव्यातून गतकाळातील समाजाचे वैभवही दिसून येते. पाहा ओवी क्र. १५९१ ते ओवी क्र. १५९६.

पालखीचे भोई । इसामा मांगते
गावं जवळं सांगते ॥ १५९१ ॥

पालखीचे भोई । पालखीले लावा
नवरदेवं जाते मामेगावा ॥ १५९२ ॥

बारा भोयाची पालखी । दरवाज्या दाटली
कंठी लालाची तुटली ॥ १५९३ ॥

बारा भोयाची पालखी । दरवाज्या दाटली
कंठी बापूची तुटली ॥ १५९४ ॥

पालखीचे भोई । चालले दणदणं
बहू नवरदेवं लहानं ॥ १५९५ ॥

पालखीचे भोई । चालले दमानं
शालं भिजली घामानं ॥ १५९६ ॥

(इसामा — विश्रांती. लालाची — नवरदेवाची. पूर्वी नवरदेव हा पालखीमध्ये बसून विवाहघरी जात असे. येथे नवरदेव हा खूप लहान आहे, असा उल्लेख येतो. यावरून लहानपणी विवाह करण्याची प्रथा भारतात असल्याचे दिसते.)

७७. विठ्ठल—रुक्मणीच्या विवाहाच्या ओव्या

ओवी क्र. १५९७ ते १६०१ पर्यंतच्या ओव्यात श्रीविठ्ठल—रुक्मणीच्या विवाहाच्या ओव्या आहेत. (विठ्ठल—रुक्मणीच्या ओव्या एका स्वतंत्र भागात आलेल्या आहे. पाहा भाग २. ओवी क्र. ८९० ते ओवी क्र. ९५७. या प्रकरणात विवाह समारंभाच्या ओव्या असल्यामुळे येथे त्या देत आहो). विठ्ठल—रुक्मणी हे वारकर्जांचे दैवत आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रीयांचा व इतरही प्रांतातील लोकांचा विठोबा हा लाडका आहे. त्याची महती संतांनी वर्णन केलेली आहे. साहजिकच विठोबा अवघ्या महाराष्ट्राच्या हृदयात भिनलेला आहे. लोकजीवनात घरेघरी त्याची पूजा केली जाते. जनाबाईने तर विठ्ठलाला सर्व नात्यातून आळविले आहे. त्याला तुमच्या आमच्यासारखा संसारी पुरुष बनविलेले आहे. त्याचे संसारीकरण केलेले आहे. म्हणूनच विठ्ठलाचे लग्न, त्याची शालमुंदी, हे त्याचेच द्योतक आहे.

भक्तांनी आपल्या देवाला अलौकिकाच्या पातळीवरून लौकिक पातळीवर आणले आहे. भक्त आपल्या देवाला संसाराच्या पातळीवरून अनुभवतात, हे फार चांगले आहे. तो देव असला तरी आपल्याला मदत करणारा, हाकेला साद देणारा; व संकटात धाऊन येणारा आहे. भक्त व भगवंत असा हा नातेसंबंध आहे. भक्ताला दूर ठेवणारा, व पुजाऱ्यांच्या तावडीत सापडलेला हा विठ्ठल नाही. तर भक्त व भगवंत हे समान पातळीवर आहे, असे समजून लोकजीवनातील स्त्रियांनी श्रीविठ्ठलाला आळविले आहे.

ओवी क्र. १५९७, १५९८, १५९९ पाहा. या ओव्यात विठ्ठलाला नवरदेव व रुक्मणीला नवरीन समजून, त्यांचे लग्न लावण्याचे काम त्यांचे भक्त करतात. एक प्रकारे देवतांच्या विवाहाचा सोहळा प्रत्यक्ष अनुभवायचा असतो. त्यासाठी विठ्ठल हे नवरदेव बनून चंद्रभागेच्या काठाने निघाले आहेत, व भक्त हे विठ्ठलाचे वन्हाडी बनून हा सोहळा अनुभवत आहे. हे स्वप्नरंजन समजावे. ओवी क्र. १५९७ ते ओवी क्र. १६०१ पर्यंतच्या ओव्या सलग वाचल्या तर आपल्या लक्षात येईल की, हे एक ओवीगीत आहे.

वाजंत्र वाजते । पंढरपुराच्या अंदीमंदी
विठ्ठलाची शालमुंदी ॥ १५९७ ॥

वाजंत्र वाजते । पंढरपुराच्या चवकडा
रुक्मिणीचा साखरपुडा ॥ १५९८ ॥

वाजंत्र वाजते । चंद्रभागेच्या काठानं
देवं विठ्ठलं चालले थाटानं ॥ १५९९ ॥

नागमोङ्का बाशिंगाले । बाशिंगाले हाये मोती
रुक्मिणीचे व्हये पती ॥ १६०० ॥

नागमोङ्का बाशिंगाले । मोत्याचे हाये सरं
रुक्मिणीचा व्हयं वरं ॥ १६०१ ॥

(चवकडा — चारही कडेने, चारही बाजूने.)

७८. वाजंत्र वाजते । येरणगावच्या लयनी

(वाजत गाजत येणाऱ्या नवरदेवाचे वर्णन)

या भागात वधुच्या घरी वाजत गाजत येणाऱ्या नवरदेवाच्या वर्णनाच्या ओव्या आहेत. आज ज्या पद्धतीने नवरदेव व त्यांचे आप्सस्वकीय, मित्रमंडळी वधूमंडपी येतात. तिच प्रथा पूर्वीही लोकजीवनात होती. नवरदेव निघाला की, स्त्रिया घरातून बाहेर येऊन त्याला बघतात. मग त्याच्याबद्दल व वरातीबद्दल चर्चा सुरु होते. घरून नवरदेव निघताना तो घोड्यावर आहे, का पालखीत आहे, याचे वर्णन ओवीगीतातून येते. ‘मोठे लोकाचा आला हिरा’, (ओवी क्र. १६०४, १६०५) किंवा ‘मोठे लोकाचा आला मोती’ (ओवी क्र. १६०६) अशा वर्णनातून नवरदेव कसा आहे, याची बरीच कल्पना येते. ‘घोड्यावर आला स्वार’, (ओवी क्र. १६११) किंवा ‘नवरदेव सोन्याच्या छत्रीखाली’ (ओवी क्र. १६०९) अशा ओळीतून त्याची श्रीमंती दिसून येते. तर ‘कोण्या सखीचं आलं बाळ’ (ओवी क्र. १६०२) या ओळीतून नवरदेवाच्या आईचा आदर केल्या जातो. नवरदेव घरून निघतानाचा कसा प्रसंग असतो, याचे जिवंत चित्रण या भागातील ओव्यातून आलेले आहे.

पूर्वी नवरदेव ज्या पद्धतीने वन्हाडी मंडळीसोबत निघत होता, त्याचपद्धतीने आजही तो निघत असतो. पूर्वापार चालत आलेल्या काही प्रथा व परंपरा लोकजीवनात जशाच्या तशा दिसतात. त्यात बदल झालेला दिसत

नाही. लोकपरंपरेतील हा वारसा अनेक शतकांपासून चालत आल्याची माहिती ओवीगीतातून आपल्याला मिळते.

वाजतं गाजतं । कोण्या सखीचं आलं बाळं
उठं राधे घालं माळं ॥ १६०२ ॥

वाजतं गाजतं । सेजीचं आलं बाळं
हाती घेऊनं सखी माळं ॥ १६०३ ॥

वाजतं गाजतं । कोण्या सखीचा आला हिरा
चंद्रावळं उभी करा ॥ १६०४ ॥

वाजतं गाजतं । मोठे लोकाचा आला हिरा
बाई मैनाले उभी करा ॥ १६०५ ॥

वाजतं गाजतं । शेजीबाईचा आला मोती
हारं घेऊनं उभी होती ॥ १६०६ ॥

वाजतं गाजतं । शेजीबाईचा आला हिरा
चंद्रज्योतीला उभी करा ॥ १६०७ ॥

वाजंत्र वाजयते । परनु निंघाला कृष्णनाथं
झाली गरदी चवकातं ॥ १६०८ ॥

वाजंत्र वाजताती । पानं मळ्याच्या टिपरीखाली
नवरा सोन्याच्या छत्रीखाली ॥ १६०९ ॥

वाजतं गाजतं । वरातं आली वेशी
वरं मायले एकादसी ॥ १६१० ॥

वाजतं गाजतं । घोड्यावरं आला स्वारं
करा देवीला नमस्कारं ॥ १६११ ॥

वाजतं गाजतं । रुखवंतं शेवया
सावळ्या नवरीच्या । मानाच्या भावजया ॥ १६१२ ॥

वाजतं गाजतं । बंदुकी भरा बारं
घोड्यावरती आला स्वारं ॥ १६१३ ॥

वजांत्र वाजविते । वर्धेच्या शिवनं
सावळे नवरदेवं । आले लक्ष्मी घेऊनं ॥ १६१४ ॥

वाजा वाजयते । डमरू गरजते
मैना सासुन्याले जाते ॥ १६१५ ॥

वाजंत्र वाजते । येरणगावच्या लयनी
गेला लक्ष्मी घेऊनी ॥ १६१६ ॥

वाजा वाजतो चौघडा
नवरीबाईचा साखरपुडा ॥ १६१७ ॥

वाजा वाजतो अंदीमंदी
नवरदेवाची शालमुंदी ॥ १६१८ ॥

वाजतं गाजतं । वरं मायले एकादसी
आधी करं कन्यादानं । मंगं सोडं एकादसी ॥ १६१९ ॥

७९. विवाह समारंभात बारूद उडविण्याचा उल्लेख

पुढे ओवी क्र. १६२० ते १६२३ पर्यंत बारूद उडवण्याचे वर्णन आलेले आहे. विवाह समारंभ म्हटला की, आनंदाला पारावार नसते. त्यात स्वयंसेवक कमी आणि पाहणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक असते. सोहळ्याचा आनंद लुटणारेही पुष्कळ असतात. अशा समारंभात सगळे आप्स्वकीय व इष्टमित्र एकत्र येतात. नवरदेवाकडील पक्ष तर अत्यंत उत्साही असतो. तेक्का अशा आनंदाच्या सोहळ्यात बारूद उडविल्या जाते. भारतात फार पूर्वीपासून हा प्रकार सुरु असल्याचे दिसते. राजा विजयी होऊन नगरीत परतल्यावर त्याच्या विजयी मिरवणुकीत बारूद व वाढांचा गजर असायचा. आज बारूदीची जागा फटाक्यांनी घेतली आहे.

या भागातील ओव्यात ‘गजरगोटा’ हा शब्द आलेला आहे. पूर्वी ग्रामीण भागात फटाक्याच्या ऐवजी गजरगोटा किंवा गजरगोटा फोडून मोठा आवाज केल्या जात होता. लोखंडाच्या एका पोकळ नळीत बारूद भरून,

वरून लोखंडी मोठा दांडा त्या नळीत टाकायचा, व जमीनीवर जोरात आदळायचे. तेव्हा नळीतील बारुदीवर लोखंडाचा दांडा आदळताच त्याचा स्फोट होऊन मोठा आवाज व्हायचा. विवाह समारंभात नवरदेवाचा भाऊ, मामा किंवा जवळचे नातलग हा आनंद लुटायचे. (लेखकाने हे आपल्या लहानपणी गावाला पाहिलेले आहे).

पूर्वीच्या काही प्रथा व प्रसंग कसे होते, याची माहिती ओवीगीतातून मिळते. गतकाळातील लोकजीवनाचे जिवंत चित्र डोळ्यासमोर उभे राहाते. भारतीय स्त्रियांची विवाहगीते म्हणजे विवाह समारंभाचा एक चलचित्रपट आहे, असे म्हटल्यास नवल वाढू नये.

मांडवाच्या दारी । गजर गोट्याचा केला चेंडू
तुझा हावशी दारबंधु ॥ १६२० ॥

मांडवाच्या दारी । गजरं गोट्याचा केला चेंडू
बाईचा हावशी दारबंधु ॥ १६२१ ॥

मांडवाच्या दारी । गजर गोट्याचा दणाणा
बाईचा हावशी दार मामा ॥ १६२२ ॥

मांडवाच्या दारी । गजरं गोट्याचा दणाणा
तुझा हावसी दारमामा ॥ १६२३ ॥

(तुझा — नवरदेवाचा. बाईचा — नवरीचा. दार — ऐपतवाला, श्रीमंत.)

८०. नवरीची मायं । बसली दाटणी

विवाह प्रसंग म्हटला की, अनेक नात्यागोत्यातील व जवळचे नातेवाईक व इष्टमित्र एकत्र येतात. तेथे नवरदेव किंवा नवरीच्या आईवडील व बहीणभावाबदल कुतूहल असते. त्यात नवरीची आई कोणती? याकडे स्त्रियांचे लक्ष लागलेले असते. या भागात नवरीच्या आईला कसे ओळखले, याचे सुंदर वर्णन आलेले आहे. ज्या बाईच्या हाताला काकण (कांकण) बांधलेले आहे, ती नवरीची आई आहे किंवा जिच्या गळ्यात नवरत्नाचा हार; व हातात नवरत्नाचा चुडा, ती नवरीची आई आहे. असे सूचक अर्थात् सूचविले आहे.

काकण म्हणजे पानाचा विडा हळद लावलेल्या सुताने नवरदेव किंवा नवरीच्या हाताला बांधतात. त्यानंतर आईवडिलांच्या हाताला बांधतात. त्याला

‘काकण बांधणे’ असे म्हणतात. आईवडिलांच्या ऐवजी काकण बांधण्याचा मान मामा, काका किंवा जवळचे नातेवाईक घेऊ शकतात. काकण बांधलेल्या जोडूप्याला अनेक प्रसंगात किंवा विधित मान असतो. परंपरेने चालत आलेल्या लोकजीवनातील रुढी व प्रसंग आपल्याला स्त्रियांच्या ओवीगीतातून अनुभवता येते.

नवरीची मायं । बसली दाटणी
तिले वरखली काकणी ॥ १६२४ ॥

नवरीची मायं । ओळखू कोण्या दारी
नवरत्नाचा चुडा हारी ॥ १६२५ ॥

८१. वरमायले जागी करा

भारतीय लोकजीवनात काही रुढी ह्या परंपरेने चालत आलेल्या आहे. ह्या रुढी व परंपरा धर्माच्या, समाजाच्या, जातीच्या किंवा घराण्याच्या असतात. अशाच एका परंपरेचा उल्लेख या भागात आलेला आहे. भारतीय समाज हा अनेक जाती व जमातीत विभागलेला आहे. त्यामुळे अनेक जाती—जमातीत विवाह समारंभ हा त्यांच्या परंपरेनुसार चालतो.

काही जातीत नवरदेवासोबत त्याची आई राहत नाही. ती आपल्या मुलाचा विवाह सोहळा पाहू शकत नाही. विवाहाच्या दिवसी नवरदेवाची आई, व जवळच्या रकताच्या नात्यातील काही स्त्रियाही नवरदेवाच्या सोबत जात नाही. कारण त्यांच्यात आईने मुलाचे लग्न लागताना पाहू नये, असा संकेत आहे. त्या दिवसी नवरदेवाची आई घरी उपवास करते, व देवाजवळ दिवा लावून बसते. संध्याकाळी वरात आल्यावर मात्र तिला महत्त्व प्राप्त होते. अशा आशयाच्या काही ओव्या या भागात आलेल्या आहे.

ग्रामजीवनात गावातल्या गावात अनेक विवाह होत असे. रुखवंत घरी घेऊन आल्यावर मुलाच्या आईने ते पाहावे; व त्यावर समाधान व्यक्त करावे, या हेतूने तिला दाखविल्या जात असे. किंवा तो तिचा मान समजात्या जात होत्या. विवाह समारंभातील प्रत्येक प्रसंगाचे व विधिचे काव्यमय वर्णन ओवीगीतातून येते. प्राचीन भारतीय लोकजीवनाचे अनेक पैलू ओवीगीतातून दिसतात. त्याचप्रमाणे प्रत्येक घराण्याच्या काही रुढी व परंपराही माहित होतात. ह्या रुढी व परंपरा आजही जिवंत आहेत.

वाजतं गाजतं । रुखंतं आलं घरा
वरमायले जागी करा ॥ १६२६ ॥

वाजतं गाजतं । रुखंतं आलं येसी
वरमायले एकादसी ॥ १६२७ ॥
(येसी – वेशी, सरहद, मर्यादा.)

८२. नवरीचा बाप । इथं तिथं उभा राहे

नवरीचे वडील लग्नकार्यात नेहमी दडपणाखाली गहतात. वन्हाडी मंडळीना जानोसा कोठे द्यावा ही काळजी मुलीच्या वडिलांना पडते. पूर्वी नवन्या मुलाकडील वरात वधुच्या गावाला जाताना बैलबंडी, रेंझी किंवा दमनीचा वापर करीत असे. वन्हाडी मंडळी आदल्या रात्रीच निधायची. सकाळी वधुच्या गावला गेल्यावर वधूपिता त्यांच्या मुक्कामाची जागा चांगल्या ठिकाणी करीत होता. तेथे वराकडील मंडळी आंघोळ, फराळ व थोडावेळ विश्रांती घेत असे.

मुक्कामाची जागा गैरसोईची असली, तर त्यावरून भांडण, तंटा, रुसवे, फुगवे होत होते. म्हणून हे सर्व टाळण्यासाठी वधूपिता पाहुण्यांच्या मुक्कामासाठी चांगली जागा शोधत असे. ज्या ठिकाणी वन्हाडी मंडळीच्या थांबण्याची जागा असे, त्या जागेला ‘जानोसा’ असे म्हणत. हा जानोसा कोणत्या ठिकाणी द्यावा ह्या विवंचनेत असलेल्या वधूपित्याचे वर्णन ओवीगीतातून येते. गतकालात जानोशाचे महत्वही कसे होते, तेही समजते. ओवी क्र. १६२८ ते १६३० पर्यंतच्या ओव्यात नवरीच्या बापाच्या मनस्थितीचे; व त्याच्यावर असणाऱ्या दडपणाचे वर्णन येते. भारतीय लोकजीवनात मुलीच्या विवाह लवकरात लवकर व्हावा, व आपण मोकळे व्हावे असे मुलीच्या वडिलाला वाटते. विवाहाच्या वेळीही वधूपिता घाई करताना दिसतो. मुलीच्या वडिलांच्या भावमुद्रा; व त्याच्या मनस्थितीचे वर्णन दिसून येते.

भारतीय लोकपरंपरेत विवाहाच्या अनेक तच्छा आहेत. त्यात अनेक विधी केले जातात. रुढी, परंपरा या सर्व गोष्टी कटाक्षाने पाळल्या जातात. त्यातलाच एक प्रसंग न्हाणोन्याचा आहे. न्हाणोन्यात आंघोळ करताना घंगाळात परिस्थितीनुसार नाणे, पैसे टाकले जातात. गतकालातील विवाह पद्धती कशी होती, हे समजून घ्यायचे असेल, तर स्त्रियांच्या ओवीगीतातूनच हे शक्य आहे. त्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग उपलब्ध नाही. ओवीगीतातून आलेले वर्णन हे अस्सल आहे. त्यात कृत्रिमता नाही.

नवरीचा बापं । इथं तिथं उभा राहे
जागा जानोशाले पाहे ॥ १६२८ ॥

नवरीचा बापं । उभा राहिला जाईजुई
करे लगनाची घाई ॥ १६२९ ॥

नवरीचा बापं । नाही नायला नानुच्यातं
मोयरा टाकल्या गंगारातं ॥ १६३० ॥

८३. वन्हाडं उतरलं । येरणगावच्या भोवतालं

या भागात वधुच्या घरी वराकडील वन्हाडी मंडळी आल्यावर वधूपिता काय करतो, त्याचे वर्णन आहे. पूर्वी वन्हाडी मंडळी बैलबंडी, रेंघी, दमनी व पायी येत असे. प्रवासाची आधुनिक साधने नक्हती. वन्हाडी मंडळीसोबतच रेंघी व दमनीचे बैल सुद्धा मोठ्या संख्येने असायचे. वन्हाडी मंडळींना थांबण्यासाठी जानोसा, तर बैलबंडी, दमणी व रेंघी यांच्यासाठी जवळच्या शेतात जागा दिल्या जात होती. त्यात बैलांना लागणाच्या पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था पाहूनच ती जागा निवडली जायची.

वन्हाड ज्या गावाला येत, त्या गावाचे नावही ओवीगीतातून येते. पूर्वी विवाह म्हटला की, घरच्या मंडळींची मोठी तारांबळ उडत होती. त्यासाठी काय काय व्यवस्था करावी लागायची, याचे वर्णन स्त्रियांच्या ओवीगीतातून येते. मुलीच्या लग्नात सर्वात जास्त काळजी ही वधूपित्याला असते. लग्नसमारंभ पार पडेपर्यंत मुलीच्या आईवडिलांना काळजी लागून राहिलेली असते. वन्हाड गावाला आल्यावर त्यांच्या व्यवस्थेची जबाबदारी येऊन पडते. वन्हाड वधूपित्याकडे येणे हा प्रसंग आनंदाचा तसेच वधूपित्यावर दडपण आणणारा आहे.

ओवी क्र. १६३२ मध्ये 'येरणगाव' हे ग्रामनाम आलेले आहे. हे गाव महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्याच्या हिंगणघाट तालुक्यात आहे. विवाह गीतात सभोवतालच्या गावाचे, निसर्गाचे, चालीरितीचे वर्णन येते. वन्हाडी ज्या गावाला उतरले तेथे त्यांच्या राहाण्यासाठी सुंदर अशा तंबुची व्यवस्था केल्याचे वर्णन आलेले आहे.

वन्हाडं उतरलं । गावच्या भोवतालं
बापं पायते बुरजावूनं । मायं पायते खिडकीतूनं ॥ १६३१ ॥

वन्हाडं उतरलं । येरणगावच्या भोवतालं
दिले बन्नाटीचे पालं ॥ १६३२ ॥

लगनं उतरलं । पाण्याच्या आस्त्रवानं
कारंजं लावलं । नवरदेवाच्या सासच्यानं ॥ १६३३ ॥

वन्हाडं उतरलं । उतरलं नयी
कंठी गोपाचा जवाई ॥ १६३४ ॥

वन्हाडं उतरलं । कांच्या वावरातं
नवरदेवं पिवच्या डेरीयातं ॥ १६३५ ॥

(बन्नाटीचे — सुंदर कापडाचे. पाल — डेरा, तंबू. आस्त्रवान — आश्रयाने.
कारंजं — कारंजे. नयी — नदी. पिवच्या — पिवळ्या.)

८४. लेकी मैनाचं आंदणं । पाचं गायी पाचं म्हशी

भारतीय संस्कृतीत मुलीच्या लग्नात तिला आंदण देण्याची प्रथा आहे. या भागात मुलीला मिळणाऱ्या आंदणाचा उल्लेख येतो. बाप आपल्या शक्तीनुसार मुलीला आंदण देतो. पूर्वी वडिलाकडून मुलीला पाच भांडे, गाय, म्हैस इत्यादी देण्यात येत असे. भरजरी वस्त्र, अलंकार, गाई, बैल, घोडे, उंट, हत्ती, दास व दासी सुद्धा आंदणात देण्याची प्रथा होती, असे कितीतरी उल्लेख लोककथात येतात. अशा प्रकारचे उल्लेख स्त्रियांच्याही ओवीगीतात आलेले आहे. भारतीय लोकात लग्नात भेटवस्तू घेण्याचा व देण्याचा रिवाज आहे. आप्तजन व मित्रमंडळी मुलीला आशीर्वाद देऊन काही भेटवस्तू देतात. मुलीला भेटवस्तू कमी आल्या, असे वडिलांना वाटले, तर ते स्वतः पुन्हा मुलीला काही संसारोपयोगी वस्तू घेऊन देतात.

पूर्वीच्या काळी मुलीला आंदणात ‘गाय’ देण्याची प्रथा होती. पाच गायी व पाच म्हसी आंदणात देणे म्हणजे घराणे श्रीमंत. आणखी वरून भावाने बहिणीच्या सोबत दासी पाठविल्या. भारतात राजघराण्यात व श्रीमंत घराण्यात असा प्रकार चालत होता. भारतात फार प्राचीन काळापासून मुलीला आंदणात गाय देण्याची परंपरा असल्याचे, या भागातील ओव्यावरून दिसते.

ओवी क्र. १६३६ ते १६३९ पर्यंतच्या ओव्यातून प्राचीन समाज जीवनातील जिवंत अवशेष आजही कमीअधिक प्रमाणात पाहायला मिळतात. प्राचीन काळातील समाजजीवन कसे होते, हे समजून घेता येते. त्याचप्रमाणे जुन्या रुढी व परंपरा कशा होत्या, याचीही माहिती मिळते. स्त्रियांच्या गीतात लोकजीवनाचे प्रतिबिंब दिसते. स्त्रियांची गाणी म्हणजे आपला वैभवशाली वारसा आहे. त्यांनी तो जतन केला. त्याचप्रमाणे बदलत्या समाजाची झलकही ओवीगीतातून पाहायला मिळते. स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे त्यांच्या संसाराचा काव्यमय इतिहास वाटते.

लेकी मैनाचं आंदणं । पाचं गायी पाचं म्हशी
ईच्या ग भावानं । पाणी भराले दिल्या दासी ॥ १६३६ ॥

नवरीले देऊ केले । पाचं गंगाळं पाचं गायी
इतल्यानं झालं नाही । वरं सोन्याची समई ॥ १६३७ ॥

नवरीचं आंदणं । माला भरूनं सांडीनं
नवरीच्या भावानं । लावलं टाक्याला गोधनं ॥ १६३८ ॥
मांडवाच्या दारी । आंदणं झालं थोडं
सोडा बागीतलं घोडं । छविन्याच्या पुढं ॥ १६३९ ॥

(ओवी क्र. १६३८ मध्ये ‘माला’ हा शब्द आलेला आहे. पण त्याचा या ओवीसी फारसा अर्थ जुळत नाही. त्याएवजी तेथे ‘गाडा’ हा शब्द असावा, असे मला वाटते. गाडा — बैलबंडी. माला — माळ, हार, रंग. टाक्याला — टाकणे, सोडणे. गोधन — मोठ्या संख्येने असलेला गाईचा कळ्य. छविना — मिरवणूक, वरात.)

८५. नवरदेव नवरीची तुलना

ओवी क्र. १६४० ते १६४२ पर्यंतच्या ओव्यात नवरदेव व नवरी यांच्यात तुलना केलेली आहे. नवरदेवापेक्षा नवरी सरस असल्याचे वर्णन पुढील भागातील ओव्यातून आलेले आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत पुरुषांचे वर्चस्व दाखविलेले असते. साहजिकच ज्या ठिकाणी स्त्रियांची गीते आहेत, त्याठिकाणी नवरीच सुंदर राहणार यात नवल नाही. ते काहीही असो. पण स्त्रियांनी जी वधूवराची तुलना केलेली आहे, ती फारच सुंदर आहे. ‘माही

नवरी आहे गोरी’, ‘माही नवरी आहे दाना’ या अशा ओळीतून तिची केलेली तुलना साहित्यिक दृष्टीतूनही फार श्रेष्ठ दर्जाची उतरली आहे.

भारतात विवाहाच्या वेळी गाणी म्हणण्याची पंरपरा आढळते. त्या गाण्याचे विविध विषय असतात. त्यातच ‘नवरदेव—नवरीन’ यांची तुलनाही करतात. नवरा—नवरीत सुंदर कोण? अशा आशयाची ती गीते असतात. पुढील ओव्यामध्ये नवच्या मुलापेक्षा नवरी मुलगी ‘गोरीपान, गुणवान व सरस आहे, असे तिचे वर्णन आलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

नवरदेवा परसं । माझी नवरी आहे गोरी
तिला हळदं लावा थोडी ॥ १६४० ॥

नवरदेवा परसं । माझी नवरी आहे दाना
तुमी सोन्याची बिंदली आणा ॥ १६४१ ॥

नवरदेवा परसं । माझी नवरी सरसं
लावा बोवल्या कळसं ॥ १६४२ ॥

(दाना — गुणवान, उत्तम. बोवल्या — बोहले.)

८६. नवरीला पाहायला आलेले पाहुणे

विवाह समारंभ म्हटला की, दोन पात्रे महत्वाची असतात. एक पात्र म्हणजे नवरीन, व दुसरे पात्र म्हणजे नवरदेव. ह्या दोन महत्वाच्या पात्राकडेच सगळ्यांच्या नजरा लागतात. त्यात सगळ्यांची नजर ही नवरीनकडेच असते. लग्न लागायच्या अगोदर नवरी मुलगी कशी आहे, याची चर्चा सुरु होते. बायकामंडळीत तिच्या अंगावर सोन्याचे किती दागिणे आहे, यावर चर्चा असते. काहींना तिच्यात कमीअधिक प्रमाणात गुणदोष दिसतात. परंतु नवरीच्या आईला मात्र तिची मुलगी रूपवान दिसते. जगात कोठेही पाहा. प्रत्येक आईला तिची मुलगी सुंदर, सुशील आणि रूपवान दिसते. मुलीबद्दलचा जिज्वाळा व प्रेम आईशिवाय कोठे मिळणार. या सर्वांचे भावपूर्ण वर्णन ओवीगीतातून येते. मुलीबद्दल आईला काय वाटते याचे वर्णन ‘माझी साजरी रुपाहुनी’, व ‘माझी साजरी नखबोटी’ या ओळीतून आपण समजून घेऊ शकतो.

लग्न जुळल्यानंतरही मुलीला पाहायची वरपक्षाकडील मंडळीची इच्छा असते. मग कोणत्याही निमित्याने तिला पाहायला मंडळी जातात. तेव्हा

मुलीची आई म्हणते की, प्रत्येक वेळी असे का पाहता? मुलगी मावशीच्या घरी गेलेली आहे.

नवरीच्या अंगावरील दागिणे पाहणे ही भारतीय स्त्रियांची खास आवड आहे. स्त्रियांना वस्त्र व अलंकाराची आवड असते, हे काही खोटे नाही. माहेरच्या व सासरच्या लोकांनी नवरीला किती सोने वाहिले, याची सुद्धा स्त्रिया विचारपूस करतात. पुढील ओव्या पाहा —

नवरी पाहू आले । सोपा चढुनी माडी गेले
नवरी पाहुनी दंग झाले ॥ १६४३ ॥

नवरीला पाहू आले । कायं पाहता कुपाहुनी
माझी साजरी रुपाहुनी ॥ १६४४ ॥

नवरीला पाहू आले । कायं पाहता कुपकाटी
माझी पिवळी नखबोटी ॥ १६४५ ॥

नवरी पाहू आले । कायं पाहता घडी घडी
नवरी मावशीच्या घरी ॥ १६४६ ॥

नवरी पाहू आले । पाताळाचे लोकं
नका देऊ तेथं । तोंडी आहे विश्वं ॥ १६४७ ॥

नवरीला पाहू आले । कायं पाहता नवरीचं
सोनं इळकते माहेरचं ॥ १६४८ ॥

(कुपाहुनी — दुरुन, बारीकसारीक. रुपाहुनी — रूप.)

८७. नवरदेव पाहायला आलेले पाहणे

क्रमांक ८६ मध्ये (ओवी क्र. १६४३ ते १६४८ पर्यंत) नवरी मुलगी पाहतानाचा उल्लेख आहे. या भागामधील ओव्यातील भाव मागील भागातील ओव्यापेक्षा भावनेने कमी आहेत. पाहा भाग क्र. ८६. येथे नवरदेव पाहायला आल्याचा उल्लेख आहे. पाहा पुढील ओव्या —

नवरा पाहू आले । कायं पाहता वाडाघोडा
नवरा हाये जाडाजुडा ॥ १६४९ ॥

नवरदेवं पाहू आले । आंगणी टाका गोणे
कायं बोलले त्याचे मामे ॥ १६५० ॥

नवरदेवं पाहू आले । आंगणी टाका बाजा
कायं बोलला त्याचा आजा ॥ १६५१ ॥

८८. हुंडा घेण्याची व देण्याची प्रथा

भारत देशात हुंडा घेण्याची व देण्याची परंपरा फार पुरातन आहे. प्राचीन भारतात हुंडा हा सोने, चांदी, अलंकार, वस्त्र, रथ, दास, दासी, पाळीव प्राणी (गाय, म्हैस, बैल, हत्ती, घोडे, उंट.) या स्वरुपात दिल्या व घेतल्या जात होता. आजही ही प्रथा जिवंत आहे. वरीलप्रमाणेच हुंड्याची ही पद्धत आजही कायम आहे. फक्त तिचे स्वरूप बदललेले आहे. पाळीव प्राण्यांच्या जागी कागदाच्या नोटा, व रथाच्या जागी मोटार गाड्या आलेल्या आहे.

हुंडा घेण्याच्याना आनंद, तर देणाच्याना दुःख होते. प्रचंड मेहनत करून पैसा जमवावा लागतो. तो एकाच वेळी देताना ‘छाती करते धडं धडं’ या ओळीप्रमाणे हुंडा देणाच्या वधूपित्याची अवस्था होते. हुंडा घेताना आनंद, पण देणाच्याच्या जिवाला मात्र फार दुःख होते. ‘झालं काळजाचं पाणी’ या ओळीतून हुंडा देणाच्याच्या मनाची अवस्था लक्षात येते. घेणारा ओळ्यात मोजून घेतो, तर देणारा कोपच्यात उभा राहतो. एकाला आनंद तर दुसऱ्याला दुःख होते. हा अनुभव बन्याच लोकांना आलेला आहे.

काही काही घरी हुंडा दिला नाही तर मुलीचा छळ करतात. सगळ्याच ठिकाणी छळ होतो असे म्हणता येणार नाही. पण मुलीचे जीवन तिच्या सासरी आनंदात जावे, तिला कोणत्याही प्रकारचा त्रास होऊ नये. यासाठीही हुंडा द्यावा लागतो. हुंड्याची रक्कम अनेक लोकांसमोर पानदानात स्वीकारतात. कधी कधी मुलाच्या कर्तृत्वानुसार त्याला हुंडा दिल्याचे वर्णन येते. स्त्रियांनी ओवीगीतातून समाजाची जीवन जगण्याची पद्धतीच जणू काही वर्णन करून ठेवली आहे, असे वाटते.

भारतीय स्त्रियांनी विवाहातील सर्वच प्रसंगाचे वर्णन करून ठेवलेले आहे. हुंडा देणाच्याची व घेणाच्याची मनस्थिती कशी होते, याचे अचूक वर्णन ओवीगीतातून येते. समाजजीवनात चालत आलेल्या रुढी व परंपरा यांची माहिती होते. त्यामुळे गतकालीन लोकजीवन व समाजजीवन कसे होते, हे

समजून घेता येते. एक एक प्रसंग डोळ्यासमोर उभे करण्याचे सामर्थ्य या ओवीगीतात आहे. ह्या ओवीगीतातून भारतीय संस्कृतीचे दर्शन होते. त्यात जिवंतपणा आहे. भावभावनांचे मिश्रण आहे. त्यात कोठेही कृत्रिमता नाही. म्हणूनच ऐवढे दैन्य, दुःख आणि गरिबी असतानाही जीवन सुखमय झाले. त्याचे श्रेय स्त्रियांना द्यावेच लागेल.

नवरीचा बापं । बसला कोनठ्यातं
नवरदेवाचा बापं । हुंडा मोजते वट्यातं ॥ १६५२ ॥

कापडी मांडवाले । खिडकी हाये एकं
हुंडा मोजते बापलेकं ॥ १६५३ ॥

नवरीचा बाई भाऊ । नोटा मोजते कडं कडं
छाती करते धडं धडं ॥ १६५४ ॥

मांडवाच्या दारी । हुंडी मोजली वारुवानी
झालं काळजाचं पाणी ॥ १६५५ ॥

मांडवाच्या दारी । जा ग मैना आनंदातं
हुंडा मोजला पानदानातं ॥ १६५६ ॥

मांडवाच्या दारी । हळदीबाईचा घोडा गेला
नवरा पाहुनी हुंडा दिला ॥ १६५७ ॥

८९. विवाह समारंभात मामाचे महत्त्व

लग्नकार्यात जे कोणी कारभारी मंडळी असतात, त्यात मामा नावाचे एक पात्र आहे. भारतीय लोकजीवनात मामा—भाच्याचे नाते फार पवित्र मानले जाते. विवाह समारंभात प्रत्येक वेळी वरपक्ष व वधूपक्ष या दोघांनाही मामाचे काम पडते. बोहले घालण्यापासून तर लग्नात अक्षता वाटण्याचा मानही मामालाच दिल्या जातो. अक्षता वाटताना नवरदेव व नवरीच्या मामाला बोलावतात. चौरंगपाठावर त्यांना बसवून ते एकमेकांचे कुळ विचारतात. दोघेही (नवरीचे व नवरदेवाचे मामा) एकमेकांना गुळ व खोबरे खाऊ घालतात. नंतर एकमेकांच्या ओठ्यात अक्षता देतात. नंतर दोघेही मामा अक्षता वाटतात. (पाहा ओवी क्र. १६६०). विवाह समारंभातील एका एका प्रसंगाचे प्रत्यक्ष दर्शन स्त्रियांच्या

ओवीगीतातून होते. विवाह समारंभाच्या ओव्या म्हणजे जणू काही चलचित्राची एक एक मालिका वाटते.

भारतीय संस्कृतीत कन्यादान करण्याची प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. नवरदेव हा विष्णुचा अवतार समजून वडील आपली मुलगी (लक्ष्मी समजून) त्याला दान करतो. लोकपरंपरेत हे सर्वश्रेष्ठ दान समजल्या जाते. परंतु काहींच्या मते दान फक्त वस्तुचे किंवा धनाचे केले जाते. मुलगी ही काही वस्तू नाही. म्हणून वडील तिचे कन्यादान करत नाही. पण परंपरेनुसार लग्नात कन्यादान करावे लगते. परंपरा पाळण्यासाठी मग वडिलांच्या ऐवजी मामा, काका, मावसा किंवा ज्यांना मुलगी नाही असा एखादा जवळचा नातलग कन्यादान करतो (पाहा ओवी क्र. १६६८).

काही भागात मुलीचे वडील स्वतः कन्यादान करत नाही. ‘दान’ दिल्यावर त्याची अपेक्षा ठेवता येत नाही. दान दिल्यावर त्याच्याकडे पाहू नये, किंवा ते आपले राहात नाही. त्याच्यावर आपला कोणताही अधिकार नसतो. म्हणून वडिलांच्या जागी ‘मामा’ कन्यादान करतो. (लेखकाच्या घरी असे घडलेले आहे.) भाचीचे कन्यादान करण्याचा मान हा मामाला मिळतो. म्हणून मामाला पुण्यवान म्हटले आहे. यावरून मामाला किती महत्त्व आहे, हे लक्षात येते. समाजाच्या रुढी व परंपरा, काही भागात त्यात असलेला बदल कसा असतो, याचेही दर्शन होते (पाहा ओवी क्र. १६६६).

विवाह मुहूर्ताच्या वेळी नवरी थोडी बावरलेली असते. तिला कपडे देताना, ओटीचे सामान देताना मामा जवळ असतो. आईवडिलांच्या नंतर तिला मामाची हिंमत असते. (ओवी क्र. १६६३, १६६४, १६६७, १६६८.)

विवाह मंडपात बोहले घालण्याच्या वेळी सुद्धा मामाला मान दिल्या जायचा. बोहले बनविण्याची सुरुवात मामापासून व्हायची. ज्यांना सख्खा मामा नसतो, किंवा एखादे वेळी मामा येऊ शकत नाही. तेव्हा मानलेला (धर्माचा) मामा हे कार्य करतो. (पाहा ओवी क्र. १६६२). मुलीला वडील नसेल तर सगळे सोपस्कार मामा पूर्ण करतो. ‘मामाच्या तळहाता’ या ओळीतून मामाचा भाचीबदलचा जिझाळा व्यक्त होतो. चंद्राप्रमाणेच ती सुंदर असल्याचे वर्णनही येते (ओवी क्र. १६५८). कधी कधी मुलीला दाखविण्याचा समारंभ मामाचा घरी झालेला दिसून येतो. भारतीय लोकजीवनात एवढे महत्त्व मामाला दिलेले आहे.

भाच्याचे लग्न जुळल्यावर त्याला मामा आपल्या घरी बोलावतो. शेवया—साखरेचे जेवण देतो; व नवीन कपडे देतो. विवाह समारंभात, व अशा

अनेक समारंभात मामाचे महत्त्व असते. गतकाळातील समाजजीवन समजून घेण्यासाठी स्त्रियांची गीते फारच उपयोगी पडतात. कारण त्यात जीवनाचे प्रतिबिंब दिसून येते. ओवी क्र. १६५८ ते १६८२ मध्ये विवाह समारंभात मामाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. पुढील ओव्या पाहा —

लगनं जुडलं । मामाच्या तळहाता

भासी चंदराचा माथा ॥ १६५८ ॥

नवरी मागू आले । माम्याच्या माडीवरं

भासी चंदराची कोरं ॥ १६५९ ॥

लगनं लागता । मामाजी खाते गुळं

पुसे नवरदेवाचे मामेकुळं ॥ १६६० ॥

लगनाच्या वेळी । कोणं पुसते मामेकुळं

तुझे मामाजी खाते गुळं ॥ १६६१ ॥

लगनाच्या वेळी । सगा मामा नाही आला

धरमाचा उभा केला ॥ १६६२ ॥

लगनाच्या वेळेवरं । थरारल्या भुजा

पाठीसी मामा तुझा ॥ १६६३ ॥

लगनं लागता । फडफडते दोनी भुजा

वरं पाठीसी मामा तुझा ॥ १६६४ ॥

मांडव शिवयला । नागुलीच्या पाना

अष्टपुतळी घेते मामा ॥ १६६५ ॥

मामा बसला पुण्यवानं — पुण्यवानं

करते भासीं कन्यादानं — कन्यादानं ॥ १६६६ ॥

दहा वर्षाची माझी उमा — माझी उमा

वटी सवारते मामा — सवारते मामा ॥ १६६७ ॥

पाचपेडी वेणी बाई । मामानी उकलली
 कन्यादानाला उभी केली ॥ १६६८ ॥
 मांडवाच्या दारी । दळण दळले
 उरले पाचं दाणे । कारागीरं माझे मामे ॥ १६६९ ॥
 मांडवाच्या दारी । मामाजी खाते पानं
 आंधी लावजा लगनं । मंगं करजा कन्यादानं ॥ १६७० ॥
 मोठ्या लोकाचा नवरदेवं । घोड्यावरती परनु जाते
 त्याच्या बाशिंगाचे मोती । मामाजी सवारते ॥ १६७१ ॥
 पालखीचे भोई । पालखीले लावा
 जाते नवरा मामेगावा ॥ १६७२ ॥
 हिरव्या मांडवातं । थरारल्या दोन्ही भूजा
 पाठीमांगं मामा उभा ॥ १६७३ ॥

(ओवी क्र. १६७४ ते ओवी क्र. १६७८ मध्ये बोहले घालताना मामाचे महत्त्व वर्णन केलेले आहे.)

बोहल्याचे पेंडं । रचते दादाशाही
 नवरीचा मामा । राहाते शेजेगावी ॥ १६७४ ॥
 बोहल्याचे पेंडं । रचते दादाशाही
 नवरदेवाचा मामा । राहाते शेजेगावी ॥ १६७५ ॥
 बोहल्याचे पेंडं । खसू खसू गेले
 मामे कारागीरं आले ॥ १६७६ ॥
 मांडवाच्या दारी । पेंडं उचलती दहा जनं
 मामे नवरीचे महाजनं ॥ १६७७ ॥
 मांडवाच्या दारी । पेंडं उचलती दहा जनं
 मामे नवरदेवाचे महाजनं ॥ १६७८ ॥

मांडवाच्या दारी । गजर गोट्याचा दणाणा
बाईचा हावशी दारमामा ॥ १६७९ ॥

मांडवाच्या दारी । लावा कारंजं हारोहारी
बाईचे मामा कारभारी ॥ १६८० ॥

मांडवं शिवला । लावा कारंजं हारोहारी
बापूचे मामा कारभारी ॥ १६८१ ॥

नवरीला पाहू आले । सरवाच्या आली मना
पुसं मामाजीची घेना ॥ १६८२ ॥

(पुसे – विचारणे. येरी – वेळी. मामेकुळ – मामाचे आडनाव. धरमाचा –
मानलेला. पुतळी – पूर्वीचे एक सोन्याचे नाणे. परनु जाणे – निघणे. पेंड –
ओल्या मातीचा मोठा गोळा. शाही – शानदार. शेजेगावी – शेजारच्या
गावाला. सरवाच्या – सर्वाच्या. पुसं – विचारणे, पुसणे.)

१०. विवाह समारंभात रुसून बसणारे काही पत्र

प्रत्येक धर्माच्या, समाजाच्या, जातीच्या विवाह पद्धतीत थोड्या फार प्रमाणात
वेगळेपणा आढळतो. ज्या भागात विवाह होतो. तेथे आढळणाऱ्या
लोकांतीतामध्ये त्या त्या भागातील लोकजीवन व रितीरिवाजाचे वर्णन येते.
विवाह समारंभात वरपक्षाकडील मंडळी तोन्यात असतात. वधूपक्षाकडील
लोकांना त्यांचे आगतस्वागत व चोख व्यवस्था करावी लागते.

भारतात लग्न म्हटले की, सगळे आप्स्वकीय व इष्टमित्राना
बोलावण्याची पद्धती आहे. त्यामुळे एकद्या मोठ्या संख्येने आलेल्या
पाहुण्यांना सांभाळणे नवरीच्या वडिलांना शक्य नाही. मग त्यातून रुसवे,
फुगवे, क्वचित भांडणतंटाही पाहायला मिळतो. (कधी कधी मारामारीही
दिसते). परंतु विवाह समारंभात रुसून बसणे हे नित्याचेच आहे. फारसे महत्त्व
नसणारी माणसेही यावेळी भाव खाउन जातात. परंतु विवाह समारंभातील
स्त्रियांनी जी गाणी गायिली आहेत, त्यावरून असे दिसते की, फक्त
वराकडील मंडळीच जास्त रुसलेली व फुगलेली दिसतात. आणि नवरीकडील
मंडळी त्यांची ‘चूकभूल क्षमा करा’ म्हणून विनंती करताना दिसते. या भागात

रुसून बसणाऱ्या मंडळींची यादी पाहिली म्हणजे आपल्या लक्षात येईल की, आजही हा प्रकार पूर्वीसारखाच सुरु आहे.

पूर्वी लग्नात नवरदेव रुसण्याचा प्रकार काही नवीन नव्हता. वधूच्या वडिलाकडून काही जास्त मागून घेण्यासाठी नवरदेव रुसत असे व असतो. नवरदेव कशासाठी रुसून बसत होता, याचे वर्णन या भागातील ओव्यातून आलेले आहे.

भारतीय लोकजीवनात मुलीच्या लग्नात वडील पाच भांडे आंदण म्हणून घेत असे. अगोदरच मुलीच्या लग्नात खूप पैसा खर्च व्हायचा. म्हणून वडील तिच्यासाठी ताट, वाटी, गडवा, ग्लास व चम्मच असे पाच भांडे देत असे. लोकजीवनात (काही भागात) ही परंपरा चालत आलेली होती. परिस्थितीनुसार वडील हे सर्व करीत असे. या ओवीत (ओवी क्र. १६९२) मुलगी आपल्या वडिलांना पाणी भरायचा गुंड मागते. (त्या काळात पितळेचा 'गुंड' हे आंदण अगदी जवळच्या रक्ताच्या नात्यातले लोकच घेत होते. कारण गुंड घेणे हे परवडण्यासारखे आंदण नव्हते. लोकं फार तर ग्लास आणि वाटी घेत असे.)

पूर्वीच्या काळात परिस्थितीनुसार वस्त्र, अलंकार, धान्य, घोडे, गाई, हत्ती, दास, दासी, जमीन इ. देण्याची पद्धत होती. नवरी मुलगीही आपल्या वडिलाला आंदणात गाय मागायची. मुलीला गाय देण्याची प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. (माझ्या वडिलांनी माझ्या तीन बहिण्यांना त्यांच्या विवाहानंतर गाई दिल्या होत्या. याला तीस वर्ष झाले असावे.)

नवरदेवाकडची मंडळी नवरीकडच्या मंडळीवर लहान लहान गोष्टीसाठी अडून बसतात. चांगल्या ठिकाणी (किल्ल्यावर) जानोशाची जागा पाहिजे, म्हणून नवरदेवाची आई रागे भरली. कधी नवरदेवाची मामीही रागे भरत होती. ओवी क्र. १६८३ ते ओवी क्र. १७०३ मधून विवाह समारंभात नेहमी व सहज घडणाऱ्या गोष्टीवरून अडून बसणाऱ्या पात्रांचे वर्णन आहे. पूर्वी वाहतुकीची कोणतीही साधने नव्हती. त्यामुळे बैलबंडी व रेंघीने प्रवास करावा लागत असे. जानोशाच्या ठिकाणी नवरदेवाकडील मंडळी चहा, फराळ, आंघोळ करत असे. जानोशाचे ठिकाण गैरसोईचे असल्यावर नेहमी वाद होत असे. आजच्या बदलत्या काळात जानोशाला फार महत्त्व राहिलेले नाही. त्यावरून वाद कमी होतात. पण नवीन वाद होतच राहातात.

या भागातील ओव्यातून विवाह समारंभातील रुसणाऱ्यांचे, व ते कशासाठी रुसून बसतात, याचे वर्णन पुढे आलेले आहेत. पाहा —

मोळ्या लोकाचा नवरदेवं । नाही येंगत पायरी
कंठी मांगते दोयरी ॥ १६८३ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । गरीबाची बेटी
रजा रुसला कंठीसाठी ॥ १६८४ ॥

मोळ्या लोकाचा नवरदेवं । गरीबाची कारं
रजा रुसला मौनमाळं ॥ १६८५ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । मंदिरात रुसयला
मांगे चौरंग बसायला ॥ १६८६ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । रुसला मंदिरातं
आणा सोनीयाचे ताटं ॥ १६८७ ॥

मोठे लोकाचा नवरदेवं । आंगठी पाहिजे मने मला
नवरीचा बाई बापं । विनवनी करे त्याला ॥ १६८८ ॥

मांडवाच्या दारी । पंगती वाढल्या ताटवाटी
नवरदेवं रुसला चौरंगासाठी ॥ १६८९ ॥

मांडवाच्या दारी । चुकं भूलं माफं करा
चाला तुम्ही जेवायला ॥ १६९० ॥

मांडवाच्या दारी । नका रुसू वेळेवरं
सर्व झाले हो तयारं ॥ १६९१ ॥

लेकी मैनाले आंदणं । ताटं गडवा वाटी
नवरी संसाराची लोभी । हितं रडते गुंडासाठी ॥ १६९२ ॥

नवरीला आंदणं । गडवा गिलासं ताटवाटी
बाई नवरीनं । अटं मांडली गाईसाठी ॥ १६९३ ॥

आंदणामध्ये आंदणं । आंदणातं कायं कायं
आंदणातं ताटवाटी । लेकं रुसली गाईसाठी ॥ १६९४ ॥

मांडवाच्या दारी । आंदणं घेतलं गडू ताटं
नवरी मागते चौरंगपाटं ॥ १६९५ ॥

मोळ्या लोकाचा नवरदेवं । उतरला बागातं
मामाजी खाते पानं । चुलते रगातं ॥ १६९६ ॥

मांडवाच्या दारी । बापं रुसूनं बसला
मामा समजावाला गेला ॥ १६९७ ॥

नवरदेवाची मायं । रुसली तिले पुसा
मांगे किल्ल्यावरं जानोसा ॥ १६९८ ॥

नवरदेवाची वरमायं । रुसली हाराडेरा
तिचा मोत्यानं भांगं भरा ॥ १६९९ ॥

उप्परं जानवसा । कोणं मागते हावशी
नवच्या बाळाची मावशी ॥ १७०० ॥

उप्परं जानवसा । कोणं मागते गवळणं
नवच्या बाळाची मावळणं ॥ १७०१ ॥

पाचं दुरङ्घा रुखवंतं । साहावी दुरडी मानाची
चुलती रुसली मानाची ॥ १७०२ ॥

वन्हाडी सारे बाई । वाटं पाहूनं थकले
नका रुसू बापू । तुमी चाला लगनाले ॥ १७०३ ॥

(येंगत — चढत, चढणे. कंठी — पुरुषाच्या गळ्यातला अलंकार, गोफ. दोयरी — दोन पदराची. कारं — मुलगी. मौनमाळ — गळ्यात घातली असता वेबीर्यर्त लोंबणारी सोन्याची माळ. गडू — गडवा, लोटा. हावशी — हौशी, उत्साही. मावळण — मामी. दुरङ्घा — टोपली).

९१. भावाचा आणि कुटीच्या खासराचा उल्लेख

या भागात ज्या ओव्या आलेल्या आहेत, त्यातून भावाबद्दल बहिणीला वाटणारा अभिमान दिसून येतो. ‘बधु माहा कारागीरं । मोळ्या मोळ्याच्या घेते

‘भेटी’ या ओळीतून तिच्या भावाच्या मोठमोठ्या लोकांसोबत असलेल्या ओळखी, व त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी थांबून, त्याचे लोकांशी बोलणे, हे बहिणीला मोठे अभिमानाचे वाटते. मुलगी सासरी गेलेली असली तरी तिला तिच्या आईवडिलांबदल व माहेरच्या माणसांबदल जिळ्हाळा असतो. विवाह कार्यप्रसंगी वडील नसले, तर तिचा भाऊ जातो. ‘दरवाजा दणाणला’ या ओळीतून भाऊ घरी आत्याबरोबर घरात उत्साह संचारला, असे तिला सांगायचे आहे.

या भागात एका नवीन गोष्टीचा परिचयही होतो. ‘कुटीच्या खासराचा’ उल्लेख ओवी क्र. १७०४ मध्ये आलेला आहे. त्याचा अर्थ पाहणे फार महत्त्वाचे आहे. पूर्वी लग्नाची वरात बैलबंडी, रेंघी, दमनी यांनी निघत असे. वरातीत सर्वांत समोर दमनी, त्यामागे रेंघी व नंतर खासर असा क्रम असायचा. वाटेत एखादे गाव लागले की, पुढे वाजंत्री वाजा वाजवत. वरातीचा क्रम मागे सांगितल्याप्रमाणे चालायचा. या क्रमात सर्वांत शेवटी असायचे कुटीचे खासर. पूर्वी कोणतीही प्रवासाची आधुनिक साधने नसल्यामुळे अगोदरच्या रात्रीच वरात निघायची. त्यामुळे रस्त्यात न्याहारीसाठी वरातीतील लोकांना पुरेल येवळ्या पोळ्या, बेसन, कांदे, तिखट, मीठ हे सामान असायचे. हे सामान ज्या बैलगाडीत असायचे, त्याला ‘कुटीचे खासर’ म्हणत असे. रस्त्यात एखादी विहीर पाहून लोक थोडी थोडी न्याहारी करत असे; व वरात पुढच्या प्रवासाला निघत असे. (हे लेखकाने स्वतः अनुभवलेले आहे.) पस्तीस चाकीस वर्षापूर्वीचे ग्रामीण भागातील जीवन हे असे होते.)

या ओव्यातून गतकालातील समाजजीवन कसे होते, याची माहिती मिळते. समाजशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी अशा ओव्या फार महत्त्वाच्या असतात. ही स्त्रियांची गीते म्हणजे गतकालातील लोकजीवनाचे प्रत्यक्ष आणि हुबेहूब चित्रण आहे. त्यात कृत्रिमता नसून अस्सल खरेपणा आहे.

कुटीच्या खासराले । गोठ्याच्या लावा उटी

बंधु माहा कारागीरं । मोठ्यामोठ्याच्या घेते भेटी ॥ १७०४ ॥

माहऱ्या घरी कारया । बापं नाही भाऊ आला

माहा दरवाजा दणाणला ॥ १७०५ ॥

(कुटीचे खासर — या भागाची वरील प्रस्तावना वाचा. उटी — खासर थांबल्यावर ते मागे सरकू नये, म्हणून चाकाला खालून अडकन लावतात. कारया — कार्य, कार्यक्रम, समारंभ).

९२. मुलगी नवरीन बनल्यावर आईवडिलांना काय वाटते

मुलगी जेव्हा नवरीन बनते तेव्हा आईवडिलांना काय वाटत असेल, त्या भावस्थितीचे मोठे भावूक वर्णन स्त्रियांनी ओवीगीतातून करून ठेवलेले आहे. नवरी अठरा वर्षाची झालेली आहे, पण आईवडिलांना मात्र ती अजूनही लहानसे बाळ वाटते. आता ती परक्या घरी जाणार. आपल्यापासून दुरावणार याचे दुःख त्यांना होते. आईवडील आपल्या अपत्यांना तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपतात. प्रत्येक वेळी सांभाळतात. म्हणून विवाह मंडपात वाजंत्र्यांनी वाजा वाजवताच आईच्या डोळ्यात अश्रु येते.

आपल्या तरूण मुलीसाठी वापरलेला ‘तानेबाई’ (तान्ही) ह्या शब्दाचा भाव फक्त आईलाच कळेल. त्या शब्दातून आईची आपल्या मुलीबद्दलची माया दिसून येते. ओवी क्र. १७०६ ते ओवी क्र. १७०९ मध्ये तत्कालीन लोकजीवनाच्या काही प्रथा व परंपरा दिसून येतात. पाचा वर्षाचा नवरदेवं । अडीच वर्षाची तानेबाई । वटी सवारतं नाही. या ओवीतून पूर्वी बालविवाहाची प्रथा भारतात होती, असे दिसते. (पाहा ओवी क्र. १७०८).

आईवडील मुलीला लहाण्याची मोठी करतात. तिच्यावर माया लावतात, पण एक दिवस तिला आपल्या पतीसोबत जावे लागते. म्हणूनच म्हणतात ना ‘मुलगी म्हणजे परक्याचे धन’. ओवी क्र. १७०६ ते ओवी क्र. १७०९ पर्यंतच्या पुढील ओव्या पाहा :—

अठरा वर्षाची नवरी झाली । आई बापाले आहे तानी
वाजा वाजयता । डोळ्याले आलं पाणी ॥ १७०६ ॥

अठरा वर्षाची नवरी झाली । आईबापाले झाली जडं
वाजा वाजयता । छाती करते धडं धडं ॥ १७०७ ॥

पाचा वर्षाचा नवरदेवं । अडीचं वर्षाची तानेबाई
वटी सवारतं नाही ॥ १७०८ ॥

लहान्याची मोठी केली । मायची माया वाया गेली
ज्याची होती त्यांनं नेली ॥ १७०९ ॥

९३. लाडाची मैना माही | लाडाचे कामं सांगा

मुलीचा विवाह झाल्यानंतरही आईला मुलीची किती काळजी असते, हे तेहतिसाब्या क्रमांकातील ओव्यांमधून दिसून येते. सासरी जाणाऱ्या मुलीच्या सासूबाईला, मुलीची आई सांगते की, ‘विहिणीबाई माझ्या मुलीला चांगले वागवा. माझी मुलगी मोठी नाजूक आहे. ती घरातील कामधंदा हळूहळू करते. घाईगडबडीने काम करणे तिला जमत नाही. म्हणून तिला रागावू नका. शिवाय तिला सोपे काम सांगा’. ‘देवपूजेला पाणी मांगा’ या ओळीवरून तिला कसे काम सांगावे, हे आई सूचवित आहे. मुलीसाठी वापरलेले ‘चमेली’, ‘लाडाची मैना’ हे शब्द अत्यंत लडीवाळ आहे. यातून मुलीबद्दलचे आईचे प्रेम व्यक्त होते. आईला मरेपर्यंत मुलीची काळजी असते, असे जे म्हणतात त्यात सत्य आहे.

ओवी क्र. १७१० ते ओवी क्र. १७१२ पर्यंत हे एक सुंदर ओवीगीत आहे. या ओवीगीतातून मातृहृदयाचे दर्शन होते.

सांगून पाठवितो | विहिणीबाई साळू

माझ्या मैनाचा धंदा हळू ॥ १७१० ॥

सांगून पाठवितो | विहिणीबाईले

चांगले वागवा | माझ्या चमेलीले ॥ १७११ ॥

लाडाची मैना माही | लाडाचे कामं सांगा

देवपूजेले पाणी मांगा ॥ १७१२ ॥

(साळू – विहिणीबाईचे नाव. धंदा – घरचा कामधंदा.)

९४. मुलगी सासरला निघतानाच्या प्रसंगाचे वर्णन

भारतीय विवाह पद्धती फारच विविधतापूर्ण आहे. दोन ते पाच दिवस चालणाऱ्या ह्या कार्यात अनेक विधी व प्रसंग असतात. विवाह समारंभातील शेवटचा प्रसंग म्हणजे हारडेरा. यावेळी विवाह मंडपात वधूवराकडील नेमकी; व जवळची मंडळी थाबलेली असते. हा प्रसंग मोठा भावूक असतो. कारण आता वडिलांच्या घरून मुलगी आपल्या सासरला कायमची जाणार आहे. तेव्हा नवरी मुलगी सर्वच्या पाया पडून नमस्कार करते. सगळे तिला आशीर्वाद देतात. नंतर मुलगी आपल्या पतीबरोबर सासरला जाते. सासरी

जाताना माहेरच्या आठवणीनी तिला गलबलून येते. यावेळी ती सारखी अश्रु गाळीत असते. तिच्याबोराच तिची आई, बहीण, भाऊ व इतरही गणगोत भावूक होतात. मायलेकराची येथे ताटातूट होते. हा वियोग व दुःख फक्त तोच समजू शकतो, ज्याने याचा अनुभव घेतला.

या भागात मुलगी विवाह मंडपातून सासरला जात असतानाच्या प्रसंगाचे वर्णन स्त्रियांनी ओवीगीतातून केलेले आहे. (ओवी क्र. १७१३ ते १७२१). त्यात कृत्रिम वर्णन नसून जीवनाचा अस्सल अनुभव आहे. पाहा—

वरातं निंधे वेळी । डोळ्याला येते पाणी
खाली पायं मायबहिणी ॥ १७१३ ॥

बाराही वरसे । मैनाले वागवता
नेतरी आलं पाणी । उसंगी घालता ॥ १७१४ ॥

धावुनी धुवुनी । काय करू आता
शिकवली पढवली । मैना जाते आता ॥ १७१५ ॥

लगनं संपयलं । संपलं सर्वं काळं
झाली वरातीची वेळं ॥ १७१६ ॥

वरातं निंघाली । चालावो तुमी चाला
सारं करा मैनाला ॥ १७१७ ॥

वरातं निंघाली । वाजते बासयरी
लाडाची माही मैना । निंघाली सासयरी ॥ १७१८ ॥

वरातं निंघाली । नमस्कारं बापाला
द्या आशीर्वादं मला ॥ १७१९ ॥

आई वडीलं सारं करे । लाडक्या मैनेला
सुखी रायं तू सासरला । हाचं आशीर्वादं तुला ॥ १७२० ॥

लाडाची मैना माही । करे नमस्कारं आईला
धारा लागल्या नेत्राला ॥ १७२१ ॥

(वरसे — वर्ष. उसंगी — लोटणे, दुसरीकडे पाठवणे म्हणजे सासरी.)

९५. कंजुषी करणाऱ्या नवरदेवाच्या आईबापाचे वर्णन

ओवी क्र. १७२२ ते ओवी क्र. १७२८ पर्यंतच्या ओव्यातून विनोद निर्माण झालेला आहे. विवाह समारंभ म्हटला की, वरपक्षाची हाजीहाजी करावी लागते. वरपक्षाकडील फार महत्त्व नसणारी माणसे सुद्धा त्यावेळी फार गवने व अहंकाराने वागतात. प्रत्यक्षात मात्र त्यांची घरची परिस्थिती म्हणजे ‘शान बाशशाची व दुकान फुटाण्याचं’ अशी असते. असे असले तरी वराकडील मंडळींना काहीही बोलता येत नाही. प्रसंगी अपमानही सहन करावा लागतो, ही सत्य परिस्थिती आहे. वधूपक्षाकडील मंडळींच्या मनात हा असंतोष व राग असतो. परंतु तो राग व्यक्त करता येत नाही. मग त्यांच्यात काही उणीवा दिसल्या की, त्यांची टर उडवून; व गंमत करून समाधान करून घेता येते. नवरदेवाच्या नात्याकडील मंडळीची मग ओवीगीतातून थट्टा केल्या जाते. त्यांची गंमत केल्या जाते.

लग्नकार्यात थट्टामस्करी चालतात. पण नवरदेवाच्या आईची, वडिलाची व आज्याची थट्टा हा नेहमीचाच विषय होऊन बसलेला असतो. ज्याबद्दल नेमकेपणाने बोलल्या जाते, तो एक प्रत्यक्ष अनुभवच असतो. स्त्रियांनी ओवीच्या माध्यमातून त्या उणीवावर बोट ठेवून त्याला हास्यास्पद केलेले आहे. लग्नात वाजंत्र्यासाठी मोठी रक्कम मोजावी लागते. काही गरीब लोकं वाजंत्र न करताच नवरदेव घेऊन जातात. किंवा कमी रक्कम देऊन दोन चार वाजंत्र्यांची पार्टी घेऊन जातात. अशा वरपित्याची टिंगलटवाळी केली जाते. कंजुषी करणाऱ्या व्यक्ती तिरस्काराचा विषय बनतात. अशा ओव्यातून विनोद निर्मिती झालेली आहे. पुढील ओवी पाहा:

नवरदेवाचा बापं । वाजंत्राले काय भेला

पिपा वाजवतं नेला ॥ १७२२ ॥

मोठमोठ्या गोष्टी सांगणारे लोकही काही काही गोष्टीत कंजुषी करतात. मोठमोठ्या गोष्टी सांगणारी नवरदेवाची आई मात्र पंक्तीत शिळ्या पोळ्या वाढते. येथे नवरदेवाच्या आईची थट्टा केलेली आहे. एखाद्याचे अवगुणही ओवीगीतातून दाखविता येते. मनातला राग व्यक्त करणे, किंवा विनोद निर्मिती करणे हा उद्देश येथे सफल होतो. पुढील ओव्या पाहा —

नवरदेवाची मायं । गोष्टी सांगते मोठ्या मोठ्या

पंगती वाढते शिन्या रोठ्या ॥ १७२३ ॥

नवरदेवाची मायं । गोष्टी सांगते बड्या बड्या
पंगती वाढते शिन्या वड्या ॥ १७२४ ॥

नवरदेवाच्या मायनं । कोती गुलालाची केली
कसुंडी उडवली ॥ १७२५ ॥

‘विहीण – ईवाही (व्याही)’ यांची थट्टा हा नेहमीचाच विषय असतो. ईवाहीबुवाला दात नाहीत, हे सूचवण्यासाठी ‘जात’ हा शब्द वापरलेला आहे. (पाहा ओवी क्र. १७२६). जाते दलणाचे पीठ करते. तर दातं जेवणाचे तुकडे करते. दातासाठी ‘जात’ हा शब्द वापरणे हे उच्च प्रतिभेचे लक्षण आहे. पाहा पुढील ओव्या :–

सोन्याचा खलबत्ता । कापडी मांडवातं
ईवाईबुवाच्या मुखातं नाही जातं ॥ १७२६ ॥

नवरदेवाच्या आज्याची । बंगाली हव्याने उडते
नवरदेवाची आजाआजी । नानुन्यातं नाहाते ॥ १७२७ ॥

नवरीच्या बापाने । अन्नाची केली कोती
वरमायं तावं उडवती ॥ १७२८ ॥

या भागातील ओव्यातून थट्टामस्करी व त्यातून निर्माण होणारा विनोद एवढाच असला, तरी प्रत्यक्ष लोकजीवनातील काही प्रसंगही आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहातात. स्त्रियांनी लग्नकार्यात वर्णन केलेली ओवीगीते म्हणजे लग्नाचे एक जिवंत चलचित्रच आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहाते. गतकालातील समाजजीवनाची ती एक डायरी आहे, असे मला वाटते.

९६. विवाह समारंभात घडणाऱ्या विविध प्रसंगाचे वर्णन

(या भागातील ओव्यांच्या शेवटी काही शब्दांचे अर्थ दिलेले आहेत)

या भागात विवाह मंडपात चालणाऱ्या विविध प्रसंगाचे वर्णन आलेले आहे. पूर्वी ग्रामीण भागात मंगल कार्यालय नव्हते. तेव्हा घराच्या समोरील रस्त्यावरच डेरीचा मांडव घालून; व त्यावर जांब टाकून विवाह समारंभ व्हायचा. जांब टाकल्यापासून जवळपास दोनतीन दिवस, अनेक विधी व प्रसंग विवाह मंडपात पूर्ण होत होते. त्या प्रत्येक विधिंच्या मागे काही उद्देश आहे. तो पूर्ण करावा

लागतो. लग्नाचा हा सोहळाच अत्यंत आनंदाचा असतो. सगळे गणगोत एकत्र येतात. त्यावेळी विधी पार पाडताना साहजिकच स्त्रिया गाणी गातात. ती गाणी अनुभवातून साकार झालेली असतात, कृत्रिम नसतात. म्हणून विवाहर्गीते म्हणजे गतकालातील संस्कृतीचे दर्शन असते. स्त्रियांच्या या ओवीगीतातून गतकालातील लोकजीवन व लोकसंस्कृती समजून घेता येते.

भारतीय समाजजीवनात, विवाहाचे अनेक संस्कार, अनेक प्रकारे साजरे केले जातात. त्यात अनेक रुढी, प्रथा व परंपरा यांचे पालन केल्या जाते. मुलाचा विवाह जुळला की, त्याला जवळच्या नात्यातील व प्रेमसंबंधाच्या घरी जेवण दिल्या जाते. त्या जेवणाला ‘ताटवाटी’ किंवा ‘केळवण’ म्हणतात. ही प्रथा आजही ग्रामीण व शहरी भागात दिसून येते.

मांडवाच्या दारी । हळदीबाईचं वाळवनं
नवन्या बाळाचं केळवनं ॥ १७२९ ॥

पूर्वी लग्न समारंभात चांगल्या जानोशासाठी अनेक वेळा वरपक्षाकडून आग्रह केला जायचा. खेड्यात जानोशासाठी चांगले स्थळ मिळेलच असे नव्हते. म्हणून त्यासाठी रूसवे—फुगवे होत होते. येथे नवन्या मुलाची बहीण माडीवर जानोसा मागत असल्याचे वर्णन येते.

मांडवाच्या दारी । करवलीचा लयी ठसा
माडी मागती जानवसा ॥ १७३० ॥

कधी कधी मुलीचा विवाह गावातल्या गावात चार घराच्या अंतरावर क्हायचा. तेव्हा मुलगीच आईची शेजारी बनायची. भारतीय लोकजीवनात अशा गोष्टी घडल्या व घडत आहेत. समाजजीवनाचे प्रतिबिंब ओवीगीतातून दिसून येते.

मांडवाच्या दारी । अयरणं पाजवली
मैना शेजारीनं झाली ॥ १७३१ ॥

ज्या मुलीचा विवाह होणार आहे, ती मामाची लाडकी भाची एवढाच या ओवीतून अर्थ निघतो. मामा—भाच्याचे पवित्र नाते, व त्या नात्याचे महत्त्व या ओवीतून दिसते.

मांडवाच्या दारी । रथ आला शाही
नवरी भासीबाई ॥ १७३२ ॥

नवच्या मुलाकडील वन्हाडी लक्ष्मात घेऊन वधुच्या घरी मंडप घातला जातो. नवरदेवाबरोबर ती सासरी जाते. त्यावेळी तिला काही जवळचे लोक प्रेमाचा सल्ला देतात. देवाची पूजा करावी; व आपल्या संसारात आनंदी राहावे, अशी शिकवण नेहमी वडीलधाच्याकडून दिल्या जाते. पुढील ओव्या पाहा—

मांडवाची मेढं बाई । जोता सोडुनी एकं हातं

नवच्या बाळाचं लई गोतं ॥ १७३३ ॥

मांडवाच्या दारी । देवाला फुलं वाहा

संसारातं सुखी राहा ॥ १७३४ ॥

संध्याकाळी लग्न समारंभ आटोपल्यावर वधू ही वराच्या घरी येते. सासरची मंडळी नववधूला घरप्रवेश करते वेळी अंगणापासून घराच्या दारापर्यंत हळदीचे पंजे टाकतात. त्यावरून नवरदेव व नवरी चालत गृहप्रवेश करते. भारतीय लोकपरंपरेत काही रुढी व परंपरांचे पालन केल्या जाते. लग्नमंडपात प्रवेश करताना उजवा पाय अगोदर टाकावा असा संकेत आहे. चौरंगावर बसतानासुद्धा अगोदर उजवा पाय, व नंतर डावा पाय ठेवून बसण्याची प्रथा आजही आपल्या समाजात आहे. त्याचप्रमाणे लग्नमंडपात नवरदेव आल्यावर त्याच्यावरून दहीभात ओवाळून फेकतात. ही प्रथा आजही भारतीय समाजात प्रचलित आहे. दहीभात ओवाळून फेकल्याने त्याला भूतबाधा होत नाही, कोणाची दृष्ट लागत नाही, असा समज आहे. पुढील ओव्या पाहा —

मांडवाच्या दारी । हळदीचे पंजे टाकं पुढे

नवरदेवं नवरी चालते मागेपुढे ॥ १७३५ ॥

मांडवाच्या दारी । वाजतं गाजतं आली वरातं

उजवा पायं टाकं दारातं ॥ १७३६ ॥

मांडवाच्या दारी । वाजतं गाजतं आली वरातं

तुम्ही ओवाळा दहीभातं ॥ १७३७ ॥

अनेक हौसी नवरदेव विवाह मंडपात घोड्यावरून येतात. शिकविलेले घोडे एका जागेवर थुर्झुर्झु नाचतात. नवरदेवाची घोड्यावरून येण्याची प्रथा फार प्राचीन आहे. नवरदेव मात्र घोड्यावरून खाली यायला तयार नाही. येथे हौसी नवरदेवाची गंमत केलेली आहे. विवाह समारंभात जेवणावळी होतात. त्यावेळी अनेकदा एखादा खाण्याचा पदार्थ कमी पडतो. पूर्वी आणि आजही खेड्यात

बुंदीच्या लाडवाला फार महत्त्व होते. लाडू कमी पडले म्हणून आता आम्ही काय वाढावे, अशा विवंचनेत मंडळी असते. ‘आता आम्ही काय वाढू’ या ओळीतून गंमतीचाही बोध होतो.

मांडवाच्या दारी । घोडा नाचतो थयथया
नवरा उठेना पाणी प्याया ॥ १७३८ ॥

मांडवाच्या दारी । पंगती वाढियेल्या
नूपरं गेले लाडू । आता आम्ही कायं वाढू ॥ १७३९ ॥

विवाहाच्या शेवटी हाराडेरा निघतो. त्यावेळी वधू हमसून हमसून रडते. तिला अश्रु आवरता येत नाही. इकडे भाऊही अश्रु गाळतो. हे भावपूर्ण वर्णन आहे. ओवी क्र. १७४१ व ओवी क्र. १७३७ चा अर्थ जवळपास सारखा आहे. पुढील ओव्या पाहा —

मांडवाच्या दारी । रडता रडं आवरेना
तिचा भाऊ ग सावरेना ॥ १७४० ॥

मांडवाच्या दारी । ओवाळीते दहीभातं
नवरदेवं गेला मंडपातं ॥ १७४१ ॥

लग्न समारंभात काही नाते फारच जिळ्हाळ्याचे व महत्त्वाचे असतात. त्यात एक नाते म्हणजे ‘मामा’. नवरदेवाचा मामा वेळेपर्यंत आला नाही, म्हणून त्याची आई मंडपात येऊन वाटेकडे पाहात आहे. कारण तिचा भाऊ अजून यायचा आहे. भाऊ—बहिणीच्या नात्याचा जिळ्हाळा यातून दिसतो. तसेच मामाचे महत्त्वही यातून दिसून येते.

मांडवाच्या दारी । नवरदेवाची मायं
मांडवातं उभी राहे । वाटं बंधुयची पाहे ॥ १७४२ ॥

नवरदेव येण्याच्या अगोदर नवरीला कपडे, दागिने देतात. त्याला ‘तांबुळ’ म्हणतात. विवाह मंडपात ब्राम्हण मंगलाष्टक म्हणतो. त्याच्या अगोदर काही विधी होतात. तांबुळ हा त्यातलाच एक विधी आहे. मुलीचे तांबुळ झाले की, तिला नवरदेवापुढे ऊभी करतात. नंतर मंगलाष्टक म्हटल्यावर विवाह लागतो. त्यात वधूवराला काही सूचना व शपथा दिलेल्या असतात.

मांडवाच्या दारी । बामणं बोलते मंगळं
लेकी मैनाचं तांबुळं ॥ १७४३ ॥

मांडवाच्या दारी । बामणं बोलते मंगळं
लेकी बहिणीचे तांबुळं ॥ १७४४ ॥

मांडवाच्या दारी । बामणं बोलते मंगलमोती
कानं देऊनं आईकं लेकी । जोडा जन्माचा सांगाती ॥ १७४५ ॥

विवाह समारंभात अनेक सोपस्कार पार पाडल्या जातात. स्त्रियांचा यात मोठा सहभाग असतो. विवाहाच्या अगोदरच्या दिवसी सर्व पाहुण्या; व जवळच्या स्त्रियांना बांगडज्ञा भरल्या जातात. सुरवातीला लग्नमंडपात रांगोळी काढून त्यावर चौरंगपाट ठेवतात. मानानुसार व वयानुसार मग सगळ्यांना बांगडज्ञा भरल्या जातात. पहिला मान वराच्या किंवा वधूच्या आईला दिल्या जातो. 'वरमाय देरायची' या ओळीत नवरदेवाच्या आईला दीर आहेत, असे वर्णन आहे. म्हणजे नवन्या मुलाला काका आहेत, हे सरळ न सांगता आडवळणाने सांगितले आहे. सूचकता हा एक काव्याचा गुण येथेही पाहावयास मिळतो.

मांडवाच्या दारी । रांगोळं कोणं केली
वरमायं चुडा लेली ॥ १७४६ ॥

मांडवाच्या दारी । रांगोळं मोरायची
वरमायं देरायची ॥ १७४७ ॥

मांडवाच्या दारी । चौका रांगुळं मोरायची
वरमायं पोरायची ॥ १७४८ ॥

काही वर्षांपूर्वी कुटुंब नियोजन नसल्यामुळे स्त्रियांना अनेक मुले व्हायची. मामा लहान व भाचा मोठा असे अनेक घरी दिसून येत. नवरदेवाची माय बाळंतीण असल्यामुळे नवरदेवाची मावसी पुढे होऊन सगळे संस्कार करते. सगळा मानपान करते व घेते. या प्रकारच्या ओव्यामधून भारतीय समाजातील कुटुंबपद्धतीचे दर्शन होते. गतकालातील समाजजीवन समजून घेण्यास मदत होते. लोकसाहित्यातून त्या त्या काळातील लोकजीवन कसे होते हे समजून घेता येते. समाजजीवनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब लोकसाहित्यात पाहायला मिळते. म्हणूनच लोकसाहित्याला समाजजीवनाचा आरसा म्हटले आहे

मांडवाच्या दारी । वरमायं बाळतीणं
मानं घेतला मावशीनं ॥ १७४९ ॥

पूर्वी मुलीचा विवाह लहानपणीच होत होता. विवाह म्हणजे काय? हेही तिला समजत नव्हते. तेळ्हा ती रुसून बसायची किंवा घाबरायची. त्यावेळी मुलीचा मोठा भाऊ तिची समजूत काढायचा. लग्नघटी जवळ आली की, मंगलाष्टक व्हायचे. पण मुलगी मात्र अश्रु गाळीत राहायची. आईबापापासून दूर जावे लागणार म्हणून ती दुःखी असायची. हा प्रसंग स्त्रियांनी ओवीबद्ध करून ठेवला आहे.

मांडवाच्या दारी । भाऊ समजावे बहिणीला
चालं बहिणा तू लगनाला ॥ १७५० ॥

मांडवाच्या दारी । नवरदेवं नवरी उभे झाले
बामणं मंगलाष्टकं बोले ॥ १७५१ ॥

मांडवाच्या दारी । पहीलं मंगलं
आली लग्नघटी । बाईचे आसवे पडे ओठी ॥ १७५२ ॥

पूर्वी लग्नघरी डेरीचा मांडव घातल्या जात होता. त्याला वरून जांबाने शिवला जातो. (मांडवाच्या वर आंबा, उंबर, पळस, जांभूळ इ. झाडाच्या डाहाळ्या सावलीसाठी टाकल्या जात होत्या. त्याला जांब टाकणे म्हणत.) या मांडवात लग्नघरचे अनेक विधी व संस्कार केल्या जातात. त्यातच किक्सा (खिक्सा) दळणे, हळद दळणे इत्यादी कार्यक्रम केले जातात. पाच सौभाग्यवती जात्याला हात लावून दळतात. त्यावेळी गाणी गातात. गाताना लग्नातील अनेक प्रसंगाचे वर्णन येते. पुढील ओव्या पाहा —

मांडवाच्या दारी । दळणं दळीयले पाचं गहू
नवरीले दोघे भाऊ ॥ १७५३ ॥

मांडवाच्या दारी । परनु जाता वेळे
आईच्या पाया पडे । हाती नारळं तेज चढे ॥ १७५४ ॥

मांडवाच्या दारी । तेलाची केली कोती
तुपाची चरवी हाती ॥ १७५५ ॥

मांडवाच्या दारी । वधूबापं उभा राहे
जागा जानोशाले पाहे ॥ १७५६ ॥

मांडवाच्या दारी । कायं पायता कुपावूनं
नवरी आहे रूपवानं ॥ १७५७ ॥

मांडवाच्या दारी । पिवळे झाले अंगं
आजपासूनं सुटला । आईवडिलाचा संगं ॥ १७५८ ॥

मांडवाच्या दारी । काढं माहेरूनं पायं
सासू सासरे समजं । तुझेचं बापमायं ॥ १७५९ ॥

मांडवाच्या दारी । वरातं निंघाली हळ्हळ्ह
नको पाहू तू वळ्हळ्ह ॥ १७६० ॥

मांडवाच्या दारी । सोडं आईबापाला
दे साहारा पतीला ॥ १७६१ ॥

पहीलं लगनं । लावते मायबापं
ओवाळणी बाई तिला । शंभराची टाके नोटं ॥ १७६२ ॥

मांडवाच्या दारी । दुसरा मानं घेरे भाऊ
नको रळू तू राहू राहू ॥ १७६३ ॥

मांडवाच्या दारी । जा ग तू नोको उभी राहू
परसावूनं पाहाते तुझे भाऊ ॥ १७६४ ॥

मांडवाच्या दारी । नको पाहू तू वळूनं
गेली हरणी कळपातूनं ॥ १७६५ ॥

बापं पायते बुरजाहूनं । मायं पायते खिडकीतूनं
नेली हरणी कळपातूनं ॥ १७६६ ॥

मांडवाच्या दारी । नवरी लडते फुसावूनं
मोठे लोकाचा बाई बेटा । पाहाते टोकावूनं ॥ १७६७ ॥

मांडवाच्या दारी । वाजा वाजते अंदीमंदी
माह्या मैनाची शालमुंदी ॥ १७६८ ॥

मांडवाच्या दारी । कोण येंगला हावशा
बलवा मानाच्या मावशा ॥ १७६९ ॥

मांडवाच्या दारी । सुपारी विडा घेते
नवरीचा भाऊ । साहित्य चित्त देते ॥ १७७० ॥

मांडवाच्या दारी । नवरीचा भाऊ अंदीमंदी
केली गिलटाची मुंदी ॥ १७७१ ॥

मांडवाच्या दारी । हळदी कुंकवाचा नासं
नवरीचा बापं । लावे पैशाचा तासं ॥ १७७२ ॥

हिरव्या मांडवातं । नवरी कोमावली
तिची मावशी नाही आली ॥ १७७३ ॥

लगनाच्या वेळी । थरारले हातं
पाठीशी तुझा बापं ॥ १७७४ ॥

(वाळवण – वाळवणे, सुकवणे. करवली – लग्नात वधू किंवा वराची बहीण
किंवा मानाची स्त्री. जानवसा – जानोसा, वन्हाड थांबण्याची जागा. मेढं –
मुख्य खांब. तांबुळ – नवरदेव येण्याच्या अगोदर नवरीला कपडे, दागिने
देतात, त्याला तांबुळ म्हणतात. मोरायची – मोराची. पोरायची – मुलाची.
चौका – चौकात. कावून – का बरे. कुपावून – दुरून एकसारखे पाहणे,
वारंवार पाहणे. पायते – पाहते. हरणी – मुलगी. कळपातून –
नात्यागोत्यातील लोकांमधून. फुसावून – हमसून हमसून रडणे. परस –
घराच्या मागचे आंगण. हरणी – मुलगी. येंगणे – चढणे. हावशा – हौशी,
उत्साही. गिलटाची मुंदी – लोखंडावर पॉलिस देऊन केलेली अंगठी).

९७. लग्न समारंभात होणाऱ्या अनेक प्रसंगाचे व नात्यातील लोकांचे उल्लेख

(या भागातील ओव्यांच्या शेवटी काही शब्दांचे अर्थ दिलेले आहेत)

श्रीमंत घराण्यातील नवरदेवाच्या वडिलांचा थाट; व ऐटबाजपणा आजही भारतीय समाजात दिसून येते. पूर्वी वाजंत्याचा ताफा मोठा असेल तर तो श्रीमंताचा नवरदेव समजल्या जात असे. सुनेला मोहनमाळ घेणे हे अत्यंत श्रीमंतीचे लक्षण समजल्या जायचे. पुढील ओवीतून श्रीमंत घराण्यातील नवरदेवाचे दर्शन घडते.

नवरदेवाचा बाई बापं । आला चौघडा झोडीतं
सोन्याची मोहनमाळं । सूनं राधाच्या गळ्यातं ॥ १७७५ ॥

ओवी क्र. १७७६ मध्ये महाजन आणि पेटकर हे आडनाव आलेले आहे. महाजन आणि पेटकर या आडनावाच्या ऐवजी दुसऱ्या कोणाचेही आडनाव टाकून ही ओवी गाता येते. लाल पगडी आणि रेशमी वस्त्र नेसलेला महाजनाचा नवरदेव पेटकराच्या दारात आलेला आहे. ओवी क्र. १७७६ ते १७७७ पर्यंत ओव्या एकत्र वाचाव्या. हे दोनही कुळनाम लेखकाच्या गावचे आहे. आणि ही ओवी सांगणारी स्त्री सुद्धा लेखकाच्या गावची आहे.

महाजनाचा नवरदेवं । पेटकराच्या दारी उभा
लालं पगडी रेशमी बाना ॥ १७७६ ॥

महाजनाची होयं कारं । पेटकराचा हाये मोती
हारं घेऊनी उभी होती ॥ १७७७ ॥

पूर्वी ग्रामीण भागात, बन्याच वेळी मुलीचा विवाह गावातीलच चांगल्या मुलासोबत लावून दिल्या जात होता. आजही ही पद्धत आहेच. आपली मुलगी गावातच, आणि शेजारच्या घरीच दिली असल्यामुळे, ती आता शेजारीण झाली, असे आईला वाटते.

सारा सोहळा संपादूनं । सोळा सुपल्याचं वाणं
सखी झाली शेजारीणं ॥ १७७८ ॥

विवाह सोहळातील शेवटचा प्रसंग म्हणजे नवरीन मुलीची ओटी भरणे; व तिला निरोप देणे. मुलीचा विवाह झाल्यामुळे ती आता दुसऱ्या घरात (कुळात) जाणार. म्हणून ती परगोती झाली, असे म्हटले आहे. ओवी क्र. १७८० मध्ये ‘दाईसाई’ हा शब्द आलेला आहे. या शब्दाचा अर्थ माहित नसल्यामुळे ओवीचा पूर्ण अर्थबोध होत नाही. नवरीच्या नात्यातील लोकांना

गाड्या पाठवा, व त्यांना सन्मानपूर्वक आणा हा अर्थ लागतो. पहिल्या ओळीतील दाईसाई हे नाव पक्वानाचे असावे, असे वाटते. वाचकाने स्वतः अर्थ लावावा.

सारा सोहळा संपादूनं । मालं त्याने भरा ओटी
सखी झाली परगोती ॥ १७७९ ॥

आता करा दाई साई । मंगं करा मुंगवड्या
बाई नवरीच्या । गोताला धाडा गाड्या ॥ १७८० ॥

पतीचे घर पाहून दंग झालेल्या नववधूचे हे पुढील वर्णन आहे. माहेर अत्यंत गरीब परिस्थितीत गेले; पण सासर मात्र श्रीमंत मिळाले. झोपडीतून महालात जाणाऱ्याची जी स्थिती होते, ती नव्या नवरीची झालेली आहे. ('तुंब्यानं ताक पिणे' म्हणजे अत्यंत गरिबीत जीवन काढणे होय.)

लक्ष्मी आली घरा । तुंब्यानं ताकं पेली
वाडा पाहूनं (नवरदेवाचा) दंग झाली ॥ १७८१ ॥

हिरवा चुडा हे सौभाग्यवतीचे आणि नववधूचे वैशिष्ट्य आहे. ती म्हणजे (सून की स्त्री) देवाच्या देवळात असलेल्या शोभिवंत मूर्तिसारखी आहे. पुढील ओवीतून नववधूच्या सुंदर रूपाचे वर्णन केलेले आढळतात. तिचे रूप देवळातल्या मूर्तिसारखे दिसते हा भावार्थ.

तुझ्या हातातला । हिरवा चुडा झळकतो
तुझे रूपं दिसे । देवाच्या देवळातं ॥ १७८२ ॥

लग्न झाल्यानंतर सून घरात येते. नवीन घरात आलेली सून भाग्याची लाभावी, असे सासरच्या प्रत्येकालाच वाटते. सासुबाईने तर हे बोलूनच दाखविले आहे. एकप्रकारे भारतातील सासुबाईचे हे विचार या ओवीतून दिसून येते. कधीकधी सासुबाईकडून सुनबाईचे कौतुकही होते.

बामणं बोलते । होऊ द्या सावधानं
लग्नं लावा सर्वजनं ॥ १७८३ ॥

तुला म्हणतो सूनबाई । भाग्याची लागं मले
सोन्याचं कारलं । तुझ्या मोहनंमाळीले ॥ १७८४ ॥

सूनबाई आली । सोन्याच्या पावलानं
तुझे पाऊलं लिहू किती । रांगुळं घालते देवापासी ॥ १७८५ ॥

पूर्वी भारतात पुरुषाचा जन्म श्रेष्ठ, व स्त्रियांचा जन्म कनिष्ठ समजण्यात येत होता. पुरुष प्रधान संस्कृतीत असे होत असते. म्हणून नवरदेव हा आपल्या नशिबानं झाला. परंतु तो नम्रतेने वागतो, दुसऱ्यांना वाकून नमस्कार करतो. त्याची नम्रता या ठिकाणी वर्णन केलेली आहे. या नवरदेवाच्या बाशिंगाला मोत्याचा सर लावलेला आहे. बाशिंगाला मोती म्हणजे श्रीमंतीचा थाट. असा हा नवरदेव कोणत्या स्त्रीसोबत विवाह करत असेल, असे पाहणाऱ्याला वाटते. ती स्त्री किती भाग्यवान आहे, असे या ओवीतून सूचवायचे आहे. पुढील ओव्या पाहा —

नवरा झाला मनू । झाला आपुल्या नशिबानं
पाया पडतो बाशिंगानं ॥ १७८६ ॥

नागमोङ्गा बाशिंगाले । मोतीयाचा सरं
कोण्या नारीले जाते वरं ॥ १७८७ ॥

नागमोङ्गा बाशिंगाले । तांदळाचे सरं
कोण्या नारीवरं जाते स्वारं ॥ १७८८ ॥

पूर्वी प्रवासाची कोणतीही आधुनिक साधने नव्हती. तेव्हा रेंघी, बैलबंडी व दमणी अशा साधनाने प्रवास होत असे. रस्तेही पक्के नव्हते. गावाजवळच्या शेतातून रस्ता जात असे. नवरदेवाला पुष्कळ नातेवाईक असल्यामुळे दमनी, रेंघी व बैलबंडीची संख्याही अधिक असायची. ही प्रवासाची जुनी साधने होती. हे सर्व एकामागून एक चालत असल्यामुळे त्या रस्त्याने धुळ तयार होत असे. पूर्वी नवरदेवाची वरात कशाने जायची, हे पुढील ओवीत सांगितले आहे. गतकालातील लोकजीवनाचे वर्णन येथे आहे. त्यावरून पूर्वी समाजजीवन कसे होते, हे समजून घेता येते.

खासरा बयलाची । रेवं पडली वावरा
बहू गोताचा नवरा ॥ १७८९ ॥

भारतीय लोकजीवनात असे म्हणतात की, मुलीला तीन कुळाचा उद्धार करावा लागतो. वडिलाच्या, मामाच्या आणि पतीच्या कुळाचा. सोयन्याधायन्यात कोणी

आपला अपमान करू नये, म्हणून मुलीने सासरी व्यवस्थित संसार करावा, असे बडिलांना वाटते. पुढील ओवी पाहा. त्यावरून मुलींवर किती मोठी जबाबदारी असते, हे सूचविलेले आहे.

आई बापानं दिल्या लेकी । नांदूनं करजा नावं
पुढे सोयच्याचं गावं । तिथं निंघनं माझा नावं ॥ १७९० ॥

पूर्वी मुलामुलींचा विवाह लहानपणी करण्याची प्रथा होती. बारा वर्षांचा मुलगा व पाच वर्षांची मुलगी, असे दोघांचे वय असायचे. पाच वर्षांच्या मुलीला शाळू नेसवला जायचा. लहान वयात ते ओङ्गे पेलणे शक्य नाही. गतकाळातील समाजजीवनाच्या रुढी व परंपरा स्त्रियांच्या ओवीगीतातून पाहायला मिळते. स्त्रियांची ओवीगीते म्हणजे त्या त्या काळाची मोर्खिक बखर आहे, असे मला वाटते.

बारा वर्षाचा साजनं । पाचा वर्षांची नवरीबाई
शाळू सवारतं नाही ॥ १७९१ ॥

भारतीय हिंदू धर्मात अनेक व्रत सांगितलेले आहे. त्यापैकी स्त्रियांनी करावयाचे हे एक 'कोकिळा व्रत' आहे. हे व्रत केल्यास सुंदर व चांगला पती मिळतो, अशी समजूत आहे. आपल्या मुलीचा पती म्हणजेच जावई, हा चित्रशाळेतल्या बाहुल्यासारखा, म्हणजेच अत्यंत रेखीव व कोरीव अंगकाठीचा आहे. त्याचे कारण सांगताना तिने केलेल्या कोकिळा व्रतामुळे हे घडल्याचे सांगितले आहे. भारतीय समाजात व्रताला असलेले महत्त्व व श्रद्धा वरील ओवीतून व्यक्त होते.

गोरे ग जावई । चित्रशाळेचं बाहुलं
सखीनं कोकिळा व्रतं केलं ॥ १७९२ ॥

कधीकधी बहीण—भावाचे भांडण होते. त्यात कधी भाऊ आपल्या बहिणीला रागावून बोलतो. 'तुझा हिशोब पुरा झाला' या ओळीतून तुझे आता माहेराचे संबंध संपलेले आहे, असे त्याला सूचवायचे आहे.

भाऊ मनते बहिणीला
तुझा हिशोबं पुरा झाला ॥ १७९३ ॥

पुढील ओवीतून एक सूचक अर्थ सांगितलेला आहे. येथे असलेला चोर म्हणजे नवरदेव आहे. आणि त्याने नवरीला तिच्या नात्यागोत्यातील लोकांमधून नेलेले आहे. वधू ही सासरी जाणारच असते. पण हाच भाव लालित्याच्या अंगाने सांगितला तर त्याला कलाकृतीची झाळाळी येते.

चोरानं चोरी केली । नाही नेलं चांदी सोनं
नेली मयना कळपातून ॥ १७९४ ॥

विवाह समारंभात चालणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन स्त्रियांच्या गीतातून पाहायला मिळते. त्यात काही लोकप्रयोज्य कलांचाही अंतर्भाव असतो. नवरीच्या मामीनी भिंती सारखून त्यावर गवळणीचे चित्र काढले आहे. विवाह घरी वरातीची, मांडवाची, नवरदेव घोड्यावर बसलेली, मेना वाहून नेतानाची, अशी अनेक चित्रे चुना व गेरुने काढली जात होती. त्याचेही वर्णन ओव्यातून आलेले आहे. अशा प्रकारच्या ओव्यातून भारतीय संस्कृती व परंपराचे दर्शन होते. त्यातून तत्कालीन लोकजीवन समजून घेता येते. पाहा:

दोस्तं विचारे दोस्ताले । कावूनं पिवळा
माया राणीचा सोहळा ॥ १७९५ ॥

सारखल्या भिती । वरं काढल्या गवळणी
हाये हावशीच्या मावळणी ॥ १७९६ ॥

ओल्या हळदीचं वाळवणं । सई घातलं अंगणी
केलं केळवणं गोतानी ॥ १७९७ ॥

(बाना – पेहराव, पोशाख. कारं – मुलगी. मोती – मुलगा. मालत्याने – लाडवासारखा पदार्थ, किंती वस्तू. सखी – मुलगी. परगोती – दुसऱ्या गोताची. तुंबी – कडू भोपळ्यापासून केलेले पात्र. मोहनमाळ – गळ्यात घालायचा स्त्रियांचा एक अलंकार, त्यातच सोन्याचे कारले ओवले जाते. सवारं – नवरदेव. रेव – गागरा, धुळ. साजन – नवरदेव. मयना – मुलगी. राणीचा – मुलीचा. मावळण – मामी. हावसी – नवरी मुलगी. वाळवण – वाळवणे, सुकवणे. सई – मैत्रीण. केळवण – लग्नाच्या अगोदर दिलेले जेवण किंवा मेजवानी)

९८. लग्नघरी दळताना 'नवरदेव नवरीचा' उल्लेख.

(पुढे येणाऱ्या ओव्यातील काही शब्दांचे अर्थ ओव्यानंतर दिलेले आहे)

ज्या घरी विवाह समारंभ असतो, त्या घरी विवाहातील अनेक विधी पार पाडल्या जातात. परंपरेने चालत आलेल्या काही प्रथा व रुढी यांचेही पालन केल्या जाते. लानात काही पदार्थ बनवितात. ते पदार्थ बनविण्यासाठी लागणारे पीठ हे जात्यावरच दळलेले असावे, अशी प्रथा आहे. मग त्यासाठी स्त्रिया जात्यावर दळताना विवाहातील प्रसंगाला अनुरूप गाणी म्हणतात. त्यात अनेक प्रसंगाचे वर्णन असते. या भागातील ओव्यात वेगवेगळे प्रसंगानुरूप वर्णन आले आहे. पहिल्या दोन ओव्यात नवरदेव सुंदर असल्याचा उल्लेख आहे. त्याची तुलना 'मोत्याचा घोस', 'मोत्याचा दाना' इत्यादी शब्दातून केलेली आहे. त्याला अनेक नातेवाईक आहे, असाही उल्लेख आहे. नवरीला हळद लागल्याचाही उल्लेख येतो.

ग्रामीण भागात धान्य साठविण्यासाठी बांबुच्या पातळ कांबीपासून ढोली (ढोला) बनवितात. पाहा ओवी क्र. १८०१. घरी ढोलाभर किंवा ढोलीभर धान्य असणे म्हणजे परिस्थिती समृद्ध असणे होय. या ओवीत सव्वा खंडी तांदुळ घरी भरून ठेवल्याचे सांगते. घरी श्रीमंती असल्यामुळे मुलाचे गणगोत सुद्धा जास्तच राहाणार. सुखी, समृद्ध व नात्यागोत्यातल्या सुखी परिवाराचे चित्र पुढील ओवीतून दिसून येते. एकंदरीत सुखवस्तु कुटुंबातील हा लग्नसोहळा वाटतो. ओवी क्र. १७९८ ते ओवी क्र. १८०५ मध्ये विविध प्रसंगानुरूप ओव्या आलेल्या आहेत.

जात्या तू ईशवरा । तुला बंशी गव्हाचा घासं
नवरा मोतीयाचा घोसं ॥ १७९८ ॥

जात्या तू ईशवरा । तुला तिळं तांदळाचा घाना
नवरा मोतीयाचा दाना ॥ १७९९ ॥

जात्या तू ईशवरा । तुला सुपारी बांधली
हळदं नवरीला लागली ॥ १८०० ॥

घाना ग भरीयेला । सव्वा खंडी भाताचा
नवरा उदंड गोताचा ॥ १८०१ ॥

घाना ग भरीयेला । खंडीभरं गव्हाचा
मंडपं शोभिवंतं देवाचा ॥ १८०२ ॥

घाना ग भरीयेला । खंडीभरं जिन्याचा
मंडपं घातला हिन्याचा ॥ १८०३ ॥

वन्हाडी सांगू जातो । मी बलवीनं मानाच्या
भावजया माह्या कामाच्या ॥ १८०४ ॥

वन्हाडी सांगू जातो । बहिणाबाई तुझ्या येथं
पहिल्या झोपीच्या भरांतीतं ॥ १८०५ ॥

(इसवरा — ईश्वर. घाणा — घान्य ठेवण्यासाठी बनविलेली मोठी ढोली.
पहिल्या झोपीच्या भरांतीत — अगदी सकाळी.)

१९. भाऊ सोयरा करीनं

ओवी क्र. १८०६ ते १८१४ पर्यंत हे एक ओवीगीत आहे. या ओवीगीताचा आशय पाहिल्यास आपल्याला भारतीय समाजजीवनातील काही रुढी व परंपराचाही परिचय होतो, व गतकालातील लोकजीवन कसे होते, हेही समजून घेता येते. भारतीय समाजजीवनात काही जातीत, भावाची मुलगी बहिणीच्या मुलाला देण्याची परंपरा आहे. या ओवीगीतात बहीण आपल्या भावाची मुलगी सून म्हणून करण्याची इच्छा व्यक्त करते. ती भावाला म्हणते की, मला तुझ्याकडून हुंडा किवा रूपये काहीही नको. फक्त तू देवाजवळ दिवा लावण्यासाठी एक सोन्याची समई दे. अहेर तर तू मला घेणारच आहे. तेव्हा मी तुला थोडसं आणखी मागणार आहे. माझ्या मुलाला लग्नात कंठीकडे (सोन्याचा गोफ) दे, आणि मला हिरवे पातळ पण घे. मला आणखी काही नको, असे म्हणत असताना ती बेलबाळ्या (कानात घालावयाचा अलंकार) आणि बाजूबंध मला घालायला आवडते, असेही ती भावाला बोलून दाखविते. त्याचप्रमाणे नवरीला चंद्रहार आणि तोडे व नवरदेवाला कंठी व गोफ घ्यायला सांगते. मला काही नको, असे आपल्या भावाला सांगणारी बहीण मात्र एकएक वस्तू कशी मागत आहे, याचे सुंदर वर्णन या ओवीगीतात आलेले आहे. पुढील ओव्या पाहा :—

भाऊ सोयरा करीनं । करू कोण्या पेठीयेचा
पहिला मानं मी घेर्ईनं । साडी चोळीयचा ॥ १८०६ ॥

भाऊ सोयरा करतो । मितं मागतं नाही काही
देजा सोन्याची समई ॥ १८०७ ॥

मितं मागते थोडं थोडं । माझ्या बाळाले कंठीकडं
कंठीकड्याले लालं गोडे । हिरवे पातळं मला दंडं ॥ १८०९ ॥

हिरव्या पातळाच्या चिन्या । रूतते माझ्या पोटी
मला शोभते लालं धटी ॥ १८१० ॥

लालं धटीले कईकळ्या । मला शोभते बेलबाळ्या
बेलबाळ्याचे फासे रुंदं । मला शोभते बाजूबंधं ॥ १८११ ॥

नवरीले शोभे तोडे । नवरदेवाला कंठी गोफं
कंठी गोफाची हाऊसं फारं । नवरीला चंद्रहारं ॥ १८१२ ॥

चंद्रहाराले दसकळ्या । नवरीला बेलबाळ्या
बेलबाळ्याचा मोती खोटा । नवरदेवाचा हत्ती मोठा ॥ १८१३ ॥

हत्यावरं अंबायरी । नवरी जाते नवरदेवा घरी
ज्याची होती त्यानं नेली । नवरी पाहुणीनं झाली ॥ १८१४ ॥

१००. या भागात चार ओवीगीते आहेत.

चाळीसाव्या भागात एकून विवाहातील चार ओवीगीते आलेली आहेत. पहिल्या ओवीगीतात भाऊ आपल्या बहिणीला जे मागतो, त्याचे वर्णन आलेले आहे. (क्रमांक नव्याणवमध्ये, बहीण आपल्या भावाला एक एक वस्तू मागते. या भागातील पहिल्या गाण्यात भाऊ आपल्या बहिणीला काही वस्तू मागतो. ही दोन गाणी द्वांगीतासारखी आहे. पाहा ९९ व १०० या क्रमांकाची गाणी.)

दुसऱ्या ओवीगीतात भागेरथाची कथा ओवीरुपाने आलेली आहे. परंतु ती तुटक स्वरूपात आहे. ती संपूर्ण कथा नाही. हे एक मोठे कथागीत असावे, असे मला वाटते. पण आज तरी ते मला उपलब्ध झाले नाही.

तिसरे ओवीगीत रुढी व परंपरेला धरून आहे. नवरीला हळद लागल्यावर स्त्रिया तिला चौरंगपाटावर बसवतात. देवाजवळचा दिवा आणतात. त्यातील वात विड्याच्या पानावर ठेवतात. त्याच्यावर काळा टिळा लावतात; व ती पानावरची जळती जोत नवरीच्या अंगावरून पाच वेळा वर, व पाच वेळा खाली उतरवतात. (डोक्यावरून पायापर्यंत व पायापासून डोक्यापर्यंत) तेळ्हा ही गाणी म्हणतात. विदर्भातील जवळपास सर्वच जिल्ह्यात, काही जातीत ही प्रथा आहे. नवरीला किंवा नवरदेवाला कोणाची नजर लागू नये, त्यासाठी तेल चढवण्याचा व उतरवण्याचा विधी होतो.

अ). थांबं थांबं विहिणीबाई, विहिणीबाई

थांबं थांबं विहिणीबाई, विहिणीबाई
 तुम्हा मांगतं नाही काही, नाही काही
 तुम्हा मागते रुळा तोडे, रुळा तोडे
 रुळा तोड्याची हौसं फारं, हौसं फारं
 नवरीले चंद्रहारं, चंद्रहारं
 चंद्रहाराचा मोती खोटा, मोती खोटा
 नवरदेवाचा हत्ती मोठा, हत्ती मोठा
 हत्यावरं अंबायरी, अंबायरी
 नवरा नवरी जाता घरी, जाता घरी
 माय पायते खिडकीतूनं, खिडकीतून
 बापं पायते गल्लीतूनं, गल्लीतूनं
 ज्याची होती त्यानं नेली, त्यानं नेली
 आपली माया व्यर्थ गेली, व्यर्थ गेली

आ). भागिरथाचे गीत

एका अधियतं आली फेरी, आली फेरी
 सासू म्हातारी होती घरी, होती घरी
 देनं भागेरथा सूनं, भागेरथा सूनं
 भागेरथा सूनं । लोकाची लेकबारं

कशी देऊ दानावरं, दानावरं
 भागेरथा सूनं । लोकाची होयं सिता
 माही देण्याची कोणती सत्ता, कोणती सत्ता
 बापं लेकाची बोली झाली
 सूनं भागेरथा देऊ केली
 सासरी मामाजीची नसं
 पुढच्या हाटा गेली
 मागे तपशील निवडले गेले
 वरं वालीयाचा खणं
 भागेरथाची बोरवणं
 सूनं भागेरथा बोलयली
 तुम्हा मनते मामाजी
 आंग धुवाले टाकले पाणी
 सरली भागेरथा येथूनं येणी
 तुम्हा मनते सासूबाई
 आपण जेवू एका ताटी
 सरल्या येथूनं पंगती

इ). नवरदेव व नवरीला तेल चढवताना

तेलं बाई तेलं, शापेरी तेलं
 लक्ष्मी सवासीनं चढवते तेलं
 सोन्याच्या वाटीतं नागोलीचे पानं
 लक्ष्मी सवासीनं चढवते तेलं
 नवरदेवाच्या बहिणीनं
 तेलं चढवायचा घेतला पहिला मानं
 सोन्याची वाटी, तिळाचे तेलं, नागोलीचे पानं
 तेलं चढवते लक्ष्मी सवासीनं ॥ ०३ ॥

ई). खणखण कुदळी, मणमण माती,

खणखण कुदळी, मणमण माती,
चांदण्या राती
कुंभारदादा, कुंभारीणबाई
आधी घडवजो मानाचा हाराडेरा
मंग घडवजो मगरं माथनी
मंग घडवजो मानाचे अयगं (गाडगे)
लक्ष्मी सवासीनं आयवोळं निंघाली
पायाची ध्युदला धुलड्यानं गाजवली
कपायाचं कुंकू घामाझोकलं झालं
काखीतलं बाळं निद्रा गेलं ॥ ०४ ॥

भाग — ६

या भागात उशिरा मिळालेल्या ओव्या व ओवीगीते आहेत

१०१. बारा महिण्याचे सण

हे गीत सौ. कलाबाई भगवानजी साठोणे यांनी सांगितले. या गीतात बारा महिण्यात येणाऱ्या सणाची नावे आलेली आहे.

आली आली अखाडी, सर्व सण हकाली
सवस आली जीवती, जीवत्या पुंजू राती
मागे लिहू भिती, सवसं आली पोवती
नागोबाच्या भोवती, नागोबाने उचलली फडी
कानोबे बसतील दारी, कानोब्याचा मानमोरा
सवस आला पोळा, पोळ्याला बैल जेवती
सवस आली काजळती, काजळतीच्या काहेण्या
जेष्ठा आल्या पाहण्या, जेष्ठाबाईले आंबीलफळं
गणपती बसले आसणी, दसन्या मारले वैरी
आसीनबाई सोयरी, आठा दिसा आठवी
भुलाई पाण्या साठवी, सवस आली दिवाळी,
चंद्र दिसतील कई, लेकरं करतील घाई
लक्ष्मीपूजन संध्याकाळी, सकाळी उठून खेळतील गायी
बहीण भावाला ओवाळी, कमरेत पैसे थोडे
खर्चाचा हिसोब जोडे, बहिणीची वाचा जडं
भावाचं मेलं घोडं, सवस आली नागदिवाळी
नागदिवाळीला उजळली जोतं, सवस आली तिळसंक्रांत
तिळसंक्रातिला वाटले वानं, सवस आली शिवरात्री
पाळण्याला लोक महादेवा जाई, शिमग्याची आली होळी
बहीण भावाच्या आली घरी, मांडवशीची उभारली गुढी
चैत्रानं टाकली उडी, तळणं करता रात्र कटली
आखाडीले आखाडी नेटली, वटसावित्रीची दाळ वाटली.

१०२. वेळेवर मिळालेल्या ओव्या

पुढील ओव्या श्रीमती सुभद्राबाई देशमुख, मंगळवार पेठ, उमरेड, जिल्हा नागपूर यांनी सांगितल्या. (त्यावेळी त्यांचे वय पंचाहात्तरच्या वर असावे. बिछून्यावर खिळलेल्या असतानाच त्यांनी ओव्या सांगितल्या. लगेच तीन महिण्यांनी त्यांचे निधन झाले.) या भागातील ओव्या अगदी शेवटच्या क्षणी मिळाल्या. त्यामुळे त्या येथे देत आहो. यातील विषय विविध आहे. पण मुळ संहिता तयार झाली असल्यामुळे, ह्या ओव्या मूळ भागात टाकता आल्या नाही. यातील विषय मागील भागात आलेले आहेच. ह्या ओव्या मध्ये टाकल्या असत्या तर अगोदरच्या ओव्यांचा क्रम बिघडला असता. म्हणून त्या स्वतंत्र दिल्या आहे. ओव्यांचा क्रम मात्र पुढे जाणारा आहे.

पोरीच्या लेकराची । घडीची गंमतं
पोराच्या लेकराची । दारी बसली पंगतं ॥ १८१५ ॥

लेकीचं लेकरू । पंढरीचा पोहा
लेकाचं लेकरू । लावणं देव्हाच्यावर दिवा ॥ १८१६ ॥

मायची मायं गेली । कन्याची वाफं गेली
बापाची मायं गेली । कलिज्याची आगं झाली ॥ १८१७ ॥

राजा रघुजी मरूनं । रयतीचं झालं वनं
कुलपं लावले इंग्रजानं ॥ १८१८ ॥

राजा रघुजी मरूनं । रयतीचं झालं खातं
राजा रघुजीचे कागदं गेले नंदनात ॥ १८१९ ॥

(नंदनातं – ज्याच्या त्याच्या कानावर)

कुडीतल्या आत्मारामा । जरासी धिरं धरं
माझे मुलं निंघाले मार्किटातून । आहे तहसीली जवळं ॥ १८२० ॥

दलालाच्या पोरा । तूनं दलाली कशी केली
वरं नागीनं येल्या गेली । चोळी दुकानातं इसरली ॥ १८२१ ॥

ज्या गावाले नाही झाडझुडं । थो गावं दिसते उजाडं
भावाबिना कोणं घेर्इनं लुगडं ॥ १८२२ ॥

ज्याले नाही बहीणं । त्याची वई गावनं कोणं
पैसा तांब्याचा घेऊनं । पोथी आयकाले जाणं ॥ १८२३ ॥

ज्याले नाही बहीणं । तो गाव दिसते सुना
भाऊ कोठी जाईनं पाहुणा ॥ १८२४ ॥

बहिणीच्या गावा जाता । जंगलं मोठा दाटं
भावानं नेली बारा पोलीसाची गाठं ॥ १८२५ ॥

बहिणीच्या जिवासाठी । भाऊ झाला भोई
जारं टाकते नयी नयी (नदी) ॥ १८२६ ॥

बहिणीच्या जिवासाठी । भाऊ झाला ढिवरं
केली सांगडं तयारं ॥ १८२७ ॥

(सांगड — मासळ्या पकडण्यासाठी सुताच्या जाळीपासून तयार केल्या जाते)

बहिणीच्या जिवासाठी । होती जिवाले धोकणी
कोणं नाही सांगितली । हंस मोराची बातणी ॥ १८२८ ॥

बहिणीच्या जिवासाठी । लागे जिवाले हूरहूरं
नाही सापडलं मला । नवतीचं जायफळं ॥ १८२९ ॥

बहीण भावाच्या घरा गेली । भाऊ मनते करं रोटी
भावजं मनते । गहू आहे जमिनीच्या पोटी ॥ १८३० ॥

लेकं लेकं करे । लेकीचं करते कायं
सूनं नांदवून पायं ॥ १८३१ ॥

लेकं लेकं करे । लेकं संपत्तीचा राजा
सूनबाई होती । माया माडीचा दरवाजा ॥ १८३२ ॥

एवढा बोलं बोलं । नोका बोलू सासुबाई
तुमाले बहुशा लेकी नाही ॥ १८३३ ॥

पोटी आल्या लेकी । लेकी देऊनं झाला चोरं
जावयाची जातं । उशा खालची तलवारं ॥ १८३४ ॥

गंगेले आला पूरं । उतारं कोण्या काठी
जाणं आहे मला । यमुनेच्या भेटी ॥ १८३५ ॥

माझया गावाहूनं । तुमचा गावं आहे लोंबं
कव्हा यानं मले सांगं ॥ १८३६ ॥

माझया गावाहूनं । तुमचा गाव आहे दूरं
गंगेले आला पूरं ॥ १८३७ ॥

माय बापाच्या घरी । नाही सापडे वाभिटं
भरताराच्या घरी । बुडवे तुपामंध्ये बोटं ॥ १८३८ ॥

माय बापाच्या घरी । नाही सापडे बोथरी
भरताराच्या घरी । लेपं दुहेरी हातरी ॥ १८३९ ॥

मायबापाच्या घरी । नाही सापडे कन्या
भरताराच्या घरी हालवते चिन्या ॥ १८४० ॥

माहेरी नाही जातं । सासुरी दावे रीतं
धनगराची मेंढी । येऊनं पडली माहालातं ॥ १८४१ ॥

सुटली अग्नगाडी । बारा कोसाचा फासला
करं दावते दुसरा । कोणं छबेला बसला ॥ १८४२ ॥

(करं – कळ. छबेला – मुलगा)

सुटली अग्नगाडी । करते पाणी पाणी
पुढच्या डव्यामंधी बसली छबेल्याची राणी ॥ १८४३ ॥
बोलं बोलते । नोको बोलू हलके नारी
कोण्या समयाच्या शिरी । गाठं पडली शेजारी ॥ १८४४ ॥

वनातला वाघं । तनामंधी लोरे
लेकीचं नाही बरं । बाप मनामंधी झुरे ॥ १८४५ ॥

वाघं मारला वाघदारी । ससा मारला येता जात
मोरं मारला पाणी पेता ॥ १८४६ ॥

वाघं मारला वाघदारी । ससा मारला कटारी
भासा माम्याच्या येटारी ॥ १८४७ ॥

वाघं मारला वाघदारी । ससा मारला झेलूनं
आले शिकारं खेलूनं ॥ १८४८ ॥

वाघं मारू गेले । मोठ्या घराचं पिळांगां
वाघ मारला किल्ल्यावूनं ॥ १८४९ ॥

पाहुण्याले पाहुणचारं । केली पुरणाची पोई
खेड्याची वस्ती माही । पानं विड्याले नाही बाई ॥ १८५० ॥

पिकलं इंद्रवनं (फळ) । खाऊशा लागे मनं
पोटी भरलं कडुपणं ॥ १८५१ ॥

पिकलं इंद्रावणं । फोडूनं पाह्यतं
सारं बोलूनं दावलं ॥ १८५२ ॥

पिकलं इंद्रावनं । हिरव्या पिवळ्या रेघा
नाही सापडला मले । भाऊ जिव्हाळ्याचा सगा ॥ १८५३ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । कालच्या कालं झाला
माझ्या जिवीचा सखा आला ॥ १८५४ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शाकभाजीले नाही काही
लवंगा तोडाना जाऊबाई ॥ १८५५ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शाकभाजीले टोंडरे
सारे बगीचे ढुंडले ॥ १८५६ ॥

माझ्या घरी पाहुणे । शाकभाजीले कारले
सारे बगीचे वारले ॥ १८५७ ॥

माझ्या घरी पाहुणा । बनवली दाररोटी
बहिणीच्या जिवासाठी । हृदय उकला नोको कोठी ॥ १८५८ ॥

दिवस बुडाला । हिंगणघाटच्या वडाखाली
बहीणं मोडा घाली । नको जाऊ संध्या झाली ॥ १८५९ ॥

भाऊ आपला । राणी भावजय लोकाची
गोष्ट सांगा लागते लोभाची ॥ १८६० ॥

गावचा मारोती । शेंदरानं लालं
पूजा करून आलो कालं ॥ १८६१ ॥

गावचा मारोती । कशानं पडला कारा
त्याले सोन्यानं पाणी धारा ॥ १८६२ ॥

गेली देवाच्या देवळातं । होती पुत्राची घडणं
हिरे घेतले निवडूनं ॥ १८६३ ॥

देवाच्या देवळातं । बाई बसली नेटूनं
तिच्या नशिबातं नाही । देवं देईनं कोठूनं ॥ १८६४ ॥

शेजी आली झागडतं । मी निंघाले हासतं
त्याचा अन्यायं पुसतं ॥ १८६५ ॥

शेजी आली झागडतं । उगी रायं बाजारणी
माझा मुलगा आंगणी । घाले तुळशीले पाणी ॥ १८६६ ॥

राणीच्या जिवासाठी । हत्याची झाली माती
राजा चालला उमरावती ॥ १८६७ ॥

राणीच्या जिवासाठी । हत्ती सोंडानं फेके वारू
त्याचा काफिला चाले हरू ॥ १८६८ ॥

लेकं संपत्तीचा धनी । लेकी मयनावाचूनं
पाणी पाजलं नाही कोणं ॥ १८६९ ॥

माझ्या मैनाले मांगू आले । लेकं कोणाची देऊ बाई
तिचे काकाजी गावी नाही ॥ १८७० ॥

माझ्या मैनाले मांगू आले । बापं मनते नाही देतं
मामे बोलले तिच्छाईतं ॥ १८७१ ॥

ओवी क्रमांक १८७२ ते १८८७ पर्यंच्या ओव्या वेळेवर मिळाल्या असल्यामुळे त्या शेवटी दिलेल्या आहे. ह्या ओव्या सौ. विमल जानरावजी देशमुख, हिंद नगर, सिंधी नाका, परदेशीपुन्याजवळ, वार्ड क्र. ३५, वर्धा.

भयाना वनामंदी । उदाचा वासं येते
रामाची सिताबाई । दशाहारं नाहाते ॥ १८७२ ॥

जटायू पाखराच्या । भुजा मोडल्या रावणानं
कंठी लागला त्याचा प्राण । मंगं करे रामाचं सुमिरनं ॥ १८७३ ॥

दशरथाच्या घरी । चारं पाळणे शेजारी
हालविते दोरी । कौशल्या सुंदरी ॥ १८७४ ॥

सितेच्या स्वयंवराला । देशोदेशीचे राजे आले
जनकाच्या जानकीनं । रामप्रभू निवडले ॥ १८७५ ॥

सभा मंडपी । सिता उभी हारं घेऊनं
रामाने मोडला धनुष्यबाणं । सितेने हारं वाहिला जाऊनं ॥ १८७६ ॥

फुलं तोडता तोडता । सिता पाहाते रामाला
सिता सांगते सखीला । दशरथं नंदनं आला ॥ १८७७ ॥

कृष्णाचा जन्म झाला । आकाशी वाजे टाळं
देवकीला झालं बाळं ॥ १८७८ ॥

कृष्णाचा जन्म झाला । आकाशी वाजे भेरी
झाला आनंद घरोघरी ॥ १८७९ ॥

कृष्णाचा जन्म झाला । आकाशी गुढ्या तोरणं
देवकी करे विष्णुचं स्मरणं ॥ १८८० ॥

कृष्णाचा जन्म झाला । आकाशी वाजे घंटा
वासुदेवाले आनंद मोठा ॥ १८८१ ॥

बाई गायीचं गोठाणं । झाडूनं सारवूनं ठेवलं
बाळं खेळाया लावलं ॥ १८८२ ॥

लाडकं बाळं माझं । खेळाले गेलं राती
त्याच्या पैजनाले मोती ॥ १८८३ ॥

लाडकं बाळं माझं । खेळाया गेलं कुठी
वाण्या साखरं देजो मुठी ॥ १८८४ ॥

लाडकं बाळं माझं । खेळाया गेलं बाई
अजूनं आलं नाही ॥ १८८५ ॥

लाडकं बाळं माझं । लडते राहू राहू
वाटीतं मांगे गूळं बहू ॥ १८८६ ॥

देवाचा देवपाटं । ठेवला म्या घासूनं
देवकीचा कान्हा बसला लोण्यासाठी रूसूनं ॥ १८८७ ॥

(दशाहारा — जेष्ठ शु. १ पासून दहा दिवस होणारा गंगोत्सव. सुमीरन —
स्मरण. भेरी — नगरे.)

भाग — ७

या भागात बारुला, जैतुला व राधिका ही तीन लोककथांगीते आहेत.

बारुला, जैतुला व राधिका

या भागात बारुला, जैतुला व राधिका ही तीन लोककथांगीते आलेली आहेत. ही लोककथांगीते श्रीमती अंजनाबाई विजारामजी महाजन व सौ. चंद्रभागाबाई जगनराव सेलकर (मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा) यांनी सांगितली. त्यांनी ही कथांगीते आशिवन महिन्यात भुलाबाईच्या सणाच्या वेळी गात असल्याचे सांगितले.

माझ्या गावात भुलाबाईची स्थापना व्हायची. पाच ते सहा दिवस गावातील स्त्रिया व मुली एकत्र येऊन गाणी म्हणायच्या. गावात त्यावेळी तीन चार ठिकाणी आकाश पाळणे बांधले जायचे. त्यावेळी काही स्त्रिया नकलाही करायच्या. त्यातील काही सोंगे काढायच्या. शेवटच्या चारपाच रात्रीत त्या कथांगीते म्हणायच्या. त्यावेळी भुलाबाईच्या गाण्यासोबतच ही तीन कथांगीते त्या म्हणत असल्याचे सांगितले. (ही सर्व माहिती लेखकाला त्यांच्या आईने सांगितली आहे).

ही कथांगीते मौखिक परंपरेने चालत आलेली असल्यामुळे; व लंब असल्यामुळे फक्त दोघींनाच ती येत होती. आज त्यांचे वय ७५ च्या वर आहे. ही तीन कथांगीते चंद्रभागाबाई व अंजनाबाई यांनी त्यांच्या माहेरावरून आणल्याचे सांगितले. त्या लहान असताना त्यांच्या माहेरी ही गाणी त्या म्हणत व ऐकत होत्या. दोघींचेही माहेर वर्धा जिल्ह्यात आहे. ही तीनही कथांगीते एकाच प्रादेशिक भागात जन्माला आलेली असल्यामुळे या तीनही कथांगीतांची भाषा सारखी आहे.

बारुला हे एक लोककथांगीत आहे. या कथांगीताच्या नायिकेचे नाव बारुला आहे. यात बारुलाची कथा गीतरूपाने आलेली आहे. भारतात गीतरूपाने कथा सांगण्याची परंपरा होती. हे या कथांगीतावरून दिसते. थोडक्यात ही कथा पुढीलप्रमाणे :—

गोविंदा हा बारुलाचा (बारुबाईचा) मोठा भाऊ आहे. त्याच्या शेतात एक बांध (बांध — ज्याला पायच्याची विहीर म्हणतात) आहे. पण त्या बांधाला (विहीरिला) पाणी नाही. त्याला कोणीतरी सांगितले की, बांधावर कोणाचा तरी बळी दिल्यास बांधाला पाणी लागेल. म्हणून तो आपल्या बहिणीला (बारुलाला) बळी देण्याचे ठरवितो. दिवाळीच्या सणाच्या निमित्याने

तो बारुबाईच्या गावाला जातो. बारुलाला भाऊ आल्याचा मोठा आनंद होतो. ती त्याचे मोठ्या प्रेमाने स्वागत करते. त्याच्यासाठी जेवण तयार करते.

बारुलाला एक लहान मुलगा असतो. त्याचे नाव 'तुरशीबाळ' आहे. तुरशीबाळाचे डोळे आल्यामुळे, बाळासाठी पाळणा करण्याकरिता तिचे पती वेळू आणण्यासाठी बाहेरगावी जातात. इकडे बारुलाचा भाऊ गोविंदा आपल्या बहिणीला, व भाच्याला घेऊन माहेरी आणण्याच्या निमित्याने रथात बसवतो.

सुरुवातीला बारुला माहेराला जायला तयार होत नाही. तिला काहीतरी अघटीत घडणार असावे असे दिसते. म्हणून ती आपल्या सासुला आपल्याला माहेरी पाठवू नका म्हणून सांगते. पण तुझा एकुलता एक भाऊ तुला न्यायला आला आहे, त्याला मी रिकाम्या हाताने कसा पाठवू, असे म्हणून सासुबाईही तिला माहेराला जाण्यास सांगते. भाऊ आपल्या शेताकडे रथ घेऊन जातो. आणि बारुला व तिच्या बाळाचा बळी बंधाला देतो. याचे मोठे हृदयद्रावक वर्णन या कथागीतात आलेले आहे.

बारुला व तिच्या लहान मुलाला घेऊन बळी देण्यासाठी गोविंदा (बारुलाचा भाऊ) विहिरीत उतरतो. विहिरीत उतरताच विहिरीला पाझर फुटतो; आणि पाणी वर येऊ लागते. जसेही पाणी वर घोऱ्यापर्यंत येऊ लागते, तसेच ती आपल्या बाळाला उचलून कडेवर घेते. हळूहळू बांधाचे (विहिरीचे) पाणी वाढत जाते. आधी घोऱ्यापर्यंत, मग गुढग्यापर्यंत व नंतर कमरेपर्यंत पाण्याची पातळी वाढते. कमरेपर्यंत पाण्याची पातळी वाढल्यानंतर बारुला आपल्या मुलाला खांक्यावर घेते. जसी जसी पाण्याची पातळी वाढत जाते, तसी तसी बारुला आपल्या मुलाला वर वर घेते. शेवटी गळ्यापर्यंत पाणी आल्यावर बारुबाई आपल्या भावाला विनंती करते की, माझ्या बाळाला तरी घरी घेऊन जा. परंतु तिच्या भावाने दोघांचाही बळी देण्याचे ठरवले आहे. त्यामुळे तो तिची विनवणी धुडकावून लावतो. माझ्यासोबत आता माझे बाळही मरणार, म्हणून ती हळूहळू व्यक्त करते. तिचा जीव कासावीस होतो. आपल्यासमोर आपले तान्हुले बुडून मरणार, ही कल्पनाच आईला सहन होत नाही. याचे मोठे हृदयद्रावक वर्णन या गाण्यात आलेले आहे. हे वर्णन ऐकून स्त्रियांच्या डोळ्यात अशू येतात. पुढील ओळी पाहा—

पययल्या या पायरीले वो
पाणी झालं या घोटा घोटा वो
तुरशीबाळाचा लोभ मोठा वो

दुसयन्या या पायरीले वो
 पाणी झालं या मांडी मांडी वो
 तुरशीबाळं या कडीखांदी वो
 तिसयन्या या पायरीले वो
 पाणी झालं या छाती छाती वो
 तुरशीबाळाची होते माती वो
 चवयथ्या या पायरीले गा
 पाणी झालं या गरा गरा गा
 तुरशीबाळाले नेण घरा गा
 भाऊ नोहे तू वैरी खरा गा
 पाचयव्या या पायरीले वो
 बारू डुबली बांधायतं वो
 नाही शाहीच्या दयवातं वो

(पययल्या, दुसयन्या, तिसयन्या, चवयथ्या, पाचयव्या हचा शब्दात ‘य’ हा अधिकचा शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेला आहे. बांधात – पायन्याची विहीर. शाही – पती, मालक. दयवात – भाग्यात, नशिबात,)

बारुलाचा व तिच्या मुलाचा बळी दिल्यानंतर, त्या विहिरीत काहीतरी चकाकत असताना लोकांना दिसते. बारुला सासरवरून निघताना जे अलंकार व दागदागिने अंगावर घालून निघाली होती, ते दागिने लोकांना विहिरीत चमकताना दिसतात. परंतु ते दागिने चमकत नसून बांधाची (विहीर) डागडुणी केलेली आहे, त्याचे खिळेफासे, त्याच्या नवीन पायन्या चमकतात, असे बारुलाचा भाऊ लोकांना सांगतो. परंतु बारुलाचा खून झाला अशी कुणकुण स्त्रियांमध्ये पसरली होती. या सर्वांचे वर्णन आलेले आहे. एकएक दागिना चमकताना दिसतो. त्यावर भाऊ बांधाच्या एकाएका भागाचे वर्णन करून सांगतो. त्याचे मोठे सुरेख वर्णन आलेले आहे. पुढील वर्णन पाहा –

बाई झालई झालं करे वो
 माया बारुईलाचा हसं वो

(हसं – गळ्यातला अलंकार)
 नोयं बारुईलाचा हसं वो

केला बांधाचा बंदोबस्तुं वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाची सरी वो
नोयं बारुईलाची सरी वो
नवीनं बांधाची पाययरी वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाच्या पाटल्या वो
नोयं बारुईलाच्या पाटल्या वो
बांध खिन्यानं माठयला वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाच्या माठ्या वो
नोयं बारुईलाच्या माठ्या वो
नवीनं बांधाच्या होय पाठ्या वो

(माठ्या — पाटल्याच्या मागे घालायच्या मोठ्या बांगड्या)

बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाचे तोडे वो
नोये बारुईलाचे तोडे वो
होये बांधाचे कडुडुडे वो
बाई झालई झालं करे वो
तुरशीबाळाचे कडे तोडे वो
त्याले मोजता ईरं पडे वो
त्याले मोजता ईरं पडे वो
बाई झालई झालं करे वो
तुरशीबाळाचे पयजनं वो

बारुलाचा व तिच्या मुलाचा बळी दिल्यानंतर गोविंदा घराकडे निघतो. आई त्याला विचारते, तू एकटाच कसा. तू तर आपल्या बहिणीला आणायला गेला होतास. पण तो आईची समजूत काढतो. ती मागाहून येणार असल्याचे सांगतो. त्याचेही गाण्यातील वर्णन फारच सुरेख उतरलेले आहेत. बारुलाची आई तिच्या मुलाला विचारते —

गेला वाड्याच्या जवयरी वो
माता निंघाली बाहेयरी वो
कावून गोविंदा रथं खाली गा
कावून येकला पायं धुते गा
बारू बहिणाई नाही आली गा
बारू बहिणाई मांगून येते वो
बारू बहिणाई मांगून येते वो

काही दिवसांनी बारुला आपल्या आईच्या स्वप्नात जाते. आणि आम्ही दोघेही मायलेकरं या विहिरीत आहो, असे सांगते. सकाळी उठल्याबरोबर बारुलाची आई आपल्या मुलाला पडलेले स्वप्न सांगते. पण ‘स्वप्नाशिवाय रात्र नाही’, असे सांगून तो आईची समजूत काढतो.

आईच्या स्वप्नात गेल्यानंतर, ती पतीच्या स्वप्नात जाते. व त्याला घडलेली घटना सांगते. त्यानंतर सकाळ होताच तिचा पती बारुलाच्या माहेराला येतो. सासू पाय धुवायला पाणी ठेवते. पण अगोदर माझे बाळ कोठे आहे ते दाखवा, असे तो आपल्या सामुला म्हणतो. हा संवादही गाण्यातून आलेला आहे. आणि तो पाहण्यासारखा आहे. पुढील ‘सासू आणि जावई’ यांचा हा संवाद पाहा —

सासू निंघाली बाहेयरी वो
पायं धुवाले देल्लं पाणी वो
पायं धुवाचं नाही कामं जी
तुरशीबाळं का धाडूनं देनाजी
तसी दचयकली सासू वो
तुमचं बारं का तुमच्या पासी वो
गाडी आली का पलटूनं जी
कायं सांगू मी वचयनं जी

तुमचे बाळ तुमच्या घरीच आहे, असे म्हटल्यावर बारुलाचा पती गोविंदाचा शोध घेतो. त्याला रथात बसवून बांधाजवळ आणतो. तेथे त्याला बांध पाण्याने तुडुंब भरलेला दिसतो. तेथे तो पाणी काढत असताना त्याला बादलीमध्ये फूलं दिसतात. तेथून तो लगेच आपल्या घरी येतो; व घडलेली सर्व घटना आपल्या बहिणीला सांगतो. नंतर बारुलाचा पती आपल्या बहिणीला घेऊन बांधाजवळ

येतो. मिळालेल्या फुलावर बारुलाची नणंद आपली करांगळी कापून रक्त शिंपडते. त्यातून बारुला सजीव होते. तिचा पती सुद्धा आपली करांगळी कापून उरलेल्या फुलावर रक्त शिंपडते. अणि त्यातून तुरशीबाळ जिवंत होतो. शेवटी सगळे मिळून आपल्या घरी येतात. अशा तच्छेने या कथागीताचा शेवट सुखात होतो.

या कथागीताला एक साधी सोपी चाल आहे. ज्यांना हे गाणे येते, त्या स्त्रिया पुढे म्हणतात. बाकी मागावून म्हणतात. प्रत्येक चरण त्या दोनदा म्हणतात. मध्येच गाणे थांबवून कथाचे स्पष्टीकरण सांगतात. हे कथागीत गात असल्यामुळे या गीताच्या प्रत्येक ओळीच्या शेवटी ‘वो’, ‘गा’ हे अधिकचे शब्द गाण्याची लय साधण्यासाठी आलेले आहेत. या गीताची भाषा विदर्भातील बोलीभाषा आहे. संपूर्ण कथागीत पुढे दिलेले आहे —

बारुला

भाऊ गोविंद बोलयला वो
देनं माताई मले जेवू वो
माझा सारकयीणाचा हातं गा
हाये शिक्यावर दहीभातं गा
पाच घासं या जेवयला वो
मुखी पानाचा विडा घेतला वो
गेला घोड्याच्या घोडपागा वो
गेला घोड्याच्या घोडपागा वो
तेजी घोडा या निवडला वो
जीनं खोगीरं चढवला वो
रथं मारगी लागयला वो
बारुलाच्या या वाढ्या गेला वो
साता खणाच्या माडीवरं वो
दळणं दरते बारुबाई वो
दळणं दरते बारुबाई वो
हाका मारते आत्याबाई वो
तुझे गोविंद आले भाई वो

पाचा बोटाच्या केल्या काड्या वो
तरपायाची केली चूल वो
आव्या दूधाची केली खिरं वो
बंधु जेवला पोटभर वो
तुम्हा मनतो सासुबाईजी
नोका धाढू का माहेराले जी
काळं येईनं जिवायले जी
काळं येईनं जिवायले जी
तुम्हा मनतो सासुबाईजी
आला दिवाळीयचा सणं जी
माझ्या वाड्याले लेहणं कोणं जी
माझ्या वाड्याले लेहणं कोणं जी
तुरशीबाळाचे आले डोळे जी
शाही गेले का येरवाले जी
जशा दंडाच्या पारण्याले जी
दासी ठेवल्या हालवाले जी
नोका धाढू का माहेराले जी
नोका धाढू का माहेराले जी
तुझा येकला येकं बंधु वो
मितं पलटूनं कसा लावू वो
साठी चौकीच्या पडल्या गाठी जी
इतल्या भेटीनं झाल्या भेटी जी
शाबार सांगतो सासुबाई जी
तुमच्या लेकाचं धोतयरजी
हाये पलंगाच्या गाथावरजी
पाया लागू द्या सासुबाईजी
पलटूनं वाड्याले येणं नाही जी
निंघली वाड्याच्या बाहेयरं जी
निंघली वाड्याच्या बाहेयरं जी
गोविंद भावानं जेवणं केलं वो

मुखी पानाचा विडा घेतला वो
गेला घोड्याच्या घोडपागा वो
तेजी घोडा या निवडला वो
जीनं खोगीरं चढवला वो
जीनं खोगीरं चढवला वो
मोयरं बसला गोविंदभाऊ वो
मांगं बसली बारुबाई वो
मंधात बसला तुरशी भासा वो
रथ कायहीडला कसा वो
वाटं मारगी लागयले वो
यकं वनं या चयडता वो
दुसरा वनं या उतरता वो
आया बाया का विचारते गा
तुया मांगची कोणं होयं गा
माही बारुला बहीयणं वो
मांगं पायते फिरूयनं वो
आला हृदयं भरूयनं वो
आला हृदयं भरूयनं वो
कावूनं बारुला डोळे लालं वो
माया माडीचा कोंडायलं (धुळं) वो
बारू बसली रथायतं गा
रथं हकालं जलदीनं गा
मले लागली तहायनं गा
मले लागली तहायनं गा
बांध आला का जवयळी वो
पाणी देतो मी निरमळी वो
तहानं लागली सरावणा गा
आंजुळीचा तू कर डोणा गा
माही आंजुळं हाये लहानं
नाही जाणारं तुही तहानं

बांध आला का जवयळी वो
पाणी देतो मी निरमळी वो
गोविंदा बंधु गा लागली तहानं
पुढं आंब्याचे झाडं दोनं गा
तेथलं पाणीत वंगारवाणं वो
नाही जाणारं तुही तहानं
आला बांध का जवयळी वो
पाणी देतो मी निरमळी वो
बांधं खांदला येरूभरं वो
पाणी नोयतं झारीभर वो
कायं सांगू मी बहिणागाई वो
तुले बांधाले देऊ केली वो
गेले बांधाच्या जवयरी वो
गेले बांधाच्या जवयरी वो
पययल्या या पायरीले वो
पाणी झालं या घोटा घोटा वो
तुरशीबाळाचा लोभ मोठा वो
दुसयन्या या पायरीले वो
पाणी झालं या मांडी मांडी वो
तुरशीबाळं या कडीखांदी वो
तिसयन्या या पायरीले वो
पाणी झालं या छाती छाती वो
तुरशीबाळाची होते माती वो
चवयथ्या या पायरीले गा
पाणी झालं या गरा गरा गा
तुरशीबाळाले नेणं घरा गा
भाऊ नोहे तू वैरी खरा गा
पाचयव्या या पायरीले वो
बारू डुबली बांधायतं वो
नाही शाहीच्या दयवातं वो

(शाही – पती, मालक)
भावजा करती धुनधुनं वो
झाला बारुईलाचा खून वो
यातं गोविंद भावायनं वो
रथ गाडी या कायडली वो
लागला गावाच्या मारयगी वो
गेला गावाच्या जवयरी वो
गेला वाड्याच्या जवयरी वो
माता निंघाली बाहेयरी वो
कावूनं गोविंदा रथं खाली गा
कावूनं येकला पायं धुते गा
बारू बहिणाई नाही आली गा
बारू बहिणाई मांगून येते वो
बारू बहिणाई मांगून येते वो
आया बायाले दिवायरी वो
भाऊ बयनीचा वययरी वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाचा हसं वो
(हसं – गळ्यातला अलंकार)
नोयं बारुईलाचा हसं वो
केला बांधाचा बंदोबस्तं वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाची सरी वो
नोयं बारुईलाची सरी वो
नवीनं बांधाची पाययरी वो
बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाच्या पाटल्या वो
नोयं बारुईलाच्या पाटल्या वो
बांध खिन्यानं माठयला वो
बाई झालई झालं करे वो

माया बारुईलाच्या माठ्या वो
नोयं बारुईलाच्या माठ्या वो
नवीनं बांधाच्या होय पाठ्या वो
(माठ्या — पाटल्याच्या मागे घालायच्या मोठ्या बांगड्या)

बाई झालई झालं करे वो
माया बारुईलाचे तोडे वो
नोये बारुईलाचे तोडे वो
होये बांधाचे कडनुडे वो
बाई झालई झालं करे वो
तुरशी बाराचे कडे तोडे वो
त्याले मोजता ईरं पडे वो
त्याले मोजता ईरं पडे वो
बाई झालई झालं करे वो
तुरशीबाळाचे पयजनं वो
झाले पाटीलं मायजनं वो
झाले पाटीलं मायजनं वो

(येथपर्यंतचे गाणे श्रीमती अंजनाबाई बिजारामजी महाजन यांनी सांगितले.
त्यापुढचे त्यांना आठवत नव्हते. येथून पुढचा भाग सौ. चंद्रभागाबाई जगनराव
सेलकर यांनी सांगितला. त्यांच्याबद्दल अधिक माहिती मनोगतामध्ये दिलेली
आहे.)

जसा दिवसं बुडयला वो
अर्धी गतरं कटयली वो
तुले मनतो मातेसरी वो
तुतं झोपली पलंगावरी वो
मितं हाये का बांधावरी वो
मितं हाये का बांधावरी वो
जसा दिवसं निंघयला वो
झाडा झटईकाले गेला वो
तोंडं मैदानी धुतयला वो
कचेरीत का येऊनं बसला वो

तुले मनतो गोवियंदा गा
सपनं कावून पडयलं गा
तुले मनतो मातेसरी वो
सपनायगरं रातं नाही वो
जसा दिवस बुडयला वो
अर्धी रातरं कटयली वो
मनतो तुमाले शाईयरी (पती) जी
तुमी झोपले पलंगावरी जी
तुरशीबाळं का बांधावरी जी
तुरशीबाळं का बांधावरी जी
बांधं खांदला येरुभरं जी
पाणी नोयतं झारी भरं जी
बंधु माया का बोरायानं जी
देऊ केली का बांधायले जी
तुमी यावे का माह्यावरी जी
तुमी यावे का माह्यावरी जी
जसा दिवसं उगवला वो
झाडा झटईकाले गेला वो
तोंडं मैदानी धुतयला वो
पलंगावरं का बसयला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
पाचं गंगारी तावं पाणी वो
पाचं गंगारी सारलं पाणी वो
देनं माताई मले जेवू वो
माझा सारवईणाचा हातं गा
शिक्यावर हाये दही भातं गा
तुले मनतो मातेसरी वो
तुरशीबाळाले आणू जातो वो
गेली दिवारी सणायले गा
तू का जाते त आणायले गा

तुरशीबाळाची आली यादं वो
नाही राहातं माहालातं वो
गेला घोड्याच्या घोडपागा वो
तेजी घोडा या निवडला वो
जीनं खोगीरं चढवला वो
गोविंदाच्या या गावा गेला वो
सासू निंघाली बाहेयरी वो
पायं धुवाले देल्लं पाणी वो
पायं धुवाचं नाही कामं जी
तुरशीबाळं का धाडूनं देनाजी
तसी दचयकली सासू वो
तुमचं बारं का तुमच्या पासी वो
गाडी आली का पलटूनं जी
कायं सांगू मी वचयनं जी
कोठं गेला तो गोवियंदा जी
आणा त्याले का बलावूनजी
आला गोविंदा घराकडे गा
चालं गोविंदा बांधाकडे गा
बसं माह्या तू गाडीवरं गा
बसं माह्या तू गाडीवरं गा
साले भाटवे बसयले वो
गाडी हाकली बांधावरी वो
पाणी दिसलं जलाजमं गा
पाणी पेतो मी घुटभरं गा
पयली झारी या काहाडली वो
पयल्या झारीनं धुतले हातं वो
दुसरी झारी या काहाडली वो
दुसर्या झारीनं धुतले पायं वो
तिसरी झारी या काहाडली वो
तिसर्या झारीनं धुतलं तोंडं वो

चवथी झारी या काहाडली वो
चवथी झारी या पेकून घेतली वो
पाचवी झारी या काहाडली वो
पाचव्यातं का आले फुलं वो
कोरा कपडा हातरला वो
त्याच्यावरं का ठेवले फुलं वो
रथं तसाचं हाकलला वो
गावी आपल्या वापस आला वो
सकु बहिणीच्या घरा गेला वो
कायं करते सकुबाई वो
बारू हाये का बांधावरं वो
तुरशीबाळं हाये बांधावरं वो
पाचा बोटाच्या केल्या वाती वो
तरहाताची दिवलनं केली वो
चालं बांधाच्या जवरूनं गा
चालं बांधाच्या जवरूनं गा
यकं आल्लोरी ठोकयली वो
खरं सांगं तू बारुबाई वो
मितं आली का तुह्यावरी वो
आली बांधाच्या जवयरी वो
खरखरं रथातूनं उतरली वो
कोरा शेला का उघडला वो
फुलं पायले नजरनं वो
करकर करांगी कापयली वो
बारूयला का उभी रायली वो
बारूयला का उभी रायली वो
त्यानं कापली करांगरी वो
तुरशीबार का सजीवं झाला वो
चाला रथातं बसूयनं वो
सर्व आले या बसूयनं वो

या लोककथागीताचा अर्धा भाग श्रीमती अंजनाबाई बिजारामजी महाजन यांनी सांगितला. त्याच्यापुढे तिला आठवत नव्हते. नंतरचा भाग सौ. चंद्रभागाबाई जगनराव सेलकर यांनी सांगितला. पण तो काही गाण्यात आणि काही कथारुपात. कारण तिलाही गाणे बरोबर आठवत नव्हते. मग शेवटच्या काही भागातील गाण्याचा यमक लेखकाने जुळविलेला आहे. त्यामध्ये थोडीसी उणीव जाणवते. शेवटी हे कथागीत पूर्ण झाले. ज्यांनी हे लोककथागीत सांगितले त्या दोघींचा पत्ता – मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा. असा आहे.

जैतुला

हे नायिकाप्रधान लोककथागीत आहे. या कथागीताच्या मुख्य नायिकेचे नाव जैतुला आहे. तिच्या वाटचाला आलेले कष्ट व बनवास या कथागीतात वर्णन केलेला आहे. एका लहानशा चुकीमुळे किंवा कारणामुळे तिच्यावर अशी वेळ आली, की तिला आपल्या पतीचे घर सोडून जावे लागले. जेव्हा ती पतीचे घर सोडते त्यावेळी तिचा बाळ हा दूधपिता, म्हणजेच तान्हा असतो. या कथागीतात जैतुलाचे मोठे कारुण्यमय वर्णन आलेले आहे. जैतुलाची कथा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :—

गावात एक गोवारी खेळ दाखविण्यासाठी आलेला असतो. तो खेळ पाहायला गावातील सगळे लोक जातात. जैतुलाच्या काही सख्या तिला तो खेळ पाहण्यासाठी, व सोबत येण्यासाठी आग्रह करतात. परंतु जैतुला मात्र नकार देते. माझा कामधंदा झालेला नाही, आणि बाळाचेही सर्व काही कगायचे आहे, म्हणून आपल्याला येता येणार नाही, असेही ती आपल्या सख्यांना सांगते. तिच्या सोबतीणी तिचा कामधंदा करू लागतात. बाळाचीही तयारी करून देतात, आणि चालण्याचा आग्रह करतात. तिही जाण्याचा विचार करते. घरून निघताना तिचा पदर बाळाच्या पाळण्याला अडकतो. हा अपशकून आहे असे जैतुलाला वाटते. म्हणून मला येता येणार नाही, असे ती आपल्या सख्यांना सांगते. परंतु तिच्या सख्यांच्या आग्रहामुळे ती गोवान्याच्या ढालीचा खेळ पाहायला जाते. त्या ढालीवर सगळे स्त्रीपुरुष काही ना काही भेट वस्तु टाकत असतात. परंतु जैतुला तिच्याजवळ असलेल्या चोळीचा चेंडू करते, व ती त्या ढालीवर टाकते. त्या चोळीचा चेंडू तिच्या पतीच्या पुढे पडतो. कारण तोही तेथे खेळ पाहायला आलेला असतो. तो तिची चोळी ओळखतो, व ती घेऊन तो घरी येतो. जैतुलाला मात्र हे माहित नसते. आणि येथूनच तिच्या दुःखाला सुरुवात होते. तिला अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो.

घडलेल्या प्रसंगाचा जैतुलाच्या पतीला मोठा अपमान वाटतो. जैतुलाच्या अगोदरच तो घरी पोहोचतो. जैतुला घरी आल्यावर तिला घराचा दरवाजा बंद दिसतो. ती आपल्या पतीला दार उघडायला सांगते, तेव्हा ‘उघडन ढालीचा गोवारी’ असे म्हणून तो तिचा अपमान करतो. गावात आलेला गोवारी हा मला वडिलाप्रमाणे आहे, असे म्हणून ती आपल्या पतीची समजूत काढते. पण

तिचा पती प्रत्येक वेळेला गोवान्याचे नाव घेऊन तिला पाप लावते. त्यामुळे जैतुलाला घर सोडावे लागते.

पतीच्या अशा सततच्या बोलण्यामुळे जैतुला घर सोडून निघून जाते. ती घरून निघताना फाटके वस्त्र परिधान करते, व शेतातून अंबाडीची भाजी आणण्याच्या निमित्याने घरातून बाहेर पडते. ती दूर चालत गेल्यावर तिच्या माहेराच्या जवळ पोहोचते. माहेरच्या शिवारात गायी, बैल, शेळ्यांमेंद्या चारणारे तिच्या माहेरचे नोकर तिला भेटतात. त्यांना ती सामोरे जाते. आपल्या आईवडिलांबदल त्या नोकरांना सांगते. ती म्हणते —

चंदन राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा
सारजा बारजा भावयजा गा

पण कोणीही तिला ओळखत नाही. जैतुला ही अत्यंत श्रीमंत घराण्यातली असल्यामुळे अशा गरीब व दरिद्री अवतारात तिला कोण ओळखणार? चंदन राजाची आणि अंबामातेची ती लाडकी कन्या होती. तिचे सासरही श्रीमंत होते. आपण चंदन राजाची व अंबामातेची मुलगी आहो, असे जैतुलाने सांगूनही, राजवाड्यातील नोकरांनी तिला ओळखले नाही. उलट तिच्याकडे दुर्लक्ष केले.

शेवटी माहेराला आल्यावर आपल्याला कोणीही ओळखले नाही, माहेरची माणसेही आपल्याला ओळखणार नाही, म्हणून जैतुला नदीच्या काठावर जाऊन रडत बसते. तेथे तिच्या माहेरच्या घरच्या दासी पाणी भरायला येतात. त्या दासी तिची विचारपूस करतात. बाई तू कोण आहेस? तू कुठून आलेली आहेस? अशी विचारणा करतात. यावर ‘मी एक गरीब आणि अभागी कुणबीन आहे, एवढेच जैतुला त्या मोलकरणीना सांगते. मोलकरणी पाणी घेऊन परत वाड्यात आल्यावर अंबामातेला (जैतुलाची आई) सांगतात की, एक बाई नदीवर रडत बसली आहे, आणि ती हुबेहुब आपल्या जैतुलासारखीच दिसते. पण अंबाबाईला ते खेरे वाटत नाही. कारण जैतुला ही श्रीमंत घराण्यात असून, ती तेथे सुखात राज्य करत आहे. हे सांगताना अंबामाता म्हणते —

साता खणाची महालमाडी वो
नवा खणाची दामोदरी वो
तेथे जैतुला राज्य करी वो

ती येथे कशी येणार? ही नवाडी बाई आपली जैतुला नाही, म्हणून त्या नवख्या बाईकडे तिच्या माहेरचे सगळेच दुर्लक्ष करतात. शेवटी वाड्यात काम करण्याच्या मोलकरणी अंबाबाईला विचारून तिला वाड्यात आणतात. तेथे जैतुला ही आपल्या आईच्या घरीच मोलकरीण म्हणून काम करते.

जैतुलावर अत्याचार करणारा तिच्या माहेरच्या वाड्यातील पहिला पुरुष म्हणजे तिचा भाऊ. त्याचे नाव हमंजी आहे. ही आपली बहीण नाही असे समजून तो तिच्याशी वागतो. ती वाड्यातील नोकर समजून तिच्याशी व्यवहार करतो. त्याच्या अंघोळीला पाणी टाकत असताना तो जैतुलाचा हात धरतो. जैतुला त्याला डिडकारते. साहजिकच त्याचा त्याला अपमान वाटतो. नंतर त्याचा बदला घेण्याच्या उद्देशाने तो आपल्या आईला (अंबामातेला) सांगून, जैतुलाला अनेक कठीण असे अशक्य कामे सांगतो.

तेलात कपडे बुडवून तो जैतुलाला धुवून आणायला सांगतो. त्यावेळी ती नदीवर जाते व रडत बसते. तेवढ्यात बगळ्यांचा एक थवा तेथे उतरतो. बगळे तिला रडण्याचे कारण विचारतात. बगळे तिला सांगतात की, तू कपडे खाली पसरवून दे. आम्ही त्या कपड्यांना पांढरे करून देतो. पसवलेल्या कपड्यावर ते बगळे लोळण घेतात. तेव्हा कपडे पांढरे होतात. याप्रमाणे इतरही कामे तो सांगतो. बिना पाण्याने व शेणाने कुड सारवणे, टाक्याला छिद्र पाडून पाणी भरायला सांगणे. बिना उखलाने व बिना मुसळाने धान कांडून तांदुळ करायला सांगणे, बिना दोरीने मोळी आणायला सांगणे, असे अशक्य कामे तो तिला सांगतो. त्याचा उद्देश बदला घेणे हा असतो. त्यावेळी निसर्गातील प्राणी व पक्षी जैतुलाच्या मदतीला कसे धाऊन येतात. याचे मोठे सुंदर व कारुण्यमय वर्णन या कथागीतात आलेले आहे.

शेवटी ती दलण दळायला शेजारच्या वाड्यात जाते व दळायला बसते. शेजारच्या वाड्यातील बाई जैतुलाला म्हणते की, मुक्याने दळायचे नाही. गाणे गात दळायचे असते. जैतुला म्हणते की, बाई ‘माझ्या जिवाचेच गाणे झालेले आहे, तेव्हा मी काय गाणे म्हणू?’ असे म्हणून दळायला लागते. तेव्हा शेजारच्या वाड्यातील बाई तिचा हात धरते, व गाणे म्हणशीन तरच दळू देते, अन्यथा नाही, असे सुनावते. दोघींचा गाण्यातील संवाद पाहा —

शेजारीनच्या या घरा गेली वो
गाणे मनसीनं त दरू देतो वो

मले गाणे का येतं नाही वो
तुले दरू मी देतं नाही वो

तेव्हा जैतुला गाणे म्हणत दळायला सुरुवात करते. ‘चंदन राजा का माहा पिता वो । अंबाबाई का माही माता वो । हमंजी कमंजी माझे भाई वो । सारजा बारजा भावजया वो’. तिच्या जीवनातील सगळी हकीकत ती गाण्यात सांगते. हे ऐकल्यावर शेजारीण अंबामातेच्या घरी जाते व तिला बोलावते. नंतर सगळे तिला ओळखतात. तिचा छळ करणारा भाऊ तर आत्महत्या करायला निघतो, पण जैतुला त्याला क्षमा करते, त्याला मरू देत नाही.

इकडे तिच्या पतीची सगळी संपत्ती खर्च होते. त्याच्यावर भिक मागण्याची वेळ येते. शेवटी तो भिक मागत मागत जैतुलाच्या माहेगला येतो. त्याचा भिकाच्याचा अवतार पाहून जैतुलाच्या माहेगचे कोणीही त्याला ओळखत नाही. वाड्यातील स्त्रिया त्याला भिक्षा वाढायला येतात, पण तो भिक्षा घेत नाही. आपण जैतुलाच्या हातून भिक्षा घेणार असे सागतो. जैतुला भिक्षा घेऊन बाहेर वाढायला येते. तेव्हा ती आपल्या पतीला व लहान मुलाला ओळखते. ती आपल्या मुलाला जवळ घेते. त्याला कुरवाळते. अशात्त्वेने या कथागीताचा शेवट मात्र सुखात होतो.

(या गाण्यात काही जातींचा उल्लेख आलेला आहे. ज्या गावात ज्या जातींचे लोक राहतात, त्यांच्या जातींचा उल्लेख येतो). हे गीत सुरुवातीपासून वाचले म्हणजे कथानक लक्षात येते. हे गीत समूहाने गातात. काही स्त्रिया व मुली सुरुवातीला म्हणतात. बाकीच्या मागाहून त्यांना साथ देतात. मध्ये मध्ये गाणे थांबवून स्पष्टीकरण केले जाते. संपूर्ण कथागीत पुढीलप्रमाणे आहे –

अर्ध्या पोरी या तेलीयाच्या वो
अर्ध्या पोरी या माळीयाच्या वो
अर्ध्या पोरी या कुनव्याच्या वो
अर्ध्या पोरी या गोंडायच्या वो
अर्ध्या पोरी या गोवान्याच्या वो
अर्ध्या पोरी या गोवान्याच्या वो
सया सकवा मिरयल्या वो
जैतुलाच्या या वाड्या गेल्या वो
चालनं जैतुला पाहायले वो

चालनं जैतुला पाहायले वो
माहा धंदा का झाला नाही वो
नाही येतं मी पाहायले वो
नाही येतं मी पाहायले वो
कोण झाडून टाकयलं वो
कोण सारळून टाकयलं वो
कोण भांडे या धुतयले वो
पाचं हांडे या पाणी तावलं वो
पाचं गंगारी सारलं पाणी वो
हिरवं पातरं नेसयली वो
आंगी कांचोरी घातयली वो
तिरतांदूर बारायची वो
कपडे आंगी का चढवले वो
बारं पारण्यातं टाकयले वो
बारं पारण्यातं टाकयले वो
सर्व धंदाई तुहा झाला वो
सया सकवा मिरयल्या वो
चालनं जैतुला पाहायले वो
झोक्या पदरं हिलंगला वो
सया सकवायच्या घरा गेली वो
नाही येतं मी पाहायले वो
मले अपसया (अपशकुन) गुणं झाला वो
मले अपसया (अपशकुन) गुणं झाला वो
चालनं जैतुला पाहायले वो
खेलं चांगईयला आला वो
सया सकवा मिरयल्या वो
गेल्या ढालीवरं पाहायले वो
कोणी पायते बसल्यानं वो
कोणी पायते उभ्यायनं वो

जैतुला पायते पायातून वो
काडळी आंगातली कंचोयरी वो
तिचा केला का गुंडायरा वो
फेकला गोवान्याच्या ढालीवरं वो
फेकला गोवान्याच्या ढालीवरं वो
गोविंद राजाच्या पुढं पडला वो
त्यानं उकलूनं पाययला वो
वाटं मारगी लागयला वो
आपल्या वाड्याईयले आला वो
आली जैतुला पाहूयनं वो
आली जैतुला पाहूयनं वो
कुलपं कवाडं लावयले वो
कवाडं कायडाना राजेसरी जी
कायडनं ढालीचा गोवायरी वो
ढालीचा गोवारी बापं भाई जी
पापं नोकाई लावू शायी जी
कवाडं कायडाना राजेसरी जी
कवाडं कायडाना राजेसरी जी
कुलपं कवाडं कायडले वो
जैतुलानं या पायं धुतले वो
तिरतांदूर बारायले वो
तिनं जवरं घेतयलं वो
सया सकवायनं घेतलं घरं वो
काढते वाड्याच्या बाहेयरं वो
पाचं हांडे या पाणी तावलं वो
आंगं धुवा ना राजेसरी जी
धुईनं ढालीचा गोवायरी वो
ढालीचा गोवारी बापं भाई जी
पापं नोकाई लावू शायी जी
पाचं पक्वान्न सयपाकं केला वो

जेवणं करा ना राजेसरी जी
जेवणं ढालीचा गोवायरी वो
ढालीचा गोवारी बापं भाई जी
पापं नोकाई लावू शायी जी
असयं करून जेवणं केलं वो
मुखी पानाचा विडा घेतला वो
तिरतांदूर बारायले वो
तिनं दूधं या पाजयलं वो
इतल्या दूधानं दूध झालं गा
सया सकवायनं घेतलं घरं गा
त्याले पारण्यातं झोपवलं वो
निजं निजं रे चिलया बाळा गा
मितं जातो का बोहेयरं गा
दागदागिने उतरवले वो
पिकरा पितांबरं सोडयला वो
फाटकं लुगडं नेसयली वो
फाटकी कंचोरी नेसयली वो
सया सकवायच्या घरा गेली वो
तिरतांदूरं बारायले वो
माह्या बाराले पाययजा वो
कोठं जाते तू जयतुला वो
जातो आंबाडीच्या भाजीयले वो
वाटं मारगी लागयली वो
एकं वनं का चयडता वो
दुसरा वनं का उतरता वो
पाडल्या तनाईयच्या गाठी वो
रचल्या गोट्याच्या उतरंडी वो
परसपानाचा शिवला डोणा वो
तिनं दूधं या भरयलं वो
तिरतांदूर माझं बारं वो

माझां बारं का येईयनं वो
तेथं दूधं या पेईयनं वो
गेली गावान्या शिववरं वो
आला बैलायचा करयपं वो
याही करपं कोणायचा गा
होयं चंदनं राजीयाचा वो
अंबाबाई या मातेयचा वो
चंदन राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा
सारजा बारजा भावजया गा
जर गोवान्या तुही हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
आला मशायचा करयपं वो
याही करपं कोणायचा गा
होयं चंदन राजीयाचा वो
अंबाबाई या मातेयचा वो
चंदन राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा
सारजा बारजा भावयजा गा
जर गोवान्या तुही हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
आला गायायचा करयपं वो
याही करपं कोणायचा गा
होयं चंदन राजीयाचा वो
अंबाबाई या मातेयचा वो
चंदन राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा

सारजा बारजा भावयजा गा
जर गोवान्या तुही हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
आला शेडुचायचा करयपं वो
याही करपं कोणायचा गा
होयं चंदनं राजीयाचा वो
अंबाबाई या मातेयचा वो
चंदनं राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा
सारजा बारजा भावजया गा
जरं गोवान्या तुही हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
आला एडक्यायचा करयपं वो
याही करपं कोणायचा गा
होयं चंदनं राजीयाचा वो
अंबाबाई या मातेयचा वो
चंदनं राजा का माहा पिता गा
अंबाबाई का माही माता गा
हमजी कमंजी माझे भाई गा
सारजा बारजा भावजया गा
जरं गोवान्या तुही हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
तेथून जैतुला पलटली वो
गेली गावाच्या शिववरी वो
गेली गावाच्या गंगेवरी वो
हेलकरणी पाण्या आल्या वो
कोण्या गावची होयं बाई वो
होयं मी नवाडी कुणबीनं वो
हेलकरणी वाढ्या आल्या वो

तुले मनतो अंगामाते वो
आपल्या जैतुलावानी हाये वो
आपल्या जैतुलावानी हाये वो
साता खणाची हाये माडी वो
नवा खणाची दामोदरी वो
तेथं जैतुला राज्य करी वो
तुले मनतो मातेसरी वो
थ्या का कुणबिनले आम्ही आणतो वो
थ्या का कुणबिनले आम्ही आणतो वो
हेलकरणी गेल्या पाण्या वो
कोण्या गावची होयं बाई वो
होयं मी नवाडी कुणबीनं वो
आमच्या वाड्याला चालं बाई वो
हेलकरण्यायनं वाड्या आणली वो
तुले मनतो मातेसरी वो
ह्या का नवाड्या कुणबीनले वो
इले पाणीस टाकं मना वो
गेली पाणी या टाकायले वो
त्यानं हातं का धरयला वो
तिनं हमजीले ओळखला वो
तिनं आसुडा मारयला वो
तेथून कुणबीनं वाड्या आली वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो
कुरपे कारपे जेवू देल्ले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
ह्या का नवाड्या कुणबीनले वो
कपडे धुऊनं आणं मना वो
तेलात कपडे भिजवले वो
दोनं गढू या बांधयले वो

गेली गंगेवरं धुवायले वो
तेथं लडतं बसयली वो
आला बगल्याईयचा करयपं वो
कावून बाईं तू लडयते वो
यानं कपडे भिजवले गा
पांढरे चबुकं धू मनते गा
बगल्यावाणी का पायजे मनते गा
थ्या का बगल्यायले कीवं आली वो
थांब बाईं तू नोको लडू वो
देनं कपडे पघरूनं वो
तिनं कपडे पघरवले वो
थे का बगले लोरयले वो
पांढरे चबुकं कपडे केले वो
तिनं कपडे जमा केले वो
तिनं कपडे वारवले वो
तिनं गट्ठे का बांधयले वो
थ्या का कुणबिनं गट्ठे आणले वो
थ्या का का हमजीनं पाययले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो
कुरपे कारपे जेवयली वो
कुरपे कारपे जेवयली वो
थ्या का नवाडचा कुणबिनले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
इले सारवयई मना वो
येथं बिनं का पाण्यायनं वो
येथं बिनं का शोणायनं वो
बसली कुणबीनं लडयतं वो
आला शेङ्क्षायचा करयपं वो
कावून बाईं तू लडयते वो

बिनं यातं या शेणायनं वो
बिनं यातं या पाण्यायनं वो
मले कुडं या सारवं मनते वो
थ्या का बकच्यायले कीवं आली वो
(तेथे शेरडांनी मलमूत्र विसर्जन केले)
थ्या का बकच्यायनं कुडं सारवला वो
तिनं कुडं का सारवला वो
थ्या का हमजीनं पाहियला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो
कुरपे कारपे जेवू देल्लं वो
तुले मनतो मातेसरी वो
ह्या का नवाड्या कुणबिले वो
इले टाकं या भरं मना वो
पाडले टाक्याले छेदयरं वो
गेली कुणबीनं पाण्यायले वो
बसली गंगेवर लडयतं वो
आला मेनक्यायचा करयपं वो
कावून बाई तू लडयते वो
पाडले टाक्याले छेदयरं वो
मले मनते पाणी भर वो
थ्या का मेनक्यायले किवं आली वो
मेनक्या गेल्या या गुंडायतं वो
गुंडं पाण्यानं भरयला वो
आली गुंडं या घेऊयनं वो
मेनक्या बसल्या छेदरातं वो
थ्या का कुनविणं टाकं भरलं वो
थे का हमजीनं पाहियलं वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो

कुरपे कारपे जेवू देल्ले वो
भरले धानायचे टोपयले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
बिनं यान का उखरानं वो
बिनं यान का मुसरानं वो
ह्या का नवाड्या कुणबिले वो
इले तांदूर करं मना वो
सगरे सोलासे करं मना वो
(सोलासे – दोन्ही अन्या बरोबर, न तुटता)
शेजारीनच्या या घरा गेली वो
तिनं टोपले ठेवयले वो
तेथं लडतं बसयली वो
आला चिमण्यायचा करयपं वो
कावूनं बाई तू लडयते वो
यातं बिनं या उखरानं वो
यातं बिनं या मुसरानं वो
मले तांदूर करं मनते वो
सगरे सोलासे करं मनते वो
थ्या का चिमण्यायले कीवं आली वो
देनं धानं तू पघरूनं वो
देल्ले धान का पघरूनं वो
त्यायनं तांदूरं करूनं देल्ले वो
थ्या का हमजीनं पाययले वो
थ्या का हमजीनं मोजयले वो
एक तांदूरं कमी भरला वो
त्या का हमजीनं पाहियला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
तिले तांदूर आणं मना वो
शेजारीनच्या या घरा गेली वो
बसली कुणबीनं लडयतं वो

आला चिमण्यायचा करयपं वो
कावूनं बाईं तू लडयते वो
एकं तांदूरं कमी भरला वो
एका चिमणीनं कायडूनं दिला वो (पोटातून)
थ्या का कुणबीननं आणूनं दिला वो
थ्या का हमजीनं पाहियला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो
कुरपे कारपे जेवू देल्ले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
बिनयातं का बंधनानं वो
इले मनं का मोरी आनं वो
गेली वनाच्या मारगानं वो
बसली लडतं वनामंधी वो
आला सरपायचा करयपं वो
कावून बाईं तू लडयते वो
बिनयातं का बंधयानं गा
मले मनते मोरी आणं गा
मितं कशी या मोरी नेऊ गा
थ्या का सरपायले कीवं आली वो
तुले मनईयतो बाईं वो
यथं मोरी या रचं बाईं वो
आम्ही मोरीले गुंडारतो वो
थे का गुंडले सरयपं वो
तिनं आनईयली मोरी वो
सरपं गेले या दानाफानं वो
थ्या का हमजीनं पाहियले वो
तुले मनतो मातेसरी वो
कुरपे कारपे जेवू देनं वो
कुरपे कारपे जेवू देल्ले वो

तुले मनतो मातेसरी वो
थ्या का नवाडचा कुनबिनीले वो
इले दरून आणं मना वो
भरले दाण्याचे टोपयले वो
शेजारीनच्या या घरा गेली वो
गाणे मनसीनंत दरू देतो वो
मले गाणे का येतं नाही वो
तुले दरू मी देतं नाही वो
तुले दरू मी देतं नाही वो
चंदन राजा का माझा पिता वो
अंबाबाई का माझी माता वो
हमजी कमंजी माझे भाई वो
सारजा बारजा भावजया वो
दोनं टोपले भरयले वो
अंबामातेच्या वाडचा आली वो
तुले मनतो अंबामाता वो
आपली जयईतुला होय वो
साता खणाची तिची माडी वो
नवा खणाची दामोदरी वो
तेथं जयतुला राज्य करी वो
कायले येईनं जयतुला वो
सया सकवायनं घेतलं घरं वो
काढली वाडचाच्या बाहेयरं वो
जरं गुवाच्या तुयी हेटी गा
अंतं लागतं नाही कोठी गा
शेजारीनच्या या घरा गेला वो
त्यानं गाणं का आयकल वो
चंदन राजा का माहा पिता वो
अंबाबाई का माही माता वो
हमजी कमंजी माझे भाई वो

सारजा बारजा भावजया वो
वधरं माडीवरं येंगयला वो
खरखरं खंजरं काहाडला वो
आपला जीवं मी ठेवतं नाही वो
आपला जीव मी वधयतो वो
तुझ्या बोलण्याचा रागं नाही गा
तुझ्या पाठची मी बहिणाई गा
तुनं हातं माहा धरयला गा
म्यातं आसुडा मारयला गा
मले वर्नईवास देल्ला गा
तुझ्या बोलण्याचा रागं नाही गा
वधु नोको तू आपला जीवं गा
राज्य करं तू खडाखडी गा
थोतं गावातं हिंडयला वो
घरानं घरं थो हिंडयला वो
अंबा मातेच्या वाड्या आला वो
सारजा धर्म या घेऊन गेली वो
तुझ्या हातचा घेतं नाही वो
जयतुलाच्या मी हातचा घेतो वो
गोविंद राजाले वरखला वो
तिरतांदूरं बारायले वो
तिनं जवरं घेतयला वो
तिनं पिरसं आरसं केला वो
सया सकवायनं घेतलं घरं वो
काढली वाड्याच्या बाहेयरं वो
साता खणाची माझी माडी वो
नवा खणाची दामोदरी वो
तेथं जैतुला राज्य करी वो
तेथून हमजी निंघयला वो
गेला मालीयाच्या घरा वो

त्याने मालीया बोलवला वो
त्याची हजाईमतं केली वो
पाचं हांडे या पाणी तावलं वो
पाचं गंगारी सारलं पाणी वो
कापूरं कस्तुरी उटणं केलं वो
पिकरं पितांबर नेसवलं वो
पाचं पक्वान्न सयपाक केला वो
पाचं धासं या भोजन केलं वो
मुखी पानाचा ईडा घेतला वो
थे का बहीण भावयंडं वो
सर्व मिरुईयनं रायले वो
सर्व मिरुईयनं रायले वो

हे कथागीत श्रीमती अंजनाबाई बिजारामजी महाजन यांनी सांगितले. लहानपणी त्या आपल्या माहेराला म्हणत होत्या. म्हणजेच हे गीत त्यांच्या माहेरावरून सासरला आले, असे म्हणायला हस्कत नाही. या गीताची भाषा विदभार्तील बोलीभाषा आहे. (हिंगणघाट परिसरातील ग्रामीण बोली आहे).

राधिका

हे एक लोककथागीत आहे. या गीताची मुख्य नायिका राधिका नावाची स्त्री आहे. तिच्या पतीचा मृत्यु सर्पदंशाने होतो. परंतु ती पतीव्रता असल्यामुळे आपल्या पतीला सरणावरून जिवंत करून घरी आणते. याचे मोठे सुंदर वर्णन या गीतात आलेले आहे.

या कथागीतात परंपरेने चालत आलेल्या काही लोकसमजुती व संकेत यांचीही माहिती मिळते. जसे सापाला दगड मारल्यास तो डूऱ्या धरतो, व बदला घेतो. या गीताचे गायन स्त्रिया व मुली सामूहिक स्वरुपात करतात. दोन स्त्रिया किंवा मुली किंवा ज्यांना हे गीत येते त्या पुढे म्हणतात, व इतर स्त्रिया मागाहून त्यांना साथ देतात. मध्येच गाणे थांबवून गीताचे स्पष्टीकरण केल्या जाते; व अर्थ सांगितला जातो. या गीताची भाषा विदर्भातील बोलीभाषा आहे.

गेला अर्जुना वावराकडे वो
गेला अर्जुना वावराकडे वो
पाच खडे या यचयले वो
फेकून मारले नागिनीले वो
बरं बरं तू अरजुना गा
मी का नावाची नागीयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
आपल्या वाड्याले वापस आला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
पाचं हांडे तू पाणी तावं वो
असा कावूनं मनयते गा
मले तसचं दिसयते वो
पाचं गंगारी सारलं पाणी वो
पाचं पक्वान्न सयपाक करं वो
पाचं घासं या भोजनं केलं वो
वधरं माडीवर येंगयला वो
थोका पलंगी झोपयला वो

तिथून नागीन पलटली वो
गेली बयलाच्या गवाणीतं वो
बयलान बईलं न्याहारला वो
तेथं नाही या अरजुना वो
मी का नावाची नागीयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
तेथून नागीन पलटली वो
गाईनं गायं या न्याहारली वो
येथही नाही या अरजुना गा
मी का नावाची नागीयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
तेथून नागीन पलटली वो
गेली म्हशायच्या खोडग्यातं वो
म्हशीनं म्हसं या न्याहारली वो
तेथही नाही या अरजुना गा
मितं नावाची नागीयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
तेथून नागीन पलटली वो
गेली नागीन वाड्यामंधी वो
तिनं वाडा या न्याहारला वो
तेथही नाही या अरजुना गा
मी का नावाची नागीयनं गा
डावं आपला घेईयनं गा
तेथून नागीन पलटली वो
पायन्यावरं या येंगयली वो
वधरं माडीवर येंगयली वो
थो का पलंगी झोपूयनं वो
झाली डवसनं मंच्या बोटी वो
अर्जुनाले या चेवं आला वो

थो का माडीवून उतरला वो
तुले मनतो मातेसरी वो
मालमाल्याच्या घरा जाणं वो
असा कावून मनयते गा
मले तसचं दिसयते वो
मालमाल्याच्या घरा गेली वो
मालमाली का घरी आला वो
गेला घोडऱ्याच्या घोडपाणा वो
तेजी घोडा या निवडला वो
जीनं खोगीरं चढवला वो
वाटं मारगी लागयला वो
एकं वनं या चयडता वो
एकं डोंगरं उतरता वो
राधेकीच्या या वाड्या गेला वो
तेथं थडकून शिकं आली वो
खरं सांगं तू मालमाल्या गा
खरं सांगतो राधाबाई वो
राजा जाते का जतरले वो
संगं नेते का राधेकीले वो
तेथूनं राधिका पलटली वो
कोस्ट्यायच्या का वाड्या गेली वो
तेथं थडकून शिकं आली वो
खरं सांगं तू मालमाल्या गा
खरं सांगतो राधाबाई वो
राजा जाते या जतरले वो
संगं नेते या राधिकीले वो
तेथूनं राधिका पलटली वो
हळदी कुकवाच्या वाड्या गेली वो
कोरं कुकू का मले देनं गा
येवळ्या रातरी कोणतं काम वो

तेथं थडकून शिकं आली वो
खरं सांगं तू मालमाल्या गा
खरं सांगतो राधाबाई वो
राजा जाते या जतरले वो
संगं नेते या राधकीले वो
कसाराच्या या वाड्या गेली वो
बांगयड्या का भरं मले गा
हिरवा चुडा का देनं मले गा
येवड्या रातरी कोणतं कामं वो
तेथंही थडकून शिकं झाली वो
खरं सांगं तू मालमाल्या गा
खरं सांगतो राधाबाई वो
राजा जाते या जतरले वो
संगं नेते या राधकीले वो
तिथून राधिका पलटली वो
थे का मातेच्या वाड्या गेली वो
पाचं हांडे तू पाणी तावं वो
असं कावून मनयते वो
मले तसचं दिसयते वो
पाचं गंगारी सारलं पाणी वो
पिवरं पितांबर नेसयली वो
आंगी कंचोरी घातयली वो
हिरवा चुडा का चढवला वो
सर्वा शिनगारं तयार केला वो
पाचं घासं का भोजनं केलं वो
मुखी पानाचा ईडा घेतला वो
रथगाडी या सजवली वो
वाटं मारगी लागयली वो
तेथंही थडकून शिकं आली वो
खरं सांगं तू मालमाल्या गा

खरं सांगतो राधाबाई वो
 राजा जाते या जतरले वो
 संगं नेते या राधिकीले वो
 वाटं मारगी लागयली वो
 आली गावाच्या जवयरी वो
 तेथं दिसले बोडखे लोकं वो
 खरं सांगं तू माल माल्या गा
 खरं सांगतो राधाबाई वो
 राजा जाते का जतरले वो
 संगं नेते का राधिकीले वो
 वाटं मारगी लागयली वो
 आपल्या वाड्याईयले आली वो
 पिवरं पाणी या कायचं होयं गा
 आपला अरजुनाई मेला वो
 त्याले येथं या नाहायला वो
 त्याचं पिवरसरं पाणी वो
 तेथून राधिका पलटली वो
 सरणाच्या का जवरं गेली वो
 शेवं कंबरी खोसयला वो
 पाचं येडे का मारयले वो
 डावी करांगी कापयली वो
 तिनं सरणं विझवलं वो
 अर्जुनाले या अमृत पाजलं वो
 अर्जुनाले या सजीव केला वो
 दोघं मिरूनं घरा आले वो
 दोघं मिरूनं घरा आले वो

(खोडग्यात — ज्या गोठ्यात म्हशी बांधतात. मालमाल्या — न्हावी, काही भागात त्यांना म्हाली म्हणतात. या गाण्यात म्हाली याच अर्थनि हा शब्द आलेला आहे. गीत गात असताना यमक जुळण्यासाठी म्हालमाल्या, मालमाल्या, महालमाल्या अशा तह्ते तो शब्द वापरल्या जातो.)

हे लोककथागीत श्रीमती अंजनाबाई विजारामजी महाजन यांनी सांगितले. त्यांचा पत्ता — मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा.

दुरुस्ती

क्रमांक सुटलेल्या ओव्या — २६

(ओवी क्र. ४२३ ते ४४२, ५५२, ६२७, ६६७, १४६४, १८०८.)

दुवार क्रमांक आलेल्या ओव्या — १

(ओवी क्रमांक १५५९.)